

Жаҳон АДАБИЁТИ

Адабий-бадиий, илғимий-публицистик журнал

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№ 6 (145)

2009 йил, июн

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЎНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

М У Н Д А Р И Ж А

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Ибройим ЮСУПОВ. Мастона булбул	3
Кенгесбой АЛЛАМБЕРГЕНОВ. Мангу булок	11
Муҳаммад ФУЗУЛИЙ. Сайри лолазор этмазмидим?	60
Мирзо КЕНЖАБЕК. Ошиқи содиқ Фузулий	65

НАСР

Василий ЯН. Кўрғон узра гулханлар . Роман.....	15
Фозил ИСКАНДАР. Куёнлар ва бугма илонлар . Қисса.....	68

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

Абу Наср ал-ФОРОБИЙ. Афлотун фалсафаси	142
---	-----

МЕРОС

Бурҳониддин РАБҒУЗИЙ. Қисаси Рабғузий	150
--	-----

АДАБИЙ ТАНҚИД

Дилбар ҚАМБАРОВА. Ўрта Осиё А.С. Пушкин наздида	171
--	-----

АДАБИЙ ЖАРАЁН

Чингиз АБДУЛЛАЕВ: «Сименон маррасига етаман...»	176
--	-----

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

Соат МУСАЕВ. Кўхна ва навқирон пойтахт	179
Маҳмуд САТТОРОВ. Чингиз Айтматовнинг бадиий кашфиётлари	182

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

Оғ МАНДИНО. Яхши яшаш сири	184
Янги нашрлар	207

ТОШКЕНТ
ИЮН

**Бош муҳаррир
ўринбосари:**

Мирпўлат МИРЗО

Таҳрир ҳайъати:

Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ
Амир ФАЙЗУЛЛА
Назира ЖЎРАЕВА
Азиз САИД
Гулчеҳра МУҲАММАДЖОН

Жамоатчилик кенгаши:

Бобур АЛИМОВ
Эркин ВОҲИДОВ
Одил ЁҚУБОВ
Абдулла ИСМОИЛОВ
Минҳожиддин МИРЗО
Абдурахим МАННОНОВ
Абдулла ОРИПОВ
Азимжон ПАРПИЕВ
Гайрат ШОУМАРОВ
Тўлепберген ҚАИПБЕРГЕНОВ
Рустам ҚОСИМОВ
Рустам ҚУРБОНОВ

Навбатчи муҳаррир Г.МУҲАММАДЁРОВА
Рассом А.БОБРОВ
Техник муҳаррир У.КИМ
Мусаҳҳиҳ Д.АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи З.МАННОПОВА

Жаҳон адабиёти, 6. 2009.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

«Жаҳон адабиёти» журналида эълон қилинган асарларни кўчириб босишда ва қайта нашр этишда таҳририятнинг ёзма розилиги олиниши шарт.

Таҳририят манзили:
100129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 244-41-60; 244-41-61; 244-41-62.

Босишга рухсат этилди. 04.06 2009 й. Бичими 70x108 1/16. Газета қоғози. Офсет босма.
Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1900 нусха. рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Фафур Фулом номидаги НМИУда чоп этилди.
100128, Тошкент, Шайхонтоҳур кўчаси, 86.

© **Жаҳон адабиёти, 2009 й.**

Ибройим Юсупов таваллудининг 80 йиллигига

Ибройим ЮСУПОВ

Мастона булбул

АЙТ СЕН АЖИНИЁЗНИНГ ҚЎШИҚЛАРИДАН

Айт сен Ажиниёзнинг қўшиқларидан,
Йиғласин ёр ишқи бағрин тешганлар,
Бўзласин юридан айри тушганлар,
Айт сен Ажиниёзнинг қўшиқларидан.

Созин сабо ёдлаб, сўзин ел билган.
Бир шоир дунёга келдию кетди,
Мажнунтол ортидан ойга термулган,
Бир дилбар тушимга кирдию кетди.

Қўшиқ дарё-дарё нур бўлиб оқсин,
Севгисиз қалбларга ишқ ўтин ёқсин,
Қиз йигитга жилва-ноз билан боқсин,
Айт сен Ажиниёзнинг қўшиқларидан.

Айт сен “Бўзатов”ни нағмага солиб,
Дили ёнмаганнинг бағри тош бўлсин,
Қорақалпоқнинг кўҳна дарди қўзғалиб,
Бу кунга боққани сари маст бўлсин.

Шоир кезган чўлда бўстонлар қатор,
Бекор бўлиб кетди замон нобакор,
Бир илҳом парисин кўрдим ишвакор,
Айт сен Ажиниёзнинг қўшиқларидан.

Мен уни тингласам қолмай тоқатим,
Кўнглимда сайраган мастона булбул.
Мен уни тингласам туққан элатим,
Ер жаннати бўлиб кўрингай буткул.

Юлдузларни ерга қаратмоқ бўлсанг,
Ёмон шоирларни уялтмоқ бўлсанг,
Агар мен ўлганда тирилтмоқ бўлсанг,
Айт сен Ажиниёзнинг қўшиқларидан.

*Абдулла ОРИПОВ
таржимаси*

КЕГАЙЛИ

Кўнглим хурсанд гўзал боққа киргандай,
Тўлқин уриб сувинг оқар, Кегайли.
Ойдинингда балиқ жавлон урганда,
Кўзим сенга мафтун боқар, Кегайли.

Ёқанг селкиллайди қамиш, уруғдан,
Болалик чоғимни ўйлаб турибман.
Сувингга сочилган увилдириқдан,
Урчиган бир балиқчангман, Кегайли.

Ёзда ўйнаб қумлоғингда қирғалоқ,¹
Қишда отдик музларингда сирғаноқ.
Сочи қирқик, бўйни ориқ ва қувноқ,
Қора бола эсингдами, Кегайли?

Балки чиқиб кетгандирман эсингдан,
Ҳолбуки бир менми урчиган сендан,
Болалик чоғида ўтар ҳар кимдан,
Бари эсда қолавермас, Кегайли.

Ишқ баҳори гоҳ хурсанд, гоҳ нолалик,
Йигитликнинг қизган қонин тан олиб,
Қирғоғингдан ўйнаб қолди болалик,
Ўз йўлидан оқди умр, Кегайли.

Бирга ўсган биз тентаклар кўп эдик,
Ойдинингда бирга сузган тўп эдик,
Она Ватан ишга деса, “хўп!” дедик,
Шудир ҳаёт чин маъноси, Кегайли.

Баланд соҳилингда мен чиқдим тагин,
Кучай иссиқ она тупроқ кучоғин,
Новча теракларин, мевали боғин,
Овулимнинг бахти, кўрки, Кегайли!

Шарқинг Тоғжап, ғарб томонинг Аршондир,
Иссиқ бағринг “оқ олтин”га макондир,
Ўзанингда тўлиб оққан сув – қондир,
Сувинг сенинг обиҳаёт, Кегайли.

Сен каби мавж уриб оқмаса шоир,
Халқ қалбига йўлни топмаса шоир,
Шоирман деб чирангани бир пулдир,
Ҳозир шуни ўйлаб қолдим, Кегайли.

*ШУҲРАТ
таржимаси*

¹ Қ и р ғ а л о қ — сувнинг саёз ери, қумлоқда ўйналадиган ўйин.

МЕНИНГ ЙИГИТ ВАҚТИМ, СЕНИНГ ҚИЗ ВАҚТИНГ*Б...га*

ТошДУ десам, дарҳол тушади эсга,
Менинг йигит вақтим, сенинг қиз вақтинг.
Тўғри самолётдан тушдим-да, кечда,
Ётоқ жойингизнинг эшигин қоқдим.

Нукусда эканда сен мени кунда,
Ҳатто соат сайин соғинар эдинг.
Бу гал сен кўрдингу мени Тошкентда,
Маъюс мийиқ тортиб “сенмисан” дединг.

Гулшанда очилган бир тоза гулдай,
Чиройингга чирой қўшган экансан.
Кувончимни қай тарз айтишни билмай,
Ютиниб, термулиб боқар эдим ман.

Кетдик қўл ушлашиб кўчани бўйлаб,
Унсиз келаяпмиз. Эснаб қўясан.
“Жоним, айтгил, келаяпсан не ўйлаб?
Эрта учрашамиз қаерда, қачон?!”

“Эрта қўлим тегмас... Имтиҳоним бор...”,
Дединг ўйнаб йўғон бураминг билан.
Навоий театри халқ билан бисёр,
Сен киргач у буткул яшнаб кетди шаън.

Зар кўйлак чўғ сочиб ёнар устингда,
Сен айтдинг “Авф эт, тобим йўқ”, дединг.
Ва мрамар зинадан эпчил тушдинг-да,
Кетдинг... Мен сен учун бегона эдим.

Сўнгги “Казбегим”ни тутатиб олиб,
Узоқ тентирадим анҳор бўйида.
Мажнунтол шоҳларин сувларга солиб,
Сенинг сочларингни солар ўйимга...

ТошДУ десам, ҳамон тушади эсга,
Менинг йигит вақтим, сенинг қиз вақтинг...
Сенга яна қайтиб озор бермасга,
Бел боғлаб, жонимни ўтларга ёқдим.

Очиқ деразалар имларди “кел” деб,
Боғлар дерди “қайгу чекма, йигитим”.
Юракни тирнарди “Тановар” йиғлаб,
Шамоллар изғирди хазонни титиб...

* * *

Энди мен Тошкентга борганда доим,
Сенга кўринмасга тиришар эдим.
Бир куни дуч келдик, ногоҳ мулойим,
“Ростдан бу сенмисан, сенмисан”, дединг.

Айни саҳар чоғда очилган гулдек,
Қиз бўлиб журъатга тўлган экансан.
Ҳинд қўлига тушган асранди филдек,
Унсиз етагингда кетавердим ман.

Товусдай товланган ўзбек қизлари,
Дўстлик эҳтиромин кўрсатиб шу он.
Эски дўстларимдек кулишиб бари,
Ёзди олдимга талабалик дастурхон.

ТошДУ – билим боғи, ёшлар дўстлиги,
Қанча қўнгилларга нур берар ёғдунг!
ТошДУ минг-минг қиз, йигитлар ёшлиги,
Менинг йигит вақтим, сенинг қиз вақтинг...

*Ҳалима ХУДОЙБЕРДИЕВА,
Янгибой ҚУЧҚОРОВ
таржимаси*

БУ ДУНЁ

Бу дунё беш кунлик, ёлғончи демак,
Аввалгилар айтган сўзинда бордир.
“Ошиқади биздан қолганча” демак,
Бевафолик кулган юзинда бордир.

Танграм бул дунёни йўқдан бор этди,
Бандам яйрасин деб лолазор этди.
Лекин гофил банда ўзидан кетди:
Кўпинда инсоф йўқ, баъзинда бордир.

Мол-мулк деб одамзод бир-бирин қирган,
Шайтон гулғуласи ҳақ йўлдан урган.
Бул ерда ёзиқ йўқ дунёда турган,
Ҳар бало одамнинг ўзинда бордир.

Бу дунё ёлғончи эмас чининда,
“Нафсингни тий”, дея айтган бурунда.
Бир ҳовуч тупроққа тўлган сўнгинда,
Очкўзлик одамнинг кўзинда бордир.

Ошиқ Аёз ҳақ йўлидан юрмаса,
Бу дунёнинг гўзаллигин кўрмаса.
Бул сўзга вақтида маъни бермаса,
Улкан пушаймонлар изинда бордир.

ТУҒИШГАНЛИК

Тарихларга гувоҳли сўз,
Ҳар бир дардга даволи сўз,
Муқаддас сўз, дуоли сўз:
Туғишганлик, туғишганлик.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Ор-номус, виждони шерик,
Моли билан жони шерик,
Томирдаги қони шерик,
Қон-қардош сўз туғишганлик.

Бир ўчоққа ўт ёқтирган,
Бир яйловда мол боқтирган,
Тўй-ҳашамда от чоптирган,
Ризқи йўлдош туғишганлик.

Бир тандирга нон ёптирган,
Зарур нарсангни топтирган,
Бевақт эшик қоқтирган,
Туғишганлик, туғишганлик.

Ўзбекни ўз оғам этган,
Улкан бахтни инъом этган,
Бир қозонда ош дамлатган,
Меҳри иссиқ туғишганлик.

Сувимни дарёдош этган,
Элимни дўст-қардош этган,
Туркманга нағмадош этган,
Хосиятли туғишганлик.

Қозоқларга той сўйдирган,
Қирғизларга кўй сўйдирган,
Ўтов тиклаб, бош кўйдирган,
Ҳимматли сўз — туғишганлик.

Дарёни дарёга кўшган,
Фазоларнинг сирин очган,
Бир оиладек уюшган,
Мангу яша, туғишганлик.

Ойдин ҲОЖИЕВА
таржималари

БИР ОДАМНИ БИР ОДАМ

Қандай яхши, биродар,
Одамзоднинг юраги —
Бир одамни бир одам
Жондек яхши кўради.

Бир одамни бир одам,
Севиб қолар танишса.
Бир одамни бир одам,
Соғинар айро тушса.

Биров кетса орадан,
Биров унга йиғлайди.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Бир одамдан бир одам,
Бориб кенгаш сўрайди.

Ўқ отилса бировга,
Жонин қўйиб гаровга.
Етиб борар суёвга,
Бир одамни бир одам.

Яхшилиқ гул очарми,
Халқлар тотув яшарми,
Суймаганда агарда,
Бир одамни бир одам!

Сипқориб меҳр косасин,
Тошюрақлар юмшасин,
Доим севиб яшасин,
Бир одамни бир одам!

*Маъруф ЖАЛИЛ
таржимаси*

НАВОЙГА

Сен армонсан чўлга битган боғ бўлиб,
Сояли, мевали бир дарахт бўлиб.
Замонлар довули чайқаган сайин,
Жамолинг қулф урган зарварақ бўлиб.
Етти иқлим гузарида бир гумбаз,
Даврларнинг офатидан йироқ бўлиб —
Ул турар. Ўтар такаббур подшолар,
Дунёга яхши-ёмон кўноқ бўлиб.
Гўзаллик иқлимин этдинг нурафшон,
Зулматда порлаган шамчироқ бўлиб.
Авлодлар ҳурматинг бажо келтирур,
Сени эслаб юрар вақтичоғ бўлиб.
Саҳро гулларини сочай пойингга,
Навоийни суйган қорақалпоқ бўлиб.
Ибройим дер: улуғ руҳинг олдида
Бош эгайин шогирдинг Бердақ бўлиб.

*Муҳаммад АЛИ
таржимаси*

ҚОРАҚАЛПОҚНИ КЎП МАҚТАМА КЎЗИМЧА

Бир халқ кўрдим, юраги
қовургасидан кўринар

Михаил Луконин

Қорақалпоқни кўп мақтама кўзимча,
Қармоққа тез тушадиган балиқман.
Ҳар кимнинг бор ожиз жойи ўзича,
Чўртанимдай сал анқовроқ халқман.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ
8

Бу кишини кўзга мақташдан кўра,
Яхшиси сўк, топиб нафли нуқсонин.
“Қорақалпоқ яхши халқ-да!” деганда,
Бобом ечиб бериб кетган чакмонин.

Ёлғиз отин сўйиб бериб кўноққа,
Яёв қолиб бу эл талай бўлган зор.
Шуни айтиб агар яна мақтасанг,
Мурувватлар қилиб ташлар устувор.

Беклиги кўп жўшиб кетса бу миллат,
Достонларни тўқир гўё матодан.
Барча халқни қорақалпоқдан чиқазиб,
Ўз тарихин бошлар Одам Атодан!

Меҳнат деса енг шимарган полвондай,
Аравада тоғ келтир де, келтирар.
Дўстлик деса, юлдуз топиб олгандай,
Оқ кўкрагин эзуликка тўлдирар.

Ёмон кўрса, “сени ёмон кўрдим!” деб,
То ўзинга айтмагунча тинмайди.
Бир пул топса, “мана, мен бой бўлдим” деб,
Барин юмшаб қайтмагунча тинмайди.

Шумлик қилса сир олдиран боладай,
Кўнгилчанлик, бўшлигига куяман.
Лекин унинг поёни йўқ даладай,
Азаматлик кенг феълени суяман.

Тойин мақтаб, отин минсанг синамас,
Мен бу элнинг хуш хулқига бергум тан.
Менинг қалбим Жайхун билан ҳамнафас,
Сал нарсага жўшадиган халқман.

Яхши сўз жон озигидир, нақл бор,
Хушомадга ҳар ким ҳавас ўзинча.
Шундаям, бир ўтинчим бор, одамлар:
Қорақалпоқни кўп мақтаманг кўзимча

*Омон МАТЖОН,
Янгибой ҚҲЧҚОРОВ
таржимаси*

ЖАЙХУН ШАМОЛЛАРИ

Отажон Худойшукуровга

Қайда юрсам соғинтирар,
Она юртим томонлари,
Хаёлимда саҳар-саҳар,
Эсар Жайхун шамоллари.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

Атиргул териб чўллардан,
Гулирайҳон чаманлардан,
Бизнинг бул гўзал эллардан
Эсар Жайхун шамоллари.

Пахтакор халқ меҳнат аҳли,
Мартабали идрок, ақли,
Ҳаёт жўш урса не чоғли,
Эсар Жайхун шамоллари.

Ўзбекистон – шонли диёр,
Булбуллар ишқинда ёнар,
Ҳамма фаслинда навбаҳор,
Эсар Жайхун шамоллари.

Умр қисқа, манзил узоқ,
Йиллар биздан кетар йироқ.
Мангу қўшиқ каби янгроқ,
Эсар Жайхун шамоллари.

Эл меҳри сўнмас юзингдан,
Улуғ дарёйи азимдан,
Қорақалпоқ, Хоразмдан,
Эсар Жайхун шамоллари.

Ибройим дер, эл нафаси,
Амунинг сирли шарпаси,
Умримнинг боқий сабоси,
Салом, Жайхун шамоллари!

Муаллиф таржимаси

СОҒИНИШ

Саҳар вақти чиқсам Маъшуқ тоғига,
Шарқдан кулиб боқди Зухро юлдузи.
Кумуш булоқларнинг шўх қайнаши ҳам
Сени эсга солди Амунинг қизи.

Тоғдан булутларни ҳайдаса шамол,
Силкиб тургандайсан менга оқ рўмол,
Сув ичишга келган елдек шўх марол
Сенга ўхшаб кетди Амунинг қизи.

Гўё чўнг Эльбрус осмонга теккан,
Булутлар маҳлиё, бошини эгган,
Баҳор байрамида оқ кўйлак кийган
Пайтларинг ёд этдим Амунинг қизи.

Шамол шилдиратса толлар япроғин,
Сени келдими деб алдандим тағин,
Какликлар гурлашиб учгани сайин
Хандангни эслатар Амунинг қизи.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

10

Кўрсам жимирлаган сувларин сойнинг,
 Тинглаб чўпон чалган шодон сурнайин,
 Шунда бир сен бўлиб шодлигим, қайғум,
 Кўз олдимда турдинг Амунинг қизи.

Нарзан булоқлари қандайин шинам,
 Сенинг кўнглинг янглиғ тиниқ ва кўркам,
 Тоғлар уйғонади, қалбимда бир ғам —
 Орзуйим ўзингсан, Амунинг қизи.

Соғинчинг тугатди бор тоқатимни,
 Тош устида турдим ўқиб хатингни,
 Ёзсам ёш эманга ўйиб отингни,
 Тоғлар ёдлаб олди Амунинг қизи.

Бештов жилваланиб турар қошимда,
 Булутлар ўрмалар харсанг тошида,
 Ҳар ким куяр бўлса севги ёшида,
 Мендек бўлиб куйсин Амунинг қизи.

Пятигорск

ҲАЗИЛ

Сени севишимга ким қилар гумон?
 Севаман ҳаттоки чумчуғингни ҳам.
 Деразанг олдида боқиб мен томон
 Ҳурпайган қопқора мушугингни ҳам.
 Уйинг олдидаги уч туп оқ терак,
 Учрашув онда қолдирган изин.
 Ўпкалаб юрмагин, гўзалим, бироқ,
 Итингни асло йўқ кўргани кўзим.
 Севги севгимидир кўрқса гар итдан,
 Шундай бўлса ҳамки куйдим, на қилай?
 Эшигингга энди етдим деган дам
 Оёқдан олади, қилгандай атай.

*Носир МУҲАММАД
 таржималари*

Мангу булоқ

Ибройим Юсупов (1929–2008) ижоди XX асрнинг иккинчи ярми — XXI аср бошларидаги қорақалпоқ адабиёти тарихида ёрқин саҳифани ташкил қилди. Бу моҳир сўз санъаткори қорақалпоқ шеърлятида Жиян Жиров, Кунхўжа, Ажиниёз, Бердақ, Ўтеш шоирлар бошлаб берган, Аяпберген Мусаев, Аббос Добилов, Содиқ Нурибетов, Тиловберган Жумамуродов, Жўлмирза Оймирзаевлар давом эттирган халқчил анъаналарни муносиб давом эттирди. Шоир қорақалпоқ шеърлятини янги довлонларга олиб чиқди ва шу унутилмас хизматларига яраша халқнинг меҳр-муҳаббатига сазовор бўлди. Шунинг учун ҳам унинг номи замонамизнинг забардаст адиблари ва шоирлари Фафур Фулом,

Берди Кербобоев, Мирзо Турсунзода, Ойбек, Александр Твардовский, Расул Ҳамзатов, Эдуардас Межелайтис, Мустай Карим, Давид Қўғилтинов, Қайсин Қулиев, Зулфия, Чингиз Айтматов, Николай Тихоновлар қаторидан жой олди.

Шоир ҳақида “Жаҳон адабиёти” ўқувчиларига ҳикоя қилиб беришни ният қилган эканмиз, аввало унинг таржимаи ҳолига оид баъзи маълумотларни келтириб ўтишни маъқул кўрдик.

Ибройим Юсупов 1929 йили Чимбой туманидаги Озод қишлоғида таваллуд топди. 1949 йил Қорақалпоқ давлат педагогика институтини битиргач, 1961 йилгача шу олий даргоҳда ўқитувчи бўлиб ишлади. 1961–1962 йилларда “Амударё” журналининг бош муҳаррири, кейинги уч йил мобайнида Нажим Давқораев номидаги тил ва адабиёт институтида илмий ходим, 1965–1980 йилларида Қорақалпоғистон Ўзвучилар уюшмасининг раиси, 1980–1988 йилларда “Эркин Қорақалпоғистон” (собиқ “Совет Қорақалпоғистони”) газетасида бош муҳаррир, шунингдек, кейинги йилларда Тинчлик қўмитасининг Қорақалпоғистон бўлимига (1988–1994), Республика Маънавият ва маърифат марказига (1994–2000) раислик қилди.

Унинг шеърлари 40-йилларда матбуотда эълон қилина бошланди. Болалигида қорақалпоқ халқ оғзаки ижоди намуналарини, Шарқ адабиётлари ҳамда мумтоз адабиётимиз намояндаларини, талабалик йилларида эса рус ва жаҳон адабиёти дурдоналари билан яқиндан танишиб, уларнинг асарларидаги бадиият сирларини кунт билан ўрганди. Шоир ўзининг илк асари “Ватаним” шеъри эълон қилинган пайтдан (1946) бошлаб, шу бугунгача “Бахт лирикаси” (1955), “Кунчиқар йўловчисига” (1959), “Ўйлар” (1960), “Етти наво” (1962), “Дала орзулари” (1966), “Кўнгил кўнгилдан сув ичар” (1971), “Тўмарис” (1974), “Илҳом”, “Ташвишларга бой дунё” (1987), “Тузли шамоллар” (1988), “Кўнгилдаги кенг дунё” (1989), “Беклигингни бузма сен...” (1995), “Ҳар кимнинг ўз замони бор” (2004) каби шеърлий тўпламларини нашр эттирди. Унинг икки жилдлик “Танланган асарлар” тўплами икки мартаба – 1978–79 ва 1992 йилларда нашр қилинган. Турли йилларда чоп этилган тўпламларда шоирнинг “Ўртоқ муаллим”, “Акация гуллаган ерда”, “Актрисанинг иқболи”, “Гидамчи аёл”, “Эски фаввора эртаги”, “Дала армонлари”, “Тўмарис”, “Булбул уяси”, “Фаришта ой”, “Посейдоннинг газаби”, “Ватан тупроғи” ва бошқа дoston (поэма)лари эълон этилган.

Бундан ташқари Ибройим Юсупов бир қатор пьеса ва публицистик мақолаларнинг ҳам муаллифи ҳисобланади. Шоир кўплаб қардош халқлар ва жаҳон адабиёти мумтоз шоирлар асарларини қорақалпоқ тилига таржима қилиб, сайрата олган таржимондир. У А.С.Пушкин, М.Ю.Лермонтов, Т.Шевченко, Ж.Г.Байрон, И.В.Гёте, Г.Гейне, Ф.Шиллер шеърларини, Шекспир сонетларини, Алишер Навоий ва Ҳофиз газалларини, Умар Ҳайём рубоийларини қорақалпоқ тилига навоқ маҳорат билан таржима қилиб, миллий адабиётимизни бадиий-ғоявий, шаклий жиҳатдан турли асарлар ила бойитди.

Ибройим Юсупов наср ва драматургия соҳасида ҳам қалам тебратди. 1963 йилда унинг “Қари тутнинг кузи” номли ҳикоялар, очерк ва публицистик мақолалар тўплами босмадан чиқди. Шоир “Қирқ қиз” пьесасини, (Амет Шомуратов билан биргаликда), 1966 йилда “Умирбек лаққи” комедиясини, 1986 йили “Искандар подшонинг туши” драмасини, 1973 йили “Ажиниёз” операси либреттосини яратди.

Ибройим Юсупов адабий таҳлил, шеърятнинг мунозарали муаммолари, бадиий таржима масалаларига бағишлаб бир қанча мазмундор мақолалар ёзиб, ҳозирги замон қорақалпоқ адабиётшунослиги фанига ҳам улкан ҳисса қўшди. Унинг “Лирика ҳақида мунозара” (1956), “Урушдан кейинги қорақалпоқ поэзияси” (1956), “Халқ шоири Аббоз Добилов” (1958), “Дала Орфеи” (1957), “Қорақалпоғистон – Маҳтумқулининг иккинчи шоирлик ватани” (1958), “Маҳтумқули ва қорақалпоқ адабиёти” (1957), “Маҳтумқули асарларини таржима қилишдаги баъзи бир англашилмовчиликлар ҳақида” (1983) каби мақолалари шулар жумласидандир.

Шоир Ўзбек адабиёти билан абадий дўстлик мавзуси Ибройим Юсупов ижодидаги энг ёрқин саҳифаларни ташкил қилади. У ижодкор, таржимон, матбуот ходими, жамоат арбоби сифатида ўзбек адабиёти ва маданиятининг йирик вакиллари билан дўстлашди, ижодий мулоқотларда, сафарларда бирга

бўлди. Фафур Фулом, Ойбек, Зулфия, Комил Яшин, Ҳамид Фулом, Озод Шарафиддинов, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Омон Матжон сингари ижодкорлар билан ижодий муносабатлари ҳар доим янги-янги мазмун ва ибратли воқеалар билан бойиб борди. Унинг ўзбек тилида “Булоқлар қайнайди” (1960), “Олтин қирғоқ” (1962), “Сахро орзулари” (1967), “Чўл тўрғайи” (1972), “Раҳмат сенга, замоним” (1979), “Қоратол” (1988), “Менинг йигит вақтим, сенинг қиз вақтинг” (2009) каби шеърӣ тўпламлари чоп этилган бўлса, рус тилида “Песни горного ручья” (1960), “Меридианы сердца” (1966), “Глаза яширицы” (1973), “Стихи” (1976), “Звон стремени” (1981), “Стремлюсь всей душой” (1986), тўпламлари қирғиз ва туркман тилларида бир қатор китоблари нашр қилинди. Унинг шеърлари қозоқ, украин, белорус, грузин, латиш, болгар ва бошқа халқлар тилларига таржима қилинган.

Кўп қиррали истеъдод эгаси бўлган Ибройим Юсупов дастлабки шеърлари биланоқ адабиётшунослар, танқидчилар диққатини ўзига тортиб келаётир. Мактаб дарсликлари, олий ва ўрта махсус, касб-ҳунар ўқув юртлари учун ёзилган ўқув дарсликларида, турли ўқув қўлланмаларида шоир ҳаёти, ижоди, адабий асарлари ўрин олган. Унинг адабий мероси кўп йиллардан бери турли адабий-танқидий тадқиқотлар учун мавзу бўлиб келаётир. Қорақалпоғистонлик олим ва адиблар М.Нурмуҳамедов, С.Аҳмедов, Т.Мамбетниёзов, Ш. Уснатдинов, К.Реимов, Қ.Ўразимбетов, А.Насруллаев, Қ.Султонов, К. Худойбергенов, К.Куромбоев, Б.Жуманазаров, Г. Есемуратова, Қ.Мамбетов, Ж.Мақсетова, Ж.Есенов, Ж.Наримбетов ва бошқаларнинг монография, тадқиқот ва мақолаларида И.Юсупов шеърӣти ва ижодининг турли қирралари чуқур таҳлил қилинган.

Ажойиб ва дилбар шеърлари, ҳамма севиб, қўлдан туширмай ўқийдиган китоблари, етук таржималари, халқчил драмалари, улкан жамоатчилик хизматлари билан халқ орасида кенг шухрат қозонган Ибройим Юсупов шу тариқа қорақалпоқ халқининг муҳтарам фарзандига айланди. Унга Қорақалпоғистон Республикасида хизмат кўрсатган санъат арбоби фахрий унвони берилди. Бердақ номидаги давлат мукофотига лойиқ кўрилди. У узоқ йиллар мобайнида Ўзбекистон ҳамда Қорақалпоғистон Республикаси Олий Мажлисларига депутатликка сайланди. Шоир Ўзбекистон Республикасининг “Эл-юрт хурмати”, “Дўстлик” орденлари, бир қатор ҳукумат фахрий ёрлиқлари ва медаллари билан мукофотланди. Унга 2004 йили Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони билан “Ўзбекистон Қаҳрамони” олий унвони берилди. Шоир умрининг сўнгги нафасигача ижоддан, қалам ва дафтарида қўл узмай яшади. Шоирнинг ўзбек ва қорақалпоқ халқига, шеър мухлисларига ҳаёти этадиган асарлари кўп эди, афсуски бешафқат ўлим замонамизнинг улғў ижодкори, бетакрор истеъдод эгасини 2008 йил 24 июль куни орамиздан олиб кетди. Шоир ҳозир жисман орамизда йўқ, лекин унинг шеърлари, асарлари қайнаб турган зилол булоқ каби юракларимиз ташналигини қондиришда мангу хизмат қилаверади.

* * *

Энди бир-икки оғиз сўз Ибройим Юсуповнинг лирик ижодиёти ҳақида. Ибройим Юсупов лирикаси ўз халқининг кундалик турмуши ва тарихий тақдири билан чамбарчас боғланиб кетган миллий руҳ, миллий бўёқларнинг ажойиб жозибаси билан ажралиб туради. Халқнинг тарихий тақдири, қувончлари ва қайғу-ҳасратлари, мураккаб кураш саҳифаларига бой, нозик романтик пафосга, ватанпарварлик туйғусига омухта бўлиб кетган шеърлар Ибройим Юсупов ижодиётининг юксак мавқеини белгилаб беради. Унинг “Аёз қалъа”, “Ал-Беруний тугилган тупроқ”, “Қўбиз”, “Оссурийлар”, “Нўғайларга”, “Қорақалпоқ ҳақида сўз” каби шеърларида ота-боболаларнинг аянчли, оғир тақдири, уларнинг сарсон-саргардонликлари турмуш қийинчиликлари туфайли азобуқубатда ўтган ҳаёти ҳасратли мисраларга жо қилинади.

Шоир шеърларида қорақалпоқ халқига хос бўлган кенг феъл, пок кўнгил, меҳмондўстлик, соддалик, ҳалоллик, мардлик, сабр-қаноат сингари фазилатлар “Тугилган юрт”, “Овул, овул!” “Толли соҳилидаги эсдалиқлар”, “Кунчиқар йўловчисига”, “Чўгирма”, “Тўк тоғидаги ўйлар” каби шеърларида меҳр билан куйланди:

Бизда сўз бор: меҳмон – ризқу баракот,
 Қўноқ кутиш – зийнати ҳар одамнинг.
 Агар уйга беш кун меҳмон келмаса,
 Чойи қўнмас менинг мунис онамнинг.

Шу тариқа халқнинг минг йиллар мобайнида шаклланиб-сараланиб келган миллий урф-одатлари, маросимлари, удумлари, халқ этнографияси дурдоналари Ибройим Юсупов асарларида мангу нақшланган:

Шумлик қилса, сир олдираб боладай,
 Кўнгилчанлик бўпти дея қуяман.
 Аммо унинг кенг жазира даладай
 Мард ва одил, кенг феълени суяман!

Дарҳақиқат, шоирнинг “Она тилимга”, “Кўнгил кўнгилдан сув ичар”, “Пошшо тўргайнинг ўлими”, “Ҳозларнинг қанотида”, “Замон билан оёқ қўшиб юрмасанг”, “Калтакесак кўзлари” каби шеърларида қорақалпоқ халқининг миллий турмуш тарзи, тафаккури, орзу-армонлари чинакам мусаввирана бой бўёқлар билан тасвирланади. Ибройим Юсуповнинг халқлар дўстлиги, муҳаббат лирикаси, мустақиллик ва эркин ҳаёт ҳақидаги сўнгги йилларда битган, асл маржон шеърлари ҳам бу ижодкорнинг кўнгил хазинаси нақадар бой ва нодир дунё эканлигини кўрсатади. Қолаверса, Ибройим Юсупов қорақалпоқ шеърятини сонет, эпиграмма, элегия, баллада, монолог, газал, рубоий каби янги жанрлар билан, янги-янги мавзулар билан, образлар билан бойитганлиги ҳали бу борада кўплаб тадқиқотлар олиб бориши кераклигини кўрсатиб турибди.

Шоир мангулик йўлларига эндигина илк қадамни ташлади. Шеърят ихлосмандлари Ибройим Юсупов асарларининг зилол булоқдай тиниқ томчиларидан узоқ йиллар баҳраманд бўладилар деб дил-дилдан ишонамиз.

*Кенгесбой АЛЛАМБЕРГЕНОВ,
 филология фанлари доктори,
 профессор*

Ушбу мақола Ўзбекистон мустақил босма ОАВ ва ахборот агентликларини қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш жамият фонди томонидан ажратилган грант асосида тайёрланди.

Лойиҳа номи: «Буюк ажлодларимизнинг маънавий жасоратини улуғлаш, уларнинг ҳаёт ва ижод йўлини ибрат мактаби сифатида тарғиб этиш, ёшларимиз тафаккурини умумбашарий қадриятлар асосида камол топтириш, уларда мустақиллигимизга нисбатан гурур ва садоқат туйғуларини шакллантириш».

Василий ЯН

Қўрғон узра гулханлар

Роман

ТЎРТИНЧИ ҚИСМ

ХАТАР ҒАРБДАН КЕЛАДИ

...Ва ўша шаҳар бўлган ерга типратикан билан укки ин куради, вайроналар эса даррандалар маконига айланади. Уларнинг ёнидан ўтаётган йўловчи бу ерда тўхташни хаёлига ҳам келтирмайди. Фақат қадамини тезлаштиради.

(Шарқ солномасидан)

СЎҒД ҚИШЛОҒИДА

Фироқ қамиш ҳужра ичида ётарди. Кўзлари бўйра ёпилган ва қурум босган шифтга лоқайд тикилган. Ногоҳ кўзи каттакон сариқ ўргимчакка тушди. У гоҳ бўйра бўйлаб югуриб кетар, гоҳ яна шундай тезликда орқага қайтиб, олдинги икки пахмоқ оёғини кўтариб тўхтарди.

Бўйранинг нариги томонида, девор ёруғида иккинчи сариқ ўргимчак кўринди. У эҳтиёткорлик билан бўйра ўртасига келди ва яна орқасига тез чопиб кетди.

Фироқнинг бутун аъзойи бадани зирқирар, сал қимирласа кўксида кучли оғриқ кўзгаларди. Кимдир пишиллаб нафас олар ва бир маромда ғижирлаган товуш эшитиларди. Фироқ бошини хиёл кўтариб, оёқ томонида букчайиб ўтирган аёлни кўрди. У бармоқларида урчуқ айлантирар, ерда каттагина калава думалаб ётар эди. Аёлнинг қуёшда куйган, ажин босган қорача юзи суяги оғир меҳнатда қотганидан дарак берарди. Бошидаги оқ рўмол бўйни ва ияқларини бекитиб турарди.

Яна гингшиган овоз эшитилди, аёл урчуқни кўйиб, гулдор чойшаб ёпилган бешикни тебратишга тушди. Бешик ҳар тебранганда боғидек ғижирлаган овоз чиқарди.

– Сув! – шивирлади Фироқ. Хирқироқ овози ўзига бегона, узоқдан келаётгандек эшитилди.

Аёл тоқчадан сув қўйилган сопол косани олиб, бир чимдим пахта ботирди ва уни йигитнинг шишиб кетган, қуруқшоқ лабларига суртди. У худди онасидан ажралган кўзичоқни озиқлантираётгандек авайлаб ҳаракат қиларди. Фироқнинг қақраб кетган оғзига нам тегди.

– Қаердаман?

Давоми. Боши ўтган сонларда.

– Сўрама, ёвуз дев қайтиб келиб, бўғиб ўлдириб қўймасин. Жим ёт. Қимирлама, яна қон кетади.

Фироқ илиқ, ширин сут таъмини сизди ва ўзини онадан янги туғилгандек ҳис қилди. У гўё ўтмиши йўқдек, ўтмишини унутиб қўйгандек эди. Курум босган бу ҳужрага келгунча қандай яшаганини эслай олмади. У ўзини мурғак бола ўрнида кўрар, анави аёл эса ҳамма нарсага қодир, қудратли ва кучли халоскор онасини хаёлида жонлантирар эди.

– Сув! – лаблари ўзига бўйсунмай зўрға шивирлади.

– Етади! – жавоб берди аёл урчуқ айлантиришни тўхтатмасдан. – Боламга ҳам қолдириш керак.

Фироқ яна ҳушидан кетди. Ўзига келганда, орадан қанча вақт ўтганини эслай олмади. Аёл йўқ, бола пишилламас, бешик ҳаракатсиз турарди. Бўйрада иккита заҳарли ўргимчак қарама-қарши туриб, олдинги оёқларини кўтариб, таҳдид билан қимирлатишарди. Шифтдаги тўртбурчак туйнукдан тушаётган қуёш нурлари кулбани ёритиб юборганди. Ёрқин тўқ-сарик нур деворда ўйнар, чанг зарралари нурда ялтираб кўринарди.

Ниҳоят, Фироқ ўзини бардам ҳис қила бошлади. Билагида куч пайдо бўлгандек туюлди. Фақат кўкраги ҳамон қаттиқ оғрир эди. У бошини баландроқ кўтариб, атрофга боқди. Нигоҳи ҳовлида қатор қурилган кенг супаларга тушди. Уларнинг орасида тор йўлакчалар бор эди. Супалар охирида деворга тақаб ўчоқ қурилганди. Ўчоқ ёнбошига бугдой поясини чўқиб турган қуш¹ тасвири ўйилган эди. Устига кул сепилган кўмир уюмидан ҳаворанг тутун дуд босган шифтга қараб ўрмаламоқда. Супаларга титилиб кетган қамиш бўйралар ва эски гилам парчалари тўшалган.

Фироқ нега деҳқонларнинг қўнғир чакмони билан ўраб қўйилганини, оёғига олачипор пайпоқ кийдирилганини тушуна олмади: ахир, у эрталаб бошқача – шаҳарликларга хос – яшил туфли ва йўл-йўл чалвор кийган эди-ку.

Орқа тарафдан тақиллаган овоз эшитилди. Кимдир қоқсуяк қўлини эшик тирқишидан тикиб, илгакни суриш учун анча уриниб кўрди, кейин ҳаммаёқ тинчиб қолди.

Фироқ аста-секин сирғалиб, пастлаб бораётган қуёш нурлари тушиб турган девордаги катта ёриқни ва ундан тез-тез тумшугини чиқариб мўралаётган сичқончани жим кузатиб ётди. Ўткир нур деворга илинган қизил ҳошияли сурп кўйлакни, ёғоч қоziққа осиб қўйилган бир даста эрмон пояси билан узун эгри ўроқни ҳам бир муддат ёритиб турди.

– Дўстим! – унинг ёнида ингичка хирилдоқ овоз эшитилди. – Дўстим, сени самодаги илоҳий руҳлар асрасин! Исминг нима?

Ёнида кенг чакмони устидан ранг-баранг чилвирлар боғлаб олган, учи чўққи қалпоқ кийган қария турарди. Унинг қисик, ялтироқ кўзлари мулойим боқар, оппоқ соқол босган юзи сон-саноқсиз ажинлар билан қопланганди. Оғзини ёпганда пастки лаби юқоридагисининг устига тушиб, юзини анча кичрайтириб кўрсатар, оғзида битта ҳам тиши йўқ эди.

– Нега жавоб бермаяпсан?

Фироқ чолга нима кераклигини тушунмай, ҳайрон қараб турди. Кулбага тиззасига тушадиган узун кўйлак ва шалвираган чолвор кийган бир нечта деҳқон кириб келди.

¹ Оташпарастлар ўчоғига лойдан шундай сурат чизиларди.

– Нега беморни безовта қиляпсан? Кўрмаяпсанми, у ўлай деяпти. Сен, атраван, Худо йўлида хизмат қилувчисан. Вазифанг дуо ўқиш, марҳумларни кўмиш. Чақирилмаган уйга нега бемаҳал келдинг?

– Хи-хи-хи! Бу ким?

– Бу – овчи. Қоядан йиқилиб тушди, суяклари синган. Кампирларимиз уни даволашяпти.

– Овчи дейсанми? – Чол деҳқонга ишончсизлик билан қаради ва бармоғини нуқиб пўписа қилди. – Нега у юзини яширяпти? Балки қочиб юрган қароқчидир? Катта жинойтчини тутиб берсанг хон Оксариат бешта, ҳатто ундан ҳам кўп кумуш танга тўлайди.

– Кўявер, уларни Оксариатнинг хизматкорлари тутаверсин. Сен нега бу ишга аралашасан?

Чол ҳиринглади:

– Кумуш мукофот! Қаранг-а, беш кумуш дарик!

– Тўғри, тўғри, муҳтарам авлиё, – деди деҳқонлардан бири, – лекин сенга унинг нима кераги бор? Ахир, азиз атраванларга пул нимага керак? Улар ибодат билан яшайди-ку. Пулни нима қиласан?

– О, пул нималар қилмайди дейсан?! Дўконча очиб, шам сотаман. Ҳамма касалликларни даволаш учун илоҳий сигир сийдиги билан савдо қиламан. Ҳатто уйлансам ҳам бўлади.

– Қари чолга ким тегаети? Оғзингда биронта тишинг йўқ-ку!

– Ҳамёнимда пуллар жиринглаб турганда, қишлоқнинг энг биринчи атиргули кулбамда ўтирарди. Донишманд виспайтининг¹ ёнига бораман. Йўлимни тўсманглар, қўйиб юборинглар! О, беш кумуш танга! – қария шошилиб чиқиб кетди.

Деҳқонлар ўзаро шивирлашишди:

– Яхшиям ҳозир виспайти қишлоқда йўқ. У Курешатадан келаётган хонимизни кутиб олгани кетди.

– Беморни нима қиламиз?

– Сен ҳалиям юролмайсанми? – деҳқонлардан бири Фироқдан сўради.

Фироқ ҳорғин нигоҳ билан тикилди. Деҳқонлар унинг устига энгашидилар.

– У чалажон. Қаергайм боради? Кетган тақдирда ҳам қувиб етиб, ушлаб келишади.

– Уни авайлашимиз керак. Қароқчимиз-йўқми, деб текшириб, аниқлагунча, зиндонга солишади.

– Қанақасига қароқчи бўлсин? Шеппи ўзимизники деди. Тамом-вассалом! Уни асрашимиз керак.

– Томга олиб чиқиб, устига пичан ташлаб қўямиз-да, қочиб кетди, деймиз. Уни яқин-атрофдан излашмайди. Оқсоқол одамларини сўқмоқлар ва йўлларга жўнатади. Икки кундан кейин тўс-тўполон тинчийди. Уни хон Оксариатнинг қўли етмайдиган жойга олиб бориб қўямиз. Уёғига ўзи кетаверади. Шеппи айтдимиз, бас, уни авайлашимиз шарт.

Деҳқонлар Фироқни эҳтиётлаб кўтариб, аввал ҳовлига, сўнг томга олиб чиқишди. У ерда хушбўй пичан боғлари орасига яхшилаб яшириб қўйишди.

– Тагин йиғлаб-сиқтаб, бақириб юрмагин!

ДЕҲҚОНЛАР ЙИФИНИ

Пичан орасида ётиш Фироққа ёқиб қолди. Қуриган тоғ гиёҳларидан бошни айлантирувчи хушбўй ҳид анқийди. У ётган жойида кўча-

¹ В и с п а й т и – қишлоқ оқсоқоли.

нинг бир қисмини, баланд қайрағоч ва кулбаларни, товуқлар дайдиб, пахмоқ итлар мудраб ётган бир қанча уй ва ҳовлиларни кўрар эди.

Йўлда деҳқонлар ва аёллар шошилиб боришар, болалар югуришарди. Тўп-тўп бўлиб олган деҳқонлар нималарнидир қизгин муҳокама қилишарди.

Чавандозларнинг кўпириб кетган аргумоқлари чанг-тўзон кўтариб чопади. Қизил ёпқичлар олтиндек товланар, отларнинг қулоқлари ўртасида қирғовул патлари ҳилпирарди. Деҳқонлар амалдорларга таъзим қилиб, терга ботган отларни юганидан ушлаб, чеккароққа етаклаб кетишарди.

Чавандозлардан бири — ёш норғул, ипакдек кўнғироқ соқолли, озода кийинган йигит баҳайбат қайрағоч остидаги гиламлар тўшалган тўрт бурчак супага кўтарилди. У совуқ, кибрли нигоҳ билан оломонга кўз ташлади.

Деҳқонлар бир-бирларини тирсаклари билан туртиб, шивирлашардилар:

— Қара, хон Катен кийган ипак кўйлакнинг пулига қишлоғимиздаги барча аҳолини ярим йил боқса бўлади. Кўйлагидаги зарҳал гуллар олтин иплар билан тикилган.

— Олтин ғилофдаги қиличи-чи! Бадавлат хонлиги шундоқ кўришиб турибди.

— Одамлар қачон йиғилиб бўлади? — қичқирди хон Катен.

— Келишяпти! Ана, ҳамма келяпти!

Шовқин-сурон кўтарган оломон яқинлашди. Олдинда бир нечта қария келарди. Иккитаси соч-соқоли оппоқ оқарган учинчи чолни қўлтиғидан суяб келмоқда эди. Кўпчилик билан баробар одимлай олмагани учун уни кўтариб олишган, чолнинг оёқлари ҳавода типирчилайди. Оппоқ майин соч толалари шамолда ҳилпирайди. Қирғий бурни соқол босган юзида шўппайиб кўринади, пахмоқ қошлари остидан қора кўзлари ғазабнок боқади.

У висайти — тоғ қишлоқлари ва ён-атрофдаги кўрғончаларнинг оқсоқоли бўлиб, кўп сонли уруғларни бошқарар, деярли ҳар бир қишлоқда уйи ва хотини бор эди.

Мункиллаган оқсоқол ёнида ўзига ўхшаган қирғийбурун, кўзи ўткир, соқоли оқарган ўғиллари бормоқда эдилар. Ўғилларининг ортидан шахдам қадамлар билан йигирматача турли ёшдаги деҳқонлар — виспайтининг набира ва эваралари келишарди. Оломон атрофида болалар ва ўсмирлар у ёқдан-бу ёққа зир югуришар, томошатаала аёллар зич қатор бўлиб олишганди.

— Хоннинг ўзи келаётган бўлса, яхшилик аломати эмас, — деб нидо солишар эди бу аёллар.

Йиғилган халойиқ хон Катен ва унинг бир нечта форс кўриқчилари турган супани ўраб олишди. Оқсоқол узун ҳассага энгагини тираб, оломон олдида тўхтади.

— Авестонинг содиқ ўғиллари! — оломонга мурожаат қилди хон. У ингичка тасмали сандал кийган оёғини кериб, белидаги қилични хотиржам ушлаб гапини давом эттирди. Бугун қиличларимизни қўлга олишга тўғри келади! Гапимга қулоқ солинлар! Юртимизга, бахтиёр Сўғдиёнага ёвуз душманлар бостириб келяпти. Улар еримизни, уйларимизни тортиб олиб, ҳаммамизни қириб ташламоқчи, кул қилиб сотмоқчи. Бунга йўл қўямизми? Сизлар хотинларингиз, болаларингиз, уйларингиз ва даладаги экинларингиз учун жанг қилишга тайёрмисиз?

– Тайёрмиз! Ҳаммамиз ҳимояга отланамиз! – гувиллади оломон. – Қани, бу ёққа, биз томонга бурнини тиқиб кўрсин-чи!

– Йўқ, душман қишлоғимизга келишини кутиб ўтириш керак эмас. Катта қўшин тўплаб қарши чиқишимиз ва Бақтрия тоғларида уларга ҳужум қилишимиз керак. Уларни улуг Ўқуздан ўтиб, юрти- мизга келишига йўл қўймаслигимиз керак. Агар жанг далаларимизда бўлса, экинларимизни пайҳон қилиб ташлаймиз, кейин донсиз қола- миз. Очарчилик бошланади. Тезроқ отланиб, Бақтрияга жўнашимиз керак. Ҳаммаларингиз борасизми?

Оломон гимирлаб, гувиллай бошлади.

Бир киши овозини чўзиб бақирди:

– Мен, албатта, бораман.

Кимдир савол берди:

– Узоққа бориш керакми?

– Аввал Курешата шаҳрига борамиз. У ерда катта қўшин йиғиляп- ти. Бу қўшин Мароқандга шоҳ Артаксеркс ёнига йиғилади, у минг йил яшаб, ҳукмронлик қилсин! У ҳамма қўшинни жам қилиб, бад- кирдор икки шоҳли ёвузни Дрангиана¹ горларига қамаб, янчиб таш- лаш учун бошлаб боради. Хўш, нега жим бўлиб қолдинглар. Ҳамма жангга борадими?

Бир неча киши баравар қичқирди:

– Далаларимизни ташлаб кетамизми? Ҳозир экин экиладиган палла. Экин эмасак, оиламиз нима бўлади? Урушга шаҳар аҳолиси бора- версин, улар далада ишламайди.

– Ҳосилни тўртдан уч қисми хонга тегади, ўзимиз ярим оч яшай- миз. Далалар қаровсиз қолса, болаларимизни ким боқади?

Ўғиллари суяб турган оқсоқол бир амаллаб супага чиқиб олди ва қўлларини силкитиб оломонга хитоб қила бошлади.

– Авестонинг содиқ ўғиллари! Менга доим итоат этиб келдингиз. Ҳозир ҳам гапимга қулоқ солинглар! Уруғимизда ҳаммаси бўлиб бир юз саксонга уй бор. Ишга яроқли эркаклар эса беш юз қирқта. Мен ҳар битта уйдан камида битта жангчи юришда қатнашиши зарур де- ган қатъий буйруқ олдим. Сизларга қурол беришади. Деҳқонларимиз- дан уч қисмини урушга юборишимиз мумкин. Ким қолса, кетган- ларнинг ерини ҳайдаб, экин экишга ёрдамлашади. Уруғимизга ҳеч қандай зарар етмайди. Яна биз ҳар ўн оиладан биттадан, демак, ўн саккизга от ҳам етказиб беришимиз керак. Ўн саккизга отсиз дала ишларини эплай олмаймизми? Албатта, эплаймиз. – Оқсоқол шун- дай деб хонга қараб, кўзини қисиб, бошини чайқаб қўйди. Бу билан у гўё: “Нимаям қиламиз, ён бериш керак”, – демоқчи эди.

Бақир-чақирлар яна ҳам кучайди. Аёллар айюҳаннос кўтардилар.

– Бир йил аввал шоҳлар шоҳи талаб қилганда аскар жўнатганмиз. Қани ўша йигитлар? Ҳалигача улардан дарак йўқ. Аёллар бева, бола- лар етим қолишди!.. Балога йўлиқдик!

Шу пайт бир деҳқон олдинга отилиб чиқди. Унинг кийими ямоқ солинаверганидан ола-була бўлиб кетган, яноқ суяклари чиққан, оғзи катта, оёқлари маймоқ эди.

– Мендек бир суваракка гап айтишга рухсат беринг.

– Гапир, гапир, Суварак! – оломон гувиллади.

– Балким, эплаб гапиролмасман. Доно атраванлару шаҳар савдо- гарларига ўхшаб силлиқ гапиришни ўрганмаганман. Хон Катен биз- ни урушга чақиряпти. Лекин кимнинг ерини ҳимоя қиламиз? Биз-

¹ Д р а н г и а н а – Ҳозирги Афғонистон худудидаги форс вилояти.

никими? Наҳотки? Хоннинг ери эмасми? Хон урушга қийналмай бораверади. Саройи тўла хизматкор, далаларида қуёшда қорайган қуллар гимирлайди: улар ер ҳайдаб, экинни экиб, парваришлайди. Шундай эмасми?

– Гапираётган ким? – оқсоқолдан секин сўради хон. – Заҳар тўла оғзини ёпиб қўй!

– Энг ландавурлардан бири. Фақат бола туғдиришни биледи: кулбасида болалари суваракдек гиж-гиж. Ҳайдалган еридан эса бор-йўғи уч ҳовуч дон чиқади. Шунинг учун уни Суварак деб атаймиз.

– Суварак тўғри айтяпти! – Оломон орасидан хитоблар эшитилди. – Даладан нима йиғиб олсак, хонга элтамиз. Урушга-ку, борамиз, аммо бундан бизга бирон фойда тегадими? Хон ҳосилимизни тагин тортиб олмайдими? Биз урушга борадиган бўлсак, эвазига нима беришини аниқ айтсин.

– Вақиллаётган қурбақа ким? – хон ғазаб билан ўшқириб, шаҳд билан олтин қиндан қиличини суғурди. – Худога шак келтирадиган сўзлари учун бемаза тилини қирқиш кам. Овсар калласини ҳам қўшиб кешиш керак. Уни бу ёққа олиб келинг!

Хоннинг хизматкорлари суварак ҳозиргина гапириб турган жойга – оломон орасига ташланишди, лекин уларни дарғазаб деҳқонлар қичқириб солиб, итариб ташлашди.

– Эркин гапиргани қўймайсанми ҳали?! Унда, нима учун келдинг? Одамларни ҳайвондек саралаб ол-да, ҳайдаб кет. Агар бу ерга гапириш учун келган бўлсанг, бизнинг оғзимизни ёпма!..

Шунда деҳқонлар орасидан яна бир ёши улуг, қадди букик қария чиқиб келди. Унинг жингалак, бир тутам эчки соқоли кўксига тушиб турарди. Ўсиқ қошлари остидаги ўткир кўзлари хонга тик қадалди.

– Ахурамазда фарзандлари, гапларимни тингланглар, ҳурматли хонимиз ва сиз азиз болаларим! Бир-бирингиздан ўч олишга шошилманглар. Қадимда бундай ишлар қандай ҳал қилинганини сизларга эслатиб қўймоқчиман.

– Овчи бобо гапирсин! – қичқиринди оломон ичидан кимдир.

– Ёшлигимда тоғларда каклик овлаб юрган чоғларимда кексалар авваллари бўш ерлар бўлганини айтиб беришганди. Ўшанда аждоқларимиз бу водийга илк бор қадам қўйишган. Бўш ерлар кўплигидан, ҳар ким ҳайдашга қурби етганча ер эгаллаб олган экан. Фақат тоғда яшовчи ёввойи қабилалар ва мис эритувчилар билан жанг қилишга тўғри келар экан. Аждоқларимиз бир тан, бир жон бўлиб ўз ерларини ҳимоя қилишган, чунки бу ерларга пешона тери тўкишган, қон билан суғоришган эди-да! Кейин эса оқсоқоллар ва хонлар аста-секин ерларни тортиб ола бошлаган, ўзимизни эса ўлпон тўловчиларга айлантиришган. Бирон-бир камбағал хонга қарзини тўлолмаса, кул бўлиб қолган, ери хонники деб эълон қилинган. Шундай экан, ҳозир хон сизларга айтсин: агар сизлар, болаларим, икки шохли ёвузга қарши курашиш учун жангга отлансангиз, фарзандларингиз аввалгидек хонларнинг қули бўлиб қолаверадими ёки биз ҳайдаган ерлар яна ўзимизники бўладими?

Хон оқсоқол билан шивирлашиб олгач, жангчиларига имо қилди.

– Мен бу ерда ақли пишган қарияларнинг гапларини эмас, шохга ва хонга қарши бош кўтарган кўзғолончиларнинг акиллашини эшитяпман. Сиз хонлар ҳукм юритиш учун улуг Ахурамазда томонидан қўйилганлигини, хон бўлмаса, жамоа тўзиб кетишини, уларга бўйсунмиш зарурлигини унутиб қўйибсизлар. Сизлар билан гаплашиб ўтиришдан фойда йўқ... Шу бугун қишлоғингиздан Курешатага икки юзта аскар ва йигирмата от йўлга тушади. Бунга кўнмасангиз, эртага

жангчиларим куч билан ҳамма молларингиз ва донингизни тортиб олади, қишлоққа ўзим ўт кўяман!..

Мункиллаган чол ва бошқа қариялар таъзим қилиб, ерга йиқилишди:

– Бизга раҳминг келсин, хон! Ҳаммамиз Авесто фарзандлари ва шаҳаншоҳнинг содиқ қулларимиз. Ўзимиз кимни юбориш ҳақида келишамиз, сен талаб қилган ҳамма нарса шай бўлади. Ҳозир эса аёлларимиз пиширган патирлару умочларимиз, нону ош ва ширин нон, ёнғоқларимизни бирга баҳам кўр. Ором олаётганингда қизларимиз сен учун кўшиқ айтиб, рақсга тушадилар.

Хон оқсоқолнинг боғига ўтди. Қари нок дарахти остига гиламлар солинган, дастурхонда сопол косаларда қатиқ, пишлоқ ва бошқа ноз-неъматлар уйиб ташланган эди. Майдонда қизлар рақс тушиб, кўшиқ айтишарди.

* * *

Кечга томон хон қуръа ташлаб, ажратилган деҳқонларни тўплаб йўлга чиқди. Қоронғилик тушди. Тўлин ойнинг зарғалдоқ нурлари дара ичини ёритди. Деҳқонлар Фироқни эҳтиёткорлик билан томдан олиб тушишиб, эшакка миндиришди.

– Сени қаерга олиб борайлик: тоққа, мис эритувчилар – дербиклар олдигами ёки паства, водийга, Сўғд далаларигами?

– Менга барибир, – жавоб берди Фироқ.

– Яхшиси, Мароқанд томонга олиб борамиз. У ёқдаги йўллар гавжум. Ҳар қандай одам муҳтож кишига бир бурда нон ташлаб кетади. Тоғлар совуқ, музлаб қоласан.

Суварак деб ном орттирган бояги деҳқон эшак ёнида юриб, йўл бўйи Фироққа деҳқонларнинг оғир ҳаёти ҳақида гапириб кетди.

– Энг ёмони, қуролимиз йўқ. Қуролимиз бўлганда ўз еримизни ўзимиз ҳимоя қила олардик. Икки шохли нима-ю, хон нима – иккиси ҳам бошимизга битган бало...

Эшак тонггача тўхтамай йўл босди. Куёш нурлари тарала бошлаганда йўловчилар текисликка етиб олишганди. Ариқларда тиниқ булоқ сувлари жилдираб оқарди. Бир жойда аёллар буғдой янчса, бошқа жойда деҳқонлар омоч билан ер ҳайдашарди. Қушлар ағдарилган жўякни титиб, чувалчанг излашади.

Суварак Фироқни даст кўтариб, икки дала ўртасидаги марзага бўлиқ ўтлар устига туширди.

– Шу ердан Мароқандга етиб оласан, – деди у. – Ҳеч нарсдан кўрқма: кўлингни узатсанг, қорнинг тўяди.

...Фироқ узоқ вақт жим ётди. Қаердандир келиб қолган кулранг кўён ёнгинасида бир зум тўхтади, атрофга аланглади ва олдинги оёқларини кўтариб, гўё ногора чалаётгандек, қаққайиб турди. Кейин бирдан ён томонга сакраб, қуюқ ўтларни шилдиратиб, майсалар орасида гойиб бўлди.

Қаердадир бир оҳангда жингираётган қўнғироқ овози келди. Катта йўлдан найза кўтарган икки отлиқ ўтиб кетди. Уларнинг юзи Фироққа танишдек туюлди: кўшиқ айтиб оқ уй ёнига борганида шафтолизор боғ дарвозасини шулар қўриқлаб турган эди, шекилли. Ке-йин юк ортилган эшаклар чанг кўтариб ўтди. Узун кўйлак кийган хизматкорлар эшакларни ниқтаб “хр-хр” деб қичқириб боришарди.

Улардан кейин устига қизил уқали тўр ёпилган, қийшиқ бўйнига каттакон қўнғироқ осилган баланд бўйли оқ туя ўтди. Туя ўркачи орасида юпқа сариқ рўмоли бошидан сирғалиб тушган озгин бир аёл

ўтирарди. У бир қанча билагузуклар тақилган нозик кўллари рўмолни тузатиш учун кўтарди. Чўзинчоқ қора кўзлари узоқ-узоқларга бепарво тикилган. Аёлнинг нигоҳи бир сония Фироқни силаб ўтгандек бўлди.

“Азизим!” — деб қичқиришга уринди йигит, лекин заиф, аянчли инграши олачипор жўжаларини эргаштириб юрган какликни чўчитидан нарига ўтмади. У дарҳол жўжаларини қуюқ ўтлар орасига олиб кириб кетди.

Озгин кўллар яна рўмол билан юзини яширди, туя бошини мағрур чайқатганча, улкан, пахмоқ оёқларини тупроққа сассиз босиб, аста узоқлашди. Туя ортидан кетаётган тасмалар ва мунчоқлар билан безатилган хачирларда йўл-йўл матоларга ўралган бир нечта аёл мудраб боришарди.

Бу кичик карвон йигит ёнидан худди тушга ўхшаб сузиб ўтди. Уларнинг ортида эса аста-секин ерга қўнаётган чанг булути қолди. Узоқлашиб бораётган қўнғироқ ва ҳайдовчиларнинг бўғиқ овози Фироққа анча вақтгача эшитилиб турди.

ХИТОЙ СОЛНОМАЧИСИ

Мароқанд шаҳридаги асосий савдо майдони бир-бирига тақаб курилган дўкончалардан иборат. Уларнинг орасидан ўтган йўлкалар эгри-бугри кўча ва тор кўчаларни ҳосил қилади. Ҳар бир уйча-дўконча деворига тўртбурчак пештахта ўрнатилиб, устига эски гиламчалар ташлаб қўйилган. Эрталабдан унга турли-туман моллар: сопол идишлар, шамдонлар, пичоқлар, қошиқлар, ёнидагисига эса кичкина ёғоч қутичаларда ёқут, феруза ва бошқа қимматбаҳо тошлардан ясалган узуклар, зирак, занжирлар, билагузук, мунчоқ, қалампирмунчоқ ва упа мойи солинган идишлар қатор қилиб терилганди. Ўртада дўкончанинг эгаси чордона куриб ўтиради. Дўкон ичидаги икки табақали дарча очик, ёғоч михларга бошмоқлар, юган камар, ранг-баранг шарфлар, рўмол сингари ҳар хил буюмлар илиб қўйилган. Эшик ёпилса, дўкондаги молларнинг ярми кўринмай қолади. Ичкарида ярим яланғоч, узун сочлари ўрилган қул сандонни тарақлатиб эгри пичоқ ясамоқда эди.

Дўкончалар орасига эски бўйралар тутилган. Ўтиб бораётган одамлар қуёшнинг ёрқин нурларига дуч келгач, ялтироқ кийимлари бир неча сония қизил, сариқ, кўк рангларда товланади, соя жойга ўтгандан кейин эса ноаниқ шарпага ўхшаб ҳаракатланади.

Одамлар билан тўлиб-тошган кичик кўчалар майдонга уланиб кетган. Кулоллар, бўёқчилар, косиблар эрта тонгдан қоронғи тушгунча узлуксиз оғир меҳнат билан банд.

Тор кўчалардан бирига жойлашган икки-учта дўкондаги савдогарлар сўғларга ўхшамайди. Улар серлар¹ — баланд тоғ тизмаларидан ўтиб, олис шарқ мамлакатидан келган савдогарлар. Ҳаммасининг эғнида узун, қора, кўк чопон, сочлари қирилган, қулоқларига каттакон сирға осилган. Бу қатордаги дўкончаларда ипак матолар, темир буюмлар, нефрит сингари қимматбаҳо тошлардан ясалган ҳайкалчалар, кексаларга куч-қувват, ёшлик ва саломатлик бахш этувчи дорилар билан савдо қиладилар.

¹ Қадимда хитойлар “сер” деб аталган. Уларнинг савдо манзиллари Шарқий Туркистонда жойлашган бўлиб, Сўғдиёна билан савдо алоқалар кенг йўлга қўйилган эди. Серлар — “ипак одамлар” деганидир. Хитойни Серика деб ҳам аташган.

Бир нечта савдогар серлар гилам устида давра қуриб, ўзаро шивирлашар эдилар:

— Бугун майдонда нега бунча узоқ ибодат қилишяпти? Кўп йиллардан буён бу мамлакат бахтли ҳаёт кечиради, уни ҳеч ким безовта қилгани йўқ. Агар бу юртга янги шоҳ тайинланса, у Сузага кетади, Мароқандга тайинланадиган ноиб эса биздан қимматбаҳо совғалар талаб қила бошлайди. Ана, қаранглар, Цен Цзи келяпти. Бу донишманд бизга нима дер экан?

Ҳамма савдогарлар каби елкасига пушти уқали кенг кулранг чакмон ташлаб олган Цен Цзи уларнинг ёнидан вазмин қадам ташлаб ўта бошлади. Унинг ярим юмуқ қисик кўзларида ҳорғинлик кўринарди.

— Салом сенга, Цен Цзи! Бирпас тўхта, бизга нималарни кўрганингни айт. Мана булар ҳақида нима деб ўйлайсан?

— Одамлар қонсираб қолган. Момақалдироқ яқинлашмоқда. Биз хотиржам бўла оламизми? Агар уруш бўлса, мол-мулкимизгина эмас, ҳаётимиз ҳам таҳликада қолади.

— Эшитяпсизларми? — шивирлашди савдогарлар. — Ҳаётимиз ҳам таҳликада қолар экан. Бироқ қаерга қочиб борамиз?

Цен Цзи бурилиб йўлда давом этди. Бир неча дўкончадан ўтгач, таёқ билан бир дарвозани тақиллатди. Занжирланган эшик қия очилди ва Цен Цзи ичкарига кирди.

Сариқ чилвир боғлаб олган мункиллаган чол таъзим билан қаршилади. Унинг қорача юзида дағал соқоли оқариб кўринарди. Чоғроқ ҳовли олди айвончали омборларга тўла эди. Куллар оғзи каноп арқон билан боғланган ингичка йўл-йўл қопларни ичкарига ташимокда. Чангга ботган бир нечта туя ерда ётарди. Улар олисдан келганлиги сезилиб турибди.

Цен Цзи дарчадан ўтиб, пахса девор билан ўралган боққа чиқди. У қорамтир тўртбурчак ҳовуз ёнидан юриб, ҳафсала билан буталган дарахтлар орасидаги тўғри сўқмоқ бўйлаб кетди. Боғ ичкарисида томи икки томонга эгилган шийпон бўлиб, унинг олдида лабига истеҳзоли табассум қотиб қолган тош ҳайкал¹ турарди. Деворга тақаб гиштдан қурилган сўри устига бўйра ва бўри териси ёпилган эди.

Цен Цзи пардани тортиб, тоқчадан лок сурилган қора қутичани олди. Уни кумуш қалитча билан очиб, ичидан пергамент ўрами ва қора бринч сиёҳдон, қамиш қалам олди. Чордана қуриб ўтириб, пастак хонтахтани олди тортди, унга пергамент ўрамини авайлаб ёйиб, сиёҳдон қопқоғини очди, қамиш қаламни қора лакка ботириб, тепадан пастга қаратиб тез-тез ёза бошлади.

У шундай деб ёзди:

“Меҳрибон руҳлар мени жўнатган мамлакат ҳақидаги хатимни давом эттираман. Бу мамлакат Кангюй² деб аталади. У тоғлар ва текисликлар билан ёв ҳужумидан ҳимояланган, кўп йиллардан буён уруш нималигини билмай, бахтиёр ва осойишта яшамокда.

Кангюй мамлакати “Сокин осмон”³ диёридан кўп олисда, Фарбий денгизга олиб борадиган катта йўл ёқасида жойлашган. Турли

¹ Эрамиздан аввалги IV асрда Ўрта Осиёда Ҳиндистондан брахманлар таъқибига туфайли қочиб келган кўплаб буддавийлар бўлган. Улар ибодатхоналар қуриб, Будда тасвирини тарқатишган. Сўғда яшовчи хитойлар буддавийлик таълимоти билан шу ерда танишганлар. Бироқ Хитойда буддавийлик бир неча юз йилдан кейин тарқалган.

² Эрадан олдинги II асрда Хитой саёҳатчиси Чжан Цянь Сўғдиёнани “Кангюй” деб атаган.

³ Қадимда Хитой шундай аталган.

моллар ортган карвонлар бу ўлка орқали бошқа мамлакатларга тинимсиз ўтиб туради. Уни кўрган киши ҳайратга тушади.

Аҳолиси ҳунармандлик ва санъатда тенги йўқ. Бўйлари баланд. Камбағаллар чит рўмол билан, бойлар шойи мато билан бошларини боғлаб юради. Пахта, жун ёки чармдан тайёрланган кийим кийишади. Савдо-сотиқни яхши кўришади. Бироқ улар мол-мулк орттириш ва товламачиликка ўта мойил. Қандай шармандалик!

Улар аёлларини ҳаддан ташқари ҳурмат қилишади ва эркин қўйишади. Ҳар бир оилада эр хотинининг ҳар қандай истагини сўзсиз бажаради. Ҳар доим аёллар ёнида бўлиш ниятида эркаклар ҳарбий машғулотлар билан шуғулланмай қўйишган ва мардлик, жасорат каби фазилатларини йўқотганлар. Эси пастлар, бу ахир хатарли-ку?! Она ерни ким ҳимоя қилади?

Аҳолининг ярми деҳқончилик, қолган ярми савдо-сотиқ билан шуғулланади. Мамлакатда хол-хол тамғали ажойиб от зоти бор. Асл арғумоқлар “само тулпорлари” деб аталади, улардан қонга ўхшаш тер чиқади.¹ Енгилмас жангчиларимиз ҳам ана шундай отларда юрса эди!

Мамлакатда уч қатор баланд девор билан ўралган етмишта шаҳар бор. Ҳар бир шаҳар ўз ҳокимига эга. У ҳокимиятни ўғлига мерос қолдиради. Агар ҳокимни ўлдиришса, шоҳ янги ҳоким юборади. У қотилнинг бошини кестиради, кейин ўзи юртни бошқаради.

Ерлари унумдор, мўл ҳосил беради, улар ҳокимларга умрбод бериб қўйилган. Бунинг эвазига улар шоҳнинг биринчи талаби билан ноқ яхши қуролланган отлик хизматкорлари билан етиб бориши керак. Нақадар ақлли тадбир! Оддий деҳқонлар бундай маъмур мамлакатда бахтиёр яшашлари мумкин эди. Лекин улар ҳосилнинг бешдан тўрт қисмини ердан фойдалангани эвазига ҳокимларга беришади. Шу туфайли галла етиштирадиган меҳнаткаш деҳқон доим оч. Қандай ачинарли! Коҳинлар ва айрим ҳокимлар ўқиш-ёзишни билишади. Уларнинг ёзуви йигирма беш ҳарфдан иборат, ҳарфларни ҳар хил чизиб ёзадилар.

Бу ёзув турли-туман нарсалар ва ҳодисаларни англатиш учун жуда қулай. У жуда моҳирона ўйлаб топилган, лекин бизнинг ёзувимиз анча донолик² билан ёзилади. Китобларни ўрганиш узлуксиз давом этади. Китоблар ишлов берилган мол териларига ўнгдан чапга қараб ёзилади. Бу жуда ноқулай³.

Аҳоли байрамларда қадим замонлар ҳақида қўшиқлар куйлашади. Узун-узун қўшиқларни бошидан, охиригача айтишади, шу йўл билан аждодларнинг улуғвор ишларини ва азалий ҳаёт қонунларини авлоддан-авлодга етказадилар.

Кўп йиллар давом этиб келаётган осуда ҳаёт Кангюй аҳолисини жуда бадавлат қилиб юборган: уларнинг уйларига бошқа мамлакатларда ясалган ноёб буюмлар ва моллар йиғилган. Ана шу фаровон ҳаёт туфайли улар ўз мамлакатларини “Бахтиёр Кангюй” деб аташади. Бироқ очкўзлик билан тўпланган бойлик осмондаги самарасиз булутга ўхшайди.

¹ Хитой солномачилари “само тулпорлари” ва “қонли тер” ҳақида кўп ёзишган. Улар нимани назарда тутишгани ҳали аниқлангани йўқ.

² Хитой ёзуви ҳар бир тушунча учун алоҳида белги (иероглиф)га эга. Шу боис хитой йилномачисига йигирма бешта белги билан ҳар қандай предмет ва тушунчани ифодалаш гаройиб ва устомонлик бўлиб туялган.

³ Хитой иероглифлари юқоридан пастга, ўнгдан чапга қаратиб ёзилади.

Чунки бундай булутга бошқа одамларда ҳам очқўзлик, ҳасад уйғотади. Шу кунларда Кангюй давлатига Фарбий денгиз томондан ҳамма мамлакатларни вайрон қилиб, келаётган катта қўшин хавф солмоқда. Бу қўшин тепасида “бошида қўчқорникига ўхшаган икки-та шохи бор» деб таърифланаётган енгилмас ҳукмдор турибди.

ЧЎЛДАН КЕЛГАН МЕҲМОНЛАР

Цен Цзи боғ йўлкасидаги қадам товушларини эшитди. Кекса хизматкор эшик олдида тўхтади:

— Икки йўловчи сени кўрмоқчи. Битаси — баланд бўйли, айиқдек баҳайбат, ёши анчага бориб қолган чўлдан келган кўчманчи; қуролига олтин қопланган, иккинчиси ёш, чамаси йўл бошловчи бўлса керак. Сен уларни анчадан буён кутаётган экансан.

Цен Цзи қувонч билан бош сил китди;

— Жуда яхши! Айт, киришсин, сен эса тезроқ бу ерга роҳатбахш ўттиз икки неъмат олиб кел!

Донишманд пергамент қоғозни ўраб, лакланган қутига авайлаб жойлади-да, токча устига қўйди.

Будакен билан Спитамен боққа киришди. Кекса хизматкор қўлларини кўксига қўйиб, йўл бошлади. Будакен аввал сира кўрмаган ўсимликларга ҳайрат ва қизиқиш билан қараб борди. У ҳовузда ўргимчак тўридек нозик думи, қизил сузғичли балиқчаларни кўрганда оғзи очилиб тўхтаб қолди.

Хитойлик ҳовуз ёнига бориб, чўнтагидан сариқ ипак халтача чиқарди, ундан кафтига оқ донатор алланималарни тўкди, кейин кичкина кумуш кўнғироқчани оҳиста жинғиллатди. Балиқлар бир зумда ҳовуз четига сузиб келишди. Цен Цзи кўнғироқни тўхтатмай балиқчаларга емиш ташлай бошлади. Меҳмон ва хитойлик ҳовуз четига ёнма-ён ўтириб, балиқларнинг талашиб-тортишиб овқат ейишини томоша қилишди.

Будакен йўғон, гадир-будир бармоғи билан балиқларни кўрсатиб кулди.

— Худди одамларга ўхшайди-я, мазали овқат учун талашиб-тортишишини қаранг... Балиқларга қанақа емиш бераяпсан?

Иккаласи баравар ўринларидан туришди. Хитойлик хиёл эгилиб, тавозе билан жавоб берди:

— Бу — чумоли тухуми.

Чет элликларнинг урф-одатларини ҳурматлашга ўрганган Будакен ҳам унга ўхшаб таъзим қилишга уринди, кейин икковлари бир-бирларига қўл узатишди.

— Қандай ақлли балиқлар! — ажабланди Будакен. — Уларни менга сот. Чодирим ёнига ҳовуз қазиб, балиқ солиб қўяман, чўлдаги ҳамма одамлар кўнғироқ чалиб, балиқларни чақиримизни кўргани келади.

Хитойлик қулимсираб “жуда яхши” деб шивирлади, кейин Спитаменга ўгирилиб, қувонч билан қўл узатди. Иккаласи ҳам кифтларини тўғри тутиб, ўнг елкаларини бир-бирига тегизишди.

Спитаменнинг юзида илиқ табассум пайдо бўлди, кўзлари мулойим қисилди.

— Жуда хурсандман, Чапақай, — деди хитойлик, — орқандан қувган бахтсизликлардан қутулиб, соғ-саломат юрганингдан хурсандман.

— Сен ҳалиям илгаригидек ёзиб, ўқиб юрибсанми?

— Устоз деди: “Кўп ўқиш ва мунтазам фикрлаш катта фазилят. Олис Тўққизинчи иқлимдан келган дўстни учратиш қалб ва кўзларнинг қувончидир”.

— Мана бу улуг зот сен занжирда кўрган ёш скиф жангчисининг отаси,— деди Спитамен.— Унга билганларингни айтиб бер. Гапларингни эшитиш учун у жуда олисдан келди.

Цен Цзи Будакенга ўтирилди ва имо билан уни шийпонга таклиф қилди. Хитойлик майда қадам ташлаб олдинда борар, ортидан Будакен одимларди. Унинг мушакдор елкалари хитойликникидан икки баравар кенг эди, шунинг учун гавдаси эшикка сиғмай, — ичкарига ёнбоши билан кирди.

Шийпонда устига юмшоқ гиламча ташлаб қўйилган ўриндиққа ўтирдилар. Таомилга кўра саломатлик, йўл азоби, сафар таассуротлари ҳақида сўралгандан кейин Цен Цзи гапга тушди:

— Мен беғамлик ва такаббурлик аччиқ бахтсизлик қудуғига ташлаган ўғлинг Сколотни икки марта кўрдим. У мендан ёрдам сўради. Устоз деди: “Бахтсизга ёрдам бериш — камолот сари ташланган қадамдир...” Мана, у нима дейди...

Будакен япалоқ кафтларини кўтарди:

— Тўхта, сўзларинг билан юрагимга зарба беришга шошилма. Шу кунларда адо бўлаёзган, юрагимга раҳминг келсин. Бир бошидан гапир. Ўғлим Сколотни қачон, қаерда кўрдинг, олдида ким бор эди, ҳол-аҳволи қандай? Айт, шунда мен нима учун девлар уни тубсиз гам-алам гирдобига ташлаб юборганини тушунаман.

— Яхши. Агар сенда тинглашга тоқат, ҳаммасини тушунишга истак бўлса, мен қандай қилиб ва нима учун Фара¹ шаҳрига бориб қолганим, ёш йигит Сколотдан бошқа кўп донгдор кишиларни ҳам кўрганимни бир бошдан айтиб бераман. Мени тинглаш билан бирга, қалб даъватига кўра сен учун келтирилган ўттиз икки неъматдан татиб, кўнглингга тасалли бериб ўтир.

Кекса хизматкор хонтахта келтириб, устига узун гулдор дастурхон ёзди. Бир зумда хонтахта устини чинни қосачалар ва ликопчалар билан тўлдириб ташлади. Идишларда қирғичдан ўтказилган туруп, майда тўғралиб, қаймоқ аралаштирилган пиёз, сабзи, кесилган олма парракчалари, асал қўшиб тайёрланган мурабболар, зарчава солиб пиширилган яхна гўшт, қўй калласи, қовурилган қовоқ, узум сиркаси, қайнатилган гуруч, варақи сомса сингари Будакен умрида кўрмаган таомлар бор эди.

Қизғиш шароб қўйилган учта кўза алоҳида қўйилди.

Будакен дам уй эгасига, дам қимир этмай ўтирган Спитаменга, дам ялтироқ қосаларга қарар, қайси таом қандай тановул қилинишини билолмай гаранг эди. Уятда қолмаслик учун у дастурхонга биринчи бўлиб қўл узатишдан ўзини тийди.

— Менинг кўнглим ҳозир қувонч бағишлайдиган таомларни қабул қилолмайди,— деди Будакен.— Қулоқларим сўзлайдиган ҳикоянгни тинглаш учун очилган.

ФАРА ШАҲРИДА

— Мен юртимдаги бадавлат савдогарлар билан ҳамкорликда ишлайман,— гап бошлади Цен Цзи.— Улар Гиркан денгизига² ва ундан наридаги Финикиянинг фаровон шаҳарларига мол юбориб туришади. Гирканиянинг асосий шаҳри Задракарта³ ва бошқа шаҳарларда савдо

¹ Ф а р а ш а ҳ р и — Симнон ва Давлатободдан жанубга кетиш йўлидаги Оқўри қишлоғи.

² Г и р к а н д е н г и з и — Ҳозирги Каспий денгизи.

³ З а д р а к а р т а — Ҳозирги Астробод. Каспий денгизининг жануби-шарқий қирғоғида.

бўйича шерикларимиз яшайди. Улар уйлар, моллар учун омборлар қуриб олишган. Мен йилда бир-икки марта карвонга қўшилиб Задракартага, баъзан ундан ҳам нари — Рагигача¹ бораман, Карвонни қароқчилардан қўриқлаш учун қуролланган соқчилар ҳам бирга боради. Катта карвонга қўшилиб юриш ҳар томонлама ишончли, шундй эмасми? Йўлда эса синалган дўстларимиз бор, уларникида тунаб, олдимизда хавф-хатар борми-йўқми, билиб оламиз. Йўллардаги бошлиқларга шартнома бўйича пул ёки молларимиз билан бож тўлаймиз.

Бу йил баҳорда карвонимиз хатарсиз йўл босди. Бироқ Фарада безгак тегиб, бир ой ётиб қолдим.

Фара шаҳри унчалик катта эмас, тош девор билан ўралган, кун ботиши билан ёпиладиган иккита дарвозаси бор. Аҳолиси қишлоқ ишлари билан банд, қуёш тоғлар ортига ўта бошлаганда, молларини ҳайдаб шаҳарга кириш учун шошилишади, бўлмаса, дарвозалар ёпилиб қолади. Ҳайвонларни шаҳар ташқарисида қолдириб бўлмайди, кечаси ёввойи ҳайвонлар тоғдан тушиб, бўғизлаб кетади.

Бир марта — ёз ойларининг ўртасида, оқшомда суворийлар от чоптириб шаҳарга кириб келди. Чамаси, уларнинг бошлиғи йўқ эди. Турли қабилаларга мансуб жангчилар овчилар қувган бўрига ўхшаб изгишарди. Бу суворийлар марказий майдонгача от чоптириб бориб, кейин кичик кўчаларга сочилиб кетишди. Фуқаролар уларни мулойим қаршилаётганини назар-писанд қилмасдан ҳамма ҳовлиларга бостириб кирдилар, омборларни очиб, пичан ва арпа олдилар-да, отларини тўйгунча боқдилар. Бу ерда бақтриялик, сўғдлик парфиялик, ҳатто ҳинд жангчилар бор эди. Олган нарсалари учун ҳақ сўрашганда, улар масхаромуз жанубни кўрсатиб: “Шаҳаншоҳ Дориёвуш ортимиздан келяпти, ҳаммаси учун у ҳақ тўлайди”, дейишди.

Кейинги куни суворийлар кетишди, лекин тез орада янгилари пайдо бўлди. Булар анча тартибли эди, лекин аҳолидан отлари ва ўзлари учун янада кўпроқ озуқа ва ноз-неъматлар талаб қилишди. Кейин қўшинлар тўхтовсиз ўта бошлади. Кўпчилиги тезроқ узоққа кетишга шошилиб, шаҳарда тўхтамас эди. Энг охирида аввалгиларга бутунлай ўхшамайдиган алоҳида гуруҳ келди. От абзаллари олтин, кумуш, қимматбаҳо тошлар билан безатилган жангчилар аъло даражада қуролланган эди. Уларнинг орқасидан аёллар ўтирган аравалар, юклар ортилган хачирлар турнақатор бўлиб тизилиб келарди. Ҳамма кўчаларда гуруҳ бошлиқлари от чоптириб, бақиритиб юришса-да, тартиб-интизом йўқ эди.

Ёпиқ аравалардан бирида шаҳаншоҳ Дариёвушнинг ўзи кетаётгани, хизматкорлар сарой оғалари, қуллар, раққосалар ва созандалар уни кузатиб бораётгани ҳақида миш-мишлар тарқалди. Мен бунга ишонмадим.

Шунга қарамай, шаҳаншоҳни ҳеч бўлмаса узоқдан кўриб қолай, деб кўчага чиқдим. Бир уйнинг дарвозаси олдида ялтироқ совут тақиб, мис дубулға кийган, аммо қўл-оёқлари очиқ яман² жангчилари соқчиликда туришарди. Ҳар бирида қалқон ва икки-учтадан калта найза, ханжар бор эди. Қаршидаги том устига чиқдим. Ҳашаматли кийинган форс аёнлари қўлларини кўкракларига қовуштириб, таъзим қилганча ичкарига кираётганини кўрдим.

¹ Р а г и — Эроннинг шимолидаги шаҳар.

² Доронинг юнон ёлланма жангчиларидан иборат шахсий қўриқчилари.

Суворийлар орасидан Сўғд ҳоқими Бессни танидим. У катта оқ от минган эди. От устига олтин тангалар қадалган ёпинчиқ ёпилган, боши ва кўкрагига зирҳли темир қопланганди.

Яқин-атрофда турган ҳамма одамлар машҳур коранни¹ кўриб, ерга юз тубан йиқилдилар. Ҳоқим ёнига хизматкорлар югуриб боришди, бири от жilовини ушлади, бошқаси Бесс ерга тушиши учун елкасини тутиб, эгилиб турди, баланд бўйли, вужудидан куч-қувват ёгилиб турган, келишган, зар билан тикилган қирмизи кўйлак ва узун ўтага қадалган ялтироқ дубулга кийган Бесс дарвоза олдида меҳмонларни кутиб олаётган Фара шаҳри ҳукмдори билан бир оз гаплашиб турди. Бесс унга ёноғини тутди, паст бўйли ҳукмдор оёғи учида туриб, Бесснинг юзини ўпди.

Шаҳар ҳоқими атрофга аланглаб, мени кўриб қолди-да, имлаб қақирди. Шоша-пиша ёнига тушдим.

“Савдогарларингиз яхши уйларда яшайди, — деди ҳоқим, — улар шарқий вилоятлар корани ва бошқа обрўли меҳмонларни муносиб кутиб олиш тараддудини кўрсинлар”.

Бу форс бошлиқларию хизматкорлари ва отларини, қанча хоҳласа, шунча вақт боқасизлар, деган гап эди. Бироқ мен нима қила олардим? Зўравонлар олдида ақл ҳамиша ожиз. Ергача эгилиб тавозе билан: “Ҳамма мол-мулкимизни бизга бошпана ва нон-туз берган давлат ихтиёрига топширишдан бахтиёрмиз”, — дедим.

НОИБЛАР ЙИГИЛИШИ

Меҳмонларни кутиб олиш учун шошилдим, лекин ҳовлимизнинг дарвозалари ланг очиқ эди. Ичкарида форслар, халдейлар, сурияликлар, мидияликлар алланималарни валдираб юришарди. Улар худди ўз уйларида юргандек омбор ва ертўлаларга бемалол кириб, ун, майиз, дон, шароб тўла хум ва мешларни олиб чиқишар, қўйларимизни сўйиб, шу ернинг ўзидаёқ гўштини нимталаб, ўзаро бўлиб олишарди. Коран Бесс қўриқчилари билан пайдо бўлгач, дарвозага соқчилар қўйиб, ўз ҳолича дайдиб юрган номаълум жангчиларни ҳайдаш ҳақида буйруқ берди.

Кейин Бесс бир қанча бошлиқлар билан уй ичига кирди, ҳаммаси гиламга ўтириб, секин суҳбатлаша бошладилар.

Меҳмонларнинг кўнглини олишга бош-қош бўлганим учун хонага кириб-чиқиб турдим.

Форс хизматкорлар Эроннинг таниқли ҳукмдорлари: шоҳ қўриқчилари бошлиғи Набарзан, Арей ноиби Сатибарзан, шоҳ Дариевушнинг садоқатли дўсти, кекса Артабаз ва бошқалар бу ерга йиғилишгани маълум бўлди. Худо чексиз қудрат, бойлик, иззат-ҳурмат, юз минглаб фуқароларга ҳукмронлик қилиш ҳуқуқини берган бу одамлар эски, уникқан гиламда сиқилишиб ўтириб, пергамент қоғозни кўздан кечирмоқда эдилар. Унда Форс мамлакатининг йўллари, тоғлар, дарё ва шаҳарлари чизилган эди. Кунжут ёғи қуйилган шамчи-роқ хонани хира ёритарди. Шунинг учун идишчага яна учта чароғ² тиқиб қўйдим. Бесс аччиқланиб, бармоғи билан харитадаги чизиқларни кўрсатарди:

¹ К о р а н — бир неча вилоятнинг бошқарувчиси. Бесс Бақтрия ва Сўғдиёнада ҳукмронлик қилган.

² Ч а р о ғ — ёғ шимдирилган хамир сурилган қуруқ ўсимлик пояси. Чароғ оқ қайин пайраҳасига ўхшаб секин ёнади. Ҳозир ҳам чекка тоғ қишлоқларида ишлатилади.

“Мана, Бақтрия билан Сўғднинг йўли. Мана бу ерда буюк Ўқуз дарёсидаги кечув жойи. Темир қопқадан ўтгандан кейин у ёғи хавфсиз. Бироқ мана бу лапашанг қўрқоқ бизга халақит бермаслиги керак”. У қўли билан форс шаҳаншоҳи турган томонни кўрсатди.

Шу пайт хонага тўладан келган, қимматбаҳо қирмизи кўйлак кийиб, тилла камар боғлаган, йиғидан юзи шишиб кетган бир форс кирди. Белидаги қиличнинг гилофи ҳам олтиндан. У қўлларини ёйиб, ҳиқиллаб, бўғиб келаётган йиғи туфайли анчагача гапира олмади. Ҳамма ўрнидан туриб, эгилиб таъзим қилди. Мен аввалига шаҳаншоҳ шуминкин деб ўйладим, аммо у шоҳнинг укаси Оксафр экан. Кўзлари олазарак, гоҳ қиличига ёпишар, гоҳ қафтлари билан кўзларини бекитарди.

Бесс унга харитани кўрсатмоқчи бўлди, лекин Оксафр юлиб олиб гиламга ташлади.

“Ҳозир шаҳаншоҳни кўрдим, — деди у аламзада, тушкун овозда. — Айтмоқчиманки, ҳали у умид узаётгани йўқ. Шоҳ жуда хафа, фақат кўз ёши тўкиб, ибодат қилмоқда. Созандалар сеvimли куйини чала бошлаган эди, бироз тинглаб, уларни ҳайдаб юборди. Зарчава ва зиравор қўшиб қовурилган кўй гўштини рад этди, фақат шу ерда ўсадиган бемаза қовундан жиндай еб, қизил вино ичди, бечора. Ҳозир шоҳ коҳин очган нималарни кўрсатишини пойлаб ўтирибди. Шу пайтгача башоратлар унчалик ёмон эмас эди, бир гал жуда яхши чиққан ҳам... Бу ерда нималарни муҳокама қилаётган эдинглар?!”

Бесс кескин, дадил жавоб берди:

“Биз нима қилиш кераклигини муҳокама қилдик ва олға юришга қарор қилдик...”

“Йўқ, йўқ!.. — гапни бўлди Оксафр. — Бу ҳақда ўйлаш ҳам керак эмас. Шоҳлар шоҳи толиққан, ҳордиқ олмоқчи. Худолар тез орада яна бизга мадад беради деб айтиб кўйишни буюрди. Ҳамма мағлубиятлар Худони унутиб кўйганимиздан. У бизга шаккоклик қилиш оқибатини кўрсатиб кўймоқчи бўлди, деяпти. Шаҳаншоҳ ибодат қилди ва янгидан-янги ибодатхоналар қуриб, коҳинларга олтинлар инъом этиш учун тантанали қасам ичди”.

Бесс қўпол жавоб қайтарди:

“Булар кейин бўлаверади, ҳозир нима қилиш керак?”

“Нима қилиш керак?” деганинг нимаси? Худолар умрбод бизга қаҳру газаб қилавермайди-ку. Биз икки шоҳли билан тўқнашишдан қочмаслигимиз керак. Ҳамма кўшинларни бир жойга йиғиб...”

“Кейин-чи?”

“Яна жангда бахтимизни синаймиз. Шаҳаншоҳ бу гал бахт биз томонимизда бўлишига ишонади. Ва энг муҳими, бош коҳин ҳам тўхташни маслаҳат берапти...”

Ҳамма жим бўлиб, кўзларини ерга қадаб қолди.

“Ҳозир нимадан кўрқамиз? — Гапини ўтказишга уринди Оксафр. — Икки шоҳли аҳоли кўзғолон кўтаришидан кўрқиб, ўз йўлидаги ҳамма шаҳарларга аскарларини қолдириб келяпти. Демак, унинг кўшинлари деярли ярмига камайган. Агар у бизни таъқиб қилмоқчи бўлса, фақат отлиқ кўшин билан келади. Бу кўпчиликнинг гапи. Гавгамеладаги жангларда бор-йўғи уч мингта отлиқ отлиқи бор эди. Бизнинг кўшинларимиз ҳатто ҳозир ҳам лаънати яманниқидан бир неча марта кўп. Тез орада — балки, эртага бу ерга иттифоқдош скифлар етиб келиши керак. Бу тоғли дараларда уларнинг ўзлариёқ ҳамма яванларни мағлуб этиб, заҳарли илондек янчиб ташлаши мумкин. Улар шундай қиладилар ҳам, фақат скифларни кутиш ва жангга тайёрланиш керак”.

Шунда кекса Артабаз гапга қўшилди. Овози бўғиқ, кўз ёшлари эса яноқларидан оқиб тушмоқда эди:

“Биз шаҳаншоҳнинг хизматкорлари, бир умр уни ҳимоя қилдик. Форс найзалари шавкатли форс мамлакати чегараларини кенгайтириши учун жангларда қон тўқдик. Биз ҳозир ҳам ҳамма нарсамизни шаҳаншоҳга қурбон қилишимиз керак?”

Шоҳнинг сараланган қўшинлари бошлиғи Набарзан ўрнидан туриб Оксафрга мурожаат қилди:

“Мен ҳеч қачон шоҳга муҳаббат тўла юрагимни безовта қилаётган ачиқ сўзларни айтмаган бўлардим, лекин ҳозирги вазият гапиришга мажбур қилмоқда. Агар ҳозир икки шохли билан уруш бошласак, ҳалок бўламиз. Ватанимиздан ажраламиз, ўзимиз беҳуда қирилиб кетамиз. Иложи борича хавфсиз жойга – Бақтрия билан Сўғдга чекинишимиз керак. Шу йўл билан Эроннинг асосий кучини – қўшинларимиз ўзагини сақлаб қоламиз”.

“Чекиниш! Чекиниш!..” – қатъият билан шивирлади Артабаздан бошқа ҳамма.

У эса:

“Кўрқоқлар, кўрқоқлар! Азалдан шавкатли бўлган форс найзасини шармисор қиласизлар!” – деб вишиларди.

“Йўқ, йўқ, биз кўрқоқ эмасмиз, фақат ақл билан иш тутишимиз керак, – деди Набардан, – фақат икки шохли яванни қандай янчиб ташлаш йўлини топишимиз керак. Отларимиз йиқилиб қолмасдан туриб шарққа чекиниш энг тўғри йўлдир. Биз у ерда янги қўшин тўплаймиз. Халқ шаҳаншоҳнинг бахт юлдузига энди ишонмай қўйди. Биз учун қутулиш йўли битта: шарқий вилоят халқлари орасида коран Бесс шон-шухрати ва муҳаббатини йўқотган эмас...”

Бу гапдан кейин ҳамма Бессга қаради: у яшнаб, гулгун чеҳра билан ўтирар, кўзлари севинчдан ялтирарди.

“Ҳа, ҳа! Ҳамма умид Бессдан. – Сақлар ҳам, ҳиндлар ҳам у билан иттифоқдош. Бундан ташқари, Бесс фирибгар ёки оддий халқдан чиққан ялангоёқ эмас, у шоҳлар шоҳининг қариндоши. Шоҳ унга имтиёз берсин, албатта, вақтинча, душманни мағлуб этгунимизга қадар...”

“Хиёнат!.. Сотқинлар!..” – деб қичқирди шоҳнинг укаси ва қиличига ёпишиб, Набарзанга ташланди.

Ҳамма ноиблар унинг йўлини тўсиб, тинчлантиришга ҳаракат қилдилар. Набарзан эшикка югурди. Зум ўтмай баланд овозда юзбошилларини чақирди. От туёқлари остида ёғоч тўшамалар дўпирлади. Набарзан сакраб отига минди-да, чоптириб кетди.

Ноиблар қизгин баҳслаша бошладилар. Артабаз уларни муросага чорлади:

“Шундай пайтда жанжаллашиш мумкинми? Ҳозир фақат жипслашишимиз керак. Ҳали фурсат бой берилгани йўқ!..”

Шоҳнинг укаси қилич ўйнатиб югуриб чиқди ва Набарзан ҳозирок тутилиб, қатл этилади деб қичқирди.

“ОҲ, САКЛАР БУНЧАЛАР БЕФАМ!”

Шу пайт мени кўриб қолган коран Бесс қўли билан ишора қилди. Биз бошқа хонага чиқдик. У елкамни шундай қаттиқ чангалладики, ўрни ҳалиям кўкариб турибди.

“Ҳозир мени ҳеч ким билмайдиган йўлдан олиб чиқ. Кейин боққа яширасан. Олдинда юр!” Мен Бессни эндерун – аёллар бўлмаси томонидан ҳовлига олиб чиқдим. Ноиб яна топшириқ берди:

“Тез шарқий дарвозага бор. У ерда саклар гуруҳи турибди. Уларнинг бошлиғи Сколотни қидириб топ ва бу ёққа олиб кел”.

Мен қоронғи кўчалардан шошилиб кета бошладим. Туннинг бу пайтида ҳаммиша жимжит бўладиган шаҳар ҳозир ари уясидек гувилларди. Ҳамма ерда пичан боғи, кўза ва гўшт бўлақларини кўтарган жангчилар изғиб юришарди. Ҳовлиларда гулханлар ловуллар, кўрқиб кетган одамлар чиқиб олган текис томлар қизил рангда ёришиб турарди.

Шарқий дарвозага амаллаб етиб бордим. Бутун майдон туялар, отлар, аравалар, эшаклар билан тўла эди.

“Скифлар қаерда?” – деб сўрадим.

“Ҳов ана, ўйин тушишяпти”, – жавоб беришди менга.

Майдон ўртасида, ёнаётган гулхан атрофида скифлар давра қуриб ўйин тушмоқда эдилар. Улар қўлларини тепага кўтариб, гоҳ ўннга, гоҳ чапга эгилишар, оёқлари ўрнини чаққонлик билан алмаштириб, гир айланишарди. Давра ўртасида иккита скиф қиличларини силкитиб, алоҳида ўйин кўрсатмоқда эди. Улар бир-бирининг кўзига тик қараб, қилт этган ҳаракатни назардан қочирмасдан қилич ўйнатиб бир-бирига ташланишар, зарбаларга чаққонлик билан чап бериб, орқага тисланишарди. Улар гоҳ ўтирар, гоҳ ерга йиқилиб, тиззалари, қоринлари билан эмаклар, гоҳ яна сакраб туриб, қўлларини кўтариб, рақс тушишарди.

Скифлар бошлиғи қаердалигини сўрадим. Ўйин тушаётганлардан бирини қақаришди. У келишган, баланд бўйли, бўйнига олтин занжир таққан ёш йигит эди, узун, оқ-сарик жингалак сочларини силкитиб, гандираклар ёнимга келди. Қоран Бесс ҳузурига қақираётганини айтганимда у қаҳ-қаҳлаб кулиб юборди.

“Бесснинг ўзи бу ёққа келсин, гирканларнинг шароб тўла омборини топиб олдик, бизга эрталабгача етади”.

У қўлимга қадаҳ тутқазиб, зўрлаб ичирмоқчи бўлди. Скифларнинг ҳаммаси маст эди, қўшиқ айтиб, дам-бадам хахолаб кулишарди. Улар бир зумда мени унутдилар. Секин изимга қайтдим, аммо боғда Бесс йўқ эди.

Уйда тўс-тўполон: нуфузли ноиблар ҳовлида зир югуришар, хизматкорларига бақариб, отларига минар эдилар.

Шунда кўчада ёниқ машъаллар кўтариб, чопиб келаётган отликларни кўрдим. Уларнинг мис совутлари ярақлар, дубулғали юзлари ҳорғин ва қаҳрли эди.

Чавандозлар орасида олтига от қўшилган, лой ва гўннга ботган бир арава келарди. Аравага эски терилар қалаштириб ташланган. Ногоҳ терилар қимирлаб, сал кўтарилди ва остидан семиз одам эмаклар чиқди. Эгнида қимматбаҳо қирмизи кўйлак. У атрофга кўрқа-писа аланглаб, яна терилар орасига ўзини урди.

“Бу Дариёвушнинг ўзи!” – кимдир ҳайрат билан хитоб қилди. Бир неча киши тор-мор қилинган форс шаҳаншоҳи қочиб кетаётган ифлос арава олдида ерга юзтубан йиқилди...

– Қандай шармандалик, ўлимдан мана шу тарзда қочиб юриш қанчалик уят!– деди Цен Цзи таъна билан бош чайқаб.

ЯВАНЛАР ҲУКМРОНЛИГИ

– Шу кечаси бир неча марта томга чиқдим. Қўшинлар шарққа силжиб, тобора камайиб борди. Скифларнинг қўшиғи тонгга яқин тинчиди.

Дамованд¹ тогининг қорли чўққилари пушти рангга кирганда, шаҳарча маст уйқуда ётарди. Аҳён-аҳёнда қўшиқ садолари, мастона қичқирқиқлар эшитилиб қоларди.

Қуёш чиқиши олдидан томларда пўстин кийган одамлар пайдо бўлди.

“Ана улар! Ана улар!” деган қичқирқиқ янгради. Ҳамма бирдан энгашиб ўзини пана-панага урди.

Мен жануб томонга қарадим. Тоғлар орасидан кўтарилаётган қуёш нурлари отлиқлар чиқиб келаётган қорамтир-кўкиш дарани ёритди. Уткир найза учлари учқун сачратаётганга ўхшаб кўринди. Шаҳардан дарагача бўлган текислик бўм-бўш эди. Йўлда гилдираги синган арава ётар, оқсоқ ҳўкиз сариқ буталар орасида кавшаниб юрарди.

Дарадан чиққан суворийлар икки гуруҳга бўлинди. Улар отларини оҳиста йўрттириб, чор атрофга ёйилди ва шаҳарни ўраб, яқинлашиб кела бошлади. Бир нечтаси илғор гуруҳдан ажралиб чиқиб, шаҳар деворига қараб от қўйди.

Шаҳар ўлик тусини олганди. Биронта мўридан тутун кўтарилмасди.

Ниҳоят, дарадан учинчи гуруҳ чиқиб, тўғри йўлдан кела бошлади. Теридан ясалган дубулға кийиб, қилич-қалқон кўтарган пиёдалар олдинги сафда эди. Улар бир текисда юриб келиб, шарқий дарвоза ёнида тўхтадилар.

Пиёдалар орқасидан яна бир отлиқ гуруҳ чиқиб келди. Улар найза ушлаб, бир хил темир совут ҳамда от думи қадалган дубулға кийган эдилар.

Бўм-бўш кўча бўйлаб Шарқий дарвозага югурдим. Кейин нима бўлишини кўриш учун минорага чиқмоқчи эдим. Майдонда қаттиқ ухлаб ётган скифларни кўриб, ҳайратда қолдим. Тушовланган отлар камар билан қозиқларга боғланганди. Бир нечта от дайдиб, ерга сочилган хашак ва донларни ямлаб юрарди. Шароб маст қилган скифлар ашаддий ёв яванлар девор орқасида турганидан беҳабар гафлат ичида ётишарди...

Орқа томондан ғала-ғовур эшитилди. Янги чакмон, узун қалпоқлар кийган йигирмага яқин қария ва шаҳар ҳокими майдонни кесиб ўтмоқда эди. Тўғрироғи, қариялар ҳукмдорни маҳкам ушлаб, орқасидан итариб, судраб келмоқда эдилар.

У фарёд солиб қаршилиқ кўрсатарди.

“Уйимда ўлишимга имкон берингла! — бақирарди у. — Ақлингизни еб, икки шохли олдига бораяпсиз. У мениям, сизларниям қозиққа ўтказди. Болаларим ва кекса онам нима қилади энди?”

Бироқ қариялар уни ҳоли-жонига қўйишмасди.

“Юр, юр! Донолар маслаҳатига кир. Дориёвуш қўлида ўласанми, икки шохлиними — барибир эмасми?”

Қариялар мени кўриб, қичқирди:

“Биз билан юр, Цен Цзи. Икки шохлини шаҳар ташқарисида кутиб, нон билан қовун тутишга улгурсак, жангчилар уйларимизни талон-тарож қилмайди. Агар у ёпиқ дарвозаларни кўрса, шаҳарга ўт қўяди, ҳамма эркаларни ўлдиради, хотинларимиз ва болаларимизни кул қилиб сотади”.

Қарияларнинг қўлида қовун ва нон ўралган тугунчалар бор эди.

Уларга қўшилиб дарвозадан чиқдим.

Отлиқ гуруҳ қаршимизда саф тортиб турарди.

¹ Д а м о в а н д — Шимолий Эрондаги энг баланд тоғ.

Қариялар подага ўхшаб чанг кўтариб, дала бўйлаб югуриб боришарди.

Олдимизда сағриси кенг отлар ва ўткир пўлат учли найзалар бамисоли ўрмон бўлиб турарди; найзалар бир лаҳзада ҳаммамизни илма-тешик қилиши мумкин эди. Чавандозларнинг бошлари мис ва темир дубулғалар билан ҳимояланганди. Ҳаммаси чангга ботган, бир-бирига ўхшамаганидан, қай бири бошлиқ эканини билолмадик.

Қариялар олисдан қичқира бошладилар:

“Хуш келибсизлар! Соқолларимиз билан шоҳингиз юрган йўллари супурамиз!”

Уларга анча яқин борганимиздан кейин қариялар тиз чўкиб, пешоналарини ерга теккиздилар, сўнг нон ва қовунларни бошлари устига кўтардилар.

Жарангдор буйруқ янгради. Чавандозлар сафи тўхтади. Энг четда тургани, чамаси таржимон, форс тилида гапирди:

“Тентакликни бас қилинлар! Бошлигингиз ким?”

Қариялар ҳокимни ўрнидан турғизиб, қўлига қовун ва нон тутқаздилар. У кўрқувдан тиззалари қалтираб, таржимонга қараб зўрға бир неча қадам босди. Лекин у қўли билан чангга ботган, бақувват, кенг яғринли бадқовоқ отлични кўрсатди. Ҳоким титраб-қақшаб унинг ёнига бориб, қовун билан нонни узатди. Чавандоз қовунни ушлади ва калта пичоқ билан бир бўлак кесиб олиб, қолганини ёнидаги отлиққа узатди. У қовунни тилимлаб, уруғини улоқтириб юборди-да, тилимларни бошқаларга оширди. Буни кўрган қариялар дадилланиб, олдинги қатордаги жангчиларга ҳамма қовун ва нонларни улашдилар.

Ёш жангчи қовун пўчоғини тишлаб кўриб, тушуниб бўлмайдиган тилда паст овозда нимадир деди.

Таржимон дарҳол биздан сўради:

“Бу ердан Дориёвушнинг қўшинлари қачон ўтди?”

Қариялар чувиллашди:

“Кеча оқшом Дориёвушнинг ўзи шу ерда эди. Қўй гўшти еди, раққосалар рақсини томоша қилди, кечаси яна ғойиб бўлди”.

Ёш жангчи қониқиш билан қўлидаги қовун пўчоғини ерга улоқтирди, дуо ўқиб, қўллари кўкка кўтарди.

Таржимон қарияларни саволга тутди. Улар Дориёвушнинг қўшинлари қанчалиги шаҳарда деярли ҳеч нарса қолдирмаганини айтиб беришди. Шунда кимдир бир гуруҳ скифлар маст ҳолда Шарқий дарвоза майдонида ухлаб ётганини айтган эди, жангчилар ўзларини тута олмай хахолаб кулиб юборишди. Ёш бошлиқ олдинга ўтиб топшириқ берди. Бир неча отлиқ бошқа гуруҳларга қараб от кўйди.

Биз, қарияларни эсдан чиқаришди. Отлар топтаб ташламаслиги учун дарвоза томонга югурдик. Баланд овозда шиддатли буйруқлар янгради. Отлар йўрғалашга ўтди, пиёдалар илдам қадамлар билан уларга эргашди.

Қўшин шаҳарга киргач, ухлаб ётган ҳамма скифларни қўлга олиб, камарлар билан боғлаб ташладилар. Майдонга етиб келганимда учта скиф жон-жаҳди билан қаршилиқ кўрсатмоқда эди, иккитасига найза санчиб ўлдиришди, биттаси яраланиб йиқилди ва тирик қолди. У кечаги ёш бошлиқ, оқшомда беташвиш ўйин тушган Сколот эди. Жангчилар уни ҳам ўлдиришга чоғланган эдилар, лекин олтин занжир жонига оро кирди. Шу пайт биз қовун олиб борган ёш яғриндор жангчи таржимон кузатувида келиб қолди. “Сен кимсан?” – сўради яван.

Скиф қийинчилик билан қўлига таяниб, туришга уринар экан:

“Мен сакман!” деб жавоб берди.

“Нима учун таслим бўлмаяпсан?”

“Биз, сак хонлари бошқаларни мағлуб қилишга ўрганганмиз”.

“Сен хонларданмисан? Унга кишан солинглар, ортимдан гаровга олинганлар қаторида борсин. Тез орада у менга керак бўлади. Бошқа тирик қолганларни судраб юрмасдан дарвозаларга миҳлаб ташланглар. Худонинг ўлига қаршилик қилганлар қандай жазоланишини ҳамма кўриб, эслаб қолсин”.

Жангчилар Сколотни қайиш билан боғлаб, ётган жойида қолдирдилар — у жуда ҳолсизланган эди, юришга мадори келмади.

Яванлар шаҳарга тарқалиб, уйларни талашга киришдилар. Мен ярадор скифнинг ёнига бордим. У ерда ўтириб, қон туфларди. Мени таниб, деворга чирмашиб кетган ток новдаларини кўрсатди.

“Анави барглари униб, яраларимга қўй,— деди у инграб,— мен кўп қон йўқотдим”.

Шапалоқдек катта-катта барглари униб ярасига қўйдим—да, скифнинг ёнбошини йиртилган чакмон парчаси билан боғладим.

“Кетмай тур, сенга айтадиган муҳим гапим бор”.

Шу пайт иккита қария келиб, тирсагимдан ушлади—да, шаҳар ҳокими олдига олиб боришди. У биз қовун билан сийлаган ёш бошлиқ ёнида турарди.

“Мана сен қидираётган одам,— қичқиришди чоллар.— У ҳар йили камида уч марта Сўғдга бориб қайтади. Ҳамма йўлларни яхши билади”.

Яван сўради:

“Бу ердан Гекатомпилгача¹ энг яқин йўлни кўрсата оласанми?”.

“Қайси шаҳарни сўраётганингни англай олмадим,— жавоб бердим мен,— бизда шаҳарлар бошқача айтилади. Шарқда катта шаҳарлар кўп. Мен бу шаҳарларни ва уларга борадиган йўлларни биламан. Асосий карвон йўли эгилган камонга ўхшайди. Йўловчилар ҳар кеча қишлоқларда тунаши учун ярим айлана шаклида йўл босади. Лекин камон ёйига ўхшаган тўғри, қисқа йўл ҳам бор. Бу йўлдан юриб, уч кун аввал айлана йўлдан кетган карвонга етиб олиш мумкин, бироқ бу қисқа йўл сувсиз чўлдан ўтади, шунинг учун чарм мешларда кўп сув олиш зарур бўлади”.

“Сен бизни ана шу йўлдан бошлаб борасан,— деди ёш яван,— лекин алдасанг, сени бўлак-бўлак қилиб ташлашади. Қочиб кетмаслиги учун уни доим кўриқлаб боринглар”.

Баланд бўйли жангчи оғир қўлини елкамга қўйиб, мени ярадорнинг ёнига олиб борди. У жон аччиғида телбадек алаҳсираб, ғалати исмларни айтарди. Ақли жойига келган дақиқада менга шундай деди:

“Отам сакларнинг йўлбошчиси, Олтин сувлуқ лақабли Будакен. Агар Сўғдга қайтиш сенга насиб этса, Аччиқ қудуқлар ёнига — Будакеннинг қўналғасига чопар юбор. Унга айтгинки, мен таслим бўлганим йўқ, аксинча бир ўзим кўпчиликка қарши охирги кучим қолгунча курашдим, найза билан қаттиқ яраланганимдан кейингина душман қўлга олди”.

Кейин у яна шундай деди:

“Отам Будакен ўғли асирга тушганини эшитиб, чўлда хотиржам юрaverадиган одам эмас. Мени қидириб топиш ва товон тўлаб, озод қилиш учун унинг ўзи тўққизта мамлакатдан ўтиб, қидириб келади. Агар тирик қолсам, қочиб кета оламан ва жонажон чўлимизга қайтаман”.

¹ Гекатомпил (“Юз дарвоза шаҳри”) — Парфия вилоятининг бош шаҳри. Ҳозирги Тус.

Шу куни яванлар тунаб қолишди, чунки отлари ниҳоятда ҳолдан тойган эди. Баъзи жангчилар ухлади, айримлари бойлик ва яшириниб қолган форс жангчиларини қидириб, уйларни титкилади; асирларни майдонга йиғиб, кийимларини ечиб олдилар ва яноқларига қиздирилган темир босиб, тамға туширдилар. Ҳамма асирлар кул қилиб сотиш учун жўнатилди.

Яванлар шаҳарда шоҳнинг севимли кўшиқчиси, раққосалар ва со-зандаларни топиб олдилар. Шошилинич ичида уларни ташлаб кетишган эди. Улар топилган боғдан йиғи ва қичқирдиқлар, кўшиғу мусиқа овозлари эшитилиб турди.

Ой чиқиб, салқин тушганда кўшин йўлга тушди. Мен улар билан бирга боришим керак эди.

Шарқий дарвозадан ўтаётиб, михлаб қўйилган скифларни кўрдим. Айримлари ўлиб бўлган, баъзилари ҳамон қимирлаб турарди. Узун, озгин скиф бошқалардан юқорига миҳланганди. У тинмай сўкина, ўйиб олинган бир кўзи қонли томирда осилиб турар, иккинчи кўзи олайиб, нафрат билан ялтирарди.

“Шоқоллар! — деб қичқирди у ёнидан ўтиб бораётган яванларга. — Сизлар фақат форс чўчқалари билан олишишни биласизлар. Уларнинг ноибларини — семиз лаҳм гўштларни тезроқ қувиб етинглар, биз саклар эса аввал ҳам сизларни савалаган эдик, яна савалаймиз!”

Айни шу пайтда ёш бошлиқ ўзига тенгқур жангчилар билан ўтиб бораётганди. Улар дарвоза ёнида тўхтаб, скифни мазах қила бошладилар:

“Қани, яна қичқир! Бизга кўшиқ айтиб бер. Бир кўз билан ниҳоятда чиройли бўлиб кетибсан”.

“Жўжаҳўроз бошлиқларинг қани? — бақирди скиф. — Думи юлинган жўжаҳўроз қани? Олдимга бир келсин. Ўлимим олдидан юзига бир туфуриб қўяй...”

Ғазабдан боши ва елкаларида титроқ турган бошлиқ яқинроқ борди. У таржимон орқали шундай деди:

“Скифларнинг гўнг пашшаси! Сен ўлим олдидан гингиллаяпсан қўлингдан ҳеч нарса келмайди. Мен сени деворга михлаб қўйдим, бошқа скифларни ҳам тутиб, қоziққа ўтқазаман”.

“Мақтанчоқ! — юқоридан қичқирди скиф. — Сен фақат саклар маст бўлиб, ухлаб ётганда ҳужум қиласан. Қани, чўлларимизга бориб, жанг қилиб кўргин-чи, орқа-олдинга қарамасдан кети куйган итга ёки Қурушга ўхшаб қочиб қоласан. Нима учун бошинга бунча оз пат ёпиштириб олдинг? Думинг қани? Уни Гавгамеладаги¹ жангда сакларимиз юлиб олдимми?”

“Менга калта найза беринглар! — қичқирди яван. — Кекирдагига тиқиб қўяман”.

Чавандозлар унга найза беришди. Скиф:

“Улала! Қора тошда қайранг қиличингизни!” — деб қичқира бошлади. Яван ғазаб билан найзани отди.

Михлаб қўйилган бошқа скифлар жанговар даъватга жўр бўлишди:

«Улала, скифлар! Чиқинг йўлларга!»

Отлар тайёрми? Таранг тортилганми камоннинг ипи?”

Қутуриб кетган яван мўлжалга уролмади. Куч билан отган найза дарвозага, скифнинг боши ёнига санчилиб, худди уятдан қалтираётгандек титрай бошлади.

¹ Гавгамеладаги жангларда скиф отлиқ жангчилари юнонлар кўшинини тор-мор қилган.

“Мерган экансан! — жони борича бақирди скиф. — Уч қадамдан ҳам нишонга уролмадинг! Сен Худонинг ўғли эмас, шоқол ахлатисан!”

Бошқа жангчилар ҳам унга найза ота бошладилар. Улардан бири скифнинг оғзига санчилди. У жим бўлиб қолди. Кўзлари то киприкларини ёпилгунча нафрат билан ялтираб турди.

ДОРОНИНГ ЎЛИМИ

Яванлар тун бўйи юришди. Мени лўкиллаб юрадиган қирчанги отга миндиришган экан, тагимга қўйилган ёстиқ ҳам фойда бермади. Мен шикоят қилиб, то отлар билан баравар юрадиган ювош хачир беришмагунча қичқиравердим.

Эрталаб бир муддат дам олишди. Чавандозлар овқатга ҳам қарамай, отдан тушасолиб, ерга чўзилиб, уйқуга кетдилар. Отларга ем бериб, яна ярим тунгача йўл юрдик ва аҳолининг гапига кўра, тунда форс лагери қўнган кичик қишлоқда тўхтадик. Ҳаммаёқда ташлаб кетилган оқсоқ отлар дайдиб юрарди. Деҳқонлар уларнинг яхшиларини ажратиб, қолганларини сўйиб, терисини шилиб олишганди.

Яванлар бу ерда оқшомгача дам олишди. Бошлиқлар отлари чидамли беш юзта отлиқни танлаб олишди. Ҳар бир отлиқнинг орқасига биттадан пиёда мингашди. Жуфт отлиқлар гуруҳи олдинга юрди, чамаси қолган ҳамма қўшин тез орада уларнинг ортидан келиши керак эди.

Кечга томон сувсиз текисликка етиб келдик. Кулга ўхшаган юмшоқ шўр тупроқ, у ер-бу ерда шувоқ буталари ва туяларнинг суяклари кўринади — йўлда бошқа ҳеч нарса учрамади. Отдан йиқилган бир неча отлиқ йўлда қолиб кетди. Чарчоқдан бошим оғриб, мизғий бошласам, орқамдан келаётган жангчи ўткир найза учи билан елкамга туртарди.

Гуруҳнинг ёш бошлиғи эса чарчоқ нималигини билмас, тезроқ олдинга юришни талаб қиларди.

Олдинда чўл бўйлаб чўзилиб кетган карвон кўринганда ой хира тортиб, осмоннинг шарқ томони оқара бошлаган эди. Бир неча арава олдинда борарди. Осуда ҳавода ҳайдовчиларнинг қичқириқлари ва катта гилдиракларнинг гижир-гижери аниқ эшитиларди.

Гуруҳимиздаги отлиқлар жанговар тартиб бўйича жойлашишди. Пиёдалар отлардан сакраб тушиб, занжирдек ёйилиб олға юрди. Чавандозлар жанговар қийқириқлар билан карвонга яқинлашди.

Форслар даҳшатли қий-чув кўтариб, ҳар томонга қоча бошлади.

Яванларнинг ёш бошлиғи қизил чакмон барини ҳилпиратиб, карвон олдига етиб борди. Кимнидир қидираётганга ўхшарди. У жарга қараб гилдираб кетаётган арава ёнида тўхтади.

Мен бу аравани таниб, ўша томонга бордим. Аравада, бир уюм терилар остида олтин уқа тикилган қирмизи қўйлакли одам қонга беланиб ётарди. Ҳолдан тойган, арқонлари бир-бирига ўралиб қолган хачирлар бошларини эгиб ночор аҳволда турар, ҳайдовчилар қочиб кетган эди. Ярадор ҳалиям инграр, чамаси у жон бермоқда эди. Тонг шафағида унинг оппоқ семиз юзи аниқ кўриниб турарди. Катта очилган кўзлари ҳеч кимни танимай маъносиз тикилар, қирғоққа ташланган балиққа ўхшаб оғзини каппа-каппа очиб, ютоқиб нафас оларди. Ипак кўйлағида қорамтир қон доғлари қотиб қолган эди.

Ёш яван отдан сакраб тушиб, жон бераётган одамнинг юзига қаради. Қўлини кўтариб, бармоқларини кўздан кечирди:

“Шоҳлик узуги йўқ. Ярамас қотиллар уни олиб кетишибди! Ҳақиқатан ҳам бу шоҳ Доронинг ўзи”.

“Ҳа, бу шоҳ Дариёвуш!” деди кимнингдир овози.

— Мана, шаҳаншоҳ қай аҳволга тушибди, — афсусланиб гапирди яван. — Пичоқ тиғида чавақланиб ўлипти! У чинакам жангчига ўхшаб, жанг майдонида ҳалок бўлгани йўқ. Кечагина пойига йиқилиб, товонини ўпиб юрган яқин кишилари уни қўйдек сўйиб кетишибди. Ўзига тобе кимсаларга ҳаддан ташқари ишонган одамнинг аҳволи шундай бўлади. Ниҳоят, мана шу ёввойи чўлда битта кўшиқ тамом бўлиб, иккинчиси бошланди. Эрон шоҳи энди йўқ, лекин Осиё шоҳи, худонинг ўгли Искандар бор. Кимки Дородан ўғирланган шоҳ узугини тақиб, тож кийишга журъат этса, жуда оғир жазога йўлиқади”.

Яван эгнидаги қизил чакмонини ечиб, шоҳ Дориёвушнинг устига улоқтирди. Кейин отига сакраб миниб, мени чақирди :

“Қария, охиригача қузатувчи бўлиш сенга насиб этмаган экан. Қидирган нарсаларимизни ўзимиз топдик. Бироқ сен икки йўл ҳақида тўғри гапирдинг, бизни алдаб, қочишга уринмадинг. Қандай мукофот олишни хоҳлайсан?”

Мен устозимнинг ҳикматли гапи билан жавоб қайтардим:

“Бир бурда қора нон, совуқ сув ва чарчаган каллага суянчиқ бўладиган қўл — камолотга интилган қул учун етарли эмасми?”

“Жавобинг донишмандларга хос бўлди, — таъкидлади яван. — Ҳаётимда иккинчи марта шундай жавоб эшитяпман.¹ Майли, сени эмас, юртдошларинг — сериклик савдогарларни бирор нарса билан тақдирлашим мумкинми?”

“Улар учун кичик бир нарса сўрайман: ҳамма савдогар серлар қўл остингдаги ерларда бож тўламасдан, эркин савдо қилишига рухсат бер”.

Яван кулиб юборди ва ўз жанчиларига муурожаат қилди:

“Бу яхшилик аломати. Ажнабий Искандарнинг бахт юлдузи порлашига дўстларимдан кўра кўпроқ ишонади. Тилагинг бажо келтирилади. Гефестион, унга ғамхўрлик қил”.

Шундан кейин у отини буриб, бошқа араваларни айланиб ўта бошлади. Соқчилари ортда қолмай, кузатиб боришди. У жангчилар талаб олган қимматбаҳо буюмларга қўл тегизмади, лекин шаҳаншоҳнинг кўчма девонхонасидаги фармон ва ҳужжат сингари барча қўлёмаларни йиғишга амр қилди.

Кўшин янада нарига — шимолга қараб ҳаракатга тушди. Биринчи дуч келган қишлоқда мени қўйиб юборишди, қўлимга форс салтанатида бемалол юриш ҳақида форсча ва яван тилида ёзилган рухсатнома беришди. У ердан ҳадя қилинган хачирда Сўғдга йўл олдим ва бу ёққа — Мароқандга келдим. Бошимдан кечирганларим мана шулар...»

САКЛАРНИНГ ҲАЗАБИ

Қирмизи нур ўймакор эшикдаги тўртбурчак нақшлар орасидан туншарди. Меҳмонлар деярли қўл текизмаган “Ўттиз икки қувонч” солинган ялтироқ косачаларга тушган нур ўттиз икки қуёшга айланиб жилва қилади. Бу уч кишининг юзлари ним қоронғиликда хиралашгандек кўринади. Фақат Будакеннинг қип-қизил, дағал юзида қуёшнинг олачалпоқ нурлари жимжимадор суратга ўхшаб қотиб қолган.

¹ Таниқли файласуф Диоген билан суҳбатга ишора. У Искандарнинг “Мендан нима хоҳлар эдинг?” деган саволига: “Четроқ тур, қуёш нуруни тўсма!” деб жавоб берган.

Цен Цзи ҳикоя қилаётган пайтда Будакеннинг кенг елкалари аста-секин олдинга эгила бошлади, қошларининг усти ва чаккаларида тугунчалар бўртиб чиқди. Таомларга қўл урмади, фақат ҳўплаб-ҳўплаб бир пиёла шароб ичди. Чап қўлига олган ингичка шивит боғи калта бармоқлари орасида яшил ипга ўхшаб, осилиб қолди.

Цен Цзи ҳикоясини тугатгач, салгина олдинга эгилди-да, савол кутиб, индамай турди. Будакен қизарган кўзларини унга қадади, мунчоқлар тикилган кийимига тушган бир ўрим узун сочини тутамлаб, айлантириб ўтирди.

– Сақларни шундан кейин бошқа кўрмадингми?

– Йўқ, марҳаматли, жаноб.

Будакен чуқур хўрсинди, у чиқарган нафасдан пиёлалар устида айланиб юрган тилларанг жажжи капалак кўрқиб, бошқа томонга учиб кетди.

– Менга нуқул илғор гуруҳнинг жасур бошлиғи ҳақида гапирдинг. Икки шохли ҳайвон, аждаҳонинг ўғли — ёвуз махлуқ ҳақида эшитмадингми? Уни яванларнинг қудратли шоҳи дейишади. У қаерда?

Хитойлик сийрак соқолини силади-да, тепаси думалоқ тугунчакли сиёҳранг қалпоқчасини силкитиб қўйди.

– Мен фақат икки шохли ҳукмдор ҳақида гапирдим. Сен бўлсанг нуқул қаерда, деб сўрайсан. Ахир қовунимизни еган, ўғлингни занжирбанд қилган, чор михга тортилган сакка найза отган, шоҳлар шоҳи Дариёвушни қувиб етган, шаҳарларга ўт қўйиб, бутун бир халқларни йўқ қилиб юбораётган кумушранг дубулғали ёш яван худо ва аждаҳонинг ўғли — икки шохли ҳукмдорнинг ўзи-ку!

– Демак, ўғлим Сколот Икки шохлининг кўз ўнгида олишиб, фақат оғир ярадор бўлгандан кейин асир тушибди-да? Энди юрагим сал хотиржам тортди: у сакларнинг номига доғ туширмабди, энди чўлдаги дўстларим олдида уялмай юра оламан.

– Ҳа, шундай бўлган эди.

– Хўш, икки шохли қандай қилиб галаба қозонади? У ҳам форс қўшинларига ўхшаб қуролланган. Жангчилари кам. Балки худолар ёрдам бераётгандир? Сен нима деб ўйлайсан, Спитамен? Агар икки шохли биз томонга, саклар ёнига борса, нима бўлади?

Спитамен кўзларини қисиб ўтирар, хаёллари узоқларда эди. У камаридан пичоқ олиб, икки қўллаб тифидан ушлади:

– Ўйлайманки, икки шохлига фақат худолар эмас, найзалари ўткирлигини унутиб қўйган форслар урушга фақат кумуш дариклар учун борувчи ёлланма аскарларни юбораётгани ҳам ёрдам беряпти. Мен мана шу совуқ пўлат тифи билан қасам ичаманки, агар икки шохли чўлларимизга келса, уни тириклайин ушлаб, қонга тўйсин деб бошини шоҳ Курушниқига ўхшатиб мешга тикаман.

Спитамен хирқироқ, ёввойи овоз билан сакларнинг севимли қўшигини қуйлади:

Агар олисдаги кўрғонлар узра
Ловуллаб аланга олса оловлар,
Дўстларни жам қилинг, чиқинг йўлларга!
Шайми арғумоқлар, кескир қиличлар?
Таранг тортилганми камонлар ипи?!

Таниш қўшиқнинг сўзларини эшитган Будакен ҳам беихтиёр қудратли овозда жўр бўлди. Фазабга тўлган икки скиф қон ҳидини сезган бўридек жўшиб қуйладилар. Хитойлик кўрққанидан нари сурилди.

Кейин чўл меҳмонлари жим бўлиб қолишди ва кўзларини ерга тикиб, узоқ вақт индамай ўтиришди.

Будакен у ёқдан-бу ёққа чайқалиб, оғир кўзгалди:

— Уғлим учун қилган ғамхўрлигинг эвазига қандай миннатдорчилик билдирай? Ювош йўрға от, сигир-бузоқ, этик тикишни биладиган чўри ё бошқа бирор нарса берайми? Ҳурматли донишманд, кўнглинг нима тиласа шуни айтавер.

Цен Цзи ўрнидан туриб, таъзим қилди ва рад этиб, соқолини селкилатди.

Будакен бурнини тортди, кенг чолвори чўнтақларини кавлаштириб, кесилган олма паррагидек кичкина олтин пиёла чиқарди:

— Бўлмаса мана шу пиёлачани қабул қил. Ҳар гал ундан тоза сув ичганингда сени ўз чодирда ҳамиша хурсандчилик билан қабул қилишга тайёр Будакенни эсла.

Хитойлик кичкина ялтироқ пиёлачани олди, тирноғи билан чертиб кўрди, кўзларини қисиб, овозига қулоқ тутди .

Иккала меҳмон хитойликка қўлларини узатишди, унинг тўғри тутилган кафтларини ушлаб туришди, одат бўйича ўнг оёқларини букиб шийпончадан жимгина чиқишди.

Цен Цзи ингичка бармоқлари учини бирлаштириб, скифлар даҳлиздан ўтиб кетгунча эшик олдида кутиб турди.

— Комилликка етиш учун,— шивирлади у,— ўз нуқсонларингни баргараф этиш ёки кўмакка муҳтожларга мадад бериб яшаш кифоя қилади. Энди ёзувларимга қайтсам ҳам бўлади...

БЕШИНЧИ ҚИСМ

ФОРС ОҚШОМЛАРИ

Қахрамон жангда оловдек ёниши ва ёндириши керак;
Агар у ярадор бўлса, отининг ёли тахтиравон бўлсин.
Ўзини эркак атаб ёрдам сўраб ёлворувчи кўрқоқ ит
ўлими билан ўлади!

Шоҳруҳ Мирзо

АРТАКСЕРКС

Мароқанд қалъасининг баланд девори устида шинакдан тушган ёруғлик ўйнаётган гулдор гиламда собиқ ноиб, эндиликда “шоҳлар шоҳи Артаксеркс”га айланган, баланд бўйли барваста, қора соқоли моҳирона жингалакланган Бесс турарди. Ўзини тутишидан ҳокимият машқини яхши эгаллаганини сезиш қийин эмас. Зарҳал гуллар тикилган бурмали тўқ-қизил кўйлаги тўла гавдасига янада улғворлик бахш этади. Қанотли гилдирак шаклидаги олтин тўқали камари каттакон қорнини қаттиқ қисиб, ихчам кўрсатади. Нозик олтин безакли кўк саҳтиён қинга солинган калта қилич белига осилган.

Бир қоши баланд, иккинчиси паст бўлиб турган Бесс дарахтлар орасидаги очиқ дарвозага синчиклаб тикиларди. Хизматкорлар тўдаси карвонда келган хачир ва эшаклардаги юкларни туширмоқда. Уларнинг орасида икки ўрқачли оқ туя ҳаракатсиз турарди.

— Анави ёққа қара, Сатибарзан! Жаннатнинг олти оқими билан қасамёд қиламанки, туянинг устида ёш, гўзал аёл ўтирибди. Кўряпсанми, у ёпинчигини кўтариб қўйди. Ана, туя чўкди, нозик қизни бир бош узумдек эҳтиётлаб, пастга туширишди. Бу қиз ким?

Бесснинг суҳбатдоши маъюс эди. Эғнида жангчиларнинг ағдарма калта кийими, Кенг елкалари болалигидан найза улоқтириш ва жанговар ўйинлар билан шуғулланганидан дўшпайиб туради.

— Бу ер Курашета ҳукмдори Оксиартнинг мулки. Унинг қизи эмасмикин? Чамаси, у шоҳ келинларини кўриш маросимига келганга ўхшайди.

— Олти оқим билан онт ичаманки, у ахлоқсиз, шаробхўр Оксиартнинг қизи бўлса ҳам шаҳаншоҳнинг уч юз олтмиш беш хотинларидан бири бўлишга муносиб. Сен бориб, ҳақиқатан ўшамикин, билиб келсанг бўларди.

— Менга жавоб бер, улуғ ҳукмдор, — деди Сатибарзан.— Мен нозик музокаралар олиб бориш учун яралмаганман, бунга вақт ҳам йўқ. Кечиктириб бўлмайди. Мен икки шохлининг орқа томонида кўзғолон кўтармоқчиман. Менга мингта отлиқ бер, улар билан македонияликлар карвонига ҳужум қиламан.

— Ҳа, ҳа, бу, албатта муҳим, бу масала билан шу кунларда шуғулланаман. Сенга бир эмас, бутун бошли икки мингта бақтриялик суворийларни бераман. Датаферн, сен Оксиартнинг қизи ҳақида бирор гап эшитганмисан?

Юзлари осилиб кетган семиз чол аста одимлаб унинг ёнига келди. У икки букилиб, юзини кафтлари орасига олди, гилам устига бошини қўйиб, бир муддат жим турди. Сўнг, тиз чўкиб туриб, Бессга жавоб берди:

— Мен Оксиартнинг қизи жуда чиройли эмас, турли китобий билимларни ҳам ўқиган деб эшитганман. Оксариат Финикиядан олиб келган юнон кул қизи Рокшанакка эллинча ўқиш ва ёзишни ўргатган. У миср чилторини чалишни, вавилонча муқаддас рақсларни яхши билади. Донишманд атраванлар унга қадимий китоб — Авесто тилидан сабоқ беришган. Бундай қиз шаҳаншоҳ боғидаги энг аъло гуллардан бири бўлади.

— Майли, шундай бўлсин! Нега имиллаяпсизлар? Келин кўриш маросимини бошлаш фурсати келди. Тўйни тезроқ ўтказиш учун ҳар қандай ишни орқага суришга тайёрман.

Енгиш шовқин эшитилди. Шаҳаншоҳ ўгирилиб қаради. Кенг майдончадаги гиламда бир нечта одам чўзилиб ётиб, сўз бошлашга ҳадди сифмагани учун ҳукмдорнинг илтифотли назарини кутмоқда эди.

— Қандай тилакларингиз бор? — сўради Бесс.

Ётганлар бошларини кўтариб баравар гапирдилар:

— Сени қутлаш учун олисдан келдик, эй улуғ шавкатли зот! Фирибгар македонияликлар ер-мулкимизни тортиб олди. Гадога ўхшаб кийиниб, эшак миниб, ўз ҳаётимизни азиз шаҳаншоҳимизга бахшида этиш учун келдик. Умид қиламизки, аждодларимиз буюк форс шоҳларига хизмат қилгандек садоқатли бўламиз.

— Тўхтанлар, — уларнинг гапини кесди Бесс.— Садоқат ҳақидаги гапларингизни тинглашдан бахтиёрман. Менга бошқариш бўйича тажрибали одамлар, кўп одамлар керак. Режаларим катта. Мамлакатни қайта тиклаймиз. Худодлар биздан марҳаматини дариг тутмайди. Улар қудратли, шавкатли, қадимий форс давлатини қайта тиклашимизга мадад берадилар.

— Сен буюксан, сен доносан, сен қуёшдек порлоқсан! — хитоб қилишди ётганлар.— Бизни унутма!

— Кетаверинглар, сизларни эслаб қолдим. Вақти келганда чақираман.

– Лекин биз ҳозир оч-яланғочмиз. Сен, улуг зот, боқмасанг, бизга ким овқат беради?

– Мен жуда кўпларни тўйдириб келдим. Майли, яна тўрт киши мени хонавайрон қилмас.

Девор бурчагидан қўлида иккита мум тахтача кўтарган рангпар суриялик чиқди. У Бесснинг ёнига келар экан, уч марта ўнг тиззасини букди, кейин иккала тиззасини ҳам букиб, ҳазрати олийларининг юксак буйруғига мунтазир турди.

– Сен тўртталасини ҳам шоҳ ошхонасида овқатлантирасан, – сурияликка мурожаат қилди Бесс. – Сизлар эса, кетинглар!

– Бизга бирон эҳсон бермайсанми? – нидо қилди илтимосчилар.

Бесс саволни эшитмаган қиёфада Датафернга ўгирилди. Суриялик ўрнидан туриб, орқага ўгирилмасдан, тисланганича майдондан чиқиб кетди. Унинг ортидан илтимосчилар ҳам тисарилиб, ғойиб бўлишди.

– Яна нима гапинг бор?

– Ҳазрати олийлари, скифлар келишди.

– Эшитяпсанми, Сатибарзан? Мана, ниҳоят, скифлар келишибди. Қудратли эгамга шарафлар бўлсин! У дуою илтижоларимизни эшитди! Кўриниб турибдики, худолар ватанимизни қутқаришни хоҳлайди. Скифлар қани? Улар қанча? Икки, беш, мингтами?

– Датаферннинг қирилган юзида эҳтиромли табассум пайдо бўлди:

– Сак хони Будакен – Олтин сувлуқ келди. Жудаям катта одам, худди тоғ айиғига ўхшайди. Ёнида бир нечта сак жангчиси ҳам бор.

– Нега улар бунча кам? Ёки аскарлари шаҳар ташқарисида қолибдими? У музокарага келган элчи эмасми? Ушбу сак хони Талиссия боғидаги саройга жойлаштирилсин, муносиб эътибор кўрсатилсин. Шаробни аяманглар, скифлар тўхтовсиз ичиб, калласида бор гапни лақиллаб айтадиган бўлсин. Мен биринчи галда улар нима мақсадда келганини билишим лозим. Бугун оқшомда яқин маслаҳатчиларим билан мажлис ўтказаман, скифларни эса бир неча кундан кейин қабул қиламан. Ажнабий элчиларни сарой дарвозасини тақиллатган заҳоти қабул қилиш мартабамизга тўғри келмайди. Сен, Сатибарзан, скифларни яхшилаб кузатасан. Улар икки шоҳлидан кўра хавфлироқ. Тўғри эмасми?

Сатибарзан лоқайд эътироз билдирди:

– Мен пинҳона суҳбат олиб боришни билмайман. Мен жангчи-ман, мени қўйиб юбор.

– Майли, сени жўнатиб юбораман, лекин сен шу бугун кетмайсан-ку. Айтганларимни бажар. Скиф айиғининг олдига бор.

Сатибарзан бир неча қадам ортга тисланиб, тиззасини уч марта букди ва орқаси билан юриб, майдонни тарк этди. Кекса Датаферн тиззалаб турганича, буйруқ кутарди.

– Сен эса, Датаферн, шоҳ келинларини кўриш маросимини иложи борица тезлаштириш ҳаракатини қиласан...

ШОҲОНА ҚАБУЛ

Будакен бир неча кунни шаҳаншоҳ қабулини кутиб ўзига ажратилган Талиссия саройида ўтказди.

Турли ноз-неъматлар солинган улкан идиш ва муҳрланган шароб кўзачалари ҳар кун келиб турди. Форс амалдорлари Будакеннинг ёнидан жилмас, ундан ов, отлар, чўлдаги ҳайвонлар, скиф урф-одатлари ҳақида гапириб беришни илтимос қилишарди. Шу билан бирга улар скиф хони кимнинг тарафида туриши, муртад, яванларга қарши

енгилмас жангчиларини юборадими-йўқми, каби нозик масалаларда гап олиш пайида эдилар.

Будакен эса кам гапирар, мезбонларнинг саволлари ва ҳикояларини лоқайд тинглар, мавҳум жавоблар қайтарар эди:

– Агар икки шоҳли тоғдан тушиб келса, саклар аввал жангчилари қанақалигини кўради. Қайси бири фойдали – чўл ичкарасига кетишми ёки ҳужум қилиб, уларни сон-саноқсиз отларимиз туёқлари остида янчиб ташлашми – кейин ҳал қиламиз.

Ниҳоят, Будакенга шоҳ қабул қиладиган кунни маълум қилишди. У олтин безаклар тақилган қизил чакмон кийиб, ўнта қуролли скиф кузатувида йўлга чиқди.

Олдинда ёлларига қизил тасмалар ўрилган гавдали чайир отларда Бақтрия отлиқлари боришди. Тангасимон бринч совут кийган, ёнбошида эгилган камон ва ўнг тиззасида садоқ ушлаган бақтрияликлар от устида мушукка ўхшаб, энкайиброқ ўтирардилар. Улар узун жингалак сочларини селкиллашиб йўлда дуч келганларни ҳайдар ва қамчиларини қарсиллатишарди.

Дарвоза олдида қоровуллар ҳамда олақуроқ кийинган бақироқ оломон йиғилганди. Чарм қопланган узун карнайлар янграб, таниқли меҳмон келганидан дарак берди.

Дарвозанинг баланд пештоқига рангдор кошинлар билан форс салтанати тугроси ўйиб туширилган: унда қаноти кенг ёйилган лочин, ўртада камон отаётган жангчи тасвирланган эди.

Қоронғи йўлакда “ўлмас жангчилар” – этаги ерга тегадиган узун кийим кийиб, ўнг елкасига садоқ осган шоҳнинг хос кўриқчилари саф тортган. Садоқларга осилган ингичка бринч занжирлар аскарларнинг ҳар бир ҳаракатидан жиринглайди. Улар найзаларини чалиштириб, сарой бош назоратчиси муҳр босган таклифномаси йўқ кишиларнинг йўлини тўсиб туришарди.

Будакен кўриқчилар талабига кўра қуролларини остонада қолдирди. Таржимон сифатида Спитамен ҳам Будакен билан ичкарига кирди. Сатибарзан ва иккита “ўлмас” олдинда, улардан кейин Будакеннинг совғалари: калта скиф қиличи ва олтиндан моҳирона ишланган пичоқ, йўлбарс тишларидан ясалган “омад келтирувчи” қимматбаҳо тақинчоқлар ҳамда бир уюм қора сувсар териларини патнисларда кўтарган тўртта хизматкор борар эди.

Тўртбурчак мрамор тахтачалар қопланган биринчи сарой ҳукмдорни кўришдан умидвор бўлган таниқли сўғд аёнлари билан тўла эди. Улар силлиқ девор орасидаги тор йўлакдан ўтишди. Сал юрилгач, пастак эман дарча дуч келди. Иккита жангчи найзаларини кўндаланг қўйди. Бадқовоқ, бўйнига олтин занжир осган кекса эшик оғаси рухсатнома сўради. Сатибарзан унинг қулоғига нималардир деди ва ўралган қоғозни кўрсатди. Эшик очилиб, Будакен гиштдан кўтарилган девор билан ўралган кичикроқ ҳовлига чиқди. Нозик нақшлар билан зеб берилган ёғоч устунлар қуёш ва ёмғирдан пана қилиш учун қурилган айвончалар томини кўтариб турарди. Ҳовлини тўлдириб гиламлар тўшалган. Тўрда олтин ва фил суяклари билан безатилган, баланд суянчиғига икки қанотли олтин аравача тасвири туширилган тахти қўйилган эди.

Тахтда оёқларини курсичага қўйиб, қовунга ўхшаган думалоқ тож кийган олтин уқали парча кийимда Бесс ўтирарди. Шоҳнинг икки томонида бояғи “ўлмас”ларга бутунлай ўхшамайдиган ёш йигитчалар туришар эди. Тахт ёнида таниқли форс, сўғд ва бақтриялик амалдорлар тиз чўккан эди.

Будакен атрофга диққат билан назар ташлаб, бир лаҳза тўхтади, кейин тахтда ўтирган Бесс томон йўналди.

Будакен форс аёнлари шаҳаншоҳ ҳузурига келганда ерга йиқилиб, то шоҳ гапирмагунча қимирламай ётишидан хабардор эди. Будакен шундай қилса, саклар форс шоҳига тобе эканлигини изҳор қилган бўларди, саклар йўлбошчиси эса бунга йўл қўя олмасди. Шу боис Будакен тахтдан бир неча қадам берида тўхтаб индамай турди, Бесснинг олазарақ кўзлари скиф хонига қадалди.

— Саломат бўл ва узоқ йиллар шоҳлик қил, форс салтанатининг улуғ ҳукмдори! — Будакеннинг овози гулдиради. — Сак қабилалари мени ўз саломларини етказиш ва сенга тобе халқлар билан тинчлик ва иноқликда яшаш истаklarини билдириш учун юборди.

Скиф хонидан бундан ортиқ мақтов сўзлари кутиб бўлмаслигини сезган Бесс қониқиш билан кулимсиради. У гўё дуо қилаётгандек кафтларини юқорига кўтариб, коҳинларга ўхшаб сўзларни чўзиб гапирди:

— Сени кўрганимдан хурсандман, шавкатли ва жасур хон Будакен. Сени осмонни, ерни, тоғ ва денгизларни яратувчиси асрасин! — Бесс аёнлари етказган маъулумотлар орқали Будакеннинг исми, уруғи ва қўналғаси қаердалигини билиб олганди. — Мана бу ерга, ёнимга ўтир, халқларимизнинг қисмати ҳақида гаплашамиз, кейин “эчки териси”га¹ ўтамиз.

Будакен тахт ёнига бориб, гиламга чордона қуриб ўтирди. Иккиси бир муддат саломатлиги, билагининг кучи, бедов отлари, бўронлар, ёмғирлар, шамол йўналишлари ҳақида шунчаки гаплашиб ўтиришди.

— Сен чопқир ва кучли отларни яхши кўришингни биламан, — деди Будакен. — Шунинг учун сенга машҳур тулпор — Бўрон қуши наслидан иккита тулпор олиб келдим.

Бесс уларни ҳозироқ кўрмоқчи бўлди ва отларни келтиришни буюрди. У Сак чўлларида шер ва каркидонлар яшайдими, саклар кўшни тохарларга ҳужум қиладими, қишда Будакеннинг қўналғасига кўп қор ёғадими каби жўн саволлар бериб ўтирди.

Кекса Датаферн тахт олдига келиб, ергача эгилди-да, пичирлаб деди:

— О, марҳаматли ҳукмдор, содиқ хизматкоринг Оксариат — Курешате ҳокимини ёнингга киришига рухсат бер.

— Нима учун у вақтидан олдин қайтди? — ажабланди Бесс. — Буйругимни бажаришга нима халақит бериши мумкин? Майли, кирсин.

Ғам-ташвиш адо қилаётган ҳоким Оксариат югуриб кириб, гиламга ўзини ташлади ва хўнграб йиғлашга тушди.

— Қандай бахтсизлик юз берди, хон Оксариат? Севимли эридан маҳрум бўлган бевага ўхшаб хўнграшни бас қил. Ким хафа қилганини айт, уни қаҳр-ғазабим билан маҳв этаман. Ўғлинг ҳалок бўлгани йўқми, гўзал қизинг касал бўлиб қолмадими?

— О, улуғ зот, шавкатли шаҳаншоҳ! Барча осмон гумбази бармогингдаги биргина узук кўзига жойлашади. Сенинг амрингни бажариш, тезроқ чегара қалъаларимизга етиб келиш учун елиб, учта айғирни...

— Бекорга учта айғирни хароб қилибсан, — гапини бўлди Бесс, — отлар ҳозир уруш учун керак.

— Мен сак чўлларини кезиб, сенинг хоҳишинг билан музокара олиб бормоқчи эдим, ғалаба ёр бўлиб минг йил яшнагайсан. У ерда

¹ “Эчки териси” ҳақида гаплашиш аҳамиятсиз нарсалар ҳақида сўзлашишни билдиради.

мени скифларнинг бошлиғи хафа қилди. Мени алдаб, қўналғасига олиб борди-да, ваҳшийларча азоблади, кейин кана, бургалар тўлиб ётган зиндонга ташлади. Саклар бизни қачонгача таҳқирлайдилар? Ҳозир икки шохли душманамиз эмас, у қор босган тоғ дараларида қирилиб кетади. Бугун офат саклардан келади. Сенга ёлвораман, сакларга қарши кўшин торт. Улар аллақачон Афросиёб ҳақида кўшиқ айтиб, қиличларини қора тошда қайрашга даъват қилишмоқда.

Бесс ажабланиб, гоҳ Оксиартга, гоҳ Будакенга қаради. Ҳамма жим қолди. Оксариат бошини кўтариб атрофга қараб, Будакенга кўзи тушди. Скиф хони қўлларини мушт қилиб, олдинга эгилиброк ўтирар, ияклари ғазабдан титрарди. Ҳозир у Оксариатга ташланадиган важоҳатда эди.

Оксариат довдираб, йўталди-да, кула бошлади:

— Бироқ, албатта, ҳамма саклар бизга қарши эмас. Уларнинг орасида биз билан дўстлашишга тайёр ақлли хонлар ҳам бор. Ҳамма хон Будакен — Олтин сувлуқнинг донолиги ва жасоратлари ҳақида гапирди. У мени жуда жўшқин кутиб олди. Мен ҳам унга айнан шундай миннатдорчилик билдирсам, бошим осмонга етади... Ҳозир бу ерда уни кўраяпман, шекилли? Уни сўғд меҳмони сифатида кўриш мен учун катта қувонч!

Будакен бўғиқ овозда гапирди, кўзларида яширин ғазаб ўти ёнарди.

— Биз, саклар эркин халқмиз, чунки қиличларимизни доим қайраб тураемиз. Садоқларимиз ҳаммаша қонга ташна ўқлар билан тўла. Бизнинг қалъаларимиз йўқ, кучимиз — жангни яхши кўрганимиздан. Керак бўлса, сўғдлар билан ҳам, икки шохли босқинчи ёки чўлимиз чегарасида кўринган ҳар қандай ёв билан ҳам бир вақтнинг ўзида уруша оламиз...

Бесс иккала ҳукмдор орасида катта адоват борлигини англади. У бадавлат Оксиартни хафа қилишни хоҳламас, айнаи вақтда ҳозир сакларнинг ёрдамига муҳтож эди. Шунинг учун у ҳукмдорлар баҳсига чек қўйди:

— Шавкатли ҳоким Оксиарт! Сен саклар кимга қарши қилич қайраётганини тўғри англамабсан. Албатта, бизга қарши эмас. Мана, бир неча давра¹ ўтдики, биз саклар билан қалин дўстликда яшаймиз. Саклар бизга ёрдам беришига ишонаман; агар икки шохли қароқчи эски шаробимизни ичиш учун биз томонга келишни хоҳласа, энг аввал ўткир қиличларимиз тифини татиб кўради... Аммо нега бизга шароб беришмаяпти? Азиз дўстимиз шарафига ичишимиз керак-ку!

Бир зумдаёқ кенг сариқ ипак чолвор кийган болалар патнис кўтариб киришди. Улар думалоқ кўзалардан нақшинкор бринч қадаҳларга шарб қуйиб узата бошладилар.

Соқий қўлидаги қадаҳдан кафтига шароб қуйиб, бир қултум ичди-да, қолганини Бессга узатди. У ширин сўзлар айтиб, қадаҳни Будакенга тутқазди. Бесснинг ўзи бошқа қадаҳни олиб, одатига кўра бир кўтаришда охиригача сипқорди.

ХИЁНАТ СЎЗЛАРИ

— Энди бу ердагиларни тинимсиз безовта қилаётган нарсаларга тўхталамиз, — деди Бесс ва узуклар тақилган бармоғи билан болаларга яна шароб қуйишни имо қилди. — Содиқ ёрдамчиларим тинч-осоийишта мамлакатимизга жиноятчи шоҳ Искандар келадими-йўқми деб

¹ Д а в р а , д о и р а — ўн икки йил; қадимги форс ва скифларнинг йил ҳисоби.

баҳслашгани-баҳслашган. Бири сўзсиз биз томонга босиб келади, деб таъкидлайди, бошқаси Ҳиндистонга кетишига ишонади.

— Бошқача ўйлаш мумкинми? У, албатта, Ҳиндистонга кетади, — ўзаро шивирлашди амалдорлар.

— Ҳатто Ҳиндистонга етиб боролмайди, — деди улардан бири.

— Нима учун етиб боролмайди? — жиддий сўради Бесс гапирувчидан.

Қоқсуяк қария кафтларини тиззаларига қўйиб, қимирламай ўтирарди.

— Мен икки шоҳли лагеридан қочган бир савдогарни кўрдим. У килкаслар орасида доимий кўзголонлар ва фитналар бўлиб турибди, Искандар ўз тақдирдан хавотирда, атрофини кўздан-кўп кўриқчилар ўраб олган, энг яқин бир неча дўсти ва саркардаларини қатл эттирди деб гапирди. Балки икки шоҳли аллақачон кетгандир. Агар тирик бўлса, янги юришлардан кўра ўз ҳаётини кўпроқ ўйласа керак. Камон ўқи нишонга етиб келиб йиқилгандай, икки шоҳли ҳам Форсга қилган юришларида ҳолдан тойиб, Оқсоч тоғлар остонасида ҳалок бўлади.

Бесс қўлини кўтарди. Унга эргашиб ҳамма қўлини кулранг деворлар устидаги булутсиз кўкимтир осмонга чўзди.

— О, сиз, буюк салтанатимизнинг қадимий асровчилари, — оҳангдор товушда чўзиб гапирди Бесс. — Сизлар мамлакатимизни тинч, осойишта бошқаришимиз учун минг йиллардан бери мадад бериб келдинглар. Энди сизлар худоларга ишонмай қўйганимиз ва ҳурмат кўрсатмаганимиз учун жазо бериб мамлакатимизга илон ва Аҳриманнинг ёвуз ўғлини юбордингиз. Икки шоҳли ношукур қулни жазолагандек, бизни жазоламоқчи. Энди худоларнинг қаҳри тугайди, биз вайрон бўлган мамлакатимизни тиклашни, яксон қилинган ибодатхона ва саройларни қайта қуришни бошлаймиз. Қуёш шарқдан чиқади. Шунингдек, абгор бўлган форс салтанатини тикловчилар ҳам шарқдан келади, — ҳаяжонланган Бесснинг ёноқларидан ёш думалади.

— Сен улугсан, сен халоскоримизсан! — хитоб қилишди амалдорлар. — Ҳаммамиз этагингни ўпамиз. Жасур жангчиларимизни икки шоҳли қаршисига олиб чиқ. Уни қутурган итга ўхшатиб, денгизгача кувиб борамиз! Унга чўкиб ўлади.

— Ибодат қилинлар ва ишонинлар! — Бесс хитоб қилиб, атрофдагиларга қўлларини чўзди. Уларнинг ҳаммаси Бесснинг ёнига тиз чўкишди ва эмаклаб келиб этаklarини ўпа бошладилар.

— Қандай қарорга келганимни эшитинг. Ҳамма хоҳинлар ғалабамиз учун кечаю кундуз ибодат қилишлари ҳақида буйруқ бераман.

— Тўғри. Тўғри! Оқилона тadbир! Ибодат қиламиз!

— Мен бу ерда салтанатни бошқариш илмини эгаллаган донишманд амалдорларни кўриб турибман. Улар хавф-хатарни писанд қилмай, душман гуруҳлари орасидан, олис текисликлар, тоғ ва чўллардан ўтиб, ҳузуримга келишган. Бу бебаҳо одамлар ҳаммамиз учун қадрли, алангадек ёниб, порлаб турувчи форс давлатининг шон-шарафи бўлган асосий ўзакни ташкил этади. Улар иштироқида Давлатни қайта тиклаш ва бошқариш шоҳлик кенгашини тузамиз.

— Бу — донолик, бу — улуглик, бу қадим шоҳларга муносиб иш! — хитоб қилишди амалдорлар. Уларнинг ҳар бири мазкур кенгашга аъзо бўлишдан умидвор эди.

— Бундан ташқари, ёшлар тарбияси ҳақида ҳам ғамхўрлик қилишимиз керак. Ҳозироқ ҳокимлар ва олий амалдорларнинг болалари тарбияланадиган мактаблар очилсин. Бу мактабларда улар ҳарбий санъат, отда юриш, найза улоқтириш сингари ҳарб илмини эгаллайдилар.

Муҳим давлат ишлари қандай ҳал қилинаётганини кўриш учун суд идораларига борадилар.

— Сен ҳамма нарсани олдиндан кўрасан, ҳамма нарса ҳақида ўйлайсан! — мадҳия ўқиди амалдорлар.

— Яна кўп ишларни бажариш зарур. Худоларга қурбонликлар қиламиз ва форс салтанатининг қайта туғилиши шу ердан, Мароқанддан бошланиши учун ичамиз.

Бесс меҳр тўла кўзларини ҳаммага тикилар экан, нигоҳи Спитаменда тўхтади. У чўккалаб ўтирар, кўзлари қисилган, оғзи аччиқ истеҳзодан қийшайган, чап кўли кафтини ёйиб, дагал, қорайган бармоқлари билан нималарнидир ҳисобламоқда эди.

— Нима учун меҳмон пиёласини бўшатмаяпти? У нега ичмай ўтирибди? Ва у нималарни санаяпти?

Ҳозиргина форс салтанати қайта туғилиши учун қадаҳини бўшатган Будакен Спитаменга кўз қирини ташлади.

— Менинг таржимон — кузатувчим жуда кўп халқларни кўрган, кўпдан- кўп мамлакатларни кезиб чиққан, — деди Будакен. — Балким, у бирор ибратли нарсаларни айтиб берар? Масалан, икки шохлининг ватани ҳақида?

— Гапир, биз тинглаймиз! — маъқуллади Бесс.

Ҳамма жим бўлиб, скиф хонининг қашшоқ кийинган ҳамроҳига менсимай билан назар ташлади. Катта йўлларда чанг ютиб, яёв кезган бу дайди — ноиблар ва вилоят ҳокимларига нимани ўргатиш мумкин?

— Нега жимсан, гапиравер, — Спитамен “Элчига ўлим йўқ!” деб хоннинг кўлини тутгани эсига тушган Оксарт дўстона мурожаат қилди.

Спитамен вазминлик билан:

— Мен икки шохли неча кундан кейин бу ерга, Мароқандга етиб келишини ҳисоблаяпман, — деди.

Бир зум жимлик чўкди, кейин дарҳол шовқин ва қичқириқлар бошланиб кетди:

— Нима деди? Ким у? У форснинг қайта юксалишига ишонмаяптими?

Бесс шу заҳоти бошини елкалари орасига тортди: ўзи неча кундан бери ўйлаб, тагига етолмай, бировга айтолмай юрган дардларини даядил айтаётган бу ғалати одамга ҳадиксираб қараб қолди.

— Жим бўлинглар! — хитоб қилди Бесс. — Кўяверинглар, у гапирсин. Нима учун сен икки шохли бу ерга, Сўғдга келиши мумкин деб ўйлайсан?

— Қаршилиқ кўрсатадиганлар бўлмаса, икки шохли ҳамма ерга келиши мумкин.

— Бироқ унга қарши қўшинлар юборилган, ҳамма кечув жойларида аскарларимиз турибди.

— Икки шохлини ким тўхтатиб қолиши керак? Уни орқага улоқтириб юориш учун ким кўксини қалқон қилади?

— Ким дейсанми? Нималар деяпсан ўзи?! Биз! — чувиллашди амалдорлар.

— Йўқ, сизлар кўксингизни тутиб беролмайсизлар. Сизлар қонунлар ёзасизлар, душманнинг йўлини эса чўпонларингиз билан қўшчиларингиз тўсади.

— Нима деяётганини эшитаяпсизларми?— вишиллашди амалдорлар.— У икки шохлидан кўра ҳавотирлику! Ўзимизни одамга ўхшамайди. Кимлигини яхшироқ текшириш керак. Балки икки шохли-

нинг айғоқчисидир? Кўзингга қарамасдан, бурнининг учига тикилиб ғилайланишни қара!

Бесс яна баланд, ҳукмфармо овозда гапира бошлади. Қайтадан гавдасини тик тутиб, ялтироқ олмос узуклар безалган бармоқлари билан тахт тутқичини маҳкам ушлаб, чинакам шаҳаншоҳ қиёфасига кирди.

— Бугун биз хоҳлаганча қувнаб, қулишимиз мумкин, сабаби, бурнини учида чаён тургандай кўзини ғилайлантираётган мана шу одам вақтимни чоғ қилди. Сен, чамаси, икки шохли ва кўшинлари ҳақида аёлларнинг ҳикояларини кўп эшитган бўлсанг керак, шунинг учун кўрқаяпсан. Кўрқма! Кўшинларимиз етарли! Сўғд кўшинларининг ўзи икки шохлининг ҳамма аскарларидан уч марта кўп. Кўшинларимизнинг қорни тўқ, яхши кийинган, ўз уйларида, кўшиқ айтиб, ўйин қилиб юришипти. Унинг аскарлари эса тоғда музлаб ётибди. Сен, чамаси, ҳеч қачон яванларни кўрмагансан. Улар ҳам бизга ўхшаган одам, шавкатли бақтриялик суворийларимиз бир уришда бир нечта яванни найзага санчиб олиши мумкин.

Спитамен гижиниб, тишлари орасидан гапирди:

— Мен яван — эллинларни яхши биламан ва уларни неча марта қамчи билан савалаганман. Улар мендан кўрқоқ чўчқа боласига ўхшаб қочишган.

— Қаранглар-а, мақтанчоқ ҳам экан! — ҳамма баробар хитоб қилди. — Бу қароқчиларни қаерда савалай қолдинг?

— Биз уч юзта скиф суворийлари эдик. Яванларнинг асосий шаҳри Афинада¹ тартиб ва тинчликни сақлаб турганмиз. Улар кўп гапиришни жуда яхши кўришади. Мабодо иккита яван баҳслашиб қолса, ажратиб бўпсан: уларга тўрттаси, кейин саккизтаси қўшилади ва бутун майдон Афина кучлими ё Спартами деб баҳсга тушиб кетади. Фақат скиф суворийларигина бунақа бақироқ оломонни ҳайдаб юборишга қодир. Шунинг учун бизни атайлаб сақлар эдилар.

— Агар Афинада яшаган бўлсанг, киликасча гапиришни ҳам биларсан? — сўради тилёғламалик билан Датаферн.

— Ҳа, биламан.

— О, бизга кўп фойданг тегар экан, — деди Бесс. — Агар хон Будакен рухсат берса, Бақтрияда таржимонлик қиласан. Яванлар орасида юрганинг рост бўлса, чегарага бориб, улардан бир нечасини тутиб кел. Бу вайсақилардан керакли нарсаларни билиб оламиз. Энди, Авестонинг содиқ фарзандлари, юринглар, шавкатли хон Будакен сак чўлларидан олиб келган тулпорларни кўрамиз.

Бесс мулозимлар ва “ўлмас”лар қуршовида чоғроқ боғчага чиқди. Ўртага қизил астарли оқ намаг ўтов тикилган эди. Ўтов атрофидаги устунларга Бесснинг сеvimли айғирлари боғланган. Хизматкорлар кўтариб турган каттакон патнусларда кесилган қовунлар бор эди. Бесс Будакеннинг аргумоқлари олдида тўхтади. Уларнинг бири олтиндек товланиб турган саман, иккинчиси кулранг, думи ва ёллари оқ чавқар эди. Мулозимлар ҳурмат билан суқут сақлаб туришди. Бесс отларни қовун тилимлари билан сийлай бошлади, кейин Сатибарзанны имлаб, бир чеккага ўтди.

— Анави кузатувчи ҳеч нарсадан шубҳаланмаслиги учун пул билан тақдирла. Уни ҳозироқ суворийларга кўшиб, Бақтрияга жўнат. Кўз-қулоқ бўлиб боришсин, йўлда кишанлаб кўйишсин. Наутакада қийноққа солиб, айғоқчим-йўқми, аниқлаш керак.

¹ Афинада скиф бўлинмалари (давлат қуллари) тартиб сақлаш хизматини бажарганлар.

Бесс сохта табассум билан Будакеннинг олдига келиб, катта дарёларга тош кўприклар, йўлларга мусофирхоналар, карвонсаройлар куриши ҳақида гапира бошлади.

— Ҳали вақт етарли, — деди Бесс. — Сен, мўътабар хон, яқин кунларда тўйга келасан. Сўғд ва Бақтрия ҳокимларининг қизлари шаҳаншоҳга хотин бўлади. Уларни Сузага олиб кетаман. Шундан кейин сўғд ҳокимлари форс шоҳининг таянчи ва ишончли аёнлари бўлмасинми? Улар шу ерда туриб бутун дунёни бошқара бошлайдилар.

ДАРАДАГИ ТУН

Будакен шаҳар ташқарисидаги Талиссия боғига қайтганида уни форс мулозимлари кутиб ўтиришарди. Улар Бесснинг совғалари: шер ва кийик ови тасвирланган бир нечта бринч лаган ва кўзачалар олиб келишганди. Совғалар орасида беҳисоб гуллар очилган ўтлоқ кўриниши ипак билан моҳирона тўқилган катта форс гилами ҳам бор эди. Ясси пўлатга ҳалқачалар ўтказиб, маҳорат билан тайёрланган каттакон совут хонга жуда манзур бўлди.

Сатибарзан келди ва Будакен билан ёлғиз гаплашиб, икки шоҳлига қарши урушиш учун саклар тезлик билан мингта суворий юбориши зарурлигини уқдириб, бунинг эвазига улар қандай шартлар қўйишини билишга уринди.

Агар саклар шоҳли Искандарга ёрдам бериш учун Суза ва Экбатандан келаётган аскарларга йўлда ҳужум қилса, бу қароқчининг кўшинлари қирқиб қўйилади ва ёрдамдан маҳрум бўлади. Шунда ҳамма яванларни Дрангиана дараларида кучукларга ўхшатиб эзиб ташлаш қийин эмас.

Скиф жангчилари бошлиқлардан сал нарида қўй гўштидан кабоб пишириляётган гулхан атрофида ўтиришарди. Кидрей елпиғич билан кўмирни елпиб, ёғи томиб, оловни янада алангалатаётган гўштни айлангирмоқда эди.

Спитамен уларга тушунтирди:

— Мен Оқсоч тоғларга кетяпман. Буларга бир жуфт киликас тутиб беришим керак экан. Тўғри гапларим ҳеч кимга ёқмади. Улар кўрқоқ фозларга ўхшаб даргазаб бўлишди. Менга йигирмата отлиқ беришадими ё мени уларга беришадими — билмадим. Йўлда мени бўғиб ўлдиришмасмикин деган хавотирдаман.

— Биз бирга борамиз, — деди Кидрей.

Спитамен ўйлаб кўриб, рози бўлди:

— Агар сизлар изимдан борсаларинг, Ўкуздаги кечув ёнида учрашамиз. У ерда ушланиб қолишимиз аниқ, йўловчиларни ўтқазिश учун қайиқлар етишмайди. Отимни эҳтиёт қилинглар. Агар Бессга Оқсоч тоғларга боришим зарур бўлса, от беради. Мендан қутулмоқчи бўлса, яхши от бекорга нобуд бўлмасин.

Эрталаб йигирмата отлиқ Мароқанддан Бақтрияга борадиган катта савдо йўли бўйлаб жўнади. Спитамен ҳам улар орасида эди.

Озғин, қоқсуяк, тумшайган юзбоши — гуруҳ бошлиғи атрофга хўмрайиб қараб, от устида индамай ўтирарди. Отлиқлар бир-биридан ажралиб қолмаслиги учун ҳар замонда қаттиқ ўшқариб кўярди.

Спитамен ўртада борар, отлиқлар уни ҳар томондан ўраб олишганди.

Кун бўйи ҳафсала билан ишлов берилган ям-яшил жўхори майдонлари ва буғдойзорлар ёнидан юришди. Йўлда ҳокимларнинг саройига ўхшаб кетадиган, аммо унча катта бўлмаган қалъалар учрар

эди. Дехқонларнинг уйлари тошдан кўтарилиб, лойсувоқ қилинган кичик кулбалардан иборат. Бўридек келадиган баҳайбат итлар дарғазаб хуриб, пахса деворлар бўйлаб қутуриб югуришади.

Отлиқлар отдан тушмай, эгатларни топтаб полизларга кирар, энг яхши қовун-тарвузларни танлаб ер эдилар.

Қишлоқларда қисқа муддат тўхтаган пайтларида юзбоши таъзим қилиб чиққан оқсоқолни қамчи билан аёвсиз савалаб қоларди. Кўрқиб кетган дехқонлар тўқима саватларда арпа, бўрсилдоқ нон, кўзачаларда сут олиб келишарди.

Оқшомда, кўёш тоғ чўққиларига ёнбошлаб, қоялар малла тусга кирган паллада гуруҳ тошдан-тошга урилиб, ҳайқириб, оқаётган жилга ёнида тўхтади. Бу ер қоронғи, хилват эди. Қийшиқ ўсган қора арча ва pista дарахтининг илдизлари қояларга ёпишиб турарди. Қишлоқ олисда қолиб кетди.

Бир нечта гулхан гуриллаб ёнди. Кўкимтир хушбўй тутун ербағирлаб ёйилди. Гуруҳ бошлиғи янада дағаллашиб қолди, у тоққа чиқмоқчи бўлган Спитаменга бақирди. Аммо Спитамен эътибор бермай, юқори кўтарилди. Қоялар туртиб чиққан жойда туриб атрофни кузатди. Юзбоши тайини йўқ бу дайди афсун билан жангчиларга вабо чақирмасин деб кўрқиб, сўкинди.

Спитамен атрофни синчиклаб кузатди ва қиялаб ўсган арчаларча қараб дара йўналишини аниқлади. Сўқмоқ иланг-биланг бўлиб тоғ тепасига чиқиб кетганди. “У ерда довон ва қиялик” бор деб ўйлади у.

Бир неча жангчи сўкиниб, қояга тармашиб чиқди ва Спитаменга ташланди.

— Нега бунчалик қутуриясизлар? — қичқирди Спитамен ва тутқич бермай бир неча сакрашда гулхан ёнида пайдо бўлди. Ерга солинган намагга тиззалаб ўтирди-да, худди ибодат қилаётгандек қотиб турди.

Жангчилар бу галати овчига хавфсираб қарашарди. Кўлларини хом теридан қирқилган камар билан боғлашганда, Спитамен қаршилик қилмади. У фақат дир-дир қалтирар, тишлари тинимсиз такиллар эди.

Тун тоғларни қорамтир кўкиш пардага ўради, алангаланаётган гулхан ёруғида яқин атрофдаги тошлар ва буталар қизариб кўринарди.

Спитамен ҳамон қалтирарди. У чарм халтасини титиб, ўйинчоқ соққалар нон, пиёла ва гулдор кўйлагини таллашиб олаётган жангчиларга лоқайд назар ташлади, холос.

— Нега қалтираяпсан? — сўради ёшгина, мўйлови сабза урмаган жангчи.— Ўлимдан кўрқаяпсанми? Ундан қочиб, қутулиб бўлмайди...

— Чап оёқ этигим ичида кумуш ҳамён бор,— деди овчи.— Уни олгин-да, эвазига мени чакмонимга ўраб қўй. Безгак тутиб қолди, ҳар ўн уч кунда у мени азоблаш учун учиб келади.

Йигитча Спитаменнинг этигидан ҳамёнини олди. Кўллари боғлиқ Спитаменнинг устига оқ намаг чакмонини ташлади. Аста-секин титроқ тўхтаб, Спитамен тинчланди.

Юзбоши қора тош билан япалоқ, оғир қиличинини қайрар ва ёнида ўтирган ёрамчисига гап уқдирарди.

— Ҳозир уни ўлдиришдан фойда йўқ, руҳи танасидан чиқиб кетса, тун бўйи шу атрофда изғиб юради ва ухлаб қолганларнинг қонини ичади. У билан тонгда, йўлга чиқишдан олдин ҳисоб-китоб қиламиз. Соқчилар этагида пойлаб ўтирсин, биттаси отини кўриқласин.

Тун узоқ чўзилди. Қоровуллар гулханга арча шоҳларини ташлар эдилар. Қоронғиликда қаердадир шоқоллар ангиллар, гўё хаҳолаб кулгандек товуш чиқарарди. Кўршапалаклар ҳавода сузиб ўтарди.

Узоқдаги тоғларнинг қор босган чўққилари пуштиранг қалпоқ кийиб, гулхандаги чўғлар кул босиб, сўна бошлаганда Спитаменнинг чакмони барида ўтирган соқчи уйғониб, қулқулаётгандек ғалати товушни эшитди. У мешдан томаётган шароб овозини эслатди. Иккинчи қоровул бошини тиззасига қўйиб, хуррак отар эди.

Соқчи ўрнидан туриб, керишар экан, юзбошининг ерда ётган калласига кўзи тушди. Калладаги битта кўз юмуқ, иккинчиси гўё истехзо билан қараб тургандек. Юзбошининг гавдаси бир томонда қўлоёқларини кериб ётар, бўйнидан қулқуллаб қон оқарди. Калла бир зарб билан қирқилган эди.

Жангчи ҳаёти давомида кўп ўлимларни кўриб, дийдаси қотган бўлса-да, ҳозирги манзарага қараб, музлаб кетди. Ҳамма тош қотиб ухлар, емини еб бўлган отлар бошларини эгиб, ҳордиқ олишарди. Соқчи ухлаб ётган шерикларини туртиб уйғотишга киришди.

— Авестонинг содиқ ўғлонлари, — деб шивирларди у қўрқув билан қоялар атрофига аланглаб, — қуролларингизни олинг, душман яқинимиз-да!

Жангчилар нима гаплигини тушунмай, кўзғала бошладилар. Ҳаммалари чекка дараларда учиб юрадиган ёвуз руҳларга қарши урушишга шайланиб, найзаларига ёпишдилар. Қаттиқ қўрқиб кетган жангчилар бошлиқ атрофига тўпландилар.

— Балки дарбадар овчи кеча жоду қилиб, тунги руҳларни чақиргандир, — деб ўзаро шивирлашарди улар.

— Бу жодугарни ўлдириш керак эмас, уни шаҳарга тириклай олиб борамиз. У ерда терисини шилиб олишади.

Бир жангчи найзаси билан Спитаменнинг ҳаракатсиз гавдасини туртди. Дўмпайиб турган оқ чакмон ағдарилди.

Чакмон остида овчи йўқ эди. У кеча кўтарилган тош устида унча катта бўлмаган сарғиш чаён найзадор думини илмоқ қилиб, заҳарли нишларини қимирлатиб турарди, у ҳимояга ҳам, хужумга ҳам тайёр эди.

— Девлар! Бу дарада ёвуз девлар бор! — қий-чув кўтаришди жангчилар. — Тезроқ бу ердан кетайлик!

Ёрдамчи ақдан озай деган ўртоқларини тўхтатишга уринди, лекин улар ҳеч нарсани эшитмай, отларини ечиб миндилар-у, катта йўлга қараб олиб кетдилар.

Ёрдамчи мурда ёнида ёлғиз қолди. У юзбошининг қиличи ва оғир калта найзаси ҳам ғойиб бўлганидан ҳайратга тушди. Арча шоҳларини кесиб, бир жойга тўплади-да, устига бошлиқнинг танасини қўйди.

Юзбоши билан Спитаменнинг отларини боғлаб, ўз айғирига сакраб минган ёрдамчи Бақтрияга олиб борадиган йўлга жадал йўртиб кетди.

СПИТАМЕННИНГ ЙЎЛИ

Тонг қоронғисида Спитамен шарпа чиқармай гулхан олдидан узоқлашиб кетди. Юзбошининг калта қиличини арча шоҳларига артиб, камарга суқди-да, дара ичкарасига йўл олди.

У овчиларга хос ўткир кўзлари билан тезда кийик сўқмоғини топди ва ҳар томонда беўхшов қалашиб ётган ҳарсангларни айланиб ўтиб, юқорига кўтарила бошлади. Салдан кейин у туёқ овозлари ва қичқирқиқларни эшитди. Буталар орқасига яшириниб, яқиндагина бирга тунаган жангчилар дарадан отилиб чиқиб кетаётганини кўрди.

У тепага кўтарилиб бораверди. Биринчи қояли тизмадан ўтганда олдида сон-саноқсиз даралар қалашиб ётганини кўриб тўхтаб қолди.

Даралар, туби кўринмас ўпқонлар, ҳайбатли зовлар бир-бирига уланиб кетган даралар ичида тутунга ўхшаган қуюқ оқ туман тоғ тепасига оҳиста сузиб борар, улар юқорига кўтарилган сари қуёшнинг қия нурларида эриб, йўқолиб кетар эди.

Анча юргандан кейин у тоғ йўлида икки ёнига оғир қоплар ортилган оёқлари ингичка кулранг эшаклар қаторини кўрди. Эшаклар ортидан узун таёқ кўтариб келаётган деҳқонларнинг бақирлиқлари қулоғига эшитилди. Улар бемалол қадам ташлаб тоққа кўтарилар, ёмон жойларда эҳтиётлаб юриб, таёқларига суяниб олардилар.

Спитамен гоҳ қояларга тармашиб, гоҳ югуриб яқин йўллардан борар эди. У бир неча марта деҳқонлардан ўзиб кетди. Найза кўтарган номаълум йўловчини кўриб, улар бир-бирларига “Тереч!”¹ деб қичқирар ва узун сопли болталарига ёпишардилар. Улар Спитаменга эҳтиёткорлик билан қарашди.

– Кимсан? Қаёққа кетяпсан?

– Билиб нима қиласан?

– Яхши ҳам, ёмон ҳам бир кунни ўтади. Шундай бўлгач, номингни яхши деб эслаб юрайлик.

– Мен ёмонлик қилмайман.

– Айтишларича, яқинда уруш бўлармиш. Тез орада бу ерда ҳам кулбалар ёниб, аёллар сочларини юлиб қолишади. Биз тоққа, узоқроққа кетамиз. Шаҳаншоҳдан жангга бориш ҳақида буйруқ бўлди. Урушиб нима қиламиз? Фақат бор-йўгимиздан ажраламиз.

Деҳқонлар қоплардан қотган нон ва бир ҳовучдан майиз олиб, нотаниш одамга бердилар. Урф-одат бўйича йўлда нон сўраш мумкин эмас. Ким нон берса – чин кўнгилдан беради. Йўловчининг йўл халтаси йўқ, кўзлари оч бўридек мўлтираб турибди...

Спитамен тоғ йўлларида бир неча кун юрди ва кундан-кун камарини сиқиб боғлайверди. Ниҳоят, бир кунни тонгда қирғоғини баланд қамишлар босган, узун тасмадек ялтираб оқаётган дарёни кўрди. Дарёнинг нариги томонида текислик ястаниб ётар, уфқда – тонг туманида тутаб турганга ўхшаган тоғ элас-элас кўзга ташланарди. Бу улуг Ўқуз дарёси эди.

Дарёнинг нариги қирғоғидан Бақтрия бошланарди.

Спитамен тоғ қиялиқларига ёндашиб кетган қишлоқни анча наридан айланиб ўтди. Пастда, қамишлар орасида текис эгат олинган майдон бор эди. Ўша жойда дам олишга қарор қилди.

Спитамен қирғоққа тушаётиб, отлиқ одамга дуч келди. Соқоллари оқарган қария қоп ортилган отда борарди. Рўпарасида найза кўтарган нотаниш одамни кўрган чол қочмоқчи бўлди. Арқон узилиб, қоплардан бири ерга тушди. Чавандоз отини елдириб, тепаликка чиқиб тўхтади-да, нотаниш одам нима қилишини кузатиб ўтирди.

Спитамен қоп оғзини очди. Унга қўк ва оловранг қўйлак, чалворлар ҳафсала билан тахлаб қўйилган эди. Чол, чамаси, тоғлик аёллар тиккан кийим ва матоларни олиб-сотувчи эди. Спитамен кийимларни йўлга тўқди-да, чарм қопни тахлаб олиб, қамишзор ичкарасига кириб кетди.

Қария бир неча йўловчи келгунча, тепаликда кутиб турди. Улар қирғоқда ўтириб, узоқ баҳслашдилар, кейин ҳаммалари бирга кийимлар ётган жойга келиб, қамишзорга қараб, қичқира бошладилар.

– Бу ёққа чиқ, эй уйсиз дарбадар! Ҳозир сенга ўхшаган дайдилар тентираб қолди. Ҳаммалари ёвдан қочишади, қадрдон ерларини ҳимоя

¹ “Т е р е ч !” – “Эҳтиёт бўл!”.

қилишни хоҳламайди. Биз томонга бош суқсанг, болта билан чопиб ташлаймиз, қароқчи, ўғри!

Спитамен оёқларини ёпишқоқ ботқоқдан аранг суғура-суғура бир ялангликка чиқиб қолди. Бу ер кичик полиз бўлиб, яшил барглар орасида сарғайган қовун-тарвузлар, чўзинчоқ бодринглар пишиб ётар эди. Бу ерда у қуруқ йўсин топиб, чарм қопга жойлади-да, ҳолдан тойиб йиқилди.

У узоқ ётди. Кун яримлади. Спитамен қўл узатиб, яхши пишган бир қовунни узиб олди. Қилич билан кесиб қизғимтир ширин шарбатини ичди. Қовунни тилимлаб еб, атрофдаги товушларга қулоқ тутди.

Икки-уч одам бўйи келадиган қайишқоқ қамишлар бошларидаги кумуш попуқларини шилдиратиб чайқалар эди. Шамол эпкинидан шилдираш кучайди ва тўда-тўда одамлар давра қуриб, бир-бирига нималарнидир уқдираётганга ўхшаган овозлар эшитила бошлади.

Спитамен жун чакмони, каноп кўйлаги, чарм иштони, титилиб кетган юмшоқ этигини ечиб, ерга ёйиб қўйди. У кун бўйи, қамишларнинг учлари қорайиб, дарёдан совуқ туман кўтарилгунча дам олиб ётди.

Қайтадан мадорга кирди. Кийиниб, ялангликни айланиб ўтди. У очик майдон тугаган жойда қамишзорга қараб кетган аранг кўз илғайдиган сўқмоқни кўрди.

Нимадир қарсиллаб, чилпиллаган овоз эшитилди. Спитамен қамишлар орасига яширинди. Турган жойидан ялангликдаги эгатлар кўришиб турарди.

Қамишларни ёриб, лойга беланиб пишқириб келаётган ҳайбатли қобоннинг калласи кўринди. Тумшугида қайрилган қозиқ тишлари оқариб кўринарди. Айёр ўткир кўзлари атрофга хушёр боқарди. Қобон ҳавони ичкаб, кейин вазмин юриб ялангликка чиқди.

Унинг изидан бир қанча катта-кичик чўчқачалар югуриб чиқиб, тўхтаб кутиб турдилар. Қобон тумшугини кўтариб, яна ҳавони искади. Елкасини қоплаган дағал жунлари ҳурпайди. Кейин тинчланди, елкасидаги жунлари одатдаги ҳолига тушди. У тумшуги билан юмшоқ, нам ерни кўпора бошлади. Чўчқачалар ҳам эгатлар бўйлаб югуриб, узун, ингичка тумшуклари билан тарвузларни тарсиллатиб ёриб, ейишга киришдилар.

Спитамен қимирламай турди. У қобон кучли ҳайвон эканлигини, бирон хавфни сезса, биринчи бўлиб ҳужумга ташланишини биларди.

Қанчадан қанча тарвузни тилка-пора қилган чўчқачалар ниҳоят тинчланишди ва оёқларини узатиб, ётишди. Фақат бояги етакчи яланглик бўйлаб вазмин чопиб юрар, баъзан тумшуги билан ерни ўйиб кўярди. Бирдан қобон хушёр тортиб, ташвиш билан хириллади.

Қамишларнинг шатир-шутир сингани эшитилди. Чўчқачалар карахт бўлиб қаёққа қочишни билмай, бир лаҳза қотиб қолдилар. Чангалзордан қизғимтир танаси қора йўл-йўл чизикли улкан ҳайвон отилиб чиқиб, битта чўчқачага ташланди. Даҳшатли чийиллаш оқшом сукунатини бузди. Чўчқани бўйнидан тишлаб, кўтариб олган йўлбарс бир неча сакрашда ялангликни кесиб ўтиб, қамишлар ичида ғойиб бўлди. Фақат узун думи, ифлос орқа панжалари ботиб бораётган қуёш нурларида бир зум кўзга ташланди.

Қобон ва чўчқалар ҳар томонга ёйилиб, қамишзорнинг бошқа томонига ўзини урди. Битта чўчқа Спитаменнинг ёнидан ўтиб қолди. У найзасини мўлжаллаб отди, найза нишонга тегди. Чўчқача чинқириб, ботқоқ ерга йиқилди.

Спитамен атрофга аланглаб, чўчқа танасидан найзасини чиқариб олди. Йўлбарс қайтиб келмади. Узоқдан яна синган пояларнинг шитирлаши эшитилди, бироздан кейин ҳаммаёқ тинчиб қолди.

Спитамен чўчқани ялангликка олиб чиқиб бўлаклади, буйрак ва жигарини ажратиб, илиқлигида еб олди.

Шошилиш керак эди. Қамишзор ҳукмдорлари — йўлбарс ёки эркак қобон қайтиб келиши мумкин эди. Спитамен атрофга аланглаб, қамиш пояларининг шилдирашига қулоқ солиб, сўқмоқ бўйлаб аста кета бошлади.

БАҚТРИЯ

Майда шағал билан қопланган яланғоч қирғоқ кўринди.

У ерда чириган тўр, синган қайиқ бўлаклари сочилиб ётарди. Сув синган бутуқлар, похол, тарвуз бўлақларини гирдоб қилиб айлантириб, шитоб билан оқарди.

Спитамен ечиниб, қопга кийимлари, этигини солди, қопни шишириб, оғзини камар билан қаттиқ боғлади. Қилич билан найзани ҳам қоп устига маҳкам танғиб қўйди.

Қопни олдин қўйиб, сувга тушди. Тезда оёғи остидаги ер йўқолиб, шиддатли оқим пастга суриб кетди. У бир қўли билан мешдек шиширилган қопни ушлаб, бўш қўли ва оёқларини типирлатиб, қарама-қарши қирғоққа қараб суза бошлади. Хаёлида ҳар икки қирғоқ ва қамишлар шитоб билан узоқлашиб, сув эса жойида қимирламай турганга ўхшаб туюлди. Сувдан чиқиб турган қора бош секинлик билан бўлса-да, текис сув сатҳида зўр бериб олға интилаверди ва ниҳоят кўзланган қирғоққа яқинлашди. Оёқлари қумлоқ саёзликка тегди. Қирғоқ хилват қиялик эди. Кулранг балиқчи қушлар ҳўл қумда югурар, кучли шамолга қўшилиб, мунгли қичқириқлар билан учиб кетишарди.

Спитамен эмаклаб, қирғоқнинг баландроқ жойига чиқди, аммо шу заҳоти пастга сирғалиб тушиб кетди. Қирғоқда қопни очиб кийинди. Кийимлари қуруқ эди.

Сал наридан овозлар эшитилди. Икки киши гаплашиб келарди.

— Ҳокимлар ақлини йўқотиб қўйди. Қилаётган ишлари халқни ҳалок қилади.

— Ҳар куни жангчиларимиз ёнимиздан ўтишади.

— Уларнинг нимаси жангчи? Бири болта, бири айри кўтарган, бири қуруқ қўл билан...

— Ҳаммасини Бақтрияга ҳайдашяпти, лекин овқат беришмаётган экан. Ҳамма уйидан ўз емишини олиши керак эмиш. Ночор аскарлар экинзорларга кириб, қовун-тарвузларни узиб, сабзи, шолғомларни кавлаб олишяпти.

— Бизга нима қолади? Ҳамма захирамизни еб битиришади-ку!

— Айтишларича, шоҳ етти кунлик йўл атрофидаги ҳамма қишлоқларни ёқиб, галлани куйдиришга буюрибди...

Овозлар узоқлашди. Спитамен ўрнидан туриб, икки деҳқонни кўрди. Елкаларидаги қопнинг оғирлигидан энкайиб кетаётган деҳқонлар тепалик ортида кўздан йўқолди.

Спитамен кун бўйи қизиб ётган қумлоқ йўлдан юрди. Тўхтовсиз эсаётган гармсел қум-тўзонларни келтириб урарди.

Текис чўлнинг адоғи кўринмасди. Ниҳоят, Спитамен катта йўлни кесиб ўтди ва бақироқ туялар, қўй суруви, аравалар ҳамда отлиқлар ичига тушиб қолди.

У йўловчилардан яқинда Бақтрияга янги ҳумдор — илгариги ноиб Бесс — ҳозир Артаксеркс деб аталаётган шоҳнинг ўзи келганини эшитди. Ёнида бақувват отларни минган мингта отлиқ бор экан. Орқасидан яна шунча хизматкорлар келаётган эмиш. Улар гиламлар, чодирлар ва бошқа сафар анжомларини олиб келаётган экан. Юзта ошпаз устига қозонлар, ёғ ва шаробли хумлар ортилган туялар карвонида келаётган эмиш.

Кечга бориб лойқа сувли бир нечта зовурдан кечиб ўтишга тўғри келди. Олдинда қизил чироқлар ловуллаб ёнарди. Бу — “форс шаҳарларининг онаси” Бақтрия эди.

Тун куюқлашгани сайин атрофдаги оловлар ёрқинроқ шуъла соча бошлади. Бутун текислик гулханга тўла эди. Олов тиллари кўкка ўрлаганидан пастак булутлар қип-қизил тусга кирганди.

— Шаҳаншоҳ қўшинлари овқат пиширишмоқда, — дейишди йўловчилар. — Бу ерга минг-минглаб аскар йиғилган.

— Йўқ, Буюк Ахурамазда форс қиличига ғалаба ато этиши учун... жангчилар қурбонлик қилишмоқда, — дер эди бошқалари. Олисдаги оловлар гуриллаб ёниб, катталашиб бормоқда эди.

Бехосдан йўл бўйлаб аянчли қичқириқлар янгради:

— Қишлоқларимиз ёняпти! Дон омборлари ёняпти! Бесс бутун Бақтрияга ўт қўйишни буюрибди! Отасининг гўрига лаънат!

— Ҳаммамиз очликдан қириламиз! Хотинларимиз, болаларимизни ким боқади?

Катта йўлдан кетаётган оломон ҳар томонга тарқалиб, югуриб кетди. Баъзилар бир-бирини итариб, босиб-янчиб, шаҳар томон чопар эдилар. Бошқалари орқага қайтиб, тезроқ қишлоғига етишга ошиқарди. Тўс-тўполон ва қоронғиликда қўй суруви ҳар тарафга тирқираб кетди. Чавандозлар отларини қамчилади. Аравалар бир томонга оғиб, зовурларга ағдарилди. Қардадир янграган карнайнинг ғата-ғути ваҳимани баттар авжига кўтарди.

Спитамен катта йўл ёнидаги ўнқир-чўнқирликлардан юрар, фикри-хаёли қардан овқат топишда эди. Бир томондаги узун отхона ва қатор гулханларни кўрди. Уларнинг ёнида жангчилар ўтиришар, олов шуъласи мис совутларда ялтираб акс этарди.

“Кўпчилик овқатланаётган жойда йўловчига ҳам бир бурда нон топилади”, — деб ўйлади Спитамен ва гулханлардан бирининг ёнига борди.

Олов атрофида ўтирганлар унга эътибор беришмади. Бироқ нарироқда турган, пачоқланган бринч дубулға кийинган аскар бошлиққа ўхшаб кўринди:

— Бу ерда нима йиғиб юрибсан, ҳой дайди? Қамчи егинг келяптими? — деб сўради у дағаллик билан.

— Аскар бўлишни хоҳлайман.

— Аскар бўлмоқчимисан? Қани, яқинроқ кел-чи? Найза улоқтиришни биласанми? Камондан отишни-чи? Қиличбозлик қилишни-чи? — Темирдек қўллар Спитаменни маҳкам ушлаб, мушакларини пайпаслади. — Ҳаммасини биламан дейсанми? Майли. Отинг нима? Шеппи-Тэмен? Чамаси, даҳ уруғидан бўлсанг керак?

— Йўқ, сўғдман.

— Барибир-да. Ахурамаздага сигинасанми? Ҳа? Аҳриманга болофатлар етишини хоҳлайсанми? Агар ҳаммаси шундай бўлса, ҳозирдан бошлаб аскарликка оламиз.

Бошлиқ алоҳида қозикқа боғланган катта малла отни кўрсатди.

— Анави отни кўряпсанми? Унинг эгаси ўлдирилган. Ундан мана шу от билан қурол қолди. Сенга буларни берамиз. Бироқ марҳумнинг

укасига ҳақини тўлайсан. Албатта, ҳозир эмас, кейин берасан. Уруш аскарни боқади. Бир-иккита киликасининг адабини берсанг, пул ҳам бўлади. Қорнинг яланиб қолибди-ку. Қани, гулхан ёнига ўтир, сенга бир коса ёрма беришади.

Спитамен гулхан ёнига яқинлашганда бир неча аскар баравар қичқирди:

— Бу — жодугар-ку! У юзбошимизни ўлдирди, уни боғланглар! У ер тагига кириб кетиши, чаёнга айланиши мумкин! Аҳриманнинг хизматкорига ўлим!

Жангчилар сакраб туришди. Бошлиқ яқин келди.

— Юзбошини сен ўлдирганмидинг? Жодугарлигинг ростми?

Спитамен оёқларини кериб, атрофга аланглаб, бостириб келаётган итларнинг бўғзидан олишга тайёр бўрига ўхшаб сергак турди. Яқин келган жангчини бўйнидан олиб, улоқтириб юборди, у думалаб кетди.

— Ҳа, мен юзбошини — яккама-якка курашдан қочган кўрқоқни ўлдирдим. Кимки мени Аҳриманнинг хизматкори деса, бўғиб ўлдираман. У йўқолиб, ер юзида адолат бўлсин!

— Ишонаманглар! Уни ўлдириш керак, ўлдириш! — қичқаришди жангчилар.

— Сени Сатибарзаннинг ёнига олиб борамиз,— деди бошлиқ.— У нима деса — шу бўлади. Юр!

Тўқ қизил ипак кўйлак, яшил чолвор, сариқ ағдарма этик кийган Сатибарзан гулдор ёпинчиқ устида ётарди. Ёнида бир бош узум кўйилган бринч лаган билан шароб тўла скиф олтин косаси турарди. Тиз чўкиб, давра қуриб ўтирган бир неча жангчи ёш кўшиқчининг ашуласини тингламоқда. У чилтор чалиб, қадимги паҳлавонларнинг жасоратлари ҳақида куйламоқда эди.

— Жодугарни олиб келишди! Ана у, жодугар! — деб қичқаришди жангчилар. — Жим, тинглашга халақит берманглар! — Сатибарзаннинг қизарган юзи норозиликдан бужмайди.— Жим деяпман сизларга!— бақирди у.

Аскарлар жим бўлишди, лекин кўшиқчи чарчади шекилли, оғир сўлиш олди. — Дам ол, Фироқ, шаробдан ич.— Сатибарзан кўшиқчига ўз косасини узатди.— Қани, энди гапиринглар, бу қанақа одам?

— У жодугар. Боғланган ҳолда чаённинг инига яширинди, юзбошининг бошини кесиб, кўршапалакка ўхшаб учиб кетди.

— Ҳа, ҳа! Ғалати одам экан! У менга ёқади! — хитоб қилди Сатибарзан.— Кўпдан буён эртақлардагина учрайдиган ана шундай одамни қидираман. Қани, ёнимга ўтир. Ёки яна кўршапалакка айланиб, “пир” этиб, учиб кетасанми? Шароб қуяйми?

— Сенинг қўлингдан ичаман,— деди Спитамен ва гиламга чўкди.

— Жангчилар тўғри гапиришяптими? Юзбошини нима учун ўлдирдинг?

— У мени ўлдирмоқчи эди. Ёки нотўғри қилибманми?

— Тўхта, сени қаердадир кўрганман. Ҳозир эслайман. Скиф Буда-кен билан шоҳ саройида яванларни қамчи билан савалаганман деб ишонтирган сен эмасмидинг?

— Ҳа, мени Мароқандда кўргансан.

— Чаённинг инига кира оласанми?

— Киликасларни тутиш учун кўзойнакли илоннинг инига ҳам кираман.

— Жангчилар! — хитоб қилди Сатибарзан.— Мана, яванлардан қочиш эмас, улар билан олишишни истаб юрган одам! Сизлар душ-

ман тарафидамисизлар ёки унга қарши томондами? Юзбоши ўлди, қўяверинг, жони жаннатнинг еттинчи қаватига соғ-саломат етиб борсин. Сафимизга янги ўртоқ қўшилди, тез орада жангда ўзини қандай тутишини кўрамиз. Исми Чапақай, — Шепне-темен. Чап қўли билан ҳам, ўнг қўли билан ҳам яхши зарба беради. Кимки устига ўтирмоқчи бўлса, чаёнга ўхшаб чақади. Эртага киликасларга қарши йўлга чиқамиз, умуртқаси синган шоқолга ўхшаб ётишни йиғиштирамиз.

— Яша, Соттибарзан! Бизни жангга олиб кир! — деб қичқиришди жангчилар.

Фироқ ўрнидан туриб, Спитаменга юзланди:

— Тўхта! Сен фақат Шепне-темен, эмассан. Сен қоронғуликда оловга ўхшаб нур сочиб турувчи Спитамен ҳамсан. Дўстларим, ёвузлар мени боғлаб “Сукунат минораси”га ташлашганда у ҳаётимни сақлаб қолди.

Фироқ яқин келиб, Спитаменни қучоқлади.

— Мен босган қадамнингни ўпаман.

Ҳар томондан югуриб келган жангчилар Спитаменни ўраб олишди.

— Мана бу киши ҳамма нарсага қодир, ҳеч нарсадан кўркмайди.

— Бундай баҳодир ёнидан омадсизлик қочади.

Фироқ Спитаменни гулхан ёнига етаклаб келди. Ҳамма унга шароб ва эритилган сарёғ қуйилган косаларни узатди, ундаги мўъжизакор кучнинг бир қисми ўтсин деб қўлларини чап елкасига тегизишга ҳаракат қилишди.

САТИБАРЗАННИНГ ҲАЛОКАТИ

Тонгда отлиқлар арпа солинган тўрваларни от бўйнига осиб, на-мат тўқимларни айил билан таранг тортиб, юришга шай бўлиб турдилар.

Баъзи жангчилар уйқудан уйғонмаган, арпани кўрган отлар тушов узгудек бўлиб депсинишарди.

Оқ жун чакмонга ўраниб ётган Сатибарзан тун бўйи кўз юмгани йўқ. Тўзғиб кетган узун, жингалак сочли бошига қўлини тираб, текисликда гирдобга ўхшаб кўкка ўрлаётган кўкиш тутун устунларига, ҳамон тутаб ётган олис қишлоқлардан кўз узолмайди.

— Форс диёри адоий-тамом бўлди, энди ҳеч қаердан нажот йўқ! — деб шивирлади у.

Ёнига ёшгина мулозим келиб, оппоқ тишларини ялтиратиб, истеҳзо билан гапирди:

— Шаҳаншоҳ... қочиб кетяпти!

Чакмон бир томонга улоқтирилди. Сатибарзан сакраб турди. Мулозимнинг қўлида совут ва жанговар дубулга тайёр турар эди.

— Алдаяпсан! Янчиб ташлайман сени!

— Ўзинг қара.

Катта йўлда турнақатор тизилган отлиқлар от йўрттириб кетмоқда эдилар. Тонгги осуда ҳавода минглаб туёқларнинг дупури эшитилади. Ошхона, чодирлар ва карвон бошлиқлари ҳам кўринди. Бош ҳарам оғаси безатилган хачирда тебраниб бормоқда. Оломондан узоқда, узун таёқ учуда Артаксеркнинг олтин нишони кўтарилган эди.

Сатибарзан совутини кийди. Хизматкор қилич осилган камарни унинг белига тақиб, устига йўл-йўл чакмонни ташлади. Сатибарзан секин юриб, йўл ёқасига келди. Қуролбардор кўкрагига темир ҳалқачали зирх ёпилган жанговар от юганидан ушлаб, ёнида турарди.

Оқ ёлли саман от (“Будакеннинг совғаси!” — эслади Сатибарзан) бақувват туёқларини енгил ташлаб, сувлигини чайнаганича, йўл ўрта-сида ўйноқлаб чопиб борарди. Қирмизи чакмон кийган Бесс унинг устида ўтирар, газабнок қора кўзлари билан пахмоқ қошигина очиқ эди.

Сатибарзан бир сиқим тупроқ олиб, бошига сепди-да, Бессга таъзим қилди.

Бесс отини тўхтатиб, қўлини кўтарди. Аскарлар ҳам қурол-ярогини шарақлатиб тўхташди. Сатибарзан ҳуркиб, депсиниб турган айғир ёнига борди.

— Яқинроқ кел,— гулдиради Бесс.— Мен Македония аскарлари камлигини аниқладим. Уларни чалғитиб, шу томонга олиб кетаман-да, у ёқда яксон қиламан. Етти кунлик йўлдаги ҳамма қишлоқларни, захираларни ёқишга буйруқ бердим. Шу пайтгача мақтанчоқ Искандар шоҳ Доронинг овсарлиги туфайли ғалабага эришиб келаётган эди. Сур македонияликларни ўтиб бўлмас ўрмонларга, чуқур дарё, баҳайбат тоғларга олиб бориш керак. Юнонлар нафақат қаршилиқ кўрсатиш, қочишга ҳам жой тополмай қолсин. Сен нима дейсан?

— Мен хизматкор қулингман, сенга маслаҳат беролмайман, фақат бўйсунушим керак.

— Мен янаям нарига, Сўғдга кетмоқчиман. Тез кунда ёнимга хоразмийлар, дахлар, саклар келиб қўшилади. Бошқа скиф қабилаларини-ку, айтмай қўя қолай. Яксарт бўйидаги баҳайбат скифлар олдида македонияликлар ёш болага айланиб қолади.— Бесс Сатибарзанга эгилиб шивирлади: — Бу ҳозирча биринчи қарор... Бирор гап бўлса, скифлар томонига қочиб, жон сақлашимиз мумкин...

— Буйруғинг бош устига. — Сатибарзаннинг овози совуқ ва лоқайд эди.

Бесс ҳокимга диққат билан қараб дилидаги гапларни яшираётганини англади ва қовоғини солиб, кескин, такаббуруна овозда:

— Биз ҳукм қилдик: сен тартиб сақлаш учун шу ерда қоласан. Аҳолига зулм қилиммасин, ҳаммадан кейин олдимизга — Сўғдга борасан,— деди.

— Сен буюксан,— деди Сатибарзан.

У Бессга эмас, унинг ёнидаги семириб кетган ҳамроҳларига — зиёфатларда май ичиб ўтириб давлат ишларига доир масалаларини ҳал қиладиган мунофиқ лаганбардорларга нафрат билан қаради.

— Яна нима демоқчисан?

— Улуғ дарёлар ҳам, тоғлар ҳам, чўллар ҳам жанг майдонидан қочган одамни сақлай олмайди. Сен фақат қилич тифига суянишинг мумкин.

— Икки шоҳли билан жанг қилишдан қочаяпти, деб ўйлаяпсанми?

— Бақтрияликларнинг нақлини биласанми? “Кўп вовуллайдиган ит қаттиқ тишламайди” Уларда яна: “Энг катта ва кенг дарёлар шовқин-суронсиз оқади” деган гап ҳам бор. Мен Македонияликларни қидириб топгани бораман.

Сатибарзан шоҳлар шоҳига ўгирилиб ҳам қарамасдан шаҳдам қадамлар билан бошқа томонга кетди.

Қутурган Бесс қилич сопини пайпаслади, устидаги одам газабланганини сезган ёш тулпор олдинга сакради, Бесснинг учиб тушишига сал қолди.

Сатибарзан жийрон айғирга сакраб миниб, ўз жангчилари томонга от қўйди. Унинг даъватини кутиб турган отлиқлар отларига миниб, Оқсоч тоғларга қараб йўл олишди.

Аскарлар аввал жануб, кейин ғарб тарафга юрди. Бир неча кундан кейин Бақтрияда ғамлаб олинган арпа тамом бўлди. Гуруҳ қишлоқ-

ларга кириб, арпа, нон ва бугдой ола бошлади. Ҳамма ерда озиқ-овқат мўл: ҳали бу ерга уруш нафаси етиб келмаган эди. Сатибарзан деҳқонларга олтин берди, лекин улар:

– Бизга олтин керак эмас, яхшиси, захираларимизга тегманлар. Қишда оч қоламиз, – дер эдилар.

Сатибарзан кечалари тўхтаганларида Спитмендан йўлларни суриштирар, иккаласи македонияликларни ватанидан ва орқадан келаётган мадад кучлардан қандай қилиб ажратиш ташлаш ҳақида мулоҳаза юритишарди. Спитамен юзта суворийга бошлиқ эди. Улар орасида қалпоқ кийган, елкасига йўлбарс терисини ёпган тоғлик дахлар ва тўқима совут кийган бақтрияликлар ҳам бор эди.

Спитамен ўз йигитлари билан олдинда йўл бошлаб борди.

Ғолиб чиқаётган томоннинг ялоқхўрлари ҳам кўп бўлади. Пулга сотилган айғоқчилар ва у томонга ўтган хоинлар Македония шоҳига орқа тарафида форсларнинг катта қўшини пайдо бўлгани ва Экбатандан келаётган захира кучларга хавф солаётгани ҳақида хабар етказдилар.

Ҳамма йўлларга Искандар қўйиб келган чопарлар босиб олинган шаҳарларда қолдирилган қисмларга саркарданинг шошилинич буйруғини етказишди. Македония аскарлари Сатибарзан гуруҳига зарба бериш учун бир жойга йиғила бошлади.

Сатибарзан Артаксана шаҳри ёнида македониялик отлиқ аскарларга дуч келди. Орқада пиёдалар зич қатор бўлиб келарди.

Бақтриялик суворийлар олдинга отилиб, қулай пайт пойлаб турган македонияликларнинг жигига тегиш учун отларини ўйната бошладилар. Спитаменнинг юзлиги македонияликларнинг ён томонидан ўтиб, бир нечта отлиқни уриб йиқитди.

Сатибарзан дастлаб олдинга ўтди, сўнг яна турган жойида душманга қарши камондан ўқ ёғдираётган бақтрияликлар ёнига қайтди. У дубулғасини ечиб, яккама-якка олишувга талабгор борми, деб овозининг борича бақирди. Сочлари елкасига ёйилган, мис совути қуёш нурида ловуларди. Абжир жийрон оти кишнаб, орқа оёқларида тик туриб, чанг-тўзон кўтарарди.

Шунда македонияликлар орасидан бронза совут кийган бошлиқ Эригий олдинга чиқди. У минган от катта, ўмрови кенг эди. Эригей Сатибарзанни йиқитиш учун ўқдек отилди. Сатибарзан отган найза македонияликнинг дубулғасини уриб туширди, рақибнинг оқ сочлари елкасига ёйилди.

– Жангни давом эттирамиз!– қичқирди македониялик. – Томирларимда қон жўшиб оқмоқда!

Македониялик тажрибали ва кучли бўлиб, нишонга аниқ уришига ишонарди: ўткир пўлат тиг Сатибарзаннинг томоғини тешиб ўтди. Сатибарзан йиқилди. Жийрон от сакраб, текисликка қараб чопиб кетди. Македониялик отини тўхтатиб, найзасини суғуриб олди ва Сатибарзанга яна тиг урмоқчи бўлди. Лекин у ўрнидан қўзғалиб: “Қул бўлиб яшашни хоҳламайман!” деб қичқирди ва найза учидан маҳкам ушлаб, уни кўкрагига, ялтироқ совут орасига санчди.

Македониялик отлиқлар ҳужумга ўтди. Улар найзаларини чўзиб, бири иккинчисидан узоқлашмасдан кучли оқим сингари бирдек ҳаракатланар эдилар. Македонияликларнинг оғир найзаларига дош беролмаган бақтриялик енгил отлиқлар ҳар томонга сочилиб, қоча бошладилар.

Спитаменнинг юзлиги македонияликларга ён томондан ҳужум қилиб, чеккадаги бир неча отлиқни ағдариб, яна орқасига қайтди.

Бир тўда македонияликлар қувишга тушдилар. Спитамен ҳаммадан кейин от қўйди: чопиб кетаётиб, орқага ўгирилиб, камондан ўқ узди. Бир неча македониялик йиқилди, бошқалари орқада қола бошлади.

Кутилмаганда Спитамен отлиқлари яна орқага қайтиб, македонияликларга шиддатли ҳужум қилдилар. Жанг бир неча сония давом этди. Яна бақтрияликлар орқага қайтдилар, улар бўйнига сиртмоқ тушган бир неча македонияликни гадир-будир ерда судраб боришарди.

Сатибарзаннинг аскарлари текисликка сочилиб кетди. Уларнинг бир қисми ўлдирилди, кўпчилиги Искандарга хизмат қиламиз деб македонияликлар томонига қочиб ўтди.

Македонияликлар пистирмадан кўрқиб, таъқибни тўхтатдилар. Улар яраланган ва ўлдирилганларни йиғиб, тантанавор қўшиқлар айтиб ўз қароргоҳларига қайтдилар.

Эригий Сатибарзаннинг жанговар қурол-яроғларини “Искандарга совға қиламан” деб ечиб олди.

Кечга бориб, бақтрияликларнинг учдан бир қисми йиғилди. Улар Спитаменни қалқонга ўтқазиб кўтаришди ва йўлбошчимиз бўласан деб тан олишди. Йигитлар йигирматача ярадор македониялик асирларни боғлаб, огир ярадорларни отга миндиришди-да, Ўқуз дарёси томонга – орқага йўл олишди. Бақтрияликлар Сатибарзан бир ўзи жангга тушиб, яхши қилмади, деб баҳслашиб боришди.

– У мардона ҳалок бўлди. Форс салтанатининг ҳалокатига чидай олмади.

- Қарияни кўриб, қўли қалтираб қолди.
- Ўз ор-номусини ўлимдан баланд тутди.
- Ўзига ўлим тилаб майдонга тушди.
- Сен нима деб ўйлайсан, Спитамен?..

Тун бошланди. Уч юзта отлиқ қоялар оралаб гамгин борарди. Ботиб бораётган қуёш шафағи қонга беланган совутларни, елкага ташланган пахмоқ териларни ёритар, уч юзта жангчи Спитамен нима дейишини кутиб, жимгина олға одимлар эди.

Шу паллада юзлаб отларнинг бўғиқ дупурлаши орасида Спитаменнинг хирилдоқ овози кескин янгради:– “Қиличларни қайранг қора тошларда!” Уч юзта аскар айғирларнинг кишнаши ва туёқлар товуши остида, то қуёш ботиб кетгунча жанговар қўшиқни куйлаб бодилар...

Давоми бор

*Рус тилидан
Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ,
Шаҳзода ХУДОЙБЕРДИЕВА
таржимаси*

Муҳаммад Фузулий
**Сайри лолазор
этмазмидим?**

Фазаллар

* * *

Коргар душмаз хаданги таънаи душман манго.
Касрати пайконинг этмишдур дамирдан тан манго.

Эй, манам санги маломатданким, олиб чеврами,
Ўлди занжири жунун бир қалъайи оҳан манго.

Анданам расвоки, селоби сиришким чок эдар,
Захми тигинг кони кийдирдикча пироҳан манго.

Дам-бадам шамъи жамолингдан мунаввар ўлмаса,
Эй кўзим нури, керакмаз дийдаи равшан манго.

Ҳеч масканда қарорим йўқдурур ул завқдан —
Ким, қачон хоки сари кўйинг ўла маскан манго.

Бошда бир сарви суманбар васлининг савдоси вор,
Суд қилмаз боғбон наззораи гулшан манго.

Эй Фузулий, ўдлара ёнсун бисоти салтанат!
Якдур ундан, Ҳақ билур гўшаи гулхан манго.

* * *

Манимтак ҳеч ким зору паришон ўлмасин, Ё Рабб,
Асири дарди ишқу доғи ҳижрон ўлмасин, Ё Рабб!

Дамодам жаврлардур чекдигим бераҳм бутлардан,
Бу кофирлар асири мусулмон ўлмасин, Ё Рабб!

Чихормоқ этсалар тандан чекиб пайконин ул сарвинг
Чихон ўлсун дили мажруҳ, пайкон ўлмасун, Ё Рабб!

Жафою жавр ила мўътодам, онларсиз н-ўлур ҳолим?
Жафосина ҳаду жаврина поён ўлмасин, Ё Рабб!

Деманким, адли йўқ ё зулмичўх ҳар хол ила ўлса,
Кўнгил тахтина андан гайри султон ўлмасин, Ё Рабб!

Фузулий бўлди ганжи офият майхона кунжида,
Муборақ мулкдур ул мулк, вайрон ўлмасин, Ё Рабб!

* * *

Жон чиқар тандан кўнгил зирки лаби ёр айлагач,
Тан бўлур жон янгладан ул лафзи такрор айлагач.

Қилма, эй афгон, кўзин бедор, масти хоб экан,
Ўлмая бир фитна пайдо ўла, бедор айлагач.

Суҳбатимдан ор эдиб, эй гул, мани тарк этмаким,
Гул ўлур афсурда тарки суҳбати хор айлагач.

Ворими фикри даҳонинг-ла йўқ этдимким, қазо,
Бўйла амир этмиш манга йўқдан мани вор айлагач.

Арзи руҳсор эт букун, эй маҳ, ким ўлсун кўкда кун,
Ўйлаким анжум ўлур, кун арзи руҳсор айлагач.

Ҳар забон бир тигдур, гўё Зулайҳо қатлина,
Юсуфи олмоқда ақли ишқ бозор айлагач.

Нолаи зорим, Фузулий, хуш келур ул гулруҳа,
Очилур гул кўнгли булбул нолаи зор айлагач.

* * *

Лабларингтак лаълу лафзингтак дури шаҳвор йўх,
Лаълу гавҳар чўк, лабингтак лаъли гавҳарбор йўх.

Сандан этмам дод: “Жавринг вор, лутфинг йўх” деюб,
Масти завқи шавқингам, бирдур ёнимда вор йўх.

Кима изҳор айлайим билмам бу пинҳон дардими,
Вор юз минг дарди пинҳон, қудрати изҳор йўх.

Халқи мадҳуш айламиш хоби шаби тули амал,
Субҳ тақиқи аломотина бир бедор йўх.

Сурати зебо санамлар йўқ деман бутхонада,
Вор чўк, аммо санга бенгзар бути хунхор йўх.

Эй Фузулий, саҳлдур ҳар ғамки, ғамхори ўла,
Ғам будурким, манда минг ғам вор, бир ғамхор йўх.

* * *

Қабрим тошинаким, ғам ўдиндан забонадур,
Таън ўқин отмаким, хатари чўк нишонадур.

Айлар қадаҳ замона ғамин дафъ голибо,
Даври қадаҳ муҳолифи даври замонадур.

Қолдирди ашк дун мани ул остонадан —
Ким, мақсадим маним дахи ул остонадур.

Воиз сўзина тутма қулоқ, гофил ўлмаким,
Фафлат юқусининг сабаби ул фасонадур.

Назр этмишам фироқингаким, йўқ ниҳояти,
Нақди сиришкимики, туганмаз хазонадур.

Жон вермайимми гурбата ким бийми таънадан,
Ёди ватан фиғонима сансиз баҳонадур.

Эй дил, хазар қил, оташи оҳинг-ла ёнмасин
Жисмимки, дард қушларина ошёнадур.

Мандан, Фузулий, истама ашъори мадҳу замм,
Ман ошиқам, ҳамиша сўзим ошиқонадур.

* * *

Шифойи васл қадрин ҳажр ила бемор ўландан сўр,
Зулоли завқ шавқин ташнаи дийдор ўландан сўр.

Лабинг сиррин келиб гуфтора мандан ўзгадан сўрма,
Бу пинхон нуқтани бир воқифи асрор ўландан сўр.

Кўзи ёшлуларинг ҳолин на билсун мардуми гофил,
Кавокиб сайрини шаб то саҳар бедор ўландан сўр.

Хабарсиз ўлма фаттон кўзларинг жаврин чеканлардан
Хабарсиз мастлар бедодини ҳушёр ўландан сўр.

Ҳамингдан шамътак ёндим, сабодан сўрма аҳволим,
Бу аҳволи шаби ҳижрон маним-ла ёр ўландан сўр.

Хароби жоме ишқам, наригиси мастинг билур ҳолим
Харобат аҳлининг аҳволини хуммор ўландан сўр.

Муҳаббат лаззатиндан беҳабардур зоҳиди гофил,
Фузулий, ишқ завқин завқи ишқи вор ўландан сўр.

* * *

Азал котиблари ушшоқ бахтин қора ёзмишлар,
Бу мазмун ила хатт ул сафҳаи рухсора ёзмишлар.

Ҳавоси хоки пойинг шарҳини таҳқиқ эдуб мардум.
Губори-ла баёзи дийдаи хунбора ёзмишлар.

Гулистони сари қўйинг китобин боб-боб, эй гул,
Хати райҳон ила жадвал чекиб, гулзора ёзмишлар.

Икки сатр айлаюб ул ики майгун лаъллар васфин,
Кўранлар ҳар бирин бир чашми гавҳар бора ёзмишлар.

Кириб бутхоная қилсанг такаллум жон бўлур шаксиз,
Мусаввирлар на суратким дару девора ёзмишлар.

Муҳаррирлар ёзандаи ҳар кима оламда бир рӯзи,
Манга ҳар кун дили садпорадан бир пора ёзмишлар.

Ёзанда Вомиқу Фарҳоду Мажнун васфин аҳли дард
Фузулий одини, кўрдим, сари туммора ёзмишлар.

* * *

Эй фироқи лаби жонон, жигарим хун этдинг,
Чеҳраи зардими хуноб яла гулгун этдинг.

Жигарим қонини кўз ёшина тўқдинг, эй дил,
Вора-вора ани қулзум, буни Жайҳун этдинг.

Неча ҳусн ила сани Лайлия нисбат қилайим,
Билмаюб қадрими, тарки мани Мажнун этдинг.

Аҳд қилдимки, жафо кесмаясан ошиқдан,
Ошиқи ваъдаи эҳсон ила мамнун этдинг.

Журъа-журъа май ичиб, зеби жамол орттирдинг,
Зарра-зарра кўзиминг нуруни афзун этдинг.

Эй Фузулий, оқидиб сели сиришк оғлаяли,
Ишқ аҳлини фиғон этмаги қонун этдинг.

* * *

Панбаи доғи жунун ичра ниҳондур баданим,
Дири ўлдиқча либосим будур, ўлсам кафаним.

Жони жонон диламиш, вермамак ўлмаз, эй дил!
На низоъ айлаялим, ул на санингдур, на маним.

Тош дилар оҳим ўқи шаҳди лабинг шавқиндан,
Н-ўла занбур эвина бенгзаса байтул-хазаним.

Тавқи занжири жунун доираи давлатдур,
На равоқим, мани андан чиқара заъф таним.

Ишқ саргаштасиям, сели сиришк ичра ерим
Бир хубобамки, ҳаводан дўлудур пираҳаним.

Булбули ғамзадаям, боғу баҳорим сансан,
Даҳану қадду руҳинг гунчаю сарву суманим.

Эдаман тарк, Фузулий, сари кўйин ёринг
Ватанимдур, ватанимдир, ватанимдур, ватаним.

* * *

Ақл ёр ўлсайди, тарки ишқи ёр этмазмидим?
Ихтиёр ўлсайди, роҳат ихтиёр этмазмидим?

Лаҳза-лаҳза суратинг кўрсайдим, ул ширин лабинг,
Сан киби эй Бесутун, ман ҳам қарор этмазмидим?

Неша маҳрам айладинг шамъи, мани маҳрум эдиб,
Ман санинг базмингда жон нақдин нисор этмазмидим?

Дардими оламда пинҳон тутдигим ночордур,
Ўғросайдим, бир табиба ошкор этмазмидим?

Ёр ила агёри ҳамдан кўрмага ўлсайди сабр,
Тарки гурбат айлаюб, азми диёр этмазмидим?

Воизинг базмин маним расволиғимдан қил қиёс,
Анда сидқ ўлсайди, ман тақво шиор этмазмидим?

Ул гули хандони кўрмак мумкин ўлсайди манга
Сантак, эй булбул, гулистона гулзор этмазмидим?

Эй Фузулий, доғи ҳижрон ила ёнмиш кўнглими,
Лолазор очсайди, сайри лолазор этмазмидим?

* * *

Кўр, сиришким шаби ҳижрон, демаким, қондур бу,
Зарра-зарра шарари оташи ҳижрондур бу.

Сонмангиз қонли дугун, сийна дилиб, бош чекмиш,
Шўблаи оташи оҳи дили сўзондур бу.

Қесма уммид, кўнгил, бошина чиркинмакдан
Ўла ногаҳ, душа фусат ала, даврондур бу.

Дам-бадам жоними, эй дарду бало инжитманг!
Лутф эдинг бир-икки дамким, сиза меҳмондур бу.

На ёкурсан ўқин, эй оташи дил, васл кун
Биза ҳижрон кечаси шамъи шабистондур бу.

Кўнгил истар ола бир бў сари зулфингдан, лек
Вермадан жон, дилар олмоқ, сонур осондур бу.

Дун демишсанки: Фузулий манга қурбон ўлсун!
Санга қурбон ўлайим яна на эҳсондур бу.

Агар чиқсайди дардинг жисмдан, дердимки, жондур бу,
На ҳожат дардинги яқдур демак жондан, аёндур бу.

Дамодам хўблар дарди-ла ортар лаззати ишқинг
Ёмондур буки, таҳқиқ эмадан дерлар: Ёмондур бу!

Хаданги соясинда хуш кечур авқотинги, эй дил —
Ки, гулзори ҳаётинг зийнати сарви равондир бу.

Тутушдим оташи дилдан, жигар қони-ла ғарқ ўлдим,
Агарчи бир шарора ўддур ул, бир қатра қондур бу.

Жаҳона қаддинг ила кокиллингдан фитналар душмиш,
Қиймат ибтидоси, фитнаи охир замондур бу.

Дедилар беҳабарлар боғи жаннат кўйингга бенгзар,
Хабар верди манга андан келан одам — ёлондур бу.

Фузулий, қилди фарёду фиғоним тийра гардунни
Ҳануз ул моҳ сўрмазким — на фарёду фиғондур бу?!

* * *

Яна ул моҳ маним олди қарорим бу кеча,
Чиқажакдур фалака нолаи зорим бу кеча.

Шамъваш маҳрами базм айлади ул моҳ мани,
Ёнажакдур яна ишқ ўдина ворим бу кеча.

Ҳам висоли урур ўд жонима, ҳам ҳижрони,
Бир ажаб шамъи-ла душди сари корим бу кеча.

На тутундурки, чиқар чарха, дили зора, магар,
Ҳажр доғини урур лолаузорим бу кеча.

Субҳа солди бу кеча шамъ киби қатлима ҳажр,
Ўлаким, субҳ галинча кела ёрим бу кеча.

Пора-пора жигарим итларина назр ўлсун,
Ул сари кўя агар душса гузорим бу кеча.

Вор эди субҳ висолина, Фузулий, уммид,
Чиқмаса ҳасрати-ла жони фиғорим бу кеча.

Ошиқи содиқ Фузулий

Сулаймон ўғли Муҳаммад Фузулий жаҳон адабиётида юксак мавқега эга бўлган ҳассос шоир, озарбайжон адабиётининг беназир сиймоси, девони барча туркий халқлар орасида таржимасиз севиб ўқиладиган аҳли ҳол, аҳли тариқат, зарофат, фасоҳат ва ҳикмат соҳиби бўлган ошиқи содиқ, дунёда дарвиш, маънода султон, валий зотдир. Унинг қалби ҳикмат булогидир.

Фузулий XV аср охирида Ироқ мамлакатининг Карбало шаҳрида зиёли хонадонда дунёга келган, исломий маърифат руҳида камол топган, XVI асрда ижод қилиб, шеър рутбасига эришган соҳиби девондир. У маъно оламининг даргаларидан биридир. Чунончи, бир газалида адиб: “Сулуки фақр — атворим, мазоқи ишқ ҳолимдур”, дейди. Бундан фарқу фано оламида нақди қаноат билан даража топган, ишқ завқу лаззатидан ҳол топган гўзал хулқ соҳиби эканлиги маълум бўлади.

Алишер Навоий шеърятни “Тенгри эҳсони” деб таърифлаган бўлса, Фузулий уни “Рутбаи шеър” (“Шеър мартабаси”) деб тавсифлайди.

Ушбу муқаддима маълумотдан сўнг, Аллоҳдан мадад тилаб, Фузулийнинг ўтли, ошиқона газалларидан бирининг шарҳига киришамиз.

1. Манда Мажнундан фузун ошиқлиқ истъедоди вор,
Ошиқи содиқ манам, Мажнуннинг анжақ оди вор.

“Менда Мажнуннинг ишқидан ортиқ ошиқлик истеъдоди – қобилияти бор. Ҳақиқий ошиқ менман, Мажнун фақат ошиқ деб ном чиқарган, холос”, дейди шоир.

2. Н-ўла, қон тўкмакда моҳир ўлса чашмим мардуми,
Нутфайи Қобилдурур, ғамзанг киби устоди вор.

“Кўзум қорачиғи йиглаб қон тўкмакликда моҳир бўлса, нима бўлибди? Ахир, бу Қобилнинг насли – авлодидур, яна сенинг кўзу киприкларингдек қотил устоди бор!”

Бу байтда кўп маънолар жамланган. “Чашмаи мардуми” деган ибора кўз қорачиғи деган маънодан ташқари, кўзимнинг одами, кўзимдан қон тўкувчи, мени ўлдирувчи маъшуқам деган маънода ҳам келаётир. “Нутфайи Қобилдурур” ибораси эса, “Қабул қилувчи, қобилиятли, итоатли” деган маънолар билан бирга Одам алайҳиссаломнинг фарзанди бўлмиш Қобилнинг зурриёти маъносида ҳам келган.

3. Қил тафохурки, санинг ҳам вор мандак ошқинг,
Лайлининг Мажнуни, Шириннинг агар Фарҳоди вор.

“Сен ифтихор қилгинки, агар лайлининг Мажнуни, Шириннинг Фарҳоди бўлса, сенинг ҳам мендек ошигинг бор!”

Бу байт матлаъни, яъни илк байтни янада ривожлантиради ва ишқ қиёси яна Мажнуни Фарҳодга боғланади. Яна мазкур байт ҳассос адиб Абдулла Қодирий “Меҳробдан чаён” асарига шоҳбайт қилиб олинган:

“Агар Фарҳоднинг Ширин, бўлса Мажнунларнинг Лайлоси,
Насиб ўлмиш менга гуллар аро гулларнинг Раъноси”
Деган мисраларни ҳам эсга солади.

4. Аҳли тамкинам, мени бенгзатма, эй гул, булбула,
Дарда йўқ сабри анинг, ҳар лаҳза минг фарёди вор.

“Эй гул! Мен тамкин аҳлиман, сабру қаноат, чидам ва сабот соҳибиман. Сен мени булбулга ўхшатма! Булбулнинг дардга сабри йўқ, у ҳар лаҳза минг фарёд қилади!”

Булбулнинг фарёду фигони ҳамиша ишқ дарди сифатида ижобий таърифланган. Фузулий фавқулодда ҳол ва истеъдод билан ишқ олами талаб қиладиган хислатлар – тамкин: сабру-қаноат, бардош ва сабот фазилатларини дил аҳлига эслатаётир! Ўзининг булбулдан зиёд чидам ва бардоши борлигини исбот этаётир.

5. Ўйла бадҳоламки, аҳволим кўранда шод ўлур,
Ҳар кимингким давр жавридан дили ношоди вор.

“Мен дард билан шундай қайгули, шундай ёмон аҳволдаманки, кимнингки давр жабридан ғамгин кўнгли бўлса, менинг аҳволимни кўрганда, шодланади, менинг аҳволим уникидек аянчли эмас, деб шукр қилади”.

Бундай муболағдорлик, дарду ғамнинг оғирлигини зиёда таъриф билан билдириш Фузулийнинг бошқа ғазалларида ҳам кўп учрайди. Қуйидаги байтда шоир мисли кўрилмаган маърифий муболағани қўллайди:

Бу ғамларким маним вордир, байиринг устина қўйсанг,
Чиқар кофир жаҳаннамдан, кулар, аҳли азоб ўйнар!..

“Агар менда мавжуд бўлган дардларни туянинг устига қўйсанг, кофир дўзахдан чиқади, аҳли азоб кулиб ўйнайди”. Қуръони каримда Аллоҳ таоло айтади: “Албатта, оятларимизни ёлғонга чиқарган ва кибру ҳаво билан улардан бош тортган кимсалар учун ҳаргиз само эшиклари очилмас ва токи туя игнанинг тешигидан ўтмас экан, улар ҳам жаннатга кира олмаслар. Жинояткор осийларни ана шундай жазолаймиз”, (“Аъроф” сураси 40-оят).

Ҳақ таоло аҳли куфр дўзахда абадий қолишини кўпгина оятларда билдирган ва мазкур оятда ҳам улар ҳеч қачон жаннатга кира олмасликларини игна ва туя ифодалари билан баён этган. Фузулий айтади: “Агар менинг ғамларимни туянинг устига ортсанг, туя бу оғир юкларга чидай олмай ипдек озиб кетади

ва игнанинг тешигидан ўтадиган аҳволга келади. Туя игнанинг тешигидан ўтадиган бўлса, бас, куфр аҳли дўзахдан чиқиб, кулиб ўйнайди!”

Бу муболагадан мурод ишқ дардиниңг нечоғ оғирлигини билдириш ва шеърят муҳибларини маърифатдан, Куръондаги илоҳий ҳақиқатдан огоҳ этишдир. Юқоридаги байтда эса: менинг ғамим бошқаларниңг шодлигига сабаб бўлади, дейилмоқдаки, бу байтлар орасида муайян маъно ўхшашлиги бор.

6. Кезма, эй кўнглим қуши, гофил фазои ишқда –
Ким, бу саҳронинг гузаргоҳларда чўх сайёди вор.

“Эй кўнглим қуши, ишқ фазосида гофил ҳолда кезма, чунки бу бепоеън саҳронинг ўтар жойларида кўп овчилар, йўлдан урувчилар, кўп қароқчилар бор”.

Мазкур байтда Нақшбандия тариқатидаги икки рашҳа – икки қоидага ишора қилинган: 1. “Хуш дар дам”, яъни ҳар нафасда, ҳамиша Аллоҳдан огоҳ бўлиш, гофил қолмаслик қоидаси. 2. “Назар бар қадам”, яъни зоҳиран: оёқ учига қараб юриш, атрофга олазарак боқмаслик, ҳаёли-иболи бўлиш, маънан эса эришган мартабага диққат-эътиборли бўлиш, кутилмаган гуноҳлар билан, гафлат билан маънавий даражани қўлдан бериб қўймаслик қоидаси. Зеро ишқ водийси сулукдаги мақомлардан биридир. Сўфи Аллоҳёр ҳам тариқат йўлини таърифлаб:

Ўшал ганжи ниҳон ётқон заминда
Муҳайёдур қароқчилар каминда,

дейди, яъни: “Ўша яширин хазиналар ётган ерда қароқчилар пистирмада пойлаб туришади, дея солиқни хушёрликка чорлайди”. Шунингдек, Фузулий ўзининг қол илмлари билан бирга ҳол илмларида ҳам нуктадон эканлигини мазкур байтда билдирган.

7. Эй Фузулий, ишқ манъин қилма носихдан қабул,
Ақл тадбиридур ул, сонмаки, бир бунёди вор.

“Эй Фузулий, носихдан – насиҳат қилувчидан ишқни манъ этиш ҳақидаги ўғитни қабул қилма, чунки бу ақл тадбирибир, бошқа бир асоси, далил – ҳужжати бор деб ўйлама!”.

Фиқҳда ақлий далиллар ва нақлий далиллар ифодаси бор. Нақлий далиллар – Куръони карим ва ҳадиси шарифлар. Ақлий далиллар – буларни қувватлайдиган ҳаётий мисоллар. Ишқ-муҳаббат, Аллоҳни севиш ва Унга севилиш Куръони каримда баён қилинган нақлий далилдир. Носихнинг ишқни тарк этиш ҳақидаги ҳукми эса ақл тадбиридир, ишончи, пойдевори, асосли далил-ҳужжати йўқ. Шу боис бу фикрни қабул қилма, дейди Фузулий.

Ишқ – ақл ўлчовларига сигмайдиган улуг бир қуёш. Ақл эса онг ва қалбни ёритувчи бир чироқ. Қуёш бор жойда чироққа эҳтиёж борми? – дейди Фузулий. Бошқа машҳур ғазалида ҳам: “Ақл ёр ўлсайди, тарки ишқи ёр этмазми-дим!..” дея ишқи илоҳий боис гўзал тавозуъ кўрсатади.

Бу кун ва ҳамиша мумтоз шеърятга янгича ёндашиш, унинг замиридаги мажоз санъати билан пардаланган ҳақиқатларни тўғри, самимий, илм-маърифат руҳи билан шарҳлаш зарурияти бор. Навоий, Фузулий, Машраб девонларига эҳтиёж бор. Фузулийнинг “Лайли ва Мажнун” достони ҳам бу тур достонлар орасида энг гўзал, энг фасоҳатли, энг севимлиларидан биридир.

Мирзо КЕНЖАБЕК

Фозил ИСКАНДАР

Куёнлар ва бўлма илонлар

Фалсафий эртак

У фақат ўсмирлик дўстлари ўзида қандайдир нохуш кайфият уйғотишини ҳис қилар ва бу кайфият уларнинг шубҳали даражада тортинчоқлиги сабабли пайдо бўляпти, деган хулосага келарди.

Ўзи буни англамаган ҳолда ёшликдаги дўстларини хушламаслигини уларни кузатиб, айғоқчилик қилаётганлар ҳисобига оқлашга уринарди. Уларнинг ҳаёти ҳақидаги ахборотларни тинглар экан, ҳар сафар шубҳали бўлиб кўринган барча нарсага шунақанги зўр муштоқлик билан қизиқиш билдирар эдики, айғоқчилар буни сезмасликлари мумкин эмасди. Ҳар бир шубҳали жиҳатларга Қиролнинг беҳад қизиқиш билан қарашини ҳис қилган айғоқчилар аввалига беихтиёр, кейинчалик эса, онгли равишда ўз чақимчиликларида Қиролда катта қизиқиш уйғотаётган жиҳатларни алоҳида таъкидлаб кўрсата бошладилар.

Қизиғи шунда эдики, Қиролнинг ўсмирлик дўстлари ҳалол-покиза эканликлари унга анчагина ёрдам берар эди. Зотан, бундай вазиятларда айнан ҳалол-покизалар даҳшатли тўхматга учрашлари нисбатан осонроқ кечади...

Ўзидек бошқа бир жонда адоватли кайфият ва ҳаракатни топишни касб қилиб олган жон эртадир-кечдир бундай кайфият ва ҳаракатларни аслида йўқ жойдан қидиришга уринмаслиги мумкин эмас. Узоқ вақт ҳеч нарса тополмаганидан кейин у ўз касб-корининг аслида мутлақо бефойдалигини яққол ҳис қила бошлайди.

Аммо нимага бундай вазиятларда нисбатан ҳалол-покизароқ куён қаттиқроқ жабр кўради?

Душманликнинг ҳеч қандай белгиларини кўрсатмаганидан кейин у айғоқчи куённи эртадир-кечдир ўзига қандайдир қабиҳликни ёпиштиришга мажбур қилади. Бу қабиҳлик ўзига яраша каттагина бўлади. Нега каттагина дейсизми? Куёнларнинг табиати шундай қурилган. Устидан чақимчилик қилиниши керак бўлган куёнга у қироллик омборидан ортиқча сабзини яшириб қолди дея айб қўйиб бўлмайди-да! Бу қандайдир бемаъни ва майда иш бўлар эди. Ўз виждони олдида айғоқчиликнинг пастарин ишлигини оқлаш учун айғоқчи куён ўйлаб топилган қилмишни етарли даражада каттагина қилиб кўрсатади. Бу ўз қадрини баланд тутишда ўзига ҳам қўл келди. Айғоқчи Куён бошқа ҳалол бир куённинг бўйнига Қиролга қарши тил бириктиришдек улкан айбни қўйиши қаёқда-ю, унга омборга топширилмаган ортиқча сабзидек кичкинагина айбни қўйиши қаёқда.

Давоми. Боши ўтган сонда.

Куёнлар руҳияти шундай антиқа қурилганки, чақимчи куёнга бе-
гуноҳ куённинг қироллик омборидан сабзи ўғирлаганини исботлаш-
га нисбатан Қиролга қарши тил бириктирганини исботлаш осонроқ.

Бу ўринда ўзи маълумот етказаетган бошлиқ “Хўш, унинг сабзи
ўғирлаётганини ким кўрган ўзи?” деб бемалол сўраши мумкин. Ана
шунда чақимчи куён ишончли далилларни келтириши керак бўлади.

Башарти чақимчи куён бошлиғига у ёки бу куённи Қиролга қарши
тил бириктиришда айблаб маълумот бергудек бўлса, бошлиқ “Тил
бириктиришни кўрсатувчи далилларинг борми?” деб сўрамаслиги ҳам
мумкин.

Нега сўрамаслиги мумкин? Шунчаки куёнлар руҳияти шундай
қурилган. Қандайдир куён давлат тўнтаришини тайёрлашда айблаб
турилганида бундай айбнинг аслида бор-йўқлигига далил талаб қилиш
куёнларда ўтакетган беадаблик ҳисобланади. Қиролга садоқат ёки хи-
ёнатдек нозик масала қаралаётганда қандайдир дағал кўринарли да-
лилий ашё. Куёнлар нуқтаи назаридан бу яхши эмас ва ҳатто ярамас-
ликдир.

Шунга ҳам ажабланмаслик керакки, ўз бошлиғи у ёки бу куён-
нинг хиёнатига исбот талаб қилгудек бўлса, чақимчи куён ватанпар-
варларча газаб ўтида ёниб “Нима, сен хиёнат рўй бераётганига ишон-
майсанми ҳали?! Сенинг ўзинг ҳам хоинларнинг шериги бўлмагин
тагин?!” қабилада қарши ҳужумга ўтиб қолиши мумкин.

Куёнлар қироллигида ватанпарварларча қаҳр-газаб оловига гириф-
тор бўлиш ҳаммасидан даҳшатлироқдир. Куёнлар одатига кўра, ва-
танпарварларча қаҳр-газаб ҳамиша ва ҳамма жойда рағбатлантирили-
ши керак. Куёнлар қироллигидаги ҳар бир куён фидойиларча қаҳр-
газабини намойиш қилаётган пайтда ўзининг фидокорона қаҳр-газаби
йўналтирилган куёнга нисбатан дарров бир баҳя юксалиб қолар эди.

Ватанпарварларча қаҳр-газабга қарши ягона қурол – ватанпарвар-
лигу қаҳр-газабни ўша ватанпарвардан ҳам бир баҳя оширишдир.
Аммо бу ишни эплаш кўп ҳолларда мумкин эмас. Чунки бунинг
учун тайёргарлик кўриб етарли куч тўплаш талаб этилади. Айни лаҳ-
заларда ўзининг ватанпарварларча қаҳр-газаби билан сенга таҳдид
қилиб турган куёндан ошириб ватанпарварлик кўрсатиш деярли им-
кон доирасидан ташқаридаги ишдир.

Юқорида баён қилинган сабабларга кўра чақимчи куёнларнинг
бошлиқлари у ёки бу куённинг Қиролга хиёнати хусусида гап кетган-
нида далил-исбот талаб қилишга журъат этолмасди.

Ўзининг собиқ дўстларига нисбатан ноҳақлик содир этиб, Қирол
уларнинг бу ноҳақлик қасосини олишга уринишини дил-дилдан ҳис
қилар эди. Шунинг учун уларнинг хиёнаткорлиги ҳақидаги маълум-
отлар кела бошлаганида у бу маълумотларни чанқоқлик ва ички
қониқиш билан кутиб олар эди. Тез орада Қирол атрофида Шоирдан
бошқа ҳеч ким қолмади. У эса, нима қилди?

Аввалига у Қиролга улуг орзуларини эслатди. Қирол ҳар гал ҳам-
масини яхши эслайман, лекин ҳозирча, афсуски, тахт атрофида до-
иранинг ичида олмахондек чирпирак бўлиб айланишга мажбурман,
деб жавоб қилди. Бундан ташқари, у куёнлар умумий ўрта таълими-
нинг вақти-соати келганида тайёр туриши учун яна бир неча катта-
роқ идишда сиёҳ тайёрлашни буюрди.

Шоир дастлаб виждонан қийналди ва у ақалли бевосита Қиролни
шарафловчи ҳеч нима ёзмасликка аҳд қилди. Аммо ўзи, энг муҳими,
тобора катталашиб бораётган оиласи ёмон ўрганиб қолган сарой ҳаёти,
тўкин-сочинликка этак силкиб кетишга нимадир халақит қиларди.

– Ахир Қирол келажак учун нимадир қияпти-ку, – дерди Шоирнинг хотини, – ана, қироллик омборида сиёҳ тўлғазилган янги идишлар турибди-ку.

– Кутиш ҳамда қузатишга тўғри келади, – ўзига тасалли берди Шоир ва қўлидан келган ишини қилди, яъни, Қиролни улугловчи шеърлар ёзмади.

Қирол ўз дўстларини йўқотиб бошлаганида Шоир виждон азобидан ташқари даҳшатли кўрқувни ҳам ҳис қиладиган бўлди.

У Қирол хавф-хатарни ошириб кўрсатяпти, аммо, афтидан, тунсиз олов бўлмайди, ахир, уни, Шоирни қамашмаяпти, бошқа куёнларга ўхшаб қулоқларидан осмаяпти-ку деб ўйларди.

Кунлардан бир куни Қирол уни тунги базмга таклиф қилди. У ерда қувват бахш этувчи ичимликлар ичиб, сарой раққосалари даврасида хурсандчилик қилишди. Қиролнинг жаҳлини чиқармаслик учун Шоирнинг бошқалар қатори хурсандчилик қилишига тўғри келди. Сирасини айтганда, Қиролнинг ўзи кутилмаганда уни заптига олаётган виждон азобидан халос этди:

– Оҳ, бир кунмас-бир кун шоир бизнинг боплаб адабимизни берди-да, – ҳазиломуз деди Қирол базм авжида.

У ўзи билмагани ҳолда Шоир қалбига улуг ниятни жо қилган эди. Бундан буён бутун ҳаётини Қиролнинг кирдикорларини фош қилдиган “Ғазаб бўрони” оташин достонини ёзишга аҳд қилди. Ва дарров ўзини енгил ҳис қилди.

Шундан буён у Қиролнинг биронта гуноҳқорона базмларини холи қолдирмайдиган бўлди. Фош этиш теран ва ҳар томонлама бўлиши учун ҳаммасини ўз кўзим билан кўришим керак-ку, дея ўзини ўзи оқлади.

– Менга нима, мен учун буларнинг ҳаммаси ҳаётини манба-да, – дерди у қувват бахш этувчи шарбатни ичиб, сарой раққосасини кучар экан.

Шоир кейинчалик ўткир ҳажвий қалами билан фош этишга чоғланган ҳаётини манбага жуда тез ўрганиб кетди. Гоҳида ўзи бир карра ҳис қилган ўша пастарин хоҳишни яна ва яна ҳис қилишга интиладиган бўлиб қолаётгани уни ажаблантирарди. Ҳали-ҳануз Қиролнинг ахлоқий тубанлашишидаги қандайдир нозик жиҳатларни етарли ҳис қилолмаётгандек туюларди унга.

Ҳар қалай, у ўзининг “Ғазаб бўрони” ҳажвий достонини ёзишга астойдил тайёргарлик кўрарди. У сарой ҳаётини тарк этган заҳоти достонни бошлашни ўйларди. Қиролнинг тубанлашувидаги барча жиҳатларни ўрганиб бўлганидан кейингина саройни тарк этмоқчи эди. Сарой ҳаётининг жамики имтиёзларидан ўзи ҳам фойдалана туриб достонни бошлаш одобдан эмас деб ҳисобларди.

Шунинг учун у вақтни бой бермасдан ўзининг бўлажак фош қилувчи достонининг шеърини оҳангини ишлаб чиқишга аҳд қилди. Сўзсиз оҳанг устида ишлаш унга хуш ёқиб қолди. Бир томондан, унинг кўнглидаги қаҳр-ғазаб алангаси беҳуда кетмасди, иккинчи томондан эса, унинг мазмунини сарой айғоқчилари билолмасдан доғда қолардилар. У қандайдир оҳангни яратиб, япроққа ёзиб, кейинчалик эсидан чиқариб қўймаслиги учун устига келажакда достоннинг қаерига қўйишини белгилаб, қутига яшириб қўядиган бўлди. Баъзан у бу оҳангни Қиролга куйлаб берар, Қирол ҳар бир янги оҳангининг оҳорлиги ва жўшқинлигини ҳаминша қизгин қўллаб-қувватларди.

Кунлардан бир куни у Қиролнинг куёнлар умумий ўрта таълими борасида сусткашлик қилаётгани хусусидаги ўз ғазабини ифодаловчи оҳангни куйлаб берди.

Оҳангни маъқуллаб, Қирол шундай деди:

— Сенга яхши, сен тўппа-тўғри Худо билан гаплашасан, менга бўлса, куёнлар билан иш кўришимга тўғри келади. Мен сендан бу оҳангни солиқни ўз вақтида тўламаётган куёнларни кескин танқид қилувчи оҳанг билан бойитишингни сўрайман, хўпми?

Ўз оҳангининг мазмун-моҳиятига бутунлай тескари келувчи бундай илтимосни эшитиб, Шоир аввалига андак каловланди, кейин Қиролнинг илтимосини бажаришга рози бўлди. Чунки унга Қирол нимадандир шубҳаланаётгандек туюлган ва шу йўл билан шубҳага ўрин қолдирмасликка аҳд қилган эди. У инига келди-да, буюртма қилинган шеърни ёзди.

Ҳар қалай, сидқидил газабнинг оҳанги зўрма-зўраки газаб йўлида фойдаланилгани Шоир қалбида яна-да кучлироқ даргазаб оҳанглари-нинг янги тўлқинини пайдо қилди-да, уни ёзиб, узил-кесил хотиржам бўлди. Одатдагидек, у синчков кўзларни шамғалат қилиш учун оҳанг битилган япроқ устига “... ҳақида такрорий газаб” дея сарлавҳа қўйди.

— Мени бундай таҳқирлаш Қиролга қимматга тушади ҳали, — деди у ўзига ўзи, такрорий газаб оҳангини сўзлар билан тўлдирганида Қиролни қанчалик куч билан фош этишини ўзича тасаввур қилиб.

Энди ҳар гал Қирол бундай бетакаллуф илтимослари билан унинг илоҳий, ҳа майли, илоҳий бўлмаса ҳам, ҳар қалай, адолатли оҳанглари-ни таҳқирлаганида Шоир қалбида исённинг янги оҳанги тугилар ва у “Газаб бўрони” дostonидан ташқари Қиролни фош этувчи яна-да заҳархандалироқ шеърлар ёзишни дилига тугиб қўяр эди. Бинобарин, энди Қиролга янги оҳангини куйлаб берар экан, у муайян ички қониқиш билан янги таҳқирловчи топшириқларни кутиб қолар эди.

Дарвоқе, бундай таҳқирловчи топшириқлардан бирини бажариш чоғида у патқаламнинг устки бошини ғажиб ўтириб тасодифан маржон шарбатини ачитиб тайёрланган сиёҳни ичига тортди ва ўзида илҳом ҳолатини ҳис қилди. Кейинчалик, юқорида айтиб ўтганимиздек, унинг кашфийёти бутун куёнлар қавмига яхшигина кўл келди.

Ниҳоят, у дostonни бошлаш учун саройдан кетишга қатъий аҳд қилди, лекин шунда хотини тагин йўлига кўндаланг бўлди. У дедикки, сенга ҳозир саройдан кетиш аини муддао, чунки ўзингнинг энг яхши йилларингни яшаб бўлгансан, бироқ эндигина балоғат ёшига етиб саройда иш бошлаган ўғлингнинг мансаб пиллапояларидан юксалиш имконияти эндигина очилиб келаётганида ҳоли не кечади, хўш?

— Ўғлингнинг келажагини таъминлаб қўй, ана ундан кейин тўрт томонинг қибла, — деди хотини, — ҳозирча оҳанглари-нинг йиғиштириб тура тур...

Ва у ўғлини Қироллик Ҳимоясига ишга қўйди. Бу хусусда Ҳимоячилар Бошлиғига ўз шаънини таҳқирловчи илтимослар қилишга тўғри келди. Ҳолбуки ўзи ўша куённи тошбағирлиги учун жинидан баттар ёмон кўрар, у ҳам ўз навбатида Шоирни шеърлари учун унчалик хуш кўрмасди.

Аммо шундан кейин ҳам у саройни ташлаб кетолмади. Қайсар хотини жазавага тушиб у орзу қилаётган шеърини хилват сарой доирасидаги куёнларга турмушга чиқишга чоғланиб турган қизлари учун маъқул жой эмас эмаслигини уқтиришга ўтди.

— Аввал қизларимизни обрўли жойларга узатайлик, — дея уввос солиб йиғлай туриб қистовга олди хотини, — сен ҳозирча оҳангинг-ни йиғиштириб, оҳангжамангни қўйиб тур!

— Мен ахир оҳангни керагича йиғиб бўлдим-ку, — хотинини инсофга келтиришга уринди у.

Аммо хотинини инсофга келтиришни биронта шоир уддалаёлмаган! Бинобарин, унга қизлари турмушга чиқишларини кутишга тўғри келди. Бу вақт ичида эса, у, гарчи Қиролнинг жинояткорона қилмишларида ўша-ўша иштирок этмаса-да, турли хил базми жамшидларида қатнашди.

Айни шу чоғда Қирол шубҳали қуёнларни йиғиштириб ташлашнинг, унинг назарида, маккорона усулини ўйлаб топди. Гап шундаки, гўштхўр бўлмаган қуёнлар қироллигида ўлим жазоси йўқ эди. Барча шубҳали қуёнларни илонлар ёрдамида йўқ қилишнинг эса, ташвишлари кўп эди. Мана, у нимани ўйлаб топди!

У Қари Донишманд Қуён мансабига ҳар йили танлов эълон қиладиган бўлди. Маълумки, Қари Донишманд Қуён Сабзи дарахтининг тагида турганида бошига меваси тушиб мия чайқалиши касалига гирифтор бўлганидан кейин шу мансабга ўтирган эди. Мия чайқалиши касалига учраган бу қуён калласида чайқаладиган нарса борлигини ҳар боб билан исботлаганидан кейингина бу мансабга тайинланган эди.

Ўшандан буён Қирол шубҳали қуёнларни (қуёнлар бошқарувини яна-да такомиллаштиришга талабгор бўлиб чиққан қуёнлар унинг наздида шубҳали шахслар эди) Қари Донишманд Қуён мансабига танловда қатнашишга мажбур қилар эди.

– Кўрамиз, – дерди у, – агар айнан сиз айни чоғда Қари Донишманд Қуён эканингиз исботлангудек бўлса, ана ўшанда биз сизнинг амалий таклифларингизни жиддий ўйлаб кўрамиз.

Қари Донишманд Қуён мансабига талабгор қуёнларни Сабзи дарахти тагига тургазиб қўйилиб, дарахт қаттиқ силкитилар эди, токи тўкилаётган мевалар ёрдамида рақибларда мия чайқалиши ҳосил қилинсин.

Одатда бир неча қуёнлар меванинг тўппа-тўғри мияга келиб урилиши оқибатида ўлиб кетардилар. Тирик қолган қуёнлар ғолиблар орасидаги танловни давом эттирардилар. Охир-оқибат, энг сўнгги қуён қолганида ёки у Қари Донишманд Қуён мансабига даъвосидан буткул воз кечарди, ёки, агар у воз кечмаса, сарой табиби у мия чайқалиши касалига шундай бир оддийгина сабабга кўра учрамадики, калласида чайқаладиган нарсанинг ўзи йўқ, деб ташхис қўяр эди.

Шоир қуёнларнинг соддадилларча шухратпарастлиги устидан бундайин ҳақоратни нафақат хуш кўрмасди, ҳаттоки шафқатсизларча содир этилаётган аянчли манзарани йиғлаб томоша қиларди. Сарой қуёнлари унинг таъсирчан қалбига жароҳат етказмаслик умидида баъзан Шоирни Сабзи дарахтидан чеккароққа олиб кетмоқчи бўлардилар, аммо у ҳўнг-ҳўнг йиғлаган кўйи қайсарлик билан кетмай туриб оларди.

– Йўқ, – дерди у, – мен бу косадаги заҳар-заққумни сўнгги томчисига қадар сипқормоғим керак!

Айни чоғда, кўз ёшларини артар экан, афтидан, бўрон қуши қанотларининг таскинбахш эпкинини кутиб, бир лаҳза осмонга ҳам кўз ташлашга улгурар эди.

Шуниси қизиқки, йиллик танлов чоғида, Сабзи дарахти қаттиқ силкитилаётган пайтда ҳеч кимда шубҳа уйғотмайдиган айрим қуёнлар ҳам ўз ихтиёрлари билан мева тўкилаётган майдонга бошларини урар, ўзларида Қари Донишманд Қуён мансабига муносиб ақл-дониш топилиб қолишидан умидвор бўлишарди.

Ақл-донишни аниқлашнинг бундай аянчли манзараларини кузатар экан, Шоир нафақат исён бўронини акс эттирувчи оҳанглар яратарди, балки ўз мавқеига хавф туғдириб унинг бошланишига аниқ-

тиниқ матн ҳам ёзди. Ишонган дўстларининг тор доирасида Шоир уни баъзан ўқирди ҳам:

Жаҳон узра гурилла, бўрон,
Сабзи дарахтини кўпориб ташла!

Ушбу сатрларни ўқигач, у сатрлар битилган япроқни галадонга жимгина яширарди. Қаттиқ таъсирланган дўстлари эса, бош чайқаб ва бу билан шеърнинг битилган қисми замиридаги ақл бовар қилмас жасоратни тушунганларини англашиб бир-бирларига қарашарди.

— Ахир Сабзи дарахти сарой қошида ўсиб турибди-ку! — ниҳоят, англаб етарди улардан бири.

— Ҳамма гап мана шунда-да, — қўшимча қиларди бошқаси.

Сирасини айтганда, ақл бовар қилмас жасорат шу билан тугаб битди. Шоир токи тунги базмларнинг жамики ноз-неъматларидан фойдаланиб саройда қолар экан, у ўзини Қиролга қарши бош кўтариш учун ҳеч қандай ҳуқуққа эга эмас деб ҳисобларди (етарли асосларга эга бўлган ҳолда)!

Мана, ниҳоят, қизлари ҳам турмушга чиқдилар, лекин шу заҳоти янги тўсиқ пайдо бўлди. Маълум бўлишича, қирол ҳимоясининг ходимига, яъни, ўғлига ҳимоя сирларидан воқиф қуён сифатида четлатилган ёхуд, айниқса, ўз ихтиёри билан сарой ҳудудидан ташқарига чиқиб кетган қариндошга эга бўлиш мумкин эмас экан!

Ўғлига ҳимоя ишларидан кетишга ёрдамлашиш ва уни хазинага ишга ўтказишга тўғри келди. Бунга ҳам яна бир йил кетди.

Шунда яна маълум бўлдики, бир йилдан кейин Қиролга садоқат билан хизмат қилаётганига йигирма йил тўлар экан ва қироллик қонунига кўра, у “Қиролликнинг Биринчи Шоири” унвонини олиши керак экан. Бундай унвоннинг тириклигида ҳеч нафи йўқ эди, чунки аллақачон ҳамма нарсаси бор, аммо ўлганидан кейин унга қиролликнинг энг эътиборли қуёнлари қаторида Қирол Қабристонига кўмилиш ҳуқуқини берар эди.

Шундоққина айни фахрли унвонни олиш арафасида саройдан узоқлашиш мисли кўрилмаган шаккоклик бўлар эди. Унвонни олганидан кейин кетиш эса, юзсизларча ношукурлик деб тушунилар эди. Хуллас, у яна бир неча йил саройда қолди.

Энди у қариб қолган эди. Аммо, барибир, ўз ижодий ниятидан воз кечса, бундай ҳаётга чидаб бўлмайдигандек туюларди. Кунлардан бир куни бўлажак “Ғазаб бўрони” достони оҳанглари ёзилган қуриган япроқларни қайта тахлаб ўтириб у мийиғида кулди.

— Ҳа, нима гап? — сўради қироллик омборидан озиқ-овқат олиб келиб, ҳали нафас ростлаб улгурмаган хотини.

— Шунчаки ўзим, — деди у оҳанглари ёзилган сарғиш япроқлар титилиб кетмаслиги учун авайлаб тахлар экан, — менинг оҳангларим захираси Қиролнинг сиёҳлари захирасини эслатяпти.

— Бу дунёда ўхшашликлар кўп, — деди хотини қироллик омборидан олиб келган янги озиқ-овқат маҳсулотларини тартиб билан териб кўяр экан.

Ҳа, шунда шоир тушундики, оила — энг жиддий тўсиқ эмас. Албатта, хотини сарой омборидан бериладиган маҳсулотдан маҳрум бўлганида озгина дод-вой қиларди, лекин уни тўхтатиб қолмасди. Тўсиқ унинг ўзида, ўз ичида эди. У ўлим ҳақида ўйлайдиган даражада қариб қолган эди. Башарти саройда қолган ҳолда ўлса, Қирол Қабристонига ўзига етгулик асъаса-дабдаба билан кўмили-

шини биларди. Албатта, саройдан кетган тақдирда ҳам расман шундай ҳуқуққа эга бўлиб қолаверарди. Аммо тагин ким билади дейсиз, ҳаммаси Қиролнинг бу воз кечиб кетишни қандай қабул қилишига боғлиқ-да.

Қанақанги фожиали зиддият бу, деб ўйларда у гоҳида, ўзимдан бошқа ҳеч ким менинг жасадимга муносиб дафн маросимини таъминлашга ёрдам беролмайди.

– Агар иложим бўлса эди, – дерди у хотинига, – ўзимни дабдаба билан қўмиб бўлиб, кейин саройдан кетардим-да, дostonимни хотиржамгина ёзардим.

– Асло хавотирланма, – жавоб қиларди хотини, – сени ҳурма-тингни жойига қўйиб дафн қилишади...

– Агар саройда қолсам, албатта, дафн қилишади, – дерди Шоир, – бироқ биз саройни тарк этмоқчимиз-ку... Аввал ўзимни кўнгилдагидек дафн қилсам, сўнг “Ғазаб бўрони” дostonини ёзсам, ана ундан кейин хотиржамгина ўлсам, зўр иш бўларди-да...

– Сен жуда кўп нарсани орзу қиляпсан, – дерди хотини, – бошқа куёнлар учун бундай ажойиб, сархуш қиладиган шарбатни кашф қилганининг ўзиёқ бутун умрига етган бўларди... Сен қавмимиз учун кўп ишлар қилиб улгурдинг, энди бошқалар ҳам жон куйдиришсин-да...

– Умид қиламизки, бир нимани амалга оширдим, – дерди Шоир, ўзининг бўлажак жасадини қандай қилиб қулайроқ жойлаштиришни ўйлаб, айна чоғда ғамгин ўйларидан янги шеърый оҳанг топмоққа уриниб.

Аҳволи шунақанги танг эдики, у баъзида маъюс хаёлларга борарди. Гоҳо қани энди ўзимни ўликка солсам, Қирол Қабристонига дафн қилишларига йўл берсам, ана ундан кейин олиймақом сағанамни яширинча тарк этиб, чақалакзорга бош олиб кетсам-да, у ерда дostonимни бамайлихотир ёзсам деб ўйларди.

Бироқ бу ишнинг қанчалик хатарли эканлигини тушунишга унинг ақли етарди. Амалга ошган тақдирда ҳам, бундай сағананинг омонатлиги ҳақидаги фикр унга азоб берарди. Албатта, бошқалар уни ажойиб сағанасида ётибди деб ўйларди. Аммо бундай эмаслигини ўзи билади-ку. Модомики у ўша ажойиб сағананда ётмас экан, демак, аслини олганда, бу сағана унга тегишли эмас-ку.

Бу фожиавий зиддиятдан қутулиш йўлини топа олмаган кўйи Шоир хасталикка чалиниб, кунлардан бир куни вафот этди-кетди. Ўлим остонасида Қирол ўз аъёнлари билан уни кўришга келди. Соғайишини тилаб, агар вафот этгудек бўлса, дафн маросимини юксак даражада ташкил этишига ишора қилди.

Қирол ўз ваъдасининг устидан чиқди.

Шоирнинг жасади тепасида Гулқарам тасвирланган байроқлар эгилиб турарди. Қиролнинг ўзи ва барча ўринга Қўйилганлар эса, фахрий қоровул бўлиб туришар, ёш куёнлар Қиролликнинг Биринчи Шоири шеърларидан намуналар ўқишарди.

Уни Қирол Қабристонига дафн қилишди. Бўлажак дostonнинг оҳанглари битилган япроқлар дастаси эса, қироллик архивига ўтказилди. Қиролликнинг Бош Олими бўлажак дostonнинг барча оҳанглари замиридаги маъноларни очди ва қироллик шеърияти тазкирасидан уларнинг ҳар бирига мос шеър топди.

Масалан, “...сусткашлигига қарши ғазаб” дея қисқа номланган оҳангга у томорқа солиғини тўламайдиганлар танқид қилинувчи шеър топди. “... хусусида такрорий ғазаб” деб номланган оҳангга эса, яна ўшаларни, эҳтимолки, бутунлай томорқа солиғини тўламайдиганларни танқид қилувчи шеър топди.

Хуллас, бизнинг фожиавий омадсизимизнинг барча оҳанглари шундай жўн талқин қилиндики, бу кейинги куёнлар авлодларига Куёнларнинг Биринчи Шоири анчагина нўноқ назмбоз бўлган экан, деб ўйлашларига қулайгина имконият яратди.

Тўғри, нисбатан билимлироқ шеър ишқибозлари ҳам бор эдики, улар Шоир илоҳий шеърлар битган дастлабки давр бўлган, фақатгина кейинчалик Қиролнинг таъсири остида расво шеърлар ёза бошлаган, дея таъкидлардилар.

Аммо бошқа, яна-да нозиктабброқ билимдонлар (эҳтимолки, яна-да устароқ гийбатчилар) унинг дастлабки шеърларида ҳам ҳақиқат кучига ишончсизлик билан қараш мавжуд дердилар. Яъни, улар ҳақиқатнинг голиб ва мустақил қадрият эканига шубҳаланиб қарашни назарда тутардилар. Ҳолбуки айни шу ишонч ҳар қандай ижоднинг мустаҳкамлиги ва яшовчанлигини белгиловчи ягона аломатдир. Шоир қалбида айнан шу ишончнинг йўқлиги, уларнинг назарида, кейинчалик истеъдодини шу қадар ачинарли инқирозга олиб келган.

Афсуски, Шоирнинг ушбу илк ижодий фаолияти маҳсуллари бўлган баҳсли ёки баҳсиз шеърлари бизнинг қўлимизга келиб тушмаган. Демак, бу масалада бизнинг шахсий фикримиз йўқ. Биз шунчаки кейинги тадқиқотчилар фикрларини қайд этмоқдамиз, токи ушбу масалалар билан қизиқувчилар шундай ҳар хил фикрлар борлиги хусусида тасаввур ҳосил қилсинлар.

Зотан, буларнинг барчаси куёнлар қироллиги тарихининг нисбатан кейинги даврига тааллуқлидир. Бизнинг мавзумиз – бу, аслини олганда, Гулкарамни кутаётган куёнлар қироллигининг айни гуллаб-яшнаган давридир.

...Энди биз ҳикоя қилишни тўхтатиб қўйган воқеаларга қайтамыз. Ўша куннинг эртасига чакалакзор ўртасида қувноқ кўшиқ янгради:

Қандайдир ўйчан,
Тепаликда ўтирибди.
Пам-пам, пам-пам, пам-пам-па!
Ва Ба-ба-ба-қа Ботқоғи!
Аммо бўрон барибир бошланаяпти!

Табиийки, бу Топқирнинг овози эди. У ўзининг соддагина сатрларини бир неча бор айтиб улгурган, аммо ҳеч ким парво қилмасди. Қайтага шуниси яхши, ўйлади Ўйчан қувониб, мен бу кўшиқни шунақанги чалкаштириб ташладимки, шайтоннинг ҳам ақли шошиб қолади. Ўзбошимчалик қилиб учинчи сатрдаги асосий сўз “кўри-нади”ни тушириб қолдирганим ҳам ёмон бўлмади... Ана энди тушуниб кўришсин: ким ўйчан, нима ҳақида ўйлаяпти, унинг ўйларининг кимга неччи пуллик қизиғи бор?!

Кўшиғини яна бир марта айтди ҳамки, на ўт-ўланлар, на шох-шаббалар орасида танини титроққа солувчи таниш вишиллаш эшитилмади. Хотиржам бўлиб, яна-да тезроқ юриб кетди. Қанчалик тезроқ юрсам, шунчалик Холис Сўқмоқдан тезроқ ўтаман, қолаверса, бирон илон кўшиғимнинг нима ҳақида эканини билолмайди, деб ўйлади Топқир. Ўзининг топқирлигига яна бир карра қойил қолди. Энди у кўшиқ айтган кўйи юрмади, ўқтин-ўқтин сакраб-сакраб югура кетди. Фақат баъзан нафас ростлагани ва кўшиғининг ҳавога учиб кетаётганига қаноат ҳосил қилгани бир муддатга тўхтарди.

Кейинги гал Топқир Холис Сўқмоқ ёнида ўсиб турган ёввойи нок дарактининг тагида тўхтади. Бу ерда нафас ростлашдан ташқари, да-

рахтдан тўкилган, лекин қобонлар еб улгурмаган нокларни тановул қилмоқчи бўлди.

Айни шу пайтда икки маймун — она-маймун ва бола-маймунча думлари билан юқори шохлардан бирига осилиб олиб, дарахтда саланглаб туришарди. Топқирнинг яқинлашиб келаётган қўшиғини тинглаб, она-маймун саланглашдан таққа тўхтади ва безовталаниб қўшиқ мазмунига қулоқ тутди. Бола-маймунча ҳам қулоғини динг қилди.

— Яна қуёнлар Қироли кимнидир илонларга соттиряпти, — деди она-маймун, — овози қанчалик совуқ эшитилишини-чи бу Жарчи сотқиннинг.

— “Ба-ба-ба-қа Ботқоғи” нима? — сўради бола-маймунча.

— “Бақалар Ботқоғи”-да! — деди она-маймун тагин думига осилганча саланглар экан. — Тасалли шундаки (ва тебраниш кучини ошириш учун саланглаганча икки қўлини силтади), бу ерда уларни, анови Жарчи сотқинларни қанча кўрган бўлсам, улар феълларига яраша жазоларини олиб ўз қурбонларининг ортларидан (тагин бир марта тебраниш кучини ошириш учун қўл силтади) ўзлари ҳам асфаласофилингга кетганлар.

— Бундан чиқди, сотиш — ўлдириш экан-да, а? — сўради бола-маймунча, — Бошқа бировнинг қўли билан ўлдириш...

— Ҳа, — маъқуллади керакли тебраниш тезлигини қўлга киритган она-маймун. — Маҳаллий халқ айтганидек, ўз яқинини бегонанинг қўли билан ўлдириш дейдилар буни!.. Ана энди менга қараб тур! Кўряпсанми, мен гавдамни қанчалик эркин тутиб турибман. Энг баланд нуқтага силтаниб чиққанингдан кейин думингни туширасан-да, ҳеч нимани ўйламай ўзингни пастга отасан. Керакли шохга учиб боргач, енгил бир ҳаракат билан унга дум ташлайсан. Ўзинг тагин учишда давом этасан. Думинг шохга ўралиб қолади. Қарабсанки, сен тагин саланглаб турибсан-да.

— Нимагадир менинг думим тутиб қолмай, ерга йиқилиб тушавераман-ку, — деди бола-маймунча.

— Чунки сен учаётганингда кўрққанингдан қўлинг билан мўрт шохларга ёпишмоқчи бўласан, — тушунтирди она-маймун. — Қарабсанки, на қўлинг, на думинг иш беради. Ёдингда тут, пастга тушишда ҳамма гап учиш тезлигида. Йиқилишдан кўрқма. Муҳими — тезликда. Бир, — деди у силтанишни кучайтириб, айни чоғда, жисмини бўш қўйиб ва шу билан ўзининг чаққонлигини намойиш қилиб, — икки, уч...

Она маймун авзойидаги шу ерлик аёллар ҳайвон жунидан кийим тўқиётган пайтидагидек хотиржамлик билан пастга уча кетди. Бир пайт думи керакли шохга маҳкам ўралди-да, ўзи тагин бутун оғирлиги билан пастга саланглаб осилди-қолди.

— Тушунарлими? — пастда саланглаган қўйи боласига қарар экан, сўради она-маймун.

— Тушунарли, — деди боласи ўзига бир қадар ишончсизлик билан, пастга — онаси саланглаб турган жойга ва ундан ҳам пастроққа — она-маймун думи билан осилгани сабаб ерга дувва тўкилган нокларни териб еб, дарахт соясида юрган Топқирга қараб.

Нокни еб бўлгач, Топқир ўйноқлаган маймунларга ҳавас билан тикилди. Уларга маза, ўйлади маҳзунлик билан, шохдан шохга сакраб ўйнайдилар, ҳеч қандай қўшиқ айтиш ташвишлари йўқ, Қиролнинг топшириғи йўқ!

— Хўш, сенга ким халақит қиляпти? — кутилмаганда ичидан чиққан бир овоз қулоқларига чалинди.

— Ким деганинг нимаси? — сўради у бу антиқа ҳолдан ажабланганча овозини баландлатиб. — Модомики табиат мени Топқир қилиб яратган экан, яхшироқ яшашим учун топқирлик кўрсатишим керак-ку.

У ичидаги овоз нима деб жавоб қилишини кутиб қулогини динг қилди, лекин овоз чиқмади.

— Энди ақлинг кирди, шекилли? — деди Топқир унга ва ўз йўлида давом этди.

У Холис Сўқмоқнинг охиригача бориб, ортига қайтди. Бутун йўл бўйи ичимга қанақанги иблис кириб олди экан деб боши қотди. Ўзини баттар безовта-беҳаловат ҳис қилди. Энг қизиғи, бу овоз кутилмаганда бир марта бош кўтарди-да, кутилмаганда тилини тишлаб қолди. Майли, сен мен билан баҳслашмоқчи бўлсанг баҳслаш, деди Топқир унга, акс ҳолда буёғи қандоқ бўлди? Бирданига бош кўтардинг, тагин бирдан жим бўлиб қолдинг. Икки ўртада кайфиятимни баттар расвойи радди бало қилдинг. Бор-э, ана, сенга қасдма-қасдига кўшигимни яна бир марта айтганим бўлсин.

Қандайдир ўйчан,
Тепаликда ўтирибди.
Пам-пам, пам-пам, пам-пам-па!
Ва Ба-ба-ба-қа Ботқоғи!
Аммо бўрон барибир бошланапти!

У кўшигини айтиб бўлиб чакалакзорга сергаклик билан қулоқ тутди. Яқин атрофда ҳеч бир хавфли товуш эшитилмади. Майли, кўшигимни сенга бағишлаб яна бир марта айтаман, деди у ўша ичидан чиққан овозга, ана ундан кейин тамом-вассалом, нарёғига мен ҳам озодман!

Кутилмаганда у бир қирққулоқ буталар тагида лаънати вишиллашни эшитди. Илоннинг кўзга кўринмас гавдаси қирққулоқ буталари учларини чайқатган кўйи судралиб бориб дарё томонга тушди-кетди. Ким қаёққа қараб судралса — ихтиёри-да, юраги шувиллаб ўйлади Топқир ўзини тинчлаштириш умидида. Йўқ-йўқ, мен унинг айнан ўша Ўйчан ўтирган томонга судралиб кетаётганига ишонмайман! Бундай бўлиши мумкин эмас! Бундай бўлишига ишонмаслигини ўзига ўзи кўрсатиб қўйиш умидида энди кўшигини тўхтовсиз айтишга тушди.

Айни чоғда миясида фикрлар гужгон ўйнади. Негаям оддий куёнлар сафига қайтиб кета қолмадим-а, дея афсусланди. Ахир, мен оддий куёнларга ўхшаб яшаёлмасдим-да, дея ўзини ўзи овутди. Эҳ, агар Қироличанинг тўхфасини очкўзлик қилиб еб қўймаганимда эди, бош олиб кетишим мумкин эди! Эҳ, Қирол билан Қиролича карам япроғининг ярмини еб қўйганимни аввал-бошдаёқ билишганини билганимда эди, бундай тақдирда ҳам бош олиб кетсам бўларди! Оҳ, агар, оҳ, магар... деб ўйлади Топқир Холис Сўқмоқдан кўшиқ айтган кўйи ортига бетўхтов қайтар экан.

Балки ўша илон дарё билан ботқоқ қошидаги тепалик томонга унинг кўшигини эшитиб эмас, ўзича кетаётган бўлса-чи? Эҳтимол аллақачон бутунлай йўналишини ўзгартиргандир? Балки Ўйчан ўйлашга чек қўйиб, ўзи ўтирган тепаликдан жўнаб қолгандир?.. Бири биридан мудҳишроқ ўйлар исканжасидан кутулиш умидида турлича хаёлларга борди Топқир. Ана, нок дарахти, деди ўзига ўзи, агар маймунлар ўша-ўша дарахт тепасида саланглаб турган бўлсалар, бу ердан илон ўрмалаб ўтган-ўтмаганини улардан сўраб биламан. Зора илон аллақачон бошқа томонларга бурилиб кетган бўлса!

Айни лаҳзаларда ҳам она-маймун билан бола-маймунча дарахт тепасидан ерга сакраш усуларини машқ қилишаётган эдилар. Ўтган вақт мобайнида бола дарахтдан сакраганида думи шохни тутиб қололмай ерга йиқилиб тушган эди. Лат еган биқинини силаган кўйи у онасининг сакраш усуларини пухтароқ ўзлаштиришга қаратилган танбەҳларини эшитарди.

– Ахир мен ҳозир ҳеч бир шохга қўлим билан ёпишиб олганим йўқ эди-ку, нега шунда ҳам ўхшамади? – сўради у ўзини оқламоқчи бўлиб.

– Айнан шунинг учун ўхшамадики, – тушунтира бошлади она-маймун думига осилиб саланглаган қўйи боласига қараб, – сен тағин баттарроқ кўрқиб кетдинг. Шу қадарки, кўрққанингдан думинг ҳода-дек қотиб қолди! Ҳолбуки ўзингни ерга отганингда мутлақо кўрқмаслигинг, думинг ҳам юмшаб, тамомила эркин ҳаракатланиши керак... Ана шундагина у гавдангни кўтара оладиган даражада шохга бемалол ўраллади... Қани, яна бир марта машқ қилиб кўрайлик-чи...

Бола-маймунча думини шохга ўраб, силтаниш учун эндигина қўлларини қанотдек ёзган эди, пастдаги Холис Сўқмоқ қошида ўрмалаб кетаётган илонни кўриб қолди.

– Илон! – қичқириб юборди у. – Мен кўрқяпман!

– Дарё томонга кетяпти, – тушунтирди она-маймун.

– Уни анови Жарчи йўлламадимми мабодо?! – сўради бола-маймунча.

– Бошқа ким бўларди, – чуқур хўрсинди она-маймун, – қўявер, у кетадиган жойига кетиб бўлди.

– Тўхтагн, ойижон, – ёлворди бола, – мен беихтиёр титраб кетяпман... Анови Ўйчан тепаликда ўтиргани, у томонга ўзининг куёнлари йўналиш берган илон ўрмалаб кетаётганини ўйласам, кўрққанимдан думимгина эмас, бутун аъзойи баданим алланечук карахт бўляпти...

– Қани, ўзингни қўлга ол-да яна бир марта машқ қил, – деди она-маймун, – демак, энди муҳими думни юмшоққина тутишда...

Бола-маймунча нимагадир ҳеч ўзини қўлга ололмасди. Шу пайт кутилмаганда сотқинлик қўшиғининг жарангдор овози қулоқларга чалинди. Бу Қиролнинг Жарчиси Холис Сўқмоқ бўйлаб тўхтамасдан ортига қайтаётганда тинмай айтаётган қўшиғи эди.

– Энди нимага қўшиқ айтяпти? – ҳайрон бўлиб сўради бола-маймунча, – наҳотки у илон ўша томонга ўрмалаб кетганини билмаса?!

– Билганда қандоқ! – жавоб қилди она-маймун, – Ҳеч ким сотқинлик билан қўшиқ ўзаро боғлиқ эканини билмасин деб атайин айтяпти-да у!.. Гўё у ўз-ўзича қўшиқ айтиб юрибди, илон бўлса, ўз-ўзидан Ўйчанга юзма-юз келиб қолгандек...

– Устомонликни қаранг! – хитоб қилди бола-маймунча. – Шу ерлилар куёнлардан тарқалишмаганми мабодо?

– Билмасам, – деди она-маймун, думига осилиб турган ҳолида Холис Сўқмоққа қулоқ тутишда давом этар экан, – улар ўзларича гўё бизлардан тарқаган эканликларини гапиришади!..

Шу пайт Топқир нокка етиб келди ва ўша-ўша дарахт шохида осилиб турган маймунларни кўрди. Улар ўз сотқинлигидан кейин кўриб турган биринчи тирик жонлар эди. Шу боис уларни кўриб қувониб кетди. Бирдан жаҳонда ҳеч нарса ўзгармагандек, ҳаммаси аввал қандай бўлса, шундайлигича тургандек туюлди. Мана, ёввойи нок, аввал қандай ўсган бўлса, ҳозир ҳам шундай ўсяпти. Мана, маймунлар, сакрашни машқ қилаётган эдилар, ўша-ўша сакрашни машқ қилаяптилар. Ҳа, ҳамма-ҳаммаси аввал қандай бўлса, шундайлигича турибди... Кутилмаганда у ким биландир, ақалли шу маймунлар билан гаплашишни жуда-жуда хоҳлаб қолди.

– Ҳой, дарахт тепасидагилар, – қичқирди у пастда туриб, – шохни бир силкитиб юборсинлар, биз ҳам нок еб маза қилайлик!..

Жимлик! Фақатгина она-маймун осилиб турган шохнинг бир маромда гичирлаши эшитилади. Топқир яна ўзини қандайдир нохуш ҳис қилиб, назарида, ҳаёт зерикарли туюлди.

– Силкитсанг асаканг кетадими?! – қичқирди у тепага қараб.

Яна жимлик. Наҳотки илон шу ердан ўтиб, Ўйчан ўтирган дарё томонга ўрмалаб кетган бўлса?!

Оғир жимлик. Аммо маймунлар узоқ жим туролмадилар.

– Сен шу ердан илон ўрмалаб ўтган-ўтмаганини билмоқчисан-да, а? – ниҳоят, истехзо билан сўради у.

Билар экан дея юраги шувиллаб ўйлади Топқир ва, айна чоғда, бу тили бир қарич маймунга нисбатан ўзида нафрат ҳис қилди.

– Мен хоҳлаганимни айтдим, сен ҳам хоҳлаганингча тушунаввер, – у мағрурлик билан жавоб қилди-да, жим қолди.

– О, қанчалик безбет экан, – шивирлади бола-маймунча.

– Ҳозир мен сакраб тушаман-да унинг ана ўша без бетига тупураман, – гижиниб шивирлади она-маймун, – сен менинг қандай учиб тушишимни кузатиб ўрганиб тур...

– Тупуринг унинг без бетига, тупуринг, ойи! – қувониб шивирлади бола-маймунча ва ҳаяжонланганидан шохни силкитиб ўйнай бошлади.

Она-маймун думига осилиб турган ердан бир силтаниб пастга учиб кетди. Думини шундоққина Топқирнинг бош устидаги шохга ўради. Маймун осилган шох силкиниб, ноклар ерга дўлдек тўкилди. Топқир бошига ёғилган кутилмаган балодан қаттиқ кўрқиб, топқир бўлишига қарамасдан, ўз ҳаётида биринчи маротаба нима бўлаётганига ақли шошиб қолди. У сотқиннинг юраги ҳар бир кутилмаган ҳодисани қасоснинг бошланиши сифатида қабул қилишини ҳали билмас эди.

– Оббо! – ниҳоят, Топқирнинг рангига қон югурди, – бу сенми-сан, маймун?

– Йўқ, азоб фариштаси осмондан тушди, – пичинг қилди маймун думига осилиб салангланганча.

– Бу ерда азоб фариштасига нима бор? – совуққонлик билан сўради Топқир. У ўзини тутиб олиб, Қирол Жарчисига муносиб жиддий қиёфага кириб улгурган эди.

– Гап шундаки, – деди она-маймун, – қўшиғингни бас қилиб унингни ўчиришинг мумкин, чунки керакли жонивор керакли томонга аллақачон судралиб кетди-да, мурод-мақсадингга етдинг!

– Бу ерда илоннинг нима алоқаси бор?! – Топқир ўзини йўқотиб беихтиёр қичқариб юборди. – Мен тўхмат қилишларига йўл қўймайман! Мен Қиролнинг Жарчисиман! Мен арз қиламан! Мен! Мен! Мен!

– Эътиборинг учун, мен илон ҳақида ҳеч нима деганим йўқ, – деди маймун ўша-ўша думига осилиб саланглар экан.

– Йўқ, дединг! – қичқирди Топқир. – Бу қандай беадаблик! Бу Қирол Жарчисининг устидан кулиш! Сен Холис Сўқмоқ устида машқ қилияпсанми ҳали?! Мен буни шундай қолдиролмайман!

Ростдан ҳам, Холис Сўқмоқ устида машқ қилиш мумкин эмас ва, умуман, бу билан ади-бади айтишмаганим маъкул, деб ўйлади Маймун. Боласига кўрсатиб қўймоқчи бўлган башарага туфлашга журъати етмай жимгина тепага кўтарилиб кетди. Топқир эса, газаб билан қулоқларини ўйнатиб ва ўзича нималарнидир мингирлаб йўлида давом этди.

– Нима бўлди, туфладингизми? – сўради бола-маймунча онаси юқори шохга кўтарилиб ёнига ўтирганида.

– Туфлаганда қандоқ! – деди она.

– У нима қилди? – сўради бола.

- У нима қиларди. Жуфтакни ростлаб қолди-да!
- Ойи, – деди бола-маймунча, – мен югуриб бориб Ўйчанни огоҳлантириб келайми?
- Аралашмаганинг маъқул, – деди она-маймун. – Қолаверса, энди кеч...
- Балки улгурарман? – бетоқатланди бола-маймунча. – Ахир, мен ербағирлаб сакрашга уста бўлиб кетганман-ку...
- Йўқ дедимми – йўқ! – яна-да қатъийроқ жавоб қилди она-маймун. – Сен ҳали бунақа ишларга аралашшига ёшлиқ қиласан, болам.
- Ойи, ойижон! Ўтиниб сўрайман. Мен югураман! Мен учиб бораман! Мен улгураман! – ёлворди бола-маймунча.
- Йўқ дедим-ку сенга! – таҳдидли овозда деди она. – Сен ҳали кўп нарсаларни тушунмайсан, болам!.. Ўйчанга менинг ҳам раҳмим келади... Унинг таълимоти биз учун ҳам фойдали эди... Начора, у ҳаддан ташқари чуқур кетди... Ҳаддан ташқари...
- Унга шунақанги ачиниб кетяпманки! – онаси уни ҳеч қаёққа қўйиб юбормаслигини тушунган бола-маймунча йиғлашга тушди. – Ўйчан у ёқда ўйланиб ўтирибди, бу ерда бўлса, уни аллақачон сотиб бўлишган.
- Нима ҳам қила олардик, – чуқур хўрсинди она-маймун ва боласини тиззасига ўтказиб, бошини силай бошлади, – тубжойлилар фан қурбон талаб қилади дейишади... Агар қуёнлар тубжойлиларнинг экин далаларига кирмай қўйсалар, эҳтимол бизнинг тубжойлилар жўхоризорларини холи қўйишимиз масаласи ҳам пайдо бўлар... Ўйчан ҳаддидан ошиб кетган...
- Ахир, ойижон, сиз ўзингиз айтгансизки, тубжойлилар биздан келиб чиққан, – эслатди бола-маймунча аста-секин ўпкаси босилиб ва боши билан онасининг жағига суйкалиб. У онасига бошидан бит қидириш кераклигини шу тариқа эслатар эди.
- Биринчидан, буни мен эмас, уларнинг ўзлари айтишган, – деди она-маймун ва тирноқларини қирсиллатиб унинг бошидан бит тера бошлади, – иккинчидан эса, иш маккажўхорига бориб тақалганида улар бизнинг қариндошлигимизни унутиб, итлари билан кўрқитишади ва йўлимизга ўзларининг тимсоҳнинг оғзидек даҳшатли қопқонларини қўйишади... Нима қиламиз, эҳтимол яна бир марта тепадан пастга сакрашнинг машқини олармиз?
- Фақат бугун эмас, – хафақонлик билан жавоб қилди бола-маймунча, – бугун шунақанги ҳаяжонландимки!..
- Унда уйимизга кетдик, – деди она-маймун, – ўзимизникиларга кўрган-эшитганларимизни айтиб берамиз... Қизик, буларнинг ҳаммаси нима билан тугаркин...
- Кетдик, – ноилож рози бўлди бола-маймун ва улар шохдан-шохга сакраб ўрмон ичра кўздан йўқолдилар.
- Бу вақтда Топқир қарийб бугун Холис Сўқмоқни ўтиб, қуёнларнинг дастлабки қишлоғи яқинидаги кичик бир кўл қошига келган эди. Йўл бўйи у бўлиб ўтган воқеаларни ўйлади ва эндига келиб қарийб ҳовуридан тушди, ҳатто маймунларни паққос унутди.
- Биринчидан, ўйлади у, эҳтимол илон дарё тарафга ўзининг шахсий ташвишлари билан кетаётгандир. Иккинчидан, эҳтимол Ўйчан ҳақдир ва илон уни ютолмас. Учунчидан эса, ана, жанубдан қанақанги қуюқ булут бостириб келяпти. Ҳаш-паш дегунча момоқалди-роқ гумбурлайди ва Ўйчан момоқалди-роқ остида яйдоқ тепаликда ўтиравермаса керак. Ўйчаннинг тирик қолиш эҳтимолларини кўпайтиргани сайин у ўзини тетик ҳис қилаверди.

Айни шу куёнларнинг дастлабки қишлоғи қошидаги кўл бўйида у тасодифан Ўйчаннинг хотинига дуч келди.

— Сен бу ерда нима қилиб юрибсан? — сўради у ҳол-аҳвол сўрашувлардан сўнг.

— Қишга беда ғамлаштиряпман, — деди у чуқур тин олиб. — Биласан-ку, менинг эрим ҳамон ўйляпти...

— Ахир сен Қиролдан нафақа оласан-ку, — ажабланди Топқир.

— Олти оғизга икки дона сабзими? — сўради куён бош кўтариб. — Йўқ, мен Қиролдан миннатдорман, лекин барибир яшаш учун курашиш керак...

Афтидан, момоқалди роқ бўладиганга ўхшайди, — ўйчанлик билан деди Топқир ва осмонга кўз ташлади. Ростдан ҳам, жанубдан қоп-қора, катта умид уйғотувчи булут бостириб келарди.

— Мен шу атрофда яшайман-ку, — деди куён осмонга бирров кўз ташлаб.

— Менга қара, агар момоқалди роқ гумбурласа, эринг уйга келадими? — беихтиёр сўради Топқир.

Ўйчаннинг хотини Топқир нимагадир ишора қиляпти деб ўйлади. Қачонлардир ёшликларида иккаласи уни севишарди. Аммо у ёшлик қилиб Ўйчанни танлаган эдики, бунга ҳали-ҳануз жуда афсусланади.

— Нималар деяпсан, — деди у кўл силтаб, — билсанг, у тонг-саҳардан то тун ярмига қадар ўша жойида ўтириб олади-да ўйлайверади. Кундуз кунни уйига таёқ билан ҳайдаб киритолмайсан...

— Ҳолига ачинганимдан айтяпман-да, — деди Топқир, — панаси йўқ тақир жой бўлса... Нима бало, у кунни бўйи ёмғирга бўкиб ўтираверадими энди?

— Мен уни сендан яхшироқ биламан-ку, — деди куён Топқирнинг кўзларига тикилиб, — шундай бўлгач, уйга юр, Худо берган нарсалар билан меҳмон қиламан...

— Йўқ, раҳмат, — деди Топқир, ниҳоят, унинг ишорасини тушуниб, аммо бу иши ўтакетган ноинсофлик бўлар дея ўйлаб, — мен ҳали Қирол ҳузурида ҳисоб беришим керак...

— Ҳа, — дея чуқур сўлиш олди куён, — сен энди шунақанги катта амалдорсан-да... Бизга йўл бўлсин!..

— Ҳе-е, — кўл силтади Топқир, — нимаси амал! Ҳа, Қўйилганман, ҳа, тўйгунимча еб-ичишим мумкин... Лекин шуни тушундимки, бахт бунда эмас экан...

— Ҳаммаларинг шунақа дейсанлар, — тагин чуқур хўрсинди Ўйчаннинг хотини, — менинг бўлса, бедадан кўнглим айнийди... Тентак эрим ҳам мансабдор бўлиши мумкин эди, хоҳламаганини кўрмайсизми!

— Майли, хайр, — деди Топқир ва йўлида давом этди. Кайфияти баттар бузилганини ҳис қилди.

— Хайр, — жавоб қилди Ўйчаннинг хотини ва тагин бедани қиртишлай бошлади. — Истаган пайтингда кир... Ҳолимга яраша... Борига барака деб...

Топқир мужмал тарзда бош ирғади ва тўппа-тўғри Қирол Ўтлоғидан чиқиш учун кўл бўйлаб тикка суза кетди.

Ўйчан дарё қошидаги ўзининг яшил тепалигида ўтирарди. Бир томонида қалин ўрмон, бир томонида кенг Бақалар Ботқоғи. Ғамгин ва айни чоғда синчков нигоҳ билан атрофига тикилади. Аниқроқ айтганда, синчков ва айнан шунинг учун ҳам ғамгин нигоҳ билан атрофига тикилади.

Мана, пашша лапашанглик қилиб Бақалар Ботқоғи устидан жудаям пастлаб учди ва уни бақа тутиб олди. Ана, бақа ҳам лапашанглик қилди ва уни бақажўр қуш тумшугига илиб учди. Уёқда бошқа бақажўр қуш эса, бу бақажўр қушнинг тумшугидаги бақага ҳасад билан тикилар экан, оғзиочиқлик қилувди, уни тимсоҳ ўзининг даҳшатли оғзига тикди. Нарироқда тубжойлилар эса, лаллайган тимсоҳни тўрга илинтириб тутиб олишди-да, иштаҳа кўзгайдиган луқмаларга (уларнинг назарида) бўлаклаб қайиққа юкладилар ва нариги қирғоққа сузиб кетдилар. Аммо улар ўз қишлоқларига қадар сузиб етмасларидан, сув устида ҳаддан ташқари эгилган биттасини бошқа бир тимсоҳ қайиқдан юлиб олишга муваффақ бўлди.

– Мана шуни улар ҳаёт дейдилар, – деди Ўйчан ёнида ўтирган Чанқоққа бош чайқаб.

– Устоз, – деди Чанқоқ, – барибир, ўйлашимча, агар ўшанда сиз куёнларга ўғирликни сақлаб қолишни ваъда қилганингизда эди, масала бизнинг фойдамизга ҳал бўлар эди. Сиз галабага шунақанги яқин турган эдингизки!.. Наҳотки бизнинг гўзал мақсадларимиз ҳаққи-хурмати бир маротаба ёлғон гапириш мумкин эмас эди?

– Йўқ, – жавоб қилди Ўйчан, мен бу ҳақда кўп ўйладим. – Айнан тириклик ҳамиша ҳаракатланиб ва ўзгариб тургани учун ҳам бизга олмосдек мустаҳкам дастуруламал керак, у эса, айна ҳақиқатдир. У тўлақонли бўлмаслиги мумкин, аммо ҳаттоки энг юксак мақсадларнинг ҳаққи-хурматига ҳам онгли равишда бузилган бўлиши мумкин эмас. Акс ҳолда ҳаммаси тутдек тўкилиб кетади... Денгиз сайёҳи мўлжални учаётган юлдуздан олмаслиги керак...

– Аммо галаба шунақанги яқин эдики, устоз, – куёнлар Қиролни тахтдан ағдаришига бир баҳя қолган ўша улуг кунни эслатди Чанқоқ.

– Барибир мумкин эмас, – такрорлади Ўйчан, – ахир биз куёнларга нисбатан бўлаётган улкан ноҳақликларни бартараф қилганимизда эди, бегоналарнинг далаларига нисбатан кичкинагина ноҳақликлардан ҳам қутулишнинг имконияти пайдо бўлар эди. Бундан ташқари, куёнлар ҳаётидаги бошқа майда-чуйда ноҳақликлар, жумладан, янги ноҳақликлар юзага келиши мумкин эди. Масалан, куёнлар ўзларича такаббурликка берилиб, улар чакалакзор аҳлини илонлар олдида кўрқиш ҳиссидан қутқардик, бинобарин, энди биз олий мавжудотмиз дея даъво қилишлари мумкин эди... Нималар бўлмайти дейсан... Шуни ёдингда тутки, биз ўша энг катта ноҳақликдан озод бўлганимиз заҳоти оддий куёнлар учун бу озодлик нашидаси дарров унутиларди ва ҳатто буткул йўқоларди. Ҳар хил майда-чуйда ноҳушликлардан бири куёнларнинг илонлар олдидаги ўлгудек титраб-қақшаши ўрнини дарров эгалларди-оларди. Ҳаёт шундай. Ички кўрқувнинг янгиланиш қонуни шундай. Тирикликнинг сақланиш қонуни шундай.

– Ахир ҳозир баттар бўлмадимиз? – Ўйчан асосий масаладан ҳаддан ташқари узоқлашиб кетаётганини ҳис қилиб эътироз билдирди Чанқоқ. – Куёнлар Қиролга садоқатли бўлиб қолишди-ку!

– Ҳозирча шундай. Куёнлар тафаккури илонларнинг ўтакетган аблаҳликлари туфайли айниган. Бу улкан аблаҳликка улар ўзларининг кичик аблаҳликлари, жумладан, тубжойлиларнинг экин далаларидан ҳосилни ўмариб қочишдек аблаҳликларини бошлаб мослаштирганлар. Бу қотиб қолган тафаккурни кўзғотиб қайта шакллантириш – мана бизнинг мутлақо енгил бўлмаган вазифамиз.

– Ишонч бормикан, устоз? – сўради Чанқоқ. – Агар ҳаммаси эски ҳаммом- эски тос бўлиб қолаверса-чи?

– Ишончдан ҳам юксакроқ нимадир бор, ука, бу – умид, жавоб қилди Ўйчан. – Куни кеча мен бу ерда ёлғиз ўтирувдим, бугун, мана, гарчи ўзинг учун фойдасиз ва хатарли бўлса-да, сен қошимга келдинг.

– Майли, яхши, – тагин эътироз билдирди Чанқоқ. – Ёлгон гапирмаслик керак, дейлик. Аммо тубжойлиларнинг ўша лаънати экин далалари ҳақида гапирмасдан жимгина туришингиз мумкин эди-ку? Биз аввал Қиролни ағдариб ташлаб, ана ундан кейин онгни қайта қуришнинг энг қулай имкониятига эга бўлганимизда эди.

– Йўқ, йўқ ва яна бир карра йўқ, – такрорлади Ўйчан, – мен бу ҳақда кўп ўйладим. Барча халоскорларнинг ишлари айни шу сабабга кўра чапчасига кетган. Уларнинг ҳар бири ўзларининг олийжаноб вазифаларига маҳлиё бўлиб, беихтиёр уни жаҳоний ёвузлик устидан узил-кесил ғалаба деб талқин қила бошлаганлар. Аммо, мен аввал айтганимдек, шу топда ёвуз бўлган нарса йўқолгач, унинг ўрнини эртага ёвуз бўладиган нарса дарров эгаллайди-олади. Буни барча нодон халоскорлар тушуниб етмадилар ва шунинг учун ҳам ғалаба қозонгач, атрофдаги реал ҳаётдан узилишнинг даҳшатли чоҳига йиқилганлар.

– Доно халоскорлар-чи? – сўради Чанқоқ.

– Доно халоскорлар, – мийғида кулди Ўйчан, – ғалабага қадар яшаёлмаганлар... Нега нодонлар ғалаба қозонгач, тубанлашиб бошлаганлар, – давом этди Ўйчан. – Қўрқувнинг янгиланиш қонунини тушунмаганликлари учун улар унутиш касалини қўрқув деган балойи азимдан, ниҳоят, қутулиш деб қабул қилганлар. Шунинг учун ҳам улар ўзларининг қўрқувдан халос бўлганларини унутишга мойилларни сунъий равишда халоскорлик байрамларини нишонлашга мажбур қилганлар. Охир-оқибатда халос бўлганлар билан халоскорлар зимдан бир-бирларига нафрат кўзи билан қарай бошлаганлар. Халоскорлар ўз қавмдошларимизни бахтиёр қилдик, аммо улар аҳмоқлиги учун буни тушунмаяптилар дея ўйлаб, бу фикрни кеча-кундуз уларнинг мияларига қуйишга уринганлар. Халос бўлганлар халоскорлик уларни бахтиёр қилмаганини билганлиги сабабли халоскорлар бахтиёр қилишга ваъда берганлари, амалда нафақат бахтиёр қилолмаганлари, ҳатто, устига устак, улар ҳис қилмаётган нарса, яъни, халос бўлиш бахтини тан олишга мажбур қилаётганлари учун ана ўша халоскорларга газабу нафрат билан қарай бошлайдилар. Ғалаба ҳақиқатга эришиш воситасидан ана ўша ҳақиқатнинг ўзига айлантирилади. Ёдингда тут: қаердаки ғалаба ҳақида кўп гапирилаётган бўлса, ўша ерда ҳақиқатни унутиб қўйганлар ёхуд ундан яширинишга уринадилар. Илонлар ўзларининг куёнлар устидан кундалик ғалабалари хусусида гапиришни қанчалик севишларини эсла ва бизнинг иккиюзламачи Қиролимиз илонлар томонидан ютилаётган куёнлар сонининг тасодифан камайишини куёнларнинг навбатдаги ғалабаси, ютилган куёнлар сонининг ошишини эса, илонларнинг вақтинчалик ютуқлари деб талқин қилишини эсла.

– Ўшанда биз уни тахтдан ағдариб ташлаганимизда эди, – ўз гапидан қолмади Чанқоқ, – агар сиз карам ҳиди анқий бошлаганида куёнларнинг ҳафсалаларини пир қилмай жимгина турганингизда эди!..

– Йўқ, йўқ ва яна йўқ, – қайсарлик билан такрорлади Ўйчан, – мен бу хусусда кўп ўйладим. Барча қайта қурувчиларнинг ишлари шунинг учун касод бўлганки...

– Сиз буни гапирган эдингиз, устоз, – унинг гапини бўлди Чанқоқ, – қачонки сиз бизнинг ҳаётимиздан олинган аниқ мисол орқа-

ли ўз қарашларингизни исботласангиз, фикрингиз менинг ақлимга яхши етиб боради.

– Яхши, – деди Ўйчан ва бир муддат ўйланиб олиб, давом этди: – Мана сенга мисол. Тасаввур қил, куёнлар қавмига қандайдир илон таҳдид соляпти. Куёнлар чарчаган, чопқиллаб қочяпти, ниҳоят, дарёга яқинлашиб қолишди. Дарё уларнинг халоскори, чунки куёнлар ундан бемалол сузиб ўта олади, анави илон эса, тасаввур қилки, сувдан кўрқади. Агар куёнлар сувгача чопқиллаб бора олсалар, улар муқаррар равишда кутулиб кетадилар. Бироқ кўпчилигининг силласи қуриган. Дарёгача эса, тахминан юзта сакрашлик масофа бор. Мана шундай пайтда йўлбошловчи силласи қуриган йўлчиларга янги кучгайрат бахш этиш учун “Куёнлар, бўшашманг! Дарёгача бор-йўғи йигирма сакрашлик йўл қолди!” дейиш ҳуқуқига эгами?

– Менимча, эга, – деди Чанқоқ бу манзарани ўзича тасаввур қилишга уриниб, – кейинчалик улар халос бўлишганида нега шундай деганини тушунтираверади-да!

– Йўқ, – деди Ўйчан, – жамики қайта қурувчилар шундай деб адашганлар. Ахир, куёнларни халос қилиш вазифаси замонда чекланмаган-ку. Дарёни кечиб ўтган куёнлар бир муддатгина нафас ростлайдилар, холос. Бизнинг ўша умумлаштириб айтаётган илонимиз дарёнинг тепароғидан ва ё пастроғидан устига ташланган ёғочни топди-да, осонгина ўтиб, таъқибни яна давом эттирди, дейлик. Ахир, бизнинг илонимиз умумлашма тимсол, куён гўштини севувчилар эса, ҳамиша ҳамма жойда сероб... Кўпинча ёмғирдан қочиб қорга тутилишга тўғри келади биз бечораларга...

– Хуллас, мен ўйлайманки, керак бўлган пайтида ёлғон гапириш ҳуқуқини сақлаб қолиш мумкин!

– Йўқ, – деди Ўйчан, – бундай ҳуқуқ йўқ ва бўлмаслиги шарт. Куёнлар ўз йўлбошчиларидан ёлғон айтиб кучгайрат бағишлагани учун нечоғли миннатдор бўлмасинлар, улар онгида “Бу ёлғон гапириши мумкин” деган фикр ўрнашиб қолади. Бинобарин, кейинги гал хавфхатар ҳақидаги огоҳлантиришни энди улар атайин муболаға қилипти деб талқин қиладилар. Йўлбошловчи ҳам ҳақиқат номидан ёлғон гапириб ҳақиқатни сотди, уни қадрсизлантирди. Ҳақиқатни у қанчалик қадрсизлантирса, шунчалик унинг ўзи ҳақиқатни ҳурмат қилмаган бўлади. Ҳақиқат унинг асабига тегадиган бўлиб қолади.

– Ё Худо, буларнинг барчаси қанчалик мураккаб экан! – хитоб қилди Чанқоқ. – Биз нима қилишимиз керак энди?

– Куёнларнинг “Илонлар бизни гипноз қилипти” деган янглиш фикрини ҳар боб билан чиппакака чиқариш керак. Ўз табиатини такомиллаштира бориб, куён беихтиёр ёки ожизлиги туфайли қоқилиши, ҳатто ҳаддидан ошиб тубжойликларнинг томорқаларида бамайлихотир сайр қила бошлаши мумкин, аммо комиллик олмосдек қаттиқ ва тоза бўлиб қолмоғи керак. Мен айтдим-ку, денгизчи мўлжални учар юлдуздан олмаслиги керак. Гап хатолар ва адашишлар миқдоридан эмас, гап бошқа ёқда. Бировнинг томорқасида тараллабеод қилаётган куён бу хатти-ҳаракатининг тубанлашув эканини англаб етса, демак, келажак барбод бўлмаган. Агар у бу тубанлашувни ўз табиати ёхуд чакалакзор қонунлари билан оқлашга тушса, таназзул ана шу ердан бошланади. Шу ердан улуг мақсадга хиёнат, ёлғон, риёкорлик бошланади ва бу боши берк кўчанинг охири вой бўлади!

– Устоз! – беихтиёр қичқириб юборди Чанқоқ, – Бу ёққа илон судралиб келяпти. Биринчи кўришим илон очиқ майдонда ошкора ов қилмоқчи бўлаётганини!

– Нима қипти, – деди Ўйчан, – сен, ахир, уларнинг гипнози – бу биздаги қўрқув эканини яхши биласан-ку.

– Умуман олганда, гапингиз тўғри-я, – каловланди Чанқоқ, – тагин ким билади дейсиз...

– У ҳолда четроққа ўтиб кузат-да, нимаики гапирган бўлсам – айни ҳақиқатлигини кўр!

– Мен уяляпман, устоз, лекин нима қилай, қўрқувим уятдан устунроқ...

– Мен сени айбламайман... Сен ҳали ўйлаб ўйингнинг тагига етганинча йўқ... Қачон азобли ўйлардан кейин сенга ҳақиқатнинг зарраси очилса, ана ўшанда сен уни ҳимоя қилиш йўлида қўрқмас бўласан...

– Шунда ҳам, устоз... Ахир, анависи бир кўзли ногирон эди, лекин бунисининг важоҳати ёмон... Балки вақт борида қочиб қолармиз?..

– Қиролга бунақанги шодланиш имконини бермайман, – деди Ўйчан ўзи неча кунларни жондош-қондош куёнларининг қисмати ҳақида ўйлаб ўтирган қадрдон тепалиги томон ўрмалаб чиқиб келаётган илонга кўз тикиб.

Кўп ўтмай илон тепаликка ўрмалаб чиқди. Бу ўша Филай ўз кўргиликларини ҳикоя қилиб берган ўсмир, эндиликда балоғатга етган, ғайратчан, келажаги порлоқ илон эди.

У Жарчининг ашуласини биринчи бўлиб эшитди ва илонлар орасида шаклланган одатга кўра “ютиш ҳуқуқи”га эга бўлди. Вақти-вақти билан Қирол у ёки бу Жарчиси орқали у ёки бу куённи сотиб турарди ва илонлар бунга аллақачон ўрганган эдилар.

Ютиш ҳуқуқи тақдирнинг инояти, неъмат илоҳий ҳисобланарди. Ёш илон бу ҳуқуққа эга бўлганида аввалига қувонди, аммо ҳозирга келиб шашти анча пасайиб қолди.

Гап аввал-бошда шунда бўлдики, у бу ёққа келаётганида кўрсичқонни учратиб қолди ва Бақалар Ботқоғи рўпарасидаги яшил тепаликка қандай чиқса яхшироқ бўлишини сўради. Нима деб ўйлайсиз? Маълум бўлишича, кўрсичқон унга мутлақо нотўғри йўл кўрсатибди. Натижада у чакалақзорда бир неча соат адашиб-тентираб юриб-юриб, ахийри топиб келяпти бу лаънати яшил тепаликни.

Кўрсичқон алдаганини тушуниб етганида у бу алдовнинг мутлақо мантиқсизлигига ақли шошди. Нега, нега у мени алдади деб ўйлади илон ва ҳеч тушунолмади. Биринчидан, илонлар кўрсичқонларга мутлақо дахл қилишмайди. Иккинчидан, кўрсичқон унинг қаёққа нима мақсадда кетаётганини билмас эди. Агар уни ёввойи эчки ёки курка алдаганида, тушунса бўларди: илонлар фақат куёнлар ҳисобига кун кўрмайди-да, ахир. Аммо нега келиб-келиб кўрсичқон алдади экан? Бунинг кимга қандай фойдаси бор? Ахир, кўрсичқонга бундай алдовдан зиғирча ҳам наф йўқ-ку. Бас шундай экан, нега?! Нега?! Нима учун?!

Энди яшил тепаликка чиқиб олгач, унинг яланглигидан ҳайратга тушди. На бир дарахт, на бир бута, хуллас, ўлжа кутиб паналайдиган бирон жой йўқ! Қанақанги қарғиш теккан тепа эканки, ўйлади у, бу жойда яшашни Худо кўрсатмасин.

Яшил тепаликнинг энг устига ўрмалаб чиқиб, не кўз билан кўрсинки, у ерда битта куённинг ўрнига иккита куён уни кутиб ўтирибди. У куёнлар жуда тез кўпайишини биларди. Лекин бу иш уларда шу қадар афсонавий тезликда содир бўлади деб ҳеч қачон ўйламаган эди. Дарвоқе, уларнинг қай бири Ўйчан ва қай бири қай бирини туққан?

Оҳиста ўрмалаб келар экан, у иккала куёнга барабар кўз тикди-да, ҳар эҳтимолга қарши иккаласига ҳам айнан уни ютмоқчи бўлаёт-

ганини англатишга уринди. Куёнларга яқинлашар экан, у бир маромда нафас олишга ва ўзининг ҳолдан тойганини сездирмасликка ҳаракат қилди. Илонлар одатига кўра, куённи ютишга чоғланган илон дадил, гайратчан, куч-қувватга тўла эканини кўзларга аниқ-равшан кўрсатиши керак эди.

– Мени диққат билан эшит, – деди Ўйчан, – мен ҳозир мана шу илон билан тажриба ўтказаман, сен четроқда туриб кузат. Об-ҳаво маълумоти бўйича бугун гипноз қанча масофада таъсир қилар экан ўзи?

– Уч сакрашлик масофада, устоз, – хитоб қилди Чанқоқ судралиб келаётган илондан кўз узмасдан.

– Мендан бошлаб икки сакрашлик масофада чизиқ чиз, – деди Ўйчан хотиржамлик билан.

– Ахир бу жуда хавфли-ку, устоз, – эътироз билдиришга уринди Чанқоқ.

– Баҳслашма, вақтимиз жуда зиқ, – уни шоширди Ўйчан.

Илон яшил тепалик устида ўрмалаб келар, оралиқдаги масофа ўн сакрашча қолган эди. Чанқоқ бошқа ялингирмади. У устозидан илон томонга қараб икки марта сакради. Гарчи у устозининг ҳаётини хавф остига қўйишни мутлақо истамаса-да, бу Чанқоқнинг энг расво сакрашлари бўлди.

Шунга қарамай, у устози айтганидек чизиқ чизди ва дарров илондан тескари томонга бирийўла ўн маротаба сакради. Гарчи имкон қадар кўркувини жиловлашга уринса-да, унинг ҳар бир сакраши шунақанги ҳайратланарли даражада гўзал чиқдики, асти қўйверасиз. Энди у етарли даражада хавф-хатарсиз масофада ўтирар ва ҳаяжондан юраги дук-дук уриб, содир бўлажак воқеаларни кузатарди.

Илон тобора яқинлашиб келаверди. У ҳозирга қадар ютиш ҳуқуқи бу икки куёндан қайси бирига тааллуқли эканини билолмас эди. Агар бу икки куёндан бири иккинчисини туғиб улгурган бўлса, ўзининг кеч қолганини баҳона қилиб иккала куённи баравар ютиб юборолмайди-ку? Ё ютиш пайтидаги муддатидан аввал туғилиш деб талқин қилса бўлармикан? Ёки таваккал қилмагани маъқулмикан?

Аввалига ўзи томонга сакраб, қандайдир сирли белгини чизган, кейин бўлса, бутунлай узоқлашган куённинг антиқа хатти-ҳаракатлари унда кучли шубҳа уйғотди. Бу ерда нимадир бор деб ўйлади у ва имкон қадар ҳушёр бўлишга ҳаракат қилди.

Энди унинг ҳаракатида қандайдир қарама-қаршилик сезилди. Гавдасининг бошига яқин қисми ўз ҳаракатларини сезиларли даражада секинлатди. Дум қисми эса, бош қисмининг имиллашидан дарғазаб бўлгандек асабий тарзда тўлғанди. Думининг учи бетоқатлик билан майсаларни савалаб, уларнинг чангини қоқишга тушди.

Ўз ҳаракатини имкон қадар секинлатган ёш илон бошини чизиққа оҳиста яқинлаштирди, уни ҳидлади ва разм солиб чизиқнинг маккорона моҳиятини англаб етишга уринди.

– Кўряпсанми, – деди Ўйчан, – ҳаттоки илон ҳам одатдан ташқари ҳолатларни кўрганда дарров ўзини йўқотиб кўяди.

– Ҳа! – қичқирди Чанқоқ қаттиқ ҳаяжонланиб. – Мен кўриб турибман, лекин дум қисми қаттиқ суриб келяпти!

– Шундай бўлиши ҳам керак, – хотиржамгина тушунтирди Ўйчан, – ошқозон буйруқ беряпти, илоннинг боши бўлса – бу фақат ямлаб ютиш ускунаси, холос...

Аммо шу пайт илон қаттиқ иккилланиб тақа-тақ тўхтаб қолди. У ҳатто сезилар-сезилмас нариги куёнга қиялаб қаради-да, аввал шу-

нисини тинчитсамми экан, деб ўйлади. Кутилмаган чизиқ, энг муҳими, бу куённинг ҳаддан ташқари хотиржам овози уни қаттиқ тааж-жубга солди.

Аммо айна лаҳзаларда Ўйчан, ниҳоят, қотиб қолди. Қулоқлари шалвираб тушди. Кўзларини эса, алланечук мастона парда қоплади. Буни кўриб илон тагин дадиллашди ва энди бу куёндан кўзини узмаган ҳолда бошини чизиқнинг ичкарисига ўтказди. Куён озгингина эди ва унинг хаёлидан куёнлар Қироли айнан шунақанги озгин-қотма куёнларни илонларга ҳавола қилади-да, ўзига дўмбоққиналарини олиб қолади деган фикр кечди. У, албатта, куёнлар куёнларни емаслигини биларди. Аммо шу топда нимагадир буни унутиб қўйган эди.

– Устоз! Устоз! – қичқирди Чанқоқ. – Сиз назаримда ухлаб кетяпсиз! Кўзингизни очинг!

– Хавотирланма, ҳаммаси тўғри кетяпти, – оҳиста жавоб қилди Ўйчан, ўз овози билан илонни хуркитиб юбормасликка ҳаракат қилиб.

– Жонингизни хатарга қўйишнинг нима кераги бор, устоз! – тагин қичқирди Чанқоқ.

– Менинг тажрибамдаги илон ҳаддан ташқари суст ишлаяпти, – жавоб қилди Ўйчан, – мен унга кўмаклашяпман...

Илон ўзининг музлатгудек совуқ кўзларини Ўйчанга тиккан кўйи чизиқдан оҳиста ўта бошлади.

– Илоннинг қарашларини кўрқинчли қилган нарса нима? – ўз кузатишларини давом эттирди Ўйчан. – Фикрнинг мутлақо йўқлиги... Моҳиятан олганда, илон деганлари нима? Илон – бу судралаётган ошқозон.

– Устоз, у жуда яқин қолди-ку! – даҳшатга тушиб чинқирди Чанқоқ. – Бир томонга сакранг!

– Хотиржам бўл, улгураман, – жавоб қилди Ўйчан ва илонни кузатишни давом эттирди.

Илон судралиб келиб, бутун кучини гипнознинг муқаддас ҳолатига жамлади, яъни, кўзларини куёнга қаттиқ қадади. Аммо бу гал ҳаммаси қандайдир одатдан ташқари даражада антиқа бўлаётган эди. Ёш илоннинг асаби қаттиқ зўриқди.

Гипноз таъсири доирасидаги куён уни очиқ-ошкор ҳақорат қилмоқда эди. Ва, энг муҳими, ундан ахборот оқиб чиқиб кетаётган эди! Тагин қаёққа денг! Ҳаттоки таъсир доирасидан ташқаридаги куён томонга! Бунақанги ландовурликни Улуғ Бош-қош ҳеч қачон кечирмайди!

Ёш илон шу топда алдовга лаққа учганига қаттиқ афсусланди. Ҳали у ўша алдоқчи Жарчига ишониб юрибдими?! Ўша Жарчини жинидан баттар ёмон кўриб кетди! Аммо, начора, энди ортга чекинишга кеч!..

– Эшит мени, – хотиржам овозда давом этди Ўйчан, – мен бутунисича ёлғон гипноз доирасида турибман ва мен унинг ёвуз нафасидан бошқа ҳеч нимани ҳис қилмаяпман... Мен ўзимнинг туйгуларим ва бутун аъзойи баданимни тўла идора қилиб турибман. Менинг нутқим илмий нуқтаи назардан юз фоиз ҳақ эканлигимнинг исботи бўлиб хизмат қилиши керак... Буни шунинг учун ёдингда тутки, агар Қирол менинг ҳамма гапларимни гипноз таъсиридаги алаҳлаш деб эълон қиладиган бўлса... Ҳозир мен сенга авваллари айтган тартибда бир қатор ҳаракатларни амалга ошираман.

– Тезроқ, устоз, тезроқ! – қичқирди Чанқоқ бетоқатланиб бир жойда сакранг экан.

Илон энди бир сакрашлик масофада турарди ва Ўйчаннинг сўзларини безовталаниб тингларди. Бир неча маротаба у барча ҳақоратларга тегишли жавоб қайтармоқчи бўлди. Аммо қавмдошларининг қатъий одатларига кўра ютилмоқчи бўлган куён билан гаплашиш ёхуд баҳслашиш ман қилинарди.

— Шундай қилиб, мен ҳозир ўнг қулоғимни қимирлатаман, — деди Ўйчан, — кейин чап қулоғимга ўтаман. Ана ундан кейин иккаласини бараварига қимирлатаман... Ниҳоят, оралигида тўхтаб-тўхтаб уч марта бурнимни қоқаман...

Бирдан илон бутун баданини совуқ тер қоқлаган ҳолда даҳшатга тушиб ўзи ютишга чоғланган куённинг қулоғи кўтарилгани ва тебранганини кўрди. Шунда унинг ўзи ҳам муқаддас ҳолатга хилоф равишда диққат-назарини ўнг қулоқдан чап қулоққа кўчирди. Бу қулоқ ҳам охишта кўтарилиб, алланечук масхаралаётгандек тебрана бошлади. Ҳолбуки у ўзининг бор-йўқ гипноз кучи билан куённи қимирламасликка буюрар, ҳаттоки ўз шаънини ерга уриб жон-жаҳди билан ёлворар эди.

Шундан кейин илонда кучли ваҳима уйғотиб куённинг иккала қулоғи бараварига қимирлай бошлади. Ҳатто, ўзи аввалдан айтганидек, иккала бурнини бараварига қоқа бошлади. Мана шунда ёш илоннинг асаби дош беролмади.

— Мен бу аҳволда ишлаёлмайман! — қичқирди у. — Нега сен менинг юзимга бурнингни қоқяпсан? Нега сен қулоғингни ликиллатиб гап беряпсан?

— Ҳаммаси тўғри! Ғалаба! Ғалаба! — қичқирди Чанқоқ, ўйнаган кўйи ўзича қарсак чалар экан. — Сиз ҳаммасини аниқ бажардингиз, фақат бурнингизни уч эмас, тўрт бора қоқдингиз!

— Охирги мартасида мен бехосдан акса урдим, — уни тузатди Ўйчан. Овозидан ўзи ўтказган муваффақиятли тажрибадан гоят мамнун экани сезилиб турарди. — Нафаси шунақанг сассиқ эканки!.. Дарвоқе, гипноз ҳақидаги афсона шу асосда келиб чиққан бўлса эҳтимол. Балки бизнинг аждодларимиздан бири илоннинг сассиқ нафасига чидаёлмай ҳушидан кетиб йиқилгандир. Ўша пайтларда чакалакзорнинг ҳавоси мусаффороқ эди. Чунки туб жойлилар анчагина камчилик эди. Мана шу нарса ваҳимали шов-шувларга сабаб бўлган...

— Ғалаба! Ғалаба! — қичқирди Чанқоқ бир жойда рақс тушиб. — Ақлнинг ғалабаси!

— “Ғалаба” сўзини суиистеъмол қилиш керак эмас, — уни тузатди Ўйчан, — агар у ақлнинг ғалабаси бўлса ҳам... Мен бу сўзни луғатимиздан бутунлай чиқариб ташлаган бўлардим... Унинг ўрнига “енгиб ўтиш” деган бўлардим. “Ғалаба” сўзидан менга аҳмоқларнинг тантанали депсинишлари эшитилади... Аммо мен энди жим турмасам бўлмайди, чунки илон бутунлай бўшашиб кетяпти...

Шундай дея Ўйчан жим қолди. Қулоқларини шалпайтириб, кўзларини юмди. Илон яна бир карра ишга киришишга чоғланиб кўрди. Аммо ўзида чидаб бўлмас чарчоқни ҳис қилиб, сулайганича ётаверди.

— Мен озгина нафас ростлаб олишим керак, — деди у сир бой бермасликка уриниб. Бу ошкора тан олиш анчагина шармандали ҳол эди. Аммо у беихтиёр гапириб қўйганидан кейин энди жимиб қолганининг сабабини ҳам айтиши керак бўлди.

— Нафас ростлай қол, — розилик билдирди Ўйчан, — фақат қара, ухлаб қолма, кейин иложи бўлса, барака топкур, нафасингни менга уфурмагин, майлими?

— Менинг аввал-бошдан омадим келмади, — деди илон ўзининг ланжлик қилаётганини оқламоқчи бўлиб, — агар сен шунчалик ақлли бўлсанг айт-чи, кўрсичқон мени нега алдади-ю, бундан у нима фойда топди?

У Ўйчанни ютишга келаётганида кўрсичқон қандай алдаганини айтиб берди. Дарвоқе, ўзини бу ёққа ким юборгани хусусида эҳтиёт-шарт лом-мим демади.

– Агар улоқча ёки ёввойи курка алдаганида, – у ўзига рад қилиб бўлмайдигандек туюлган мантиқий асосни такрорлади, – нега алдаганини тушунардим. Аммо кўрсичқон нега алдади? Хўш, бундан унга нима фойда?

– Чунки кўрсичқон ақлли жонивор-да, – деди Ўйчан.

– Бу жавоб эмас, – андак ўйланиб, эътироз билдирди илон, – у мен қаёққа нима мақсадда кетаётганимни билмасди-ку!

– Чанқоқ, – деди Ўйчан ўз шогирдига, – манови жузъий, лекин қизиқ ҳолга алоҳида диққат қил. Кўрсичқон ернинг тагида илон қимирласа биладиган даражада ақлли. Аммо ақл эзгулик қилишдан ожиз қолганида у ўз имконидаги ягона ишни қилиб, ёвузликни вақтинча бўлса ҳам тўхтатишга уринади.

– Агар мен дўстимга ёрдам бериш учун шошилаётган бўлсам-чи?

– Ҳа-ҳа-ҳа, – истеҳзоли кулди Ўйчан, – илон дўстига ёрдам берганини ҳеч ким ҳеч қачон кўрмаган ҳам, эшитмаган ҳам.

– Нега энди? – эътироз билдирди илон ва қавмдошлари ҳаётдан ибратомуз бирон-бир воқеани эслашга тутинди. – Куён қорнида кўндаланг туриб олганида Филайга ким ёрдам берган эди, хўш?

– Биринчидан, бу аллақачон ўтмишга айланган, – илоннинг асабига тегиш учун тагин истеҳзоли кулди Ўйчан. – Иккинчидан, қандай ёрдам кўрсатганингни яхши биламиз.

– Нима қипти? – деди Ўйчаннинг асосли тахминидан баттар асаби бузилган илон. – Ҳар қалай, илонлар бир-бирларини сотмайдилар, куёнлар бўлса, сотадилар.

– Бу гапни қаёқдан олдинг? – сўради Ўйчан.

– Хўш, сен нима деб ўйлайсан, нега мен бу ерга келиб қолдим? – заҳарханда билан сўради илон. У сотқинликнинг турлари нақадар кўплиги ҳақида Ўйчан ҳеч нарса билмаслигини ҳис қилди.

– Билмасам, – жавоб қилди Ўйчан, – илоннинг юрмаган жойи бор эканми!

– Билмасанг билиб қўйки, – деди илон билагонлик ҳам анчагина ҳузур бағишлашини ҳис қилиб. – Қирол ўз Жарчиси орқали сенинг бу ердалигингни бизга эълон қилди. Жарчи эса, бу гал Топқир деган куён бўлди.

Еш илон ҳеч иккиланмай сотқин Жарчини сотиб турарди. У ўзининг барча тортган азоблари учун Топқирдан аламзада эди. Ўйчанда ҳеч қандай шак-шубҳа қолдирмаслик учун у ҳатто Жарчининг қўшигини айтиб берди.

– Қийналмаслигинг учун замиридаги маънони ўзим тушунтириб бера қолайми? – сўради у Ўйчандан.

– Шундоғам тушунарли, – жавоб қилди Ўйчан сотқинликдан қаттиқ таъсирланиб. – Мен бунақасини ҳаттоки Қиролимиздан ҳам кутмаган эдим. Эшитдингми, Чанқоқ?

– Мен ҳайрон қоляпман, – хитоб қилди Чанқоқ. – Балки бу тухматдир, устоз?

– Йўқ, – деди Ўйчан маҳзунлик билан. – Мен истеъдодсиз сарой Шоирининг сийқаси чиққан услубини кўриб-билиб турибман... Начора, Қиролнинг маккорона режаси амалга ошишига ўзим ёрдамлашиб юборишимга тўғри келади. Сен кейинчалик уни фош қил...

– Бу билан нима демоқчисиз, устоз? – хавотирланиб сўради Чанқоқ.

– Ўзимни қурбон қилмоқчиман, – тушкун кайфиятда соддагина жавоб қайтарди Ўйчан.

– Йўқ, бу аҳдингиздан қайтинг, устоз! – ёлворди Чанқоқ, – Сиз сиз менга оғир бўлади... Қолаверса, Қирол ўзини ҳақ, сизнинг ўлимингизни нотўғри илмий хулосаларингизнинг натижаси деб эълон қилиши мумкин, ахир!

– Сен буёғидан ташвиш қилма, – деди Ўйчан. – Ҳаммасини ўз кўзларинг билан кўрдинг-ку... Менинг ўлимим, ниҳоят, қуёнларнинг кўзларини мошдек очиб, Қиролнинг кимлигини аниқ-равшан кўрсатади. Гипноз хусусида эса, энди сен ҳаммасини биласан ва ҳаммасини такрорлашинг мумкин...

– Барибир, устоз, – ёлворди Чанқоқ, – мен ўтиниб сўрайман, бундай қилманг!

– Йўқ, – деди Ўйчан, – агар ўз қуёнларини илонларга сотган бўлса, демак, Қиролимиз тубанликка муккасидан кетган экан... Энди ундан ҳар балони кутиш мумкин. У ўз тажрибаларини камқонли касалманд илонлар билан ўтказган дея мени айбдор қилса эҳтимол. Йўқ, мана, ўзинг қара, рўпарамизда тўлақонли, соғлом, ёш, рисоладаги илон турибди. Демак, у ҳозир ўз ишини қилиши керак.

– Мен сени ютмоқчи эмасман, – деди кутилмаганда илон ва гапини исботламоқчидек андак ортига тисарилди.

Бу ерда кўрган-кечирганларидан кейин илон гипнозга ишончини буткул йўқотган, энди шарманда бўлишдан қаттиқ қўрқмоқда эди. У ҳатто Ўйчандан юз ўгирди. Одатда инжиқ ўзига ёқмаган таомни кўрганида мана шундай ижирганиб юз буради.

– Яша, илон! – қувониб хитоб қилди Чанқоқ. – Умрингда ҳеч бўлмаганда бир марта савоб иш қил!

– Сизлар буни нима деб атасаларингиз ихтиёрингиз, – шубҳаланиб вишиллади илон тагин зимдан Ўйчанга нақадар озгин ва таъми бемаза экан дегандек нописандлик билан кўз ташлаб.

– Нега энди ютмас экансан? – қатъий сўради Ўйчан.

– Шунақа, ютгим келмай турибди! – асабийлашиб деди илон. – Дам кўрсичқон алдайди, дам Жарчи сохта ахборот беради, сен бўлсанг, бу ерда қулогингни ўйнатасан, гапирасан, бурнингни қоқасан, акса урасан!

– Мен сенга тажрибамни расво қилишингга йўл қўймайман, бунақа тоб ташлама, – деди Ўйчан ва илонга шунақанги еб қўйгудек тикилиб қарадики, у беихтиёр бир тўлғониб олди.

– Кел, яхшиликча ажрашамиз, – муроса йўлини таклиф қилди илон, – мен, айниқса, кўрсичқон йўлдан урганидан кейин сени тополмадим деб айта қоламан. Бунинг устига, сенлар мен келгунимча кўпайишиб улгурибсанлар... Сенлардан қай биринг ҳақиқий Ўйчан эканингни қаёқдан биламан? Эҳтимол сен ҳақиқий Ўйчанни қутқариш учун атайин ўзингни қурбон қилаётгандирсан?

– Энди биз иккаламиз ҳам Ўйчанмиз, – бир томондан, илоннинг бошини узил-кесил айлантириш мақсадида, иккинчи томондан, шуҳратпарастлиги қўзиб деди Чанқоқ.

– Мен ҳам шуни айтяпман-да, – рози бўлди илон. – Менга биттагина Ўйчанни ютиш ҳуқуқи берилган эди. Сизлар бўлса, иккита экансизлар. Ҳеч ақлим етмаяпти: қандай қилиб бирингиз иккинчингизни туғиб улгурдингиз? Қай бирингиз она, қай бирингиз боласиз?

– Кўряпсанми, у биз ҳақимизда қанчалик кам билади? – деди Ўйчан. – Ҳамма нарсани билгич илонлар ҳақидаги афсона қуёнларнинг қўркувидан яралган.

– Ўйлаб қарасам, сен ҳам ўз қуёнларингни унчалик яхши билмас экансан, – тагин хафа бўлиб ўз қавмдошларини ҳимоя қилди илон.

– Бу гапинг тўғригина эмас, аччиқ ҳақиқат! – рози бўлди Ўйчан. – Лекин мен, барибир, ўзимни ютишинга сени мажбур қиламан!

– Ҳеч қачон! – деди илон. – Куён ўзини ютишга илонни мажбур қилолмайди!

– Сен ҳали қорнинг ақлингдан қанчалик қудратлироқ эканини билмайсан, – деди Ўйчан ва тек қотиб қолди.

Ёш илон унга шубҳали қараб юз бурди. Кейин бир неча марта гарангсиб кўз тикди. Куён қимирламай турганига қатъий ишонч ҳосил қилгач, алланечук жонланиб қолди. Ҳатто у томонга оҳиста чўзилди.

– Албатта, – шаъни топталган гипнозчининг бир қадар аламли ва айнан шунинг учун ҳам қаҳрли нигоҳи билан Ўйчанга қараб ўзича мингирлади у, – узоқ йўлдан кейин тамадди қилинса ёмон бўлмасди-куя!..

– Устоз! – қичқирди Чанқоқ. – Ахир сизнинг ўлимингиз курашлардан бўйин товлаш эмасми! Сиз ишимизни чала ташлаб кетаверасизми?..

– Жим бўл! – бамайлихотирлик билан унинг гапини бўлди Ўйчан, – акс ҳолда сен уни яна ҳуркитиб юборасан... Мен қондошларим куёнларни севар эдим ва кўлимдан келган ишимни қилдим. Аммо энди чарчадим, Чанқоқ! Мени сотқинлик енгди. Мен куёнларнинг кўп ожизликларини билардим. Қиролнинг кўп шумликларидан хабардор эдим. Аммо табиатан мўмин-қобил жонивор ўз фуқароларининг қонини тўкишга қодир деб ҳеч қачон ўйламаган эдим. Мен душманларни ўрганишга шунақанги кўп вақт сарфладимки, натижада ўз қондошларимни назардан қочириб қўйган эканман. Энди мен ўзимдан кўрқяпман. Менинг руҳим Катта Ёмғир Мавсумининг қоқ ўртасидаги тим қора булутли кундагидек чидаб бўлмас тарки дунёчиликка маҳқум бўлишидан кўрқаман. Куёнлар мени бу аҳволда кўрмасликлари керак... Сен ишимни давом эттирасан. Бунда сенга кўпгина масалаларда менга нисбатан енгилроқ, йўқ, умуман олганда, яна-да қийинроқ бўлади. Сенга илонларни ўрганиш бобидаги ўзимнинг бутун тажрибаларимни мерос қилиб қолдирыпман. Шу жиҳатдан сенга енгил бўлади. Аммо сенга, азизим Чанқоқ, қийин ҳам бўлади, чунки сенинг қондош куёнларга меҳр-муҳаббатинг уларнинг хоинлик-сотқинлик қилиш имкониятлари билан сиғишиши керак бўлади. Менинг муҳаббатим бу имкониятни билмасди ва менга анча енгил эди... Мен сенга умумий ишимизни топширяпман ва шунинг учун чарчаш ҳуқуқимдан фойдаланмоқчиман...

Бу пайтда Ўйчанга яқинлашиб келаётган илон Ўйчаннинг анчагина озгин куён эканлиги хусусида ўйламасликка ҳаракат қилар, балки аксинча, Ўйчан энг ақли куён ва уни ютар эканман, куёнлар қавмини энг ақли куёндан маҳрум қилишим, айти чоғда, унинг ақлини илонлар манфаатига хизмат қилишга мажбур этишим мумкин-ку, деб ўйлар эди. Бу фикр уни шу қадар дадиллаштирдикки, у...

– Устоз! – сўнгги маротаба қичқирди Чанқоқ ва ҳўнграб йиғлай бошлади, чунки илоннинг оғзи Ўйчаннинг боши устида ланг очилган эди.

– Мен ўша аблаҳ Қиролга ҳали кўрсатиб қўяман! – аччиқ кўз ёши тўкди Чанқоқ. – Мен анави ярамас Топқирга ҳам кўрсатиб қўяман! Аблаҳлар, қанақанги буюк куённинг бошига етишди!

Илон зўр бериб тўлганар экан, Чанқоқнинг йиғисига қулоқ тутди ва, айти чоғда, ютилаётган куённинг таъмидан лаззатланишни ҳис қилишга уринди. У шундай ажойиб куённи ютаётганидан уялдими ё уни шу қадар узоқ таҳқирловчи майнавозчиликдан кейин ўта кечикиб ютаётганидан уялдими, ишқилиб, ўзида уят ҳиссини ҳам туйди.

Ҳаммаси қандайдир ноқулайроқ бўляпти-да, деб ўйлади у, аммо энди унинг бутун ақли менинг ичимда... Бу аниқ. Наҳотки ростдан ҳам ҳеч қанақа гипноз бўлмаса? Ё мен гипноз қобилиятимни йўқотдимми... Йўқ, ҳамма бало ҳаддан ташқари чарчаганимда... Ҳар қалай, бир нарсага шак-шубҳа йўқки, энди унинг бутун ақли менинг ичимда... Унинг жисми ҳазм бўлганидан кейин менинг жисмимга айланар экан, унинг ақли ҳам ҳеч қасққа қочиб қутулолмайди ва менинг ақлимга қўшилади...

Ёш илон чакалакзорга қараб судралар экан, ўзининг гипноз қобилияти ҳақидаги ҳар хил ваҳимали хаёлларидан қутулиш учун шундай ўйларди. Унинг бу ўйлари таҳликага йўғрилган ишончсизликдан бирданига энг рангин умидларга юксалди.

Сирасини айтганда, менга гипноз нима беради деб ўйлар эди у. Куён билан илоннинг қўшилиб икки баравар кучайиб кетган ақли билан мен ўз қавмдошларим орасида биринчи бўлишим мумкин. Улуғ Бош-қош, масалан, ҳеч қачон куён овламайди, унга тайёрини илтифот қиладилар... Энди ким ақлироқлигини аниқлаштириш керак бўлади. Шу асно унинг калласида бир фикр ярқ этди: нега илонларга Улуғ Бош-қош ҳукмдор бўлиши керак? Тўғри, у Аждаҳо бизга қони яқин, аммо, барибир, бегона қон-ку!

– Илонларни илон бошқариши керак! – бирдан қаттиқ вишиллади у ва ўз фикрининг теранлигию аниқ-тиниқлигидан ўзи қаттиқ ҳайратга тушди.

Дарров таъсир қилиб бошлади, деб ўйлади у, шу тараққиётда кетса, куён тўлиқ ҳазм бўлганида қанақанги ақлли фикрлар уйғонар экан-а?

Шу билан у узил-кесил хотиржам бўлди ва қирққулоқ буталар орасида ўзига қулай жой топиб ўралди-да, Ўйчанни ўзлаштириб, яна-да ақлироқ бўлишга уринганича мудраб кетди.

Ўша куни Топқирнинг сотқинлиги ҳақидаги хабар чакалакзорга тарқалди. Бунга, бир томондан, чакалакзорнинг, айтиш мумкинки, барча юқори қаватларга хабар бериб чиққан маймун, иккинчи томондан эса, албатта, Чанқоқ ўз ҳиссаларини қўшди.

Куёнлар мисли кўрилмаган ғалаён кўтаришди. Айримлар ҳаётда ҳамма нарса учрайди, лекин бунақаси бўлиши мумкин эмас дедилар! Улар чин қалбдан Ўйчанга ачиндилар. Айни вақтда улар уят туйғуси ва алланечук енгил тортиш ҳиссини бараварига ҳис қилдилар. Улар Ўйчан туфайли кўнгилларида туғилган иккилланиш юкидан, ниҳоят, халос бўлганларини фаҳмладилар. Исталган хавфсизлик ва исталмаган ҳақгўйлик шароитидаги аросат ҳаёт уларнинг назарида беҳисоб хавф-хатар, аммо туб ерлиларнинг томорқаларига киришнинг кўнгилларни забт этувчи мафтункорлигига тўла бугунги ҳаётларига нисбатан оғирроқ туюларди. Улар елкаларидан тоғ ағдарилганини қанчалик чуқур ҳис қилганлари сайин Ўйчанга шунчалик қизгин равишда юраклари ачишди ва кўз кўриб-қулоқ эшитмаган сотқинликдан қаттиқ таажжубга тушишди.

Гарчи улар, очигини айтганда, Ўйчаннинг донишмандларча ўғитларига амал қилишни ҳамиша ҳам ёқтирмаган бўлсалар-да, энди, у ораларида йўқ бўлганидан кейин, ўзларини чинакам етимдек ҳис қилдилар. Маълум бўлишича, куёнлар орасида уларни ҳақиқат йўлига йўналтирувчи шундай куён, ҳатто агар улар кўрсатилган йўлдан юрмоқчи бўлмасалар-да, нимагадир керак экан.

Кечқурунга бориб куёнларнинг бутун балоғат ёшидаги аҳолиси сарой олдидаги Қироллик Ўтлоғига тўпланишди. Куёнлар фавқулод-

да йиғилиш ўтказилишини талаб қилдилар. Вазиятдан галаённинг ҳиди келаётган эди ва Қирол йиғилишни очишдан аввал саройдан чиқиладиган захирадаги йўлларни тайёрлаб қўйишни буюрди. Ҳамиша шундай хатарли йиғилишлар чоғида у захирадаги чиқиш йўллари тартибга келтириб қўйишга буюрарди.

— Захирадаги чиқиш йўллари қанчалик яхши бўлса, — дерди Қирол Қўйилганлар даврасида, — шунчалик улардан фойдаланишга зарурат қолмайди...

Лекин бу гал аҳвол жуда таҳликали эди. Одатдагидек, йиғилиш бошланишидан аввал Қирол тахтининг устига Гулкарам тасвири туширилган байроқ илиб қўйилди. Бу гал Гулкарам тасвирида ранглар жуда сирли ва умид уйғотувчи бўлишига қарамай куёнлар байроққа қарийб эътибор қилмадилар. Гоҳида кимдир Гулкарамнинг янги чиқишлари юзидаги шунчаки қизиқсиниш ифодаси билан қарайдида, бир қўл силтаб, қозондек қайнаб турган оломоннинг яқинроқдаги гирдобига кўз тикади.

Ниҳоят бир амаллаб тинчлик сақлашга эришилди. Қирол ўрнидан турди. Ундан салгина пастроқда Топқир кўрқув барқ урган кўзларини олазарак қилиб турарди.

— Ҳаяжоним гапиршимга халақит қилипти, — қайғули овоз билан бошлади Қирол, — оломон орасида даҳшатли сўзлар тилга олинди... Менингдек жамики куёнларнинг отасини сал бўлмаса сотқинликда айблай дедилар.

— “Сал бўлмаса” эмас, айнан сотқинликда! — оломон орасидан қичқирди Чанқоқ.

— Майли, шундай бўла қолсин, — қутилимаганда чекинди Қирол, — мен шахсий ғаразлардан юқорироқ тураман, аммо келинг, гап нимадалигини аниқлайлик...

— Келинг! — қичқиришди кимлардир.

— Йўқолсин! — қичқиришди бошқалари. — Бу ерда аниқлайдиган нима қолди ўзи?!

— Шундай қилиб, — гапида давом этди Қирол, — нега Жарчи Холис Сўқмоққа бориб қолди? Ҳа, ҳа, шахсан мен уни жўнатдим. Лекин нима учун? Афсуски, дўстларим, бизнинг девонхонага келиб тушган маълумотларга қараганда, илонлар оғзида дом-дараксиз йўқолаётган куёнлар сони кескин кўпайган. Бундан шак-шубҳасиз хулоса келиб чиқадики, кейинги пайтларда илонлар ҳаддиларидан ошиб кетганлар. Эҳтимол уларга Ўйчаннинг янги назарияси ҳақидаги шов-шувлар етиб боргандир-да, улар ўзларининг ўлим келтирувчи гипноз кучларини кўзимизга кўрсатиб қўйишга аҳдлашиб олишгандир. Биз нима қилишимиз керак эди? Душманга сир бой бериб, писиб қолганимизни, тушкунликка тушганимизни билдиришимиз керакмиди? Йўқ ва яна йўқ! Одатдагидек, азиз биродарларимизнинг ҳалокатига жавобан биз душманни эсанкиратиб қўювчи руҳий кўтаринкилик билан жавоб қайтаришга аҳд қилдик. Бизни ютиб юборяптилар, биз бўлсак, қўшиқ айтяпмиз! Қўшиқ айтяпмизми, демак, биз яшяпмиз! Биз яшяпмизми, демак, бизни ютиб бўлмайди!!!

(Шу ерда Ўринга Қўйилганлар ва Қўйилган бўлишга Интилувчиларнинг жазавали қарсақлари янгради. Қандайдир антиқа хатога кўра кейинчалик бу йиғилиш ҳақидаги барча ҳисоботларда мазкур қарсақлар “умумхалқ олқишларига айланувчи” дея таърифланди. Эҳтимол шундай бўлиши назарда тутилгандир. Чунки Қирол айти шу ерда қарсақлар олқишга айланишини кутгандек жим қолди.

Аммо қарсақлар олқишга айланмай тўхтади ва Қирол гапида давом этди).

— ...Шуни намоёиш қилгани, мана, бизнинг Жарчимиз ўз қўшиғи билан Холис Сўқмоққа жўнатилди. Бу ерда у, дарвоқе, қироллик дафтарчамизда ёзиб қўйилганидек, “Бўрон мавзуидаги нусхалар” куйининг матнини марш оҳангида қўшиқ қилиб айтиши керак эди.

— Матн! Матн қани?! — асабий қичқиринди оломон орасидан қуёнлар.

Улардан айримлари бамбук дарахтининг янги новдасидан ясалган хуштақларини чалишга тушдилар. Агар қироллик назоратчилари хуштақларни топа олсалар, бу йиғилишни олиб бориш тартибини бузиш ҳисобланиб, жарима билан жазоланар эди. Аммо гап шундаки, назоратчилар одатда хуштақни ким чалаётганини билолмасдилар. Чунки хуштақ чалган қуён, агар қошига назоратчи яқинлашса, шу заҳоти хуштагини еб қўяр эди.

— Матн, айтишим керакки, сарой Шоиримиз томонидан ёзилган, — деди Қирол, атрофга аланглаб, гўёки тасодифан кўзи тушиб қолгандек, Ўринга Қўйилганлар орасида Шоирни кўриб бош қимирлатар экан. — Марҳамат, у ўзининг илоҳий илҳом билан битилган сатрларини ўқиб берсин...

Шоир анча вақтдан бери шу шеърни ёзишни бўйнига осган Қиролнинг илоннинг ёғини ялаган муғомбирлигини дилида сўка-сўка Ўйчаннинг тақдири ҳақида кўз ёши тўкарди. Аммо у ўз тақдири ҳақида ўйлаши керак эди. Ва у Ўйчаннинг ўлимига уввос солиб йиғлаган кўйи, дарвоқе, Қиролнинг имосидан кейин бу қалтис вазиятдан қандай чиқиш мумкинлигини дарров ўйлаб топди.

У жамоа олдида чикди-да, изоҳ бериб бошлади:

— Матн, умуман олганда, шартли эди... У шундай айтилиши керак эдики...

— Бизга бундай нозик жиҳатларининг қизиғи йўқ, — унинг гапини бўлди Қирол, — сен ўзинг ёзган матнни қуёнларга ўқиб бер, тамом-вассалом.

— Марҳамат, — деди Шоир ва қандайдир шубҳали асабийлик билан елкасини қисди. — Сирасини айтганда, мен матндан аввал тушунтириш бермоқчи эдим. Мен ўзининг юксак даражадаги кўтаринкилиги билан илонларнинг зафарли руҳиятини босиб тушадиган ўзига хос фонетик қурилишни топишга муваффақ бўлган эдим. Яъни, демоқчиманки...

— Матн! Матн! Матн! — қичқиринди қуёнлар ва бамбукдан ясалган хуштақларини чалиб бошлашди. — Ҳеч нимани тушунтиришнинг кераги йўқ!..

— Мен, сирасини айтганда, демоқчи эдимки, — деди Шоир ва яна бир марта елка қисиб, ўқиди:

Пам-пам, пам-пам, пам-пам-пам!
Ля-ля, ли-ли, ля-ля!
Пам-пам, пам-пам, пам-пам-пам!
Аммо барибир бўрон бошланяпти!

Мана, худди шу матнни “Бўрон мавзуига нусхалар” куйига қўшиқ қилиб айтиши керак эди у.

Шоир ўз ўрнига ўтирар экан, бўрон қуши кўриниб қолармикин деган хаёлда осмонга бир кўз ташлаб олди.

— Нусхада ҳам нусха бор, — важоҳат билан деди Қирол ва Топқирга юзланиб сўради: — Хўш, сен нимани айтдинг?

– Худди шуни, – деди Топқир Қирол билан Шоирнинг сотқинлигига ақли бовар қилмай.

Ҳар қандай сотилган сотқин қаби у ўзини қанчалик дағаллик билан намоёйишкорона сотаётганларидан ҳайратга тушди. У тушунмас эдики, ҳар қандай сотқинликнинг қанчалик қўполлигини фақатгина сотилаётган ҳис қилади, сотаётган эса, ҳис қилолмайди, ҳар қалай, бу қадар теран ҳис қилолмайди. Шунинг учун ҳар қандай сотилган сотқин ўзининг сотаётган пайтидаги руҳий ҳолати билан сотилаётган пайтидаги руҳий ҳолатини қиёслаб, ҳар қалай, менинг сотқинлигим бу қадар пасткашларча бўлмаган эди, деб ўйлайди ўзича.

Эсанкираб қолган Топқир ўзини оқлаш учун бир нима деб улгурмаган эди, тепадан маймуннинг овози эшитилди:

– Ёлғон! – қичқирди у пальма шоҳига осилиб турган жойидан. – Мен ҳаммасини эшитдим, болам ҳам эшитди.

– Маймун ҳаммасини эшитибди, – қичқиришди куёнлар. – Қани, маймун нимани эшитганини айтиб берсин!

– Биродарлар, куёнлар! – қичқирди маймун куёнларнинг осмонга қараб чалқайган афтларига боқиб. – Маҳаллий халқ томорқасига тенгшериклар! Биз болам икковимиз Холис Сўқмоқдаги нок дарахтининг устида ўтирган эдик. Мен унга баланддан пастга сакрашни ўргатаётган эдим... Мен боламга ўзингни пастга отаётганингда думинг шохга ўралишга шай турсин дейман...

– Болангнинг думи билан бизнинг неччи пуллик ишимиз бор! – унинг гапини чўрт кесишди куёнлар. – Бўладиган гапни гапирсанг-чи!

– Яхши, – андак оғриниб бош ирғади маймун, – модомики сиз шу қадар худбин экансиз, мен боламга боғлиқ жойини тушириб қолдираман... Шундай қилиб, боламга ўргатяпман... ва бирдан Сўқмоқ бўйлаб Жарчи шундай қўшиқ айтиб келаётганини эшитиб қолдим:

Қандайдир ўйчан
Тепаликда ўтирибди.
Пам-пам, пам-пам, пам-пам-па!
Ва Ба-ба-ба-қа Ботқоғи!
Аммо бўрон барибир бошланаяпти!

Куёнлар орасида кучли шовқин-сурон, ҳуштакбозлик, депсиниш авжига чиқди.

– Сотқин! Сотқин! – айрим айбномалар алоҳида янгради. – “Қандайдир” – бу бизнинг Ўйчаннимиз-ку!

– У Ўйчанни сотаётганини мен дарров тушундим, – қичқирди маймун. – Ўша пайтнинг ўзидаёқ унинг башарасига тупурдим!

– Яша, маймун! – олқишлади куёнлар. – Сотқинга ўлим!

– Менинг матнимни бундай ўзбошимчалик билан бузиш!.. – хитоб қилди Шоир ўз матнининг ўзгартирилганига чинакамига астойдил таажжубланиб.

У икки карра сотқин деб ўйлади Шоир, матнимни ўзгартириб аввалига мени сотди, ана ундан кейин Ўйчанни сотди. Ўзини сотилган деб ҳис қилиб у Ўйчанни сотишдаги шахсий ҳиссасини буткул унутиб қўйди: ўзи сотилиб турган бўлса, қанақасига сотқин бўлади у?!

Қирол Топқирга дарғазаб тикилди. Куёнлар унинг гапиришини кутиб аста-секин тинчланишди.

– Демак, – қовоғини уйиб Топқирга мурожаат қилди Қирол. – сен шундай айтдинг-а:

Пам-пам, пам-пам, пам-пам-па!
Ва Ба-ба-ба-қа Ботқоғи?

- Ҳа, – эшитилар-эшитилмас тан олди Топқир.
- Нима, мен сенга шундай айт деганмидим?!
- Йўқ, – қўрқа-писа гап бошлади Топқир, – сиз сўраган нарса...
- Жим! – қичқирди Қирол. – Қани, халққа жавоб бер: маттни ўзбошимчалик билан бузиб айтдингми-йўқми?
- Ўзгартирдим, – гарангсиган кўйи бош ирғаб тасдиқлади Топқир. Ахир, у ростдан ҳам учинчи сатрдаги Қирол айтишга қистаган сўзни атайин тушириб қолдирган эди-да!
- Ўзгартирдингми? – ачиқ заҳарханда билан саволини такрорлади Қирол. – Нимани ўзгартирганингни биласанми?! Қироллик матнини-я! Бунинг устига, қачон ўзгартирганингни ҳам биласанми?! Айни шу топда, бир томондан, илонлар заптига олиб туришганида, иккинчи томондан, Гулқарам етиштириш борасидаги тажрибаларимиз яқунланишига бир қадам қолиб турганида!
- Қиролда гуноҳ йўқ! – энди галаён кўтаришга ҳожат қолмаганидан қувониб икки баравар куч билан қичқаришди куёнлар. – Яшасин Қирол! Анови аблаҳ галамислик қилган экан!
- Нега маттни буздинг? – қичқирди Қирол ҳам қўлини унга таҳдидли силтаб. – Менга эмас, бутун халққа жавоб бер энди!
- Биродарлар, шафқат қилинг! – ёлворди Топқир. – Кечирим сўрайман! Қаттиқ пушаймонман. Аммо нега шундай бўлди? Ваҳоланки мен Ўйчан айтган гаплар устида ҳамиша бош қотирардим. Менга унинг, айниқса, гипноз ҳақидаги гаплари жуда-жуда ёқар эди. Мен бу гапларга бутун борлигим билан ишонардим. Шунинг учун у жаноби Қиролимизга ва бизга ўзининг ҳақлигини қанчалик тезроқ исботласа, ҳаммамиз учун шунчалик яхши бўлади деб ўйловдим. Мен, ахир, оғайнилар, бундай бўлишини туш кўрибманми!..
- Ким сендан шуни сўради, а?! – қичқирди дарғазаб оломон. – Сотқин! Ярамас!
- Кўйворинг мени! – юлқинар экан, қичқирди Ўйчаннинг бева-си. – Мен анави иблиснинг кўзларини ўйиб олай!
- Кечиринг, биродарлар! – ёлворди Топқир.
- Сотқинни кечиринг йўқ! – деди куёнлар. – Энди илон сенинг биродаринг!
- Шу пайт, ниҳоят, Чанқоқ ўрнидан турди ва ўз ҳаётидаги энг оташин нутқини ирод қилди. У Устоз ҳаётининг сўнгги лаҳзаларини ҳикоя қилди: ниманики кўрган ва ниманики эшитган бўлса, ҳаммасини гапириб берди. Кўпгина куёнлар унинг гапларини тинглаб экан, чуқур хўрсинди, дийдаси бўш куёнлар эса, хўнг-хўнг йиглашга тушди. Ҳаттоки Қиролича ҳам йиглади. У ҳар дақиқада кўзларига қарам япроғини олиб борар, у билан кўз ёшларини артиб, сўнг куёнлар томонга отар эди. Чексиз қайғуга қарамай, бу хатти-ҳаракатлар ҳар гал оломонда кучли шов-шув уйғотар эди.
- Чанқоқ куёнларни гипнознинг чексиз кучига шубҳа билан қарашни кучайтиришга жўшиб даъват этди ва бу билан Ўйчаннинг буюк ишини давом эттиришга чақирди.
- Ўзининг гўзал нутқи сўнггида у Қиролга ташланди. У Жарчи матни ўзгартирган бўлса-да, жарчи сифатида сотқинни танлаган Қирол бундан буён Қирол бўлишга лойиқ эмаслигини айтди. Шунинг учун, деди у, нимагадир ҳеч қачон қўлланмай келинаётган куёнлар қонунини, ниҳоят, қўллаш керак-да, овоз бериш йўли билан куёнлар Қиролни қайта сайлашни хоҳлайдиларми-йўқми, аниқлаб олиш керак. Ўз нутқининг энг сўнггида Чанқоқ яқин байрам кунида бутун

халқнинг кўз ўнгида ҳар қандай илоннинг устида у ёқдан-бу ёққа югуриб ўтишни ваъда қилди. Бундай югуришни у Устозининг ўчмас хотирасига бағишлашини маълум қилди.

У гапини тугатганида кўпчилик куёнлар узоқ қарсақ чалдилар. Уларнинг қиёфаларидан нафақат Қиролни қайта сайлашга тайёрлиги, балки келажакни яққол тасаввур қила олишлари аён кўриниб турарди.

Аммо қарсақ чалаётганлар ҳам, жимгина пайт пойлаётганлар ҳам катта қизиқиш билан қараб, Қиролнинг нима қилишини кутардилар. Улар ҳам, булар ҳам кўнгиллариининг туб-тубида, гарчи нимага айнан шундай бўлишини истаётганларини билмасалар-да, Қиролнинг яна бир карра ҳаммани аҳмоқ қила оладиган даражада устомонлик кўрсатишини хоҳлаб турардилар. Хоҳишлари шунақа эди, тамом-васалом!

Қирол ўзининг қироллик тахтини тарк этиб, ҳатто гўёки унга қўл силтаб, гарчи аслида қўл силтамаётган бўлса-да, барибир, гўё қўл силтаётгандек бўлиб, “мен сенларга шу тахтни овозга қўйиш овора-гарчилигисиз шундоғам бериб қўя қоламан” деётгандек, қарсақлар тўхташини кутган ҳолда ғамга ботган бўлиб жимгина турарди.

— Куёнлар, — ниҳоят, ўз манфаатларидан буткул воз кечгандек хотиржам овоз билан деди, — ҳозирча мен Қирол эканман, ўз тажрибаларини ўтказётган чоғида илоннинг оғзида қахрамонларча ҳалок бўлган буюк аллома, бизнинг севимли биродаримиз Ўйчан хотирасини барчамиз бир дақиқалик сукут билан ёдга олишимизни илтимос қиламан. Гарчи бу тажрибаларни назарий жиҳатдан маъқулламаган бўлсак-да, моддий ва маънавий жиҳатдан рағбатлантириб турдик... Ана, бева гувоҳ...

— Ҳамма гапингиз тўғри, олампаноҳ! — Ўйчаннинг беваси бор овози билан қичқирмоқчи эди, аммо Қирол қўл ишораси билан уни тўхтатиб, мотам маросимини бузмасликка чақирди.

Куёнлар Қиролни қайта сайлаш ҳақида гап кўзголаётган шундай бир қалтис вазиятда у ўзи ҳақида эмас, Ўйчанга қайгураётганидан қаттиқ таъсирландилар.

Барча мотам жимлигига чўмди. Ажабо, бир дақиқа ўтди, иккинчи дақиқа, учинчиси, тўртинчиси... Қирол ҳамма нарсани унутгандек жим тураверди ва ҳеч ким бу жимликни бузишга журъат этолмади. Жимлик дақиқаси аллақачон ўтиб кетганини айтиш қандайдир ноқулай, ноҳўя ишдек эди. Бу Қиролнинг халқ қалбида ўзлари ихлос қўйган зотларга қарши ички бир ижирғаниш ҳиссини уйғотишга қаратилган қудратли усулларидан бири эди. Қирол бирдан ёдига тушгандек куёнларни ўзларини эркин сезишга, чуқур нафас олишга, муқаррар майший вазифаларни (ҳаттоки бу вазифалар ўзининг қироллик ҳокимиятига чек қўймоқчи бўлса-да) адо этишга киришишга чақирувчи енгил ҳаракат қилди.

— Энди, — деди Қирол ўзига хос олижаноб вазминлик билан, — ўз Қиролингизни қайта сайлашингиз мумкин. Аммо бизнинг қонунларимизга биноан овозга қўйиш олдидан сўнгги хоҳишимни айтиш ҳуқуқига эгаман. Мен тўғри гапиряпманми, куёнлар?

— Тўғри, тўғри! — қичқирди куёнлар унинг бағрикенглигидан қаттиқ тўлқинланиб.

— Менинг ўрнимга кимни сайлаган тақдирингизда ҳам, — гапида давом этди Қирол, — қироллигимизда саломатлик ва тартиб-интизом бўлиши шарт! Ҳозир менинг раҳбарлигимда сиз ишлаб чиқариш гимнастикасини амалга оширасиз, шундан кейин биз дарров овоз беришга ўтамиз.

– Майли, – қичқиришди куёнлар, – йўқса қандайдир қонимиз увишиб қоляпти!

Қирол қўл ишораси билан сарой оркестрига куй ижро этишга буюрди-да, давлат гимнастикасига дирижёрлик қила бошлади.

– Куёнлар, туринг! – буюрди Қирол ва куёнлар ўринларидан сапчиб турдилар.

– Куёнлар, ўтиринг! – буюрди Қирол ва дадил қўл силкиш билан гўё куёнларни ерга қапиштириб ташлади.

– Куёнлар, туринг! Куёнлар, ўтиринг! Куёнлар, туринг! Куёнлар, ўтиринг! – бирваракайига ўн маротаба деди Қирол мусиқа билан биргаликда буйруқнинг ижросию тезлигини тобора ошира бориб.

– Куёнлар, овоз берамиз! – қичқирди Қирол мусиқа тўхтаган бўлса-да ўша-ўша оҳангда ва куёнлар, гарчи овоз бериш пайтида туриши шарт бўлмаса-да, ўринларидан сапчиб турдилар.

– Куёнлар, ким менга овоз беради? – қичқирди Қирол ва куёнлар қўлларини кўтарган ҳолда ўзларига келдилар.

Чанқоқдан бошқа барча қўлларини кўтариб турарди. Тасодифан Чанқоқнинг ёнида туриб қолган куён ўзига шубҳаланиб қарашларидан қўрқиб иккала қўлини баравар кўтариб юборди.

Қироллик ҳисобчиси чўзилган қўлларни ҳисобламоқчи эди, аммо Қирол ўз халқи билан кўз уриштириб ва бутунисича демократик хатти-ҳаракат билан халққа ҳамнафас тарзда ҳар қанақанги майда ҳисоб-китоблардан баландроқ туришини намойиш қилиб, қўл силтади. Бу билан яқдиллик кўриниб турганида ҳисоб-китобга нима бор демоқчи бўлди.

– Куёнлар, ким қарши? – энди меҳрибонлик билан сўради Қирол.

Бу гал фақатгина Чанқоқ қўл кўтарди. Қирол фуқаролик бурчини адо этиш намунасини маъқуллагандек унга хайрихоҳлик билан бош ирғаб қўйди.

– Куёнлар, ким холис? – сўради Қирол. Унинг овоз оҳангида, табиийки, менга бунақалар йўқлиги маълум, лекин қонун ўз номи билан қонун, унга риоя қилишимиз керак, деган маъно англашилиб турар эди.

Амалда йўқ бўлган холисларга ўзлигини кўрсатишнинг кенг имкониятларини яратиб қўйиб ва бунақаларни тополмай, Қирол деди:

– Шундай қилиб, натижа нима бўлди? Ҳамма рози. Холис йўқ. Фақат икки нафар қарши.

– Ким ўша иккинчи? – бир-бирларига қарашиб, оёқ учида турганча уни кўриш илинжида ажабланишди куёнлар.

– Иккинчиси менман, – деди Қирол баланд овоз билан ва ҳамма ким ҳақида гап кетаётганини тушуниши учун ўз қўлини кўтарди. Шундан кейин Чанқоққа бир кўз ташлаб, қўшимча қилди: – Афсуски, халқ мени қўллаб-қувватлаш билан икковимизни қўллаб-қувватламапти...

– Бунга қаранг-а! – кулишди куёнлар, Қиролнинг тақдири куёнларнинг овоз беришига боғлиқ экани, қолаверса, ўзлари улуғ Қиролга панд бермаганликлари сабабли унга муҳаббатлари қайта жўш уриб.

Қиролнинг кайфияти яхшиланди. У қачонлардир ўзи ўйлаб топган ишлаб чиқариш гимнастикасини ташқаридан соддагина кўринса-да, аслида вақти-вақти билан сусайиб қолувчи қарамлик рефлексини қайта кучайтирувчи самарали усул деб ҳисобларди.

– Энди ўзимнинг энгил бўлмаган вазифаларимни бажаришда давом этаман, – деди Қирол халққа олийжаноблик билан табассум қилиб. – Чанқоқнинг таклифи юзасидан кимда қандай фикр бор?

- Томоша кўрайлик, томоша! – қичқаришди куёнлар.
- Демак, бошидан думигача, а? – Чанқоқдан сўради Қирол, сўнг халққа бир кўз қисиб кўйди.
- Бошидан думигача! – жиддий жавоб қилди Чанқоқ.
- Демак, ичига кириб тагин қайтиб чиқиш-а? – сўради Қирол куёнларнинг хушнуд кулгилари остида.
- Йўқ, – хотиржамлик билан жавоб берди Чанқоқ, – бошидан думигача ташқарисидан!
- Илонни ўзинг танлайсанми ё ҳар қанақаси кетаверадими?
- Ҳар қанақаси бўлаверади.
- Куёнлар, – халққа мурожаат қилди Қирол, – томоша қизиқроқ бўлиши учун узунроқ илонни танлаймиз-да, тўғрими?
- Узунроғи бўлсин, узунроғи! – қичқаришди куёнлар. – Шунда қизиқроқ чиқади!
- Яхши, – деди Қирол, – Буюк Бош-қош билан келишишга тўғри келади... Аммо унутма, Чанқоқ, – илон бундай ҳақоратга фақат ютиш ҳуқуқи билангина рози бўлади.
- Албатта, – бамайлихотир деди Чанқоқ, – мен бу югуришимни унутилмас Устознинг хотирасига бағишлайман.
- Табиийки, – деди Қирол, – Улуғ Бош-қош билан келишганимиз заҳоти биз бутун қавмимизга ажойиб томоша кўрсатамиз.
- Яшасин Қирол! Яшасин Устоз! Яшасин томоша! – ҳаммасидан беҳад мамнун бўлган куёнлар қичқаришди.
- Дарвоқе, сотқин Топқирни нима қиламиз? – сўради Қирол. Сўнг куёнлар чалғиб турганларидан фойдаланиб, гарчи бутунлай яширин-маса-да, ҳар қалай, оҳиस्ताгина оммага қўшилиб олган Топқирни қошига имлаб чақирди.
- Топқир омма орасидан чиқиб келиб куёнлар олдида бош эгиб турди.
- Сотқинга ўлим! – қичқаришди Топқирни кўрган заҳоти ҳаммасини қайта эслаган куёнлар.
- Иложимиз йўқ, – деди Қирол, – биз ваҳший эмасмиз, ахир.
- Агар уни Чанқоқ устида югурмоқчи бўлган илонга совға қил-сак-чи? – сўради куёнлардан бири.
- Ўринли таклиф! – рози бўлди Қирол. – Аммо бунинг ҳам иложи йўқ, чунки биз бундай ваҳшийликни ҳам қилолмаймиз. Қолаверса, илмий тажриба кўнгилдагидек чиқмай қолади. Агар илон ўзига бош-қа бир куён берилишини аввалдан билиб турса, бунақада гипноз кучи камайиб кетиши мумкин.
- Мен Устозга ўхшаб фақат ўзимнигина қурбон қилишим мумкин, – мағрур туриб эълон қилди Чанқоқ.
- Сотқинни бир умрга чўлга бадарга этишни таклиф қиламан... Умрбод саксовул кемириб яшасин...
- Майли, саксовул кемирсин! – такрорлашди хурсанд куёнлар.
- Кўздан йўқотилсин ва элтиб ташлансин, – буюрди Қирол. Шу заҳоти икки назоратчи Қирол, Қиролича ва барча Кўйилганларга чўка-ётган мушукчаникидек ажиб кўзлари билан мўлтираган Топқирни судраб кетди.
- Алдоқчи, – деди Қиролича эндиликда бу хайф кетаётган кўзларга боқар экан, ҳузурланишга улгуролмай қолганидан афсусланиб. – Узи “Ҳеч қачон!” деб яна менинг туҳфамни еб кўйганини-чи!
- У ҳали ёш, унга саксовул кемириш ҳам фожиа эмас, – деди Қари Донишманд Куён. – Энди тасаввур қилингики, агар мени бадарга қилишганида нима бўларди?

Қари худбин, жабрланувчига қараб туриб ва ўзи ҳам жабрланиши мумкинлигини назарда тутиб, худди айнан у жабрланаётгандек, ўзига ҳамдардлик талаб қилмоқда эди.

Топқирни оломон орасидан олиб ўтишаётганида тагин беванинг нолали овози эшитилди.

– Қотил! – қичқирди у ва Топқирга интилди. – Менинг етимларимни энди ким боқади? Қуёнхўр!

Уни базўр ушлаб қолишди. Қуёнлар орасида ғала-ғовур кўтарилди. Қирол қўл кўтариб жимлик сақлашга чақиргач, тагин бевага мурожаат қилди:

– Сенинг эринг фикрларимиз хилма-хиллигига қарамай, бизнинг кадрдонимиз эди... Биз сени ташлаб қўймаймиз. Сенинг болаларинг – менинг болаларим.

– Қай маънода, – безовталанди Қиролича.

– Энг юксак маънода, – деди Қирол ва осмонга ишора қилди. Шундан кейин у бевани кўрсатиб сарой хазинабонига қаради-да, буюрди. – Бир маротаба икки бош карам ва ҳар куни бир бошдан карам бериб турилсин. Биз кузатиб турган ва кўмак бераётган тажрибалар ниҳоясига етган заҳоти унга берилаётган оддий карам Гулкарамга алмаштирилсин... Энди бўлса, қуёнлар, ҳар ким ўз инига, хайрли кеч!

Хазинабоннинг буйруғига кўра сарой омборхонасидан икки бош карам думалатиб келинди.

– Валинеъматим! – икки бош карам устига боши билан йиқилиб ва ҳеч ким ундан узиб қочмаслиги учун ҳар иккисини баравар кучоқлаб йиғлади бева.

– Ажойиб Қиролимиз бор-да, – дейишди қуёнлар ин-инларига тарқалишар экан. Айрим қуёнлар Ўйчаннинг бевасига ҳасад кўзлари билан қарашди.

– Бошқаларнинг эрлари ўлганларидан кейин ҳам уйларига ташишади, – деди бир қуён бармоғи билан ўзининг ландовур эрини турткилаб, – сен бўлсанг, тириксан-у, чакалакзорда беҳудага сакрашдан бошқани билмайсан.

– Менинг эрим ҳам тириклигида сеникидан ортиқ эмас эди, азизим, – кутилмаганда тетиклашиб унга тушунтириш берди бева ва икки бош карамни инига қараб думалата кетди.

Эртасига Холис Сўқмоққа янги Жарчи юборилди. Бу ерда у Улуғ Бош-қошнинг ёрдамчиларидан бирига учрашди. Ёрдамчи уни шоҳнинг ер остидаги саройига бошлаб тушди.

Улуғ Бош-қош ер ости саройининг улкан, намчил ва илиқ хонасида ўзининг садоқатли ёрдамчилар ва тансоқчилари қуршовида ялпайиб ётарди. Шахсий табиб унинг узунгина улкан гавдаси бўйлаб қуёнларнинг Улуғ Бош-қош ошқозонида ҳаракатланиш тезлигини назорат қилиб судралиб юрарди. Ер ости саройи нариги дунёнинг фосформонанд чироқлари билан ёритиларди. Девор ёқалаб Улуғ Бош-қош қачонлардир ютишга муваффақ бўлган нисбатан эътиборга сазоворроқ жониворларнинг териларига сомон тиқилиб кўргазма барпо этилганди.

Таниқли сарой ҳайкалтароши ҳар қандай ютилган жониворнинг уни ютган илон қорнидаги ҳолатига қараб туриб аслида қандай бўлса – шундай, мутлақо аниқ қайта тиклай оларди.

Беҳисоб куёнлар, қушлар, маймунлар орасида Балоғат Ёшидаги Шу ерликнинг ҳам ҳайкали бор эди. Аини ўшани қийинчилик билан ютганидан кейин Улуғ Бош-қош илонлар Шоҳи қилиб сайланган эди.

Гап шундаки, тубжойликни гипноз қилиш, ундан кейин ютиш, айниқса, унинг елкасида ўқ солинган садоғи бўлса — айнан бунисида бор эди — дўзах азоби билан баробар.

Агар давлат сирини ошкор қиладиган бўлсак, айтишимиз керакки, Улуғ Бош-қош, аслини олганда ўша кишини гипноз қилган эмас. У чакалакзордаги каштан дарахтининг тагида гирт маст ҳолда ухлаб ётганида устидан чиқиб қолган. Маълум бўлишича, у дарахтнинг устидан ёввойи асални кавлаб олибди, бўкиб қолгунича ебди ва шу заҳоти ерга йиқилибди.

Ўшанда илоннинг тadbиркорлиги шунда кўриндики, у уяси ғорат қилинган асаларилар гужиллашган дарахт тагида тубжойлини дарров ютиб юбора қолмади, балки уни чакалакзорнинг ичкарироғига олиб кирди-да, ўша ёқда ютди. Ўзиниям бир неча кун ҳазм қилишига тўғри келди. Илонлар атрофига тўпланишиб, кейинчалик бу омади юришмаган мечкайни аташганларидек, Балоғат Ёшидаги Ерликни қаҳрамонларча ютиш жараёнини томоша қилдилар.

Уни қай тарзда ҳазм қилганини атрофдаги барча илонлар ўз кўзлари билан кўрдилар. Кейинчалик Улуғ Бош-қош уни қандай гипноз қилганини айтиб берди.

Йиллар ўтиши билан у ерликнинг қип-қизил маст бўлганини унутди ва уни гипноз қилганига ўзи ҳам ишона бошлади. Бунинг ажабланидиган жойи йўқ. Ахир, ўша ухлаб ётган ерликни Улуғ Бош-қош атиги бир маротаба кўрган, ўзининг уни гипноз қилганини бўлса, аввалига ўздан, кейин бошқалардан юз маротаба эшитган!

Айтиш керакки, бу ерда ҳайкаллари қўйилган айрим жониворларнинг тарихда қоладиган ютилишларини бошқа таниқли илонлар амалга оширган. Аммо Улуғ Бош-қош илонлар Шоҳи қилиб сайланганидан кейин нимагадир қандайдир бир таниқли илон билан уришиб, кейин ўша таниқли илон дом-дараксиз йўқолди. Унинг кўргазмага қўйилган нусхаси эса, сақланиб қолди. Кейинчалик ушбу улкан тарбиявий аҳамиятга молик ютиш ҳам беҳуда кетмасин деб Улуғ Бош-қош уни ўзлаштириб ола қолди.

Аниқроқ айтадиган бўлсак, бу машҳур ютишни ўзлаштириб олишга унинг шахсан ўзи овора ҳам бўлмади. Яқин ёрдамчи ва маслаҳатчиларининг ўзлари бу ғалабани унга боғлаб талқин қилдилар.

— Ахир мен аслида айнан шу туяқушни ютмаганман-ку, — номигагина қаршилик кўрсатган бўлди у.

— Ҳеч қандай ҳайкалтарош сизнинг ютуқларингизни абадийлаштира олмаган чоғларда сиз қанчадан-қанча қойил қолса арзигулик ютишларни амалга оширгансиз, ҳазрати олийлари? — қатъий ва ҳатто жаҳл билан унга эътироз билдиришди вазирларию маслаҳатгўйлари.

— Бу гап ҳам тўғри, — рози бўлди Улуғ Бош-қош ва шу тарзда машҳур ютишнинг намунавий ҳайкали Улуғ Бош-қош номига боғланди.

Саройнинг яна бир мўъжизасини айтиб ўтишимиз керак бўлади. Унинг энг остки қаватида табиий офат пайтларига мўлжалланган тирик куёнлар омборхонаси бор эди.

У ерда мингтача тирик, лекин гипноз йўли билан қотирилган куёнлар сақланар эди. Летаргик уйқуга чўмган куёнлар қатор-қатор бўлиб ётишарди. Ҳар кун эрталаб ва кечқурун қавмининг Илон-Музхона деб аталувчи энг кўрқинчли илони уларни бир сидра назардан ўтказиб чиқарди.

Башарти қандайдир куён гипноз ҳолатидан чиққан бўлса, унинг қайта уйқуга кетиши учун Илон-Музхонанинг бир қараши кифоя эди. Куёнлар уйғониб кетмаслиги ва айни чоғда летаргик уйқудан ўлимнинг абадий уйқусига ўтиб кетмаслиги (бунақаси ҳам бўлиб турар эди) Илон-Музхонанинг назорати остида эди. Уликларни ўз вақтида йиғиштириб олиш ҳам Илон-Музхонанинг зиммасида эди. Энг жазирама иссиқда ҳам бу ердан муздеккина куёнлар етказиб берилар, улар аввало Улуғ Бош-қошга куч-қувват бахш этар эди.

Ер ости саройининг учинчи мўъжизаси топилдиқлар хонаси эди. Илонлар ахлатидан топилган турли хил антиқа буюмлар шу ерга олиб келинарди. Шунинг учун ҳам илонларда ўз ахлатини диққат билан кўздан кечириш одати бор эди. Бундан ташқари, илонлар мамлакатаида шу ерликларни ютган илонлар уларнинг ҳазм қилинмаган тақинчоқ ва қурол-аслаҳаларини албатта бу ерга топширишлари шарт қилиб қўйилган қонунлари бор эди.

Гап шундаки, илонлар маҳаллий кишилар билан яхши қўшничилик муносабатларини ўрнатишга ҳаракат қилардилар. Ҳар бир ерликнинг илон томонидан ютилиш ҳолати, агар унинг қариндошлари ва яқинлари ўзини танисалар, расман Улуғ Бош-қош қошида муҳокама қилинарди. Шу ҳол кузатилган эдики, ҳазм қилинган тубжойликнинг қандайдир чиқитга чиққан нарчаси унинг қариндошига ҳамдардлик изҳор қилиниб берилганида қариндош жуда миннатдор бўлар ва тезда жаҳлидан туша қоларди.

Дарвоқе, Улуғ Бош-қош тубжойликларни ютишни маъқуллайдимийўқми, буни оддий илонлар ҳеч қачон аниқ билолмасдилар. Билганлари шуки, ичда, яъни, ошқозоннинг ичида жойлашган дил қаърида у ҳаминша бу ишни маъқуллайди. Аммо бутун қавмнинг олий манфаатларидан келиб чиқиб гоҳида қоралаши, қоралаганда ҳам ўта шафқатсизлик билан қоралаши мумкин эди. Аммо, бошқа томондан қараганда, ҳаминша ўзаро жанжал-низолар билан машғул бу кишилар қандайдир душманларидан бири билан ҳисоб-китоб қилиш учун гоҳида яширинча битим тузиб, илонларнинг ёрдамидан фойдаланардилар. Одатда, бундай ҳолларда томонлар эҳтиёткорлик юзасидан қандайдир маймун орқали шартлашардилар. Маймун ўз ҳаққини ҳали ҳеч ким эгасининг ўлими ҳақида хабар топмай туриб биринчи тундаёқ эгасиз қолган далани кўнгли тусанганча ғорат қилиш ҳуқуқи тарзида олар эди.

Бешта куён эвазига ўзига мос келадиган илонга буюртма бериш мумкин эди. Улуғ Бош-қош, агар яна ўша қавмнинг олий манфаатлари уни кескин чора кўришга мажбур қилмаса, буни ҳам кўриб кўрмаганга олар эди.

Унинг ўзи, агар тубжойлилар билан гаплашишга тўғри келса, одатда расмиятчилик юзасидан Балоғат Ёшидаги Ерликнинг ҳайкалини кўринарли жойга қўйишни буюрарди.

Энди ўз Қиролининг таклифини Улуғ Бош-қошга етказган Жарчига қайтишнинг мавриди келди. Жарчи ер ости саройининг улуғвор, яъни, ваҳимали хоналари жиҳозларига зимдан кўз югуртириб ўтирарди.

Жарчи Чанқоқнинг илон устидан югуриб ўтиш шarti ҳақида ҳикоя қилди. Ҳар галгидек, куёнларнинг дипломатик муносабатларида қабул қилинган таомилга кўра, ҳеч нима очиқ-ошкор гапирилмади. Қирол муҳтарам касбдошига қандайдир абжир илон бу таклифни қабул қилиб, ҳар икки томонга фойдали сабоқ берадиган бўлса, бундан иккала қавм жисмоний маънода ҳам, руҳий маънода ҳам фойда кўришини маълум қилган эди.

Жарчи, шунингдек, Ўйчанни ютиб юборган илоннинг ярамас хулқ-атвори ҳақида ҳам ҳикоя қилди.

У айтдики, мазкур илон рисоладагидек ютиш-ютилиш ҳақидаги насллараро шартномани бузган ҳолда тановул қилинажак қуён билан масхарали тарзда суҳбатлашган, иккиланиш ва пайсалга солиш сингари қийноқ усулларида фойдаланган, охир-оқибат азобдан ўлар ҳолга келган қуённи ютишдан бош ҳам тортган! Натижада бахтсиз ўлжа ўзини илоннинг оғзига отишга мажбур бўлган. Буларнинг барчаси, қўшимча қилди Жарчи ўз сўзининг охирида, синчиклаб кузатиб турган бошқа бир қуённинг кўз ўнгида рўй берган.

Буюк Бош-қош уни эшитди, ўйланиб қолди ва деди:

— Менинг номимдан Қиролга айтгинки, биз томоша кўрсатадиган ерликлар эмасмиз. Илонимизнинг ножўя хатти-ҳаракатлари ҳақидаги ахборот учун раҳмат, у албатта ўз жазосини олади.

Жарчи саройни тарк этганида Улуғ Бош-қош ўзининг бош вазирдан сўради:

— “Рисоладагидек ютиш-ютилиш” дегани нима?

— Ишни жимгина тезроқ битказиш! — ўйлаб ҳам ўтирмай жавоб қилди Бош Вазир. У ҳамма саволларга ўйламай жавоб қила олар эди, шунинг учун ҳам Бош Вазир қилиб тайинланган эди.

— Илонлар мажлисга йиғилсин! — буюрди Улуғ Бош-қош. — Халқ билан гаплашмоқчиман. Ўйчанни ютишга чиққан илоннинг бутун ҳолдаги жонли иштироки таъминлансин! Ҳамма балоғат ёшидаги илонлар чақирилсин. Тухум босаётган илонлар ҳам тухумларини ташлаб ҳузуримга етиб келсинлар!

Белгиланган соатда Улуғ Бош-қош билангашган қондошлари олдида ялпайди. У илонларнинг қулайроқ жойлашиб олишларини кутди. Айримлар ўша ёқдан Шоҳни яхши кўриш ва ўзи ҳам, агар у қарагудек бўлса, яхши кўриниш умидида сарой олдида ўсиб турган анжир дарахти устига ўрмалаб чиқиб жойлашди.

Улуғ Бош-қош ҳар доимгидек ўз нутқини мадҳиядан бошлади. Аммо бу гал унинг овозида ўз қавмини кўрганидан мамнунлик ва ғайратшижоат эмас, аксинча, ғазаб ва нафрат оҳанглари сезилиб турарди.

— Аждаҳо авлодлари, — илонлар қаторига ижирганиб қарар экан, бошлади у.

— Шон-шараф меросхўрлари, — давом этди у бош чайқаб, яъни, меросхўрлар улуғ меросни беҳуда совураётганларига афсусланиб.

— Улуғ Бош-қошнинг шогирдлари! — табиий вишиллашдан ўткирроқ, қулоқни тешадиган овоз билан давом этди у, бундай шогирдларга эга бўлишдан каттароқ уят йўқлигини кўрсатаётгандек бўлиб.

— Ёш илонлар, — аччиқ истехзо билан уф тортди у...

— Иснод менинг кўпни кўрган бошимга, иснод! — яхшигина ўзлаштириб олинган жазавани қойилмақом ижро этди Улуғ Бош-қош.

Илонларнинг ҳамдардлик билан шовуллашлари, шивирлашлари, вишиллашлари кучайди.

— Нима бўлди? Бизнинг ҳеч нарсдан хабаримиз йўқ? — сўрашди чекка ўлкалардан келган илонлар. Улар ўзларининг ҳеч нарса билмасликлари, яъни, ножўя билимларга эга эмасликларини чекка жойнинг муайян фазилати деб ўйлардилар.

— Нима бўлди?! — такрорлади Улуғ Бош-қош мисли кўрилмаган афсус-надомат билан. — Буни асли мен сизлардан сўрашим керак: нима бўлди?! Кўпни кўрган илонлар, қон тўкишда елкадош бўлган биродарлар, кимнинг шарафига сиз қуёнлар қавмини гипноз қила-

сиз, кимнинг шарафига сиз уларни ютасиз, кимнинг шарафига сизнинг ошқозонингизда битмас-туғанмас яра-чақалар?!

– О, Шоҳ! – вишиллашди кекса илонлар, – Бизнинг Улуғ Аждаҳомиз шарафига, албатта.

– Опа-сингилларим! – мурожаат қилди Шоҳ, – туққанлар ва туғадиганлар, сиз ким билан ётибсиз-у кимнинг тухумини босаяпсиз? Мен сизлардан сўраяпман?!

– О, Шоҳ! – жавоб қилишди улар ҳам, булар ҳам, – биз илонлар билан ётибмиз ва ёш илонлар чиқадиган тухумларни босаяпмиз.

– Йўқ! – мисли кўрилмаган қуёнчақлик билан хитоб қилди Шоҳ. – Сиз қуёнлар билан ётибсиз ва қуёнлар чиқадиган тухумларни босаяпсиз!

– О, Улуғ Аждаҳо, нималар деяпсиз? – вишиллашди ургочи илонлар.

– Орамиздан сотқин чиққан, мен шундай бўлишини билардим, – деди ҳамма нарсани қора рангда кўришга одатланган илон. – Ургочи илонларимизнинг тухумларини атайин алмаштириб қўйган у!

– Калтабақай! – кутилмаганда қичқирди Шоҳ. – Қани Калтабақай?!

– Мен бу ердан, – деди Калтабақай анжир япроқлари орасидан бошини чиқариб, кейинги пайтларда шоҳона йигилишларда у нажоткор дарахтнинг тепароқдаги шоҳларига ўралиб олишни хуш кўрарди.

– У-у-у! – ув тортди Шоҳ Калтабақайни анжир дарахти барглари орасидан излаган қўйи нафратини ифодалашга сўз тополмай: анжир меваси, бананлар... Маймунга ўхшамай ўл!.. Маънавий бузилиш бу... Филай қани?

– Мен бу ердан! – орқа қаторлардан жавоб қилди Филай ва минг машаққат билан бошини кўтариб, Шоҳга очиқ кўзини тўғри-лаб қаради. – Мен жаноби олийларига яқинроқ боролмадим.

– У-у, Филай! – таҳдид қилди Шоҳ. – Сен ҳам зотимизни буздинг!.. Сенинг иккинчи кўзинг қани, мен сендан сўраяпман?!

– О-о, Шоҳ! – мунгли вишиллади Филай, – уни филлар босиб кетишди...

Шу йўл билан илонларни руҳан тайёрлаб, Шоҳ ҳамма йигилганларга ёш илоннинг Ўйчанни ютиш чоғидаги иснод келтирувчи хатти-ҳаракатларини ҳикоя қилиб берди. У гапираётган пайтда икки соқчи Ўйчанни бундай уқувсизларча ютган ёш илонни оломон орасидан судраб олиб чиқди.

Ёш илон ўзини оқлаб, ҳаддан ташқари ҳолдан тойгани, аввалига кўрсичқон уни алдаб чув туширгани, кейин бўлса, ваъда қилинган битта ўрнига иккита қуённи кўриб қаттиқ довдираб қолгани, чунки қуёнлар бу қадар тез суръатларда кўпайишини эшитмаганини ҳикоя қила кетди.

Илонлар қавмдошларининг хатти-ҳаракатларидан даргазаб бўлдилар.

– Нега сен улар билан гаплашдинг? – сўрашди улар ёш илондан, – Қуённи жимгина ютиб ҳазм қилиш кераклигини наҳотки сен билмаган бўлсанг?!

– Мен-ку, билардим-а, – жавоб қилди собиқ ёш илон, – аммо буниси қандайдир ғалати қуён экан-да. Мен уни гипноз қиляпман, у бўлса, гапиряпти, қулоғини қимирлатяпти, юзимга қараб бурнини қоқяпти, акса уряпти!

– Хўш, нима қипти? – ажабланди илонлар. – У акса урса ураверсин, лекин сен жимгина ютавергин эди!

Шу пайт чекка ўлкадан келган илон сўзга чиқди ва ўз номидан бутун чекка ўлкалардан келган илонларнинг норозилигини изҳор

қилди. У икки куён ишқий муносабатлар билан машғул бўлаётган чоғида учратганида шахсан ўзида ҳам худди шундай ҳол рўй берганини айтди. Лекин ўшанда ҳам у, қавмдошидан фарқли равишда, ўзини йўқотиб қўймаган, балки иккаласини ҳам бараварига гипноз қилиб, дарров ютишу ҳазм қилишга киришган экан.

Илонлар меҳмон илоннинг ҳикоясини ҳурмат ва мамнуният билан тингладилар. Ҳаттоки Шоҳ ҳам уни тинглар экан, сезиларли даражада ҳовуридан тушди. У бирон маротаба ишқий муносабат қилаётган куёнларни жуфтлаб ютмаган эди. Шу боис йиғилишдан кейин чекка ўлкадан келган илон билан юзма-юз гаплашиб, бундай ноёб ютиш чоғида қандай ҳиссиётларни бошидан кечирганини батафсилроқ сўраб билишга ўзича аҳд қилди.

— Олисдан келган илоннинг тажрибасини ўрганинг! — деди Шоҳ. — У бу ерда жуда қизиқ чиқиш қилди...

Ёш илон ўзининг куёнлари ўша чеккадаги куёнлардан фарқли равишда, бирга ётмагани, балки, аксинча, бирга ўйлагани, бу иккиси мутлақо бир нарса эмаслигини айтиб, ўзини оқлашга уринди.

— Нима фарқи бор? — вишиллашди норози бўлган илонлар.

У муҳими энг ақли, Ўйчан куённи ютиб ҳазм қилгани, бу билан куёнларнинг ақлини камайтириб, аксинча, илонларнинг ақлини оширганини айтиб, ўзини оқлашга яна бир — сўнгги маротаба уришиб кўрди.

— Сенга ўхшаган аҳмоқларга қанча ўргатиш керак, — деди Шоҳ, — ҳар қандай донишмандлик муайян тур доирасидагина маълум маънога эга. Шунинг учун ҳам куённинг ақли биз учун ақл эмас, ўтакетган аҳмоқлик. Чеккадан келган илонга раҳмат айт, у ўзининг қизиқарли ҳикояси билан бизнинг кайфиятимизни кўтарди. Биз сени ўлдирмасликка, аммо чўлга бадарга этишга қарор қилдик. Модомики сен гўштхўр бўлишни истама экансан, бориб саксовул ютасан. Бу ишинг Қалтабақайга ҳам сабоқ бўлсин.

Улуғ Бош-қошнинг ишораси билан илонлар тарқалишди. Ёш илон икки соқчининг назорати остида чўлга чиқариб ташланди.

— “Илонларни илон бошқариши керак” эмиш! — у ортидан Шоҳнинг асабий гудранишини эшитди. — Нима, мен, сенингча, чириган ходамани?..

Ўшандан буён орадан бир неча ой, эҳтимол, йил ўтди. Анигини ҳеч ким билмайди. Қавмидан бадарга этилган илон ўз тақдирини, айниқса, Жарчини лаънатлаб, қақроқ кум устида емиш қидириб судралди.

Унинг бўғин-бўғини бўшашган ва қалин ажин қоплаган жисмига қараб бор-йўғи бирор йил аввал куч-гайратга тўла, ёш, келажаги порлоқ илон бўлганига ишониш қийин эди. Йўқ, ҳозир уни қари ва ёмон яшаган илон деб айтса бўларди.

Аслида сурункали кам озикланиш натижасидаги руҳий эзилишлар ўз ишини қилганди.

Биринчи кунларданоқ унга саксовулни тановул қилишдан воз кечишга тўғри келди. Ошқозони нисбатан юксакроқ даражада ташкил топган жонли танани қатъий талаб қилмоқда эди. Бир неча маротаба у Филайнинг усулини қўлаб чўл осмонида муаллақ турган бургутларни ўзига жалб қилишга муваффақ бўлди. Аммо бу усул чўл шароитида анчагина қимматга тушди. Қиздириб турган куёш остида ва қайноқ кум устида узоқ вақт ётиш, бунинг устига, қимирламай ётиш даҳшатли азоб экан!

Кунлардан бир куни уни офтоб уриб, базур ҳушига келди ва сак-совул соясига томон ночор-ноилож судралди. У ўзини бошқа ўлганга солиб ётмасликка аҳд қилди. Умуман, у чўлда ўзини ўлганга солиб ётиш қандайдир ёқимсиз иш эканини яхшигина ҳис қилди. Ўзингни ўликка солиш соғлом ва куч-қувватга тўла пайтингда мумкин экан! Лекин ўзинг чўлга бадарга қилинган касалманд илон бўлсанг, ўликка ўхшаб ётишинг бирам жирканч кўринар экан, унинг устига ҳақиқатга ҳаддан ташқари ўхшаб кетар экан ҳам!

Охир-оқибат, у кичкина бир воҳадаги сичқонлар билан калтакесакларни овлашга мослашди. Қумга кўмилиб олиб сичқонлар билан калтакесаклар сув ичгани келишини кутиб ётади. Ана шунда илон, агар ёнидан ўтиб қолса, қумдан бошини чиқариб, уларни қўрқувдан донг қотишга мажбур қиларди-да, ютарди.

Агар улар ҳаддан ташқари узоқ вақт сув ичгани келмасалар, у устидаги қумни силкитиб туширар, сув ичар, иссиқ терисини унда совутиб, тагин лаънати қумга кўмилиб олар эди.

Кунлардан бир куни айна шу сув ичиладиган жойга Топқир сакраклаб келиб қолди. Ўша узоқ вақтлардан буён у ҳам даҳшатли даражада ўзгариб кетибди. Устидаги жунлари тўкилган, ўнг қулогини кактус кесиби кетган ва у худди қалдирғочнинг думидек иккига бўлинган. Бадани шунақанги озгинки, қовурғаларини санаб чиқиш мумкин, дарвоқе, у ғайришуурий тарзда уларни санаб чиқди ҳам!

— Сотқинга саломлар бўлсин! — деди илон бошини қумдан чиқариб силкитар экан. — Бу дунёда сен билан учрашаман деб ўйламаган эдим.

Топқир сувни ялаб ичишдан тўхтаб, унга бурилиб қаради:

— Бу қанақанги Чўли-Илон бўлди? — илонга қўрқмасдан тикилар экан, сўради куён. Афсуски, жасорат кўпинча яшаш иштиёқининг сўниши оқибатида пайдо бўлганидек, қўрқув ҳамиша ҳаётнинг қадрқимматини ҳаддан ташқари юқори қўйиш оқибатидир.

Дарвоқе, ёш илонга нисбатан чакалакзордан эртароқ бадарга этилган Топқир унинг тақдири ҳақида ҳеч нима билмас, ўзини ҳам ҳеч қачон кўрмаган эди.

— Танимаяпсанми? — ҳокисорлик билан сўради Чўли-Илон, ўзи шу вақт ичида қаттиқ ва, табиийки, ёмон томонга ўзгариб кетганига ич-ичдан иқроп бўлиб.

— Танишиш шарафига ноил бўлмаганман, — совуққонлик билан жавоб қилди Топқир ва сакраб кетишга ҳозирлик кўраётган эди, аммо Чўли-Илоннинг сўзларига қизиқиши устун келиб беихтиёр тўхтаб қолди:

— Мен сенинг касрингга қолиб ватанимдан, яъни, ажойиб емишга эга бўлган жойимдан ажрадим, — вишиллади илон. — Сенинг аблаҳона қўшигинг туфайли мен Ўйчанни ютгани чиқдим-да, бу можарони чўлга ҳайдалиш билан якунладим.

— Э-э, бу сенмисан, лапашанг, — деди Топқир истехзо билан, — бу кунингдан баттар бўл!

— Оламда ҳаммадан ҳам кўпроқ сени ёмон кўраман, ярамас, сотқин, — фарёд чекди Чўли-Илон Топқирга беадад нафрат билан тикилар экан.

— Мен эса, тасаввур қил, сени, — деди Топқир. — Ҳа, мен ўз биродарим-куённи сотиб гуноҳ иш қилдим. Аммо сен, галварс, менинг сотқинлигимдан дурустроқ фойдаланолмадинг. Бу ишинг билан умидимни пучга чиқардинг. Сотқин учун ўзининг сотқинлигидан дурустроқ фойдаланилмаганини англаб етишдан ҳам таҳқирлироқ нарсаси борми?

– Кўргани кўзим йўқ сени! – такрорлади Чўли-Илон. – Сен аблаҳ мени шундай аянчли аҳволга солдинг...

– Сенинг нафратингга тупурдим, – деди Топқир. – Бу ерда, чўлда ўтлайдиган жой йўқ, ўйлаш учун вақт эса, кўп...

– Ўйлаб ўйингнинг тагига етдингми, пасткаш? – сўради илон унга оҳиस्ताгина яқинлашар экан.

– Етдим ҳисоб, – жавоб қилди Топқир илоннинг ҳаракатига эътибор бермай. – Мен сотқинликнинг сирини тушундим. Ахир, мени бекорга Топқир демасдилар-да. Аввалига ҳамма гап ўша Қироличага эсдалик учун сақлаб қўяман деб ваъда қилганим, кейин йўл-йўлакай ўзимни тутолмай ярмини еб қўйганим қуриб кетгур қарам япрогида деб ўйладим. Кейинчалик тушундимки, Қиролнинг Ўрнини ташлаб кетишни мутлақо истамаган эканман. Ундан сўнг, ниҳоят, энг асосийсини тушуниб етдим. Ҳар қандай сотқинликнинг тузоғи у ўйланган, лекин ҳали амалга оширилмаган вақтдаги иккиланиш ҳолатингда экан.

– Қанақасига иккиланиш? – сўради илон ва тасавурида қорнининг пайлари билан унинг нимжонгина қовурғаларини баҳузур эзгилаганча Топқирга яқинлашди.

– Мана, қанақасига иккиланиш, – қандайдир илҳомланиб гапида давом этди Топқир. – Сотишга аҳд қилиб, сен хаёлингда сотқинлик берадиган барча бойликларни ўзингча тасарруф қила бошлайсан. Мен ўзимни энг яхши қарам, энг яхши ловия, энг яхши нўхотнинг эгаси деб ҳис қила бошладим. Сабзига ўхшаш иккинчи даражали емишларни-ку, гапирмасаям бўлаверади. Буларнинг ҳаммаси ҳали сотқинликни амалга оширмай туриб!.. Тушуныпсанми, мана, қаерда энг расво алданиш! Хаёлимда мен гўё сотқинликнинг чизигидан ўтдим, тақдирдан барча неъматларни ундирдим ва сотқинликнинг ўзини амалга оширмаганим ҳолда ҳалол қуён ҳолатига омон-эсон қайтиб келдим. Модомики мен ҳали сотқинликнинг ўзини амалга оширмаган эканман, тақдирнинг кўзини шамғалат қилганимнинг, яъни, хаёлимда сотқинликдан келажак жамики неъматларга эга бўлганим ва эвазига ҳеч нима тўламаганимнинг қувончи шунақанги кучлики, у бўлажак афсус-надоматлар ҳақидаги тасавурларни буткул кўмиб ташлайди. Мана, биз қанақа қурилганмиз! Биз қачонлардир бошимиздан кечиражак қувончимизни ҳозирдан ҳис қилишимиз мумкин. Лекин биз ўйланган сотқинликдан кейин келадиган виждон азобини аввалдан ҳис қилолмаймиз. Ҳис қила олган тақдиримизда ҳам, бу минг карра кучсизроқ бўлади. Бу қанақаси бўлди? Мана, мен хаёлимда сотқинлик қилдим, лекин ҳечқиси йўқ, яшайверса бўлаверади. Бундан чиқди, сотқинликнинг ўзида ҳам фожиа йўқ экан-да? Мана шу сотқинликнинг ҳечқиси йўқ деб ҳис қилишни мен сотқинлик оқибати билан ҳеч ҳам алоқаси йўқ деб ҳисоблайман! Тушуныпсанми, тақдирнинг қанақанги макри бу? Иблис бизни ёвузлик қилишга ундайди-да, майли, ёвузлик қилма, ақалли шу хусусда ўйлашинг мумкин-ку, дея аврайди. Мен сени ёвузлик қилишингга мажбур қилаётганим йўқ, дейди иблис, мен шунчаки ўйлашимча, сен у ҳақда янглиш фикрдасан. Бу ёвузлик эмас-ку, дейди у, бу аниқ ҳисобкитоб, бу аҳмоқона ақидалардан халос бўлиш имконияти. Ҳар қалай, таниш, гаплаш, келгуси муносабатларнинг машқини ол, мабодо сенга буларнинг ҳаммаси ёқмаса, ана унда сен сотқинликни амалда қилмаслигинг мумкин-ку!.. Ҳолбуки орқага йўл йўқ! Мана шу ерда биз қармоққа тушамиз. Ҳозирча мен ёвузлик билан ўйнашар эканман, бу ҳали ёвузликни амалга ошириш эмас-ку, дейди бизга ожиз ақлимиз. Ҳолбу-

ки бу аслида амалга оширилган ёвузлик, чунки ёвузлик билан ўйнашар эканмиз, биз табиат беминнат ато этган ёвузликка нисбатан муқаддас нафрат ҳиссини йўқотиб қўямиз. Мана, нима учун сотқинларга ҳамиша тўлов олдиндан берилади ва ҳамиша шармандали даражада кам тўланади! Аммо яна-да камроқ тўлашлари мумкин эди-ку! Ахир, қанчалик кам тўласанг ҳам, сотқин ўз сотқинлигини амалга оширгунга қадар бу тўловни соф фойда деб тушунади: ҳали сотқинликнинг ўзидан дарак йўқ, тўлов эса, бор, ундан келадиган қувонч ҳам! Бунинг устига, модомики қувонч бор экан, демак, бўлажак сотқинликда ҳам фожиа йўқ, акс ҳолда қувонч қаёқдан келди...

— Бу гапларинг ҳаддан ташқари ақлли экан, — уни тўхтатди Чўли-Илон. — Мен, масалан, энг ақлли қуённи ютганман, лекин шунда ҳам сени яхши тушунмаяпман...

— Гапимнинг давомини эшит-да, — оғринди Топқир. — Мана шундагина сен орқага қочиб ўтолмаслигингни тушунасан. Юрагинг захарланган, бунинг устига маълум бўладики, ҳаддан ташқари кам ҳақ тўланган. Сен ўзингга нисбатан даҳшатли ноҳақликни ҳис қиласан. Ҳа, айнан ўзингга нисбатан, сотилганга нисбатан эмас! Сотилганга нисбатан сен нафратни ҳис қиласан. Сенга ўзини сотишга йўл қўйиб, унинг ўзи бу иши билан сени сотди. Натижада у умумий алдовнинг шерикларидан бирига айланиб қолди. Буюғи қанақа бўлди, Чўли?! Ахир, сен энг сўнгги лаҳзаларга қадар шериклар билганларини қилаверишсин, лекин мен бир амаллаб ортга қайтиб оларман, деб умид қилган эдинг-ку. Ҳеч бўлмаганда ифлосланган юрагингнинг бир бўлагини сотқинликка кесиб берасан-да, асосий қисмини ўзингга қолдирасан. Ахир, сен сотқинликка бутун юрагимни қўш қўллаб топшираман деб шартлашмагансан-ку! Қолаверса, сен бундай шартномага ўлақолсанг рози бўлмас эдинг. Илон бу фикрни тушунишга қийналади, лекин биз қуёнлар табиатан иссиққон ва озодамиз. Мен қалбни оппоққина топ-тоза дастурхонга қиёслаган бўлардим. Худди мана шу оппоққина топ-тоза дастурхонда мен келажакда қиролликнинг топ-тоза карами, нўхоти, ловиясини емоқчи эдим. Ҳўш, сотқинлик-чи? Албатта, мен бу иллат оппоққина дастурхонимни безамаслигини билардим. Аммо мен нима қипти, сотқинлик билан булганган парчасини йиртиб ташлайман-да, қолганини ёзиб, ҳаёт неъматларидан баҳраманд бўлавераман деб ўйлардим. Бу ерда эса, нима бўляпти? Хап! Шалоп! Қарабсанки, бутун дастурхон ахлатга булганган! Бунисини қандай тушуниш керак? Айтинг, энди мен ишлаб топган карам, нўхот, ловиясини ниманинг устига қўйиб ейман?! Мен шуни орзу қилганмидим? Топ-тоза дастурхондан тановул қиламан ва уларни ландовурликда айблаб туриб бечора қуёнларга бу тоза дастурхондан нималарнидир итга суяк ташлагандек ташлаб тураман, деб ўйлагандим-ку. О, бировларни ландовурликда айблаб, ўзингнинг кенг дастурхонингдан уларга садақа ташлашдан ҳам ортиқроқ бахт борми! Энди буюғи нима бўляпти? Ўзинг ахлатга булганган дастурхонда еб-ичасанми? Маълум бўляптики, сотқинлик мен хаёл қилганимдек, дастурхоннинг бир қисминигина эмас, бутун дастурхонни ифлослантириб ташлар экан. Ахир, мен бундай бўлишини билмаган эдим-ку?! Бундан чиқди, менга ҳеч қандай тўлов берилмаган. Бундан чиқди, менга шу ифлосланган дастурхондан бошқа ҳеч нима қолмабди ва мен бутун умр шу ифлос дастурхондан айнаган неъматларни еб ўтишим керакми? Юраги қоп-қора бўлган етим қуённинг ҳолатини ким ҳис қилади? Ахир, биз қуёнларнинг қонимиз иссиқ ва шунинг учун ҳам озодамиз-ку. Оҳ, ўша ёқда, чакалак

зордаёқ мен буни, гарчи ҳозиргидек аниқ-тиниқ бўлмаса-да, дарров ҳис қилдим. Ҳаттоки анови сассиқ маймунлар ҳам менга таҳқирли назар билан қарай бошлашди. Аламзадалик — мана нима қолди ўшанда менинг юрагимда. Менинг энг кучли аламзадалигим топ-тозаларга нисбатан эди! Хўп, агар сиз яхши, топ-тозагина бўлсангиз, нега мени бу ифлос йўлдан қайтариб қолмадингиз, а?!

— Сен жудаям ҳаддингдан ошиб кетяпсан-ку, — деди Чўли-Илон, — ҳаттоки энг ақлли куённи ютгунимга қадар ҳам мен сенинг бу гапларинг бемаъни эканини тушунган бўлар эдим. Ахир, сен ўз сотқинлигинг ҳақида ҳеч кимга гапирмаган бўлсанг, ким сени тўхтатиб қола олар эди? Қанақанги аблаҳсан-а, сен! Асл моҳиятни яшириш учун шунча гапларни қалаштириб ташладингки. Моҳият эса, шуки, сен, қони иссиқ куён бўла туриб ўз дўстингни сотдинг! Демак, худди ўзингдек қони иссиққина куённинг қонини тўқдинг! Йўқ, мен сени ютиб юборишим кераклигини ҳис қилиб турибман. Майли, кучим йўқ, бунинг устига, иссиқ ҳаво гипнозга халақит қиляпти, аммо нафратим, ўйлайманки, менга мадад беради...

— Кўрқитаман деб овора бўлма, — деди Топқир, — ҳар қалай, менимча, Уйчаннинг гипноз ҳақидаги гаплари тўғри эди.

— Уйчан ҳақида гапирма, мунофиқ! — дарғазаб хитоб қилди Чўли ва, айни чоғда, бу ғазаб жисмининг пайларини сиқиб-бўшатаётганини ҳис қилди. — Сен уни ўзинг сотиб, энди кашфийетидан фойдаланмоқчимсан?

— Бунинг иложи йўқ, — бўшашибгина жавоб қилди Топқир, — гап шундаки, мен ҳозир бу оламдаги ҳеч нарсага ишонмайман, демак, сенинг гипнозинг борлигига ҳам ишнолмайман... Кўзингни кўзимга найзадек қадасанг ҳам пинагимни бузмайман!

— У-у-у, сени кўргани кўзим, отгани ўқим йўқ! — вишиллади Чўли, тагин жисмининг пайларни ёқимли тортишиб-бўшашаётганини ҳис қилиб. — Менинг нафратим қандайдир янги ҳаётбахш фикр туғдираётганини ҳис қиляпман...

— Фикр туғаётган илон, — истехзо қилди Топқир Чўлига ҳафсаласи пир бўлиб қарар экан. — Менимча, иссиқдан миянг айниб қолганга ўхшайди...

— Йўқ-йўқ, — такрорлади Чўли бетўхтов тўлганиб, — мен бутун вужудим билан янги фикрнинг туғилишини ҳис қилиб турибман. Менга туюляптики... Мен тўла аминмасман... Назаримда, мен сени қандайдир янгича усулда ютишим мумкиндек...

— Сен сассиқ нафасингни назарда тутяпсанми? — сўради Топқир. — Билиб қўйки, сен кечикдинг... Ириб-чириган юрагининг сассигини кўтариб юрган куён ҳеч қандай сассиқ нафасдан кўрқмайди...

— Йўқ-йўқ! — кучли ҳаяжондан тўлғониб хитоб қилди илон. — Менинг нафратим қандайдир антиқа муҳаббатни туғяпти... Ортиқча олифтагарчилиги йўқ шафқатсиз муҳаббат... Мен сени ўраб-чирмаб бағримга босишни шунақанги истаяпманки...

Шундай дея Чўли-Илон бир сапчиб куёнга ўралиб олди-да, уни укувсизлик билан бесўнақай бўга бошлади.

— Мени ўз ҳолимга қўй, — чиранди Топқир бу ақлдан озган илон нима қилаётганини яхши тушуниб етмай, — ўзингнинг аччиқ тер босган оғушингни кўзимдан йўқот... Биринчидан, мен урғочи илон эмасман... Жоним оғрияпти... Мен ҳатто урғочи куён ҳам эмасман... Бу қандай бузуклик, айниш, ириш-чириш...

— Тўхтаб тур, — Топқирнинг атрофидан қаттиқроқ ўралар экан, минғирлади илон, — яна бир ўрам... Бошимизни чиқариб оламиз... Яна бир бўғиш... Қаттиқроқ... Қаттиқроқ...

– Ҳаммангдан нафратланаман! – илоннинг оғушида ҳушини йўқотар экан, қичқириб улгурди Топқир.

– Уф-ф! – нафас ростлади илон. – Шунақанги чарчадимки, гўё мен уни эмас, у мени бўғаётгандек... Бунинг ажабланарли жойи йўқ – жаҳонда биринчи маротаба куённи гипнозсиз ўзлаштириш усули-да!.. Бундай буюк кашфиёт билан Улуғ Бош-қош мени кучоқ очиб кутиб олса керак... Гарчи бу энди икки маънони англатса-да... Ҳозир қоринни тўқлайман-да, ўзимизникиларга қараб... Ҳали кўрамиз, ким илонлар Шоҳи бўлишга муносиброқ экан...

Шундай ўйлар билан у куённи ютишга киришди. Талайгина салоҳиятларга эга бўлган, аммо, афсуски, ўзи Кўйилган, эвоҳ, жудаям қимматга тушган Ўрин неъматларини бу салоҳиятларга нисбатан кўпроқ севган Топқирнинг ҳаёти шу билан тугади.

Этиборингиз учун, Чўли-Илон билан Топқир бадарга этилганидан буён илонлар салатанатида ҳам ва, албатта, куёнлар қироллигида ҳам муҳим воқеалар содир бўлди. Ўйчаннинг гипнозга боғлиқ кашфиёти, бунинг устига, Чанқоқнинг илон устидан бошидан то думига қадар югуриб ўтишга ваъдаси куёнлар ва илонлар ўртасидаги асрлар мобайнида қарор топган муносабатларни кўп жиҳатлардан чалқаштириб ташлади.

Гипноз кам таъсир қиладиган ёхуд мутлақо таъсир қилмайдиган бебош кайфиятдаги куёнларнинг катта лашқари пайдо бўлди. Кўпгина илонлар очликни бўйинларига олдилар. Уларнинг айримлари шу қадар асабийлашиб қолдиларки, куён устидан югуриб ўтмоқчи деб ўйлаб салгина тегиниб кетганларида ҳам сесканиб, даҳшатга тушиб бурилиб қарайдиган бўлди. Бир илон ҳатто беҳосдан устига ёнғоқ тўкилганида шунақанги тумтарақай қочиб қолдики...

Чекка-чеккалардаги илонлардан яна-да шумроқ хабарлар кела бошлади. У жойларда илонларнинг обрўси шу қадар тушиб кетибдики, дарахтнинг тагида баҳузур дам олиб ётган илоннинг устига тепадан маймун бемалол чоптиришгача бориб етибди. Тўғри, улар бу ишни анчагина баланддан қилишибди ва кейинчалик узр сўраб бу иш паришонхотирлик билан содир этилган деб тушунтиришибди. Нега авваллари уларда бундай аниқ мақсадларга йўналтирилган паришонхотирлик кузатилмаганини тушуниш қийин эди.

– Бу масалани биз алоҳида олиб ҳал қилолмаймиз, – дея жавоб қилди Улуғ Бош-қош чекка-чеккалардаги илонларнинг шикоятларига, – биз уни гипнознинг мавқеини қайта тиклаган заҳотимиз ҳал қиламиз... Ҳозирча севишганлар жуфтини бирварақайига ютган ҳамюртларингдан ибрат олиб туринг.

Улуғ Бош-қош шундай деб жавоб қиларди-ю, лекин бу сустроқ тасалли-таскин эди. Ҳаттоки ер ости қасри қошида гоҳо куёнларнинг таҳликага солувчи қичқирқлари эшитилиб турган бўлса, у нима қила оларди?

Гипноз таъсири фожиали равишда заифлашиб кетди. Илонларда сўниб бораётган жанговор руҳни қайта уйғотиш учун Улуғ Бош-қош саройга нисбатан яқинроқда яшовчи илонларга ҳар куни овга чиқишдан аввал ўзининг жанговор ўлжалари билан танишишдан иш бошлашни, чекка-чеккалардаги илонларга эса, ойига бир марта катта гуруҳ бўлиб судралиб келиш ва томошадан сўнг кўтаринки руҳ билан қайтишни буюрди. Аммо бу нафақат аҳволни яхшилади, балки, аксинча, илонлардаги норозиликни баттар кучайтирди.

– Алмисоқдан қолган гапларга бало борми! – дейишди улар ва тушкун кайфиятда чакалакзорга қараб судралдилар.

Нарёқда эса, қуёнлар нималар қилмасдилар! Дам гипноз авжида ура қочиб қолишади. Дам гипноз вақтида қандайдир таҳқиромуз савол-жавобларга киришади. Дейлик, агар мен ўзимни юттирсам, бундан менга нима фойда бўлади, хўш ва ҳакозо шунга ўхшаш кўндаланг саволлар қўяди.

Бир қуён гипноз пайтида жимиб қолган, ҳаттоки гипноз уйқусига кетаётган жойида ўлим шарпаси кезиб турган пайтда бир кўзини очиб, илонга қараб қисган. Бундай тиббиётдаги янгиликдан даҳшатга тушган илон ҳаракатдан тўхтаб қуёнга тикилган. Қуён тагин жим қолган. Шунда илон менга туюлди, шекилли, деб ўйлаб, тагин гипноз таомилларини қилиб, бошини қуйи эгган ва унга ўзининг ёпилмас кўзларини тиккан. Қуён бутунлай жимиб қолган, кўзлари мастона юмилиб бошлаган, аммо илон эндигина оғзини ланг очганида тагин анови падарқусур қандайдир муҳим гап айтмоқчидек кўзларини очиб, бир кўзини қисган. Илон тагин гипнозни тўхтатганида қуён тагин жимгина ўтириб, тобора бўшашаверган.

Менга бир бало бўлди, шекилли, деб ўйлаган илон ва тагин гипнозга киришган. Тагин ўша кўргиликлар рўй берган. Қуённинг ўлиб бораётган нурсиз кўзлари нимагадир сўнгги лаҳзаларда ланг очилиб, унга қараб қисилаверган. Ниҳоят, олтинчими-еттинчи маротаба бу ҳол такрорланганида илоннинг асаби дош беролмай, қуён унга кўзини қисган заҳоти у оғзини ланг очиб, ютишга чоғланган. Аммо қуён, кутилмаганда кўз олдида бир ўмбалоқ ошган-да, қочиб қолган.

Бу билан у нима демоқчи бўлди, ўйлади илон, бу ерда қандайдир бир сабаб бўлмаслиги мумкин эмас-ку?

Бир неча кун у ўша қуённи қидириб юрган. Нега у кўзини қисганини ўзидан сўраб билишдан умидвор бўлган. Қуён унга қандайдир муҳим бир сирни айтмоқчи бўлган-у, у бўлса, афтидан, анъаналарга содиқ қари илон, ютиш пайтида қуён билан гаплашиб ўтирмаган. Энди у нима қилиб бўлмасин ўша қуённи қидириб топиш ва гап нимада – нима гаплигини ўзидан сўраб билишга қатъий аҳд қилди.

Ниҳоят, у ўша қуённи бир туп маймунжон қошида меваларни пала-партиш гажиётганида учратди. Ҳаттоки гипноз қилиб овора бўлмай, қуёнга ўзини эслатди ва гипноз чоғида нимага унга қараб кўзини қисганини сўради.

– Шунчаки, – деди қуён маймунжоннинг дағал япроқларини оғзига сола туриб, – ҳазиллашгим келди...

– Ҳазиллашгим келди?! Гипноз чоғида-я?! – хитоб қилди қари илон ва бундай ахлоқий бузилишни ҳазм қилолмай ўлиб қолди.

Бошқа бир илон ундан ҳам уятлироқ таҳқир-калакаларни кўрди. Битта дўмбоққина гўзал ургочи қуён унинг ақлини ўғирлади. У гипноз вақтида, гарчи кўзини қисмаган бўлса-да, ҳар гал энди ютаман деб турган энг сўнгги лаҳзаларда бирданига ўзига келиб четга сакраб қочиб қолаверди.

Шу тарзда у эрталабдан тушликка қадар бечора илонни қийнай-қийнай, охирида ўзининг дўмбоққина семиз думбасини ўйнатиб, шарт қўйса бўладими:

– Шу ерликлардан бир бош карам ўғирлаб кел, мен ўшани тўйиб ейман-да, ўзимни сенга бағишлайман...

Улар айна шу жойда ўртага карамни қўйиб учрашадиган бўлиб шартлашдилар. Қаттиқ ҳаяжонланган ва шошилган илон яқинроқ қишлоққа бориб, томорқага кирди, бир бош карамни узиб олди,

аммо бу бошни ҳалигина ўзи ўтган девор тирқишига тикаётганида эгаси кўриб қолди-да, уни уриб сулайтириб ташлади.

Гап шундаки, бу нодон илон кичкинагина тирқишга каттакон карам бошини сиғдиришга беҳуда уринган эди. Чунки у ҳар қандай жисм илоннинг жисмига ўхшаб чўзилиш ва тирқишга сиғиб кетиш хусусиятига эга деб янглиш ўйлаган эди. Карам боши тирқишга сиғмаганидан дарғазаб илон уни думи билан савалаб бошлаганида эгаси буни эшитиб қолиб...

Хуллас, уни шу антиқа машғулот устида кўриб қолиб, ўласи қилиб савалашди. Ақл жиҳатидан ундан кўпам фарқ қилмайдиган тубжойлилар уни ўлдирдик деб ўйлаб, бошқа илонларни қўрқитиш учун уни деворга осиб қўйишди. Шундан сўнг, улар илоннинг калтафаҳмлигига қулиб, девордаги тешикни ёпиб, олдида ётган карам бошини кўтардилар-да, салгина артиб-тозаллаган бўлиб, шу заҳоти еб қўйишди.

Тунда илон ҳушига келиб, чакалакзорга қараб судралиб кетди.

Илонлар ва одамлар орасидаги муносабатлар анчагина тузук эди. Қуёнларнинг экин майдонларини ғорат қилиши, илонлар эса, қуёнларнинг кушандаси эканини ҳисобга олиб, ерликлар уларга ҳурмат билан қарашарди, аммо чакалакзорнинг бошқа яшовчиларига бўлган одоб юзасидан буни алоҳида таъкидламасдилар.

Бундан ташқари, чакалакзор жониворларининг илонлар ўз ўлжаларини ваҳшийларча ютишлари борасидаги у ёки бу эътирозларига баъзан қўшилардилар. Масалан, ургочи қуённи эркак қуённинг кўз олдида паққос тушириши ёки аксинча.

Баъзи ҳолларда, тўғрироғи, камдан-кам ҳолларда, агарда илон нимжон кекса одамни ёки чакалакзорда адашиб қолган ёш болани ютишга муваффақ бўлса, туб жойликлар оқсоқоли ўз одамни Улуғ Бош-қош ҳузурига бу жиноят маймунлар кўз ўнгида содир этилганлигига ишора қилган ҳолда шикоят қилиш учун йўлларди.

Улуғ Бош-қош масалани албатта аниқлаштиришга ва жиноятчини қаттиқ жазолашга ваъда берарди. Ҳар гал айбдор илон ҳазм қилолмай чиқариб ташлаган чармли тумор, мунчоқ, билакузук, болтача ёки учи суякдан бўлган найза бўлаги каби буюмларни элчига қайтарарди.

Ушбу барча буюмларни Улуғ Бош-қош оқсоқол элчисига ўз навбатида буларни ҳалок бўлганнинг қариндошларига сидқидил таъзия ва айбдорни жазолашга ваъдага қўшиб бериб қўйиш учун қайтарарди. Айни чоғда, агар гап эркак ҳақида кетаётган бўлса, Улуғ Бош-қош унинг илон ичидан ўтган қурол-аслаҳалари бўлақларига қараб, дерди:

— Гарчи у ўзини ўзи етарлича жазолаган бўлса-да, биз ҳам айбдорни жазолаймиз, албатта...

Шуни қайд этиш ўринлики, одамларнинг маймунлар назаридан четда қолган ҳалокатлари азбаройи обрўдан путур кетмаслиги учун маҳаллий халқ оқсоқоли томонидан ортиқча муҳокама қилмаслик маъқул кўриларди. Чунки илонлар, умуман олганда, ерликларга тегмасдилар. Уларга ҳужум қилиш ҳоллари эса, у ёки бу илон одамни маймун билан адаштириб юборганда рўй беради деб ҳисобланарди.

Лекин бу гал оқсоқолнинг элчиси илоннинг карам бошини олиб кетишга бўлган антиқа уриниши юзасидан қатъий норозилик билдирди.

Улуғ Бош-қош ерликлар оқсоқолининг норозилигини сидқидил қабул қилди. У бу ишни тобора тубанлашиб, қуёнлар билан маймунларга узил-кесил ўхшаб қолган Калтабақай қилган деб ўйлади.

— Илонлар ҳозир вақтинчалик оғир кунларни бошидан кечирмоқдалар, — деди Улуғ Бош-қош оқсоқол элчисига, — аммо карам ўғирлаган илон! Бунақаси ҳеч қачон бўлган эмас, энди бўлмайди ҳам!

Тўгри, бизда қавмимизни шарманда қилиб келаётган Калтабақай деган бир нусха бор. Уни хоҳланг — итга қоптиринг, хоҳланг — таёқ билан саваланг, биз бу ишингиз учун фақат раҳмат айтамыз!

— Оқсоқолимизга етказаман, — деди-да элчи қайтиб кетди. Қишлоққа келиб, эшитганларининг ҳаммасини оқсоқолга айтиб берди. Ўздан кўшимча қилдики, илонлар қандайдир бошқачароқ бўлиб қолишган!

Илонлар ростдан ҳам бошқачароқ бўлиб қолишган эди. Чакалакзор бўйлаб маймунлар қизиқ воқеаларни айтиб юришарди. Айтишларича, қарга думалоқланиб ётган илоннинг устига уни фил чиқариб ташлаган таппи деб ўйлаб кўнганини бир маймун кўриб қолибди. Яна узун қулоқ гапларга қараганда, бу ярамас қарга уни бир неча марта чўқилаб кўрибди-да, “Таппи, лекин филнинг тапписи эмас-ку бу!” деб учиб кетибди.

Хаттоки воқеа аслида бўлмаган тақдирда ҳам, бундай латифаларни тарқатиш имкониятининг ўзиёқ обрўнинг мисли кўрилмаган даражада тўкилишидан гувоҳлик беради эди.

Ҳа, ҳозирга келиб илонлар ростдан ҳам бошқачароқ бўлиб қолишган эди. Иш шу даражага бориб етдики, моҳир овчи ҳисобланувчи энг яхши илонлар ҳам панд бера бошлашди. Одатда, улар шоҳона ов чоғларида энг олдинда судралиб, куённи гипноз қилишар, кейин тансиқ таом тановулга тайёр эканини билдириб, ўзлари четга чиқардилар.

Улуғ Бош-қош ўз аъёнлари билан биргаликда судралиб борар, агар куён иштаҳани кўзгайдиган бўлса, ўзи ютишга киришар, агар ўртамиёна деб ҳисобласа, аъёнларидан бирига ошириб юборарди.

Аммо энди аъёнларга қиё боқишга ҳам ўрин йўқ эди. Аъёнлар шоҳона музхонадаги совуққина емишга қаноат қилишар, ўзлари эса, мустақил равишда ов қилишолмас, чунки диконглаб турган куёнлар билан бевосита муомала қилишни аллақачон унутиб қўйган эдилар.

Чўли-Илон чакалакзорга қайтиб келган кунда Улуғ Бош-қош ўзининг шоҳлик ҳаёти давомида биринчи маротаба нонуштасиз қолган эди. Тўгри, шоҳнинг овчиларидан бири куённи гипноз қилишни анча яхши удалади. У четга судралиб чиқди ҳам. Шоҳ ўз ўлжасига яқинлашганида эса, куён бирдан ўрnidан туриб қочиб қолди.

— Нонушта учун раҳмат, — овчига ўқрайиб шу гапни айта олди Улуғ Бош-қош.

— Нима энди, оғзингизга солиб ҳам қўяйми? — шартакилик билан кесатди овчи. Улуғ Бош-қош заҳрини ичига ютиб (куённинг ўрнига!) ўзининг ер ости саройига судралиб тушиб кетди.

У ерда эрталаб куёнлар Қиролга яширин музокара учун жўнатилган илон кутиб ётарди. Улуғ Бош-қош Қиролга маълум қилган эдики, табиат мувозанатининг бундай кескин издан чиқиши чакалакзордаги бошқа яшовчилар ҳақида гапирмаган тақдирда ҳам, нафақат илонлар учун, балки куёнларнинг ўзлари учун ҳам муқаррар равишда кўнгилсиз оқибатларга олиб келади. Шу муносабат билан у Қиролдан куёнларни эски ва синовдан ўтган яхши анъаналар доирасида ушлаб туришни сўраган эди.

— Хўш, нима деди у сенга? — сўради Улуғ Бош-қош ўз элчисидан, каттагина ошқозони талабини эсноқ билан қондиришга беҳуда уриниб. У ўзининг жанговор галабаларини кўрсатувчи ҳайкалларга ўқтин-ўқтин кўз ташлар, айни лаҳзаларда бу ҳайкаллар кўзларига эндигина гипноз қилинган куёнлар, бежирим кийиклар, чиройли жайронлар бўлиб кўринарди.

– Аждаҳонинг ҳаққи-ҳурмати ановиларни ёпиб қўйинг, – ўтинди у бу қийноққа чидаёлмай, – ким бор, бу ёққа қара... Ишлаб бўлма-япти-ку...

Барча ҳайкаллар банан япроқлари билан ёпиб чиқилганидан сўнггина у ўз элчиси билан суҳбатни давом эттирди.

– Шундай қилиб, у сенга нима деди? – сўради Улуғ Бош-қош ўз элчисининг афт-ангорига қараб туриб ҳеч бир яхшиликни кутиб бўлмаслигини билса-да.

– У ўзи Гулқарам ҳисобига амал-тақал тахтда ўтирганини айтди...

– Нима бало, – сўради Улуғ Бош-қош, – қуёнлар қиролларига ҳам итоат этмай қўйишганми?

– Худди шундай, – жавоб берди элчи, – у айтдики, ҳар куни эрталаб гипноз таъсир қиладиган масофа ҳақида маълумот берилганида қуёнлар очиқ-ошкор мазах қилиб қулишармиш...

– Тушунарли, – қовоғи ўйилиб бош қимирлатди Улуғ Бош-қош, – ҳа, майли, ҳозирча сенга рухсат...

Айтиш жоизки, бу даврда ҳатто Қирол девонхонасининг анчагина ошириб кўрсатилган расмий маълумотларига қараганда ҳам, қуёнларнинг илон оғзида ўлиш кўрсаткичи кескин пасайиб кетгани кўринади.

Қироллик тарғибот-ташвиқоти нобуд бўлаётган қуёнлар сонини қанчалик ошириб кўрсатмасин (энди илонлар асосан қиролликнинг чекка ва олис чакалақзорларида ов қилишаётгани, у ерларда ҳатто севишган қуёнларни ваҳшиёна жуфтлаб ютиш ҳоллари кузатилаётгани қайд этиларди), барибир оддий қуёнлар илонлар бутунлай ўзгариб қолганини билмасликлари мумкин эмас эди.

Уларнинг ўзларию кўпгина қариндош-уруғлари, таниш-билишлари ирода кучи билан кўп маротаба гипнозни йўққа чиқаришган, айримлари эса, биз тилга олган ёхуд шунга ўхшаш қилиқларни кўрсатишган эди-да.

Севишган қуёнларни жуфтлаб ютиш ҳоллари ҳақиқатан ҳам бор, лекин аслида истисно бўлган бундай ҳолларни тарғиботчилар шу даражада бўрттиришдики, кўпгина қуёнлар бу гапларнинг ростлигига мутлақо ишонмай қўйдилар.

Авваллари қуёнларга бундай ёвузлик хусусида нимаики маълум бўлса айтиларди. Қуёнлар бу ваҳшийликка қарши норозилик билдиргани, уларнинг баъзилари тушқунликка тушгани сабабли ҳар ҳафтанинг эрталабки маълумотларида “Чекка жойлардаги илонларнинг ваҳшийликлари ҳақида янги тафсилотлар” бериладиган бўлди.

Охир-оқибат сўнгги ахборотлардан бирида “Ғожа жойидан” чопар тезкор хабар келтирдикки, севишганлар, маълум бўлишича, илондан ақали уларнинг биринчи ва, эвоҳ, охирги мулоқотларига қарамай туришни, гипнозни тўхтатиб туришни ёлвориб сўраганлар. Аммо бешафқат илон уларни эшитишни истамаган. Ана шунда севишганлар бир-бирларини энг сўнгги лаҳзаларгача севиш ва, илоннинг оғзида жисмонан ҳалок бўлсалар-да, ғоявий жиҳатдан ғалаба қозонишга аҳду паймон қилганлар.

– Бундай тафсилотларни чопар қаёқдан била қолибди? – шубҳалана бошлашди қуёнлар.

– Қаёқдан бўларди, – тушунтирди хабарчи шубҳаланувчиларга. – Маймунлар айтишяпти... Улар ҳаммасини кўришган ва эшитишган...

– Бу севишганларнинг биринчи маротаба яқинлашуви эканини ҳамми?

– Ҳа, шундай, – жавоб берди хабарчи.

– Нимагадир ишончсизроқ чиқиб қоляпти-да, – дейишди қуёнлар ўз қавмдошларининг ҳалол-покизалиги ва уларнинг қотил, яъни,

илонга шунақа нарсаларни уялмай-нетмай айтиши мумкин эмаслигини билганлари учун.

– Севишганларимизнинг нурли сиймоларига қора бўёқ чаплаёлмайсиз, – деди Қирол куёнлар оломонига қараб, айни чоғда, кимлар шубҳаланаётганини аниқлаштиришга уришиб. – Улар жудаям яшириниб олишмаган, лекин ўз муносабатларини барчага кўз-кўз қилишмаган ҳам.

Ўша тарихий лаҳзаларнинг муракқаблиги шунда эдики, куёнлар Чанқоқ тинмай мияларига қуяётган Ўйчаннинг таълимоти таъсирида чиндан ҳам илонлардан мутлақо кўрқмай қўйган эдилар. Бу эса аввало Қирол шахсига ва унинг ҳокимиятига норозиликни тобора кучайтирди.

Бироқ, айни чоғда, куёнлар Чанқоқнинг тўла галабасини ҳам хоҳламас эдилар. Чунки бундай тақдирда улар ерликлар томорқаларини тинч қўйишларига тўғри келарди-да. Уларга ҳозирги ҳаёт тарзлари ёқарди. Яъни, озгина Қиролга қулоқ солиш, озгина Ўйчаннинг ўғитларини бажариш, имкон қадар гипноз таъсирига камроқ берилиш ва тубжойлилар томорқаларига кўпроқ тушиш!

Чанқоқнинг Қиролга қарши бош кўтаришга қайта-қайта даъватларига жавобан куёнлар анқовсираб кўзларини олиб қочишар, бунинг учун уларнинг онги ҳали етарлича тайёр эмаслигини айтишар эди.

– Қаерга шошаяпсан, бизга йўл кўрсат, – сўрашарди улар.

Шунда Чанқоқ ишлашда давом этар, чунки унга бошқа қиладиган иш қолмаган эди. Қолаверса, барча аломатлар вақтнинг қироллик тахтини чайқаётганидан далолат берарди.

Ҳа, вақт ростдан ҳам Қиролга қарши ишлаётган эди. Қирол буни куну тун ҳис қилиб турарди. Баъзан Қиролича унинг биқинига нуқиб, қистовга оларди:

– Бирон нима ўйлаб топсанг-чи!

– Нима ҳам қила олардим? – биқинини силаб минғирларди Қирол.

– Унда Топқирни қувиб солмаслик керак эди, – хафа бўлиб жавоб қиларди Қиролича ва ўпкалаб Қиролга тескари ўгирилиб ётиб оларди.

Хўш, нимани ўйлаб топиш мумкин? Энг асосий восита – илонлар билан кўрқитиш – кундан кунга сусайиб бормоқда. Гипноз ҳам иш бермаяпти. Чакалакзорда очдан ўлган кўпгина илонларнинг жасадаври чўзилиб ётар эди. Жудаям дадиллашиб кетган куёнларни ҳар қандай гипнозсиз дадил ютиш ҳоллари ҳаддан ташқари кам ва бунга умид қилиш ҳам қийин эди.

Кунлардан бир куни куёнларнинг навбатдаги йиғинлари чоғида, тўппа-тўғри Қироллик Ўтлоғи устидан қандайдир ёввойи қушлар галаси йирик илоннинг жасадини чангаллаганча ўтиб кетди.

Манзара, Ўринга Қўйилганлар нуқтаи назаридан қаралганда, анчагина таъсирли эди – жимгина учаётган бу улкан қушлар, уларнинг чангалидаги каттакон илоннинг жасади! Гўё энг сўнгги илонни бу қушлар тимсол сифатида бош устларидан олиб ўтишмоқда!

– Жаҳон узра гувилла, бўрон! – қутилмаганда қичқирди Шоир бу қушларни бўрон қуши деб ўйлаб.

– Шоиримизнинг томи бутунлай қийшайиб қолди, шекилли, – деди Қирол табассум қилганча қушларга кўзлари чақнаб тикилаётган ва уларни кўл чўзиб олқишлаётган Шоирга ижирганиб қараб.

Дарҳақиқат, кейинги пайтларда Шоир ўзини анчагина телбанамо тутарди. Гап шундаки, унга қўмакчилик қилаётган кўзи ўткир куёнча қаёққадир йўқолган, натижада у энди нафақат қаргаларни, балки

оддийгина тўтиқушларни ҳам бўрон қуши деб хаёл қилар, бу эса, оддий қуёнлар орасида масхарали кулгиларга сабаб бўлар эди.

Ҳозир илонни олиб кетаётган қушларни кўриб оддий қуёнлар шунақанги хурсанд бўлиб қичқирдиларки, олти қушдан нақд бештаси чўчиганларидан панжаларини ўлжадан бўшатдилар. Аммо битта ботирроғи илоннинг тебраниб кетаётган ва ерга қараб осилган жасадини кўтариб учаверди. Илонни базўр кўтариб амал-тақал учаётган ягона қуш унинг оғирлиги билан тобора пасаяверди. Аммо шу пайт бошқа қушлар тагин унинг қошига келиб ўлжага чанг солдилар ва биргаликда тобора баландлаша бошладилар.

Тўғри, томошанинг туб моҳиятини тушунтириб бериш топширилган Қари Донишманд Қуён бу ташқаридан қараганда қўрқинчли манзара, аслида ажойиб келажакни ваъда қилиб турибди, деди.

– Қандай қилиб? – ишонқирамай сўради Қирол.

– Ерга йиқилай деб турган илон тагин баландга кўтарилиб кетдику, – ишонч билан жавоб қилди Қари Донишманд Қуён. Чунки энди таваккал билан иш кўришга тўғри келарди: агар илонларнинг ишлари ўнгланиб кетса, бу ҳолдан миннатдор бўлган Қирол гўзал башорати учун уни бошига кўтаради. Мабодо илонлар бутунлай кучсизланиб қолсалар, бундай тақдирда Қиролдан ҳам кўрқошнинг мутлақо хожати қолмайди.

Дарвоқе, шунча жиддий нохушликлар камдек, улар қаторига яна бир ҳаддан ташқари ёқимсиз воқеа келиб қўшилди. Қуёнлар қироллигида ва ҳаттоки сарой атрофида жудаям кичиклигига қарамай гоят зарарқунанда бўлиб улгурган қуёнча пайдо бўлиб қолди.

Кунлардан бир куни Қирол ўз аъёнлари билан сарой қошидаги яхши ҳимояланган чакалакзорда сайр қилиб юрган чоғида буталар орасидан қутилмаганда ўша миттигина қуёнча бўй кўрсатиб, ҳазин овозда деди:

– Қирол амаки, Гулкарам егим келяпти...

Қирол Ҳимоячилари Бошлиғи билан сарой аъёнлари газабдан донг қотиб қолдилар. Лекин Қиролнинг ўзи сир бой бермади, балки, аксинча, алланечук жонланди.

– О, менинг ёқимтойгина қуёнчам, – деди у орасидан қуёнчанинг маҳзун қиёфаси кўришиб турган бутазорга жилмайиб яқинлашар экан. – Гулкарам бизда ҳозирча йўқ-ку, аммо тез орада бўлади. Чунки тажрибалар устидан шахсан назорат қилиб турибмиз ва шароит яратяпмиз... Ҳозирча сени Қиролича оддий қарамнинг топ-тоза япроғи билан меҳмон қилади...

Қиролича Қиролнинг саховатпеша қиёфасига қараб, мўъжаз саватчасидан оддий қарамнинг янги япроғини олди-да, табассум билан уни қуёнчага узатди. Қуёнча япроқни қўлига олди. Лекин теран ўйга чўмган ҳолда ҳеч кимга қарамай ва ҳеч нимадан тап тортмай тагин тақрорлади:

– Қирол амаки, Гулкарам егим келяпти...

Қирол ноқулай вазиятни сезмаганга олиб, “борига барака” деган маънода қўлларини ёзди ва табассум қилди-да, йўлида давом этди. Аъёнлар унинг ортидан эргашдилар. Эркак аъёнлар кичкинтой қуёнчалар орасига ҳам кириб бораётган ахлоқий бузилишлар ҳақида гапирдилар. Аёл аъёнлар эса, баъзи бир урғочилар қуёнчаларни туғиш кифоя деб ўйлаб, уларнинг тарбияси хусусида мутлақо қайғурмасликларидан қаттиқ даргазаб бўлдилар.

Аста-секин Қирол ҳам, аъёнлар ҳам хотиржам бўлишди. Ҳатто уларнинг кайфиятлари қуёнчани учратгунга қадар бўлган кайфиятлари-

дан ҳам яхшиланди. Қиролнинг кайфияти шунинг учун яхшиландики, у анови тап тортмас қуёнчага муносабатда ўзининг хушмуомалалигию болажонлигини кўрсата олди. Аъёнларнинг кайфияти эса, шунинг учун яхшиландики, улар учун ноқулай аҳволда қолган Қирол тимсолида яхшигина эрмак топилиб қолган эди.

Кутилмаганда орқага қайтишда Қироллик Ўтлоғига жуда яқин қолганида тагин ўша қуёнчанинг калласи буталар орасидан чиқиб, ифодалаб бўлмайдиган бир мунг-ҳасрат билан тақрорлади:

– Қирол амаки, Гулкарам егим келяпти...

– Ким билан гаплашаётганингни биласанми, хўв тирранча?! – қичқирди Қирол Ҳимояси Бошлиғи ҳаммадан аввалроқ ўзига келиб.

– Безори! – қичқирди сарой аъёнлари. – Ота-онасини жавобгарликка тортиш керак!

– Аввал бунинг орқасида ким турганини аниқлаш керак! – хитоб қилди Қиролича ва Ҳимоя Бошлиғига кўзини қисиб, унга яна битта карам япроғини узатди.

Ҳимоя Бошлиғи карам япроғини олиб, оҳиста одимлаганча каттакон маҳзун кўзларини пирпиратиб, гўё эшитишга муштоқ ниманидир тинглаб, кўришга муштоқ ниманидир излаётган қуёнчанинг калласи чиқиб турган бутазор қошига келди.

– Сен қаерда яшайсан, ёқимтой қуёнча? – сўради Ҳимоя Бошлиғи, оталарча меҳрибонлик билан буталар устига эгилиб ва бутун ҳолати билан уришиш нияти йўқлигини англади.

Қуёнча айтилмаган ниманидир эшитмоқчи ва кўринмаган ниманидир кўрмоқчидек жимгина тураверди.

– Сенинг отанг билан онанг борми ўзи?

Орага узоқ ва ҳазин сукунат чўкди.

– Мана, мен сенга манови карам япроғини бераман, – деди Ҳимоя Бошлиғи эркаловчи овоз билан, – сен бўлсанг, қайси қуён амаки сени Қирол амакидан Гулкарам сўрагани жўнатганини айтиб берсан, бўптими?

Қуёнчанинг розилигини ҳам кутмай у карам япроғини узатди.

– Гулкарам егим келяпти, – деди қуёнча ўша-ўша ҳазин овозда, лекин узатилган карам япроғини бажонидил олди.

Тагин узоқ, оғир жимлик чўкди.

Кутилмаганда бу жимликни бузиб шу яқин орадаги сўқмоқдан ўтаётган қандайдир қуённинг оёқ товушлари эшитилди. У Қирол ва аъёнлар томонга ёвқараш қилиб, ўзлари ётиб ейверадиған, лекин қуёнчага Гулкарамдан биттагина япроқни ҳам беролмайдиган аллакимлар ҳақида жаҳл билан пўнғиллаб, баланд ўсан ўт-ўланлар орасига кирди-кетди. Айниқса, шуниси ошиб тушдики, ўт-ўланлар орасига кираётганида бир-икки марта юзига келиб урилган япроқларни асабий қайириб ташлади. Қуённинг бундай хатти-ҳаракатларидан унинг ҳамон жаҳлда экани, Қиролни гувоҳлар олдида ҳақорат қилганига эса, мутлақо парвойи палак экани аниқ-равшан англашилиб турар эди.

Қирол лом-мим демай ортига бурилиб кета бошлади. Аъёнлар унга эргашдилар.

– Ушланг! – ниҳоят, ҳуши ўзига келган Қирол Ҳимояси Бошлиғи қичқирди.

– Айнан кимни? – сўради ҳимоячилардан бири ким – қуёнчами ёки сўқмоқдан ўтиб кетган номаълум қуён назарда тутилганини билолмай.

– Ҳаммасини! – қичқирди Ҳимоя Бошлиғи. Бу билан ҳимоячиларни буткул эсанкиратиб қўйди. Чунки уларнинг бир қисми аъён-

лар билан бирга кетиб бўлган эди. Уларни қайтаргунларича иккала қуён ҳам кўздан ғойиб бўлди. Ҳимоячиларни тушуниш мумкин эди. Чунки улар Ҳимоя Бошлиғи кечасию кундузи Ўринга Қўйилганларнинг фитнасини фош қилишга интилишини яхши билардилар. Улар, ниҳоят, шу фитна фош қилинди деб ўйлагандилар.

Ҳимоя Бошлиғи Шоирнинг қошидаги етакловчи қуёнча қаёққадир қочиб кетганини эслаб, сайр чоғида Қиролдан сурбетлик билан Гулқарам сўраган қуёнча ўша эмасмикан деб ўйлаб қолди. Масалани аниқлаштириш умидида Шоирни хузурига чақиртирди. Лекин Шоир, гарчи ўша пайтда Қирол аъёнлари орасида юрган бўлса-да, тайинли бир гап айтолмади.

– Билмадим, – деди Шоир, – мен уни кўрмадим, мен, ахир, одатда кўпинча осмонга қарайман-ку.

– Агар ушласак, ақалли таний оласанми? – сўради Ҳимоя Бошлиғи Шоирга нафратини базўр жиловлаб.

– Билмайман, – деди Шоир, – мен, ахир, одатда атрофимга қарайман, осмонга қарайман.

– Майли, бора қол, – деди Ҳимоя Бошлиғи ўзини базўр босиб. У қачонлардир Шоирни қулоқларидан осиб, шу йўл билан ўзи бир умр кўз тиккан осмонга яқинлаштиришни шунақанги орзу қилардики!.. Аммо, эвоҳ, Қирол нимагадир Сарой Шоирини Ҳимоя қилиш керак деб ҳисобларди.

– Агар ўша зарарқунанда ростдан ҳам менинг собиқ дастёрим бўлса, – дея овоз чиқариб ўйлай бошлади Шоир бирдан, – кўп нарсалар аён бўлар эди...

– Айнан нима? – жонланди Ҳимоя Бошлиғи.

– Энди аён бўляптики, у менинг кўзларим ожизлигидан фойдаланиб аксарият бўрон қушларини атайин қарға деб алдаган. О, қанча-қанча чарчаб-ҳориган жангчилар менинг шеърый овозимдан жасурлашиш ўрнига бош устимдан бемақсад учиб ўтдилар экан-а! – алам билан хитоб қилди Шоир.

– Худо хайрингни бергур, кўзимдан йўқол, – деди Ҳимоя Бошлиғи, – акс ҳолда бугун кечқурун сенинг хотинингнинг ётоғига бўрон қушининг ўрнига бойўғли кириб боради.

– Йўқ, бойўғли керак эмас, – деди-да Шоир тезда эшикка йўналди.

Ҳимоя Бошлиғи Шоирнинг ташрифидан кейин базўр ўзига келиб Қирол хузурига кирди-да, сайр чоғидаги мутлақо кутилмаган нохуш воқеа учун узр сўради. Аввалига сўқмоқдан ўтиб кетаётган қуённи кийимини алмаштириб олган Ҳимоячилар деб янглиш ўйлаганини, кейин ёрдамчилари уни чалкаштирганини айтиб, ўзини оқлади.

– Тинчгина сайр қилишим учун бир парча ер топиладими? – деди Қирол. – Менинг сендан сўрайдиганим шугина, холос.

– Топилади, жаноби олийлари, – жавоб қилди Ҳимоя Бошлиғи “топилади”нинг замирига кўп маъноларни сингдириб. – Жиноятчиларни эса, тутиб додини берамиз.

– Кўрамиз, – деди Қирол ва сўради. Қироллик бўйлаб қанақанги миш-мишлар тарқалаётганини эшитдингми?

– Эшитдим, – жавоб қилди Ҳимоя Бошлиғи. – Биз ҳам бўш келмай аксил миш-мишлар тарқатяпмиз.

– Натижаси бўляптими?

– Мақтагулик эмас, жаноби олийлари. Аниқлангани шуки, айни битта қуён у миш-мишни ҳам, бу миш-мишни ҳам бахузур эшитяпти.

– Мен кимларни бошқаришимга тўғри келаётганини энди ўзинг кўриб-билиб тургандирсан? – деди Қирол бош чайқаб.

– Мен сизни кимлардан ҳимоя қилишимга тўғри келаётганини энди сиз ҳам кўриб-билиб тургандирсиз? – деди Ҳимоя Бошлиғи фурсатдан фойдаланиб.

– Бу гапинг ҳам тўғри, – рози бўлди Қирол ва суҳбат тугаганини билдириб қўшиб қўйди. – Начора, бор-да ҳимоямда бўл!

Ростдан ҳам, қироллик бўйлаб даҳшатли миш-мишлар тарқалаётган эди. Бировлар адашган куёнча чакалакзорда тасодифан кўчма зиёфат устидан чиқиб, у ерда Гулкарамга қадар не бир ҳаёт лаззатларидан баҳраманд бўлаётганларни ўз кўзлари билан кўрганмиш дейдилар.

Эмишки, куёнча буталар орасида туриб улар қандай еб-ичаётганларини томоша қилибди. Аммо улар ўзлари бўкиб қолганларидан кейин Гулкарамнинг қолдиқлари билан маймунларни тўйдириб бошлаганларида у чидаёлмай буталар орасидан чиқибди-да, қўлини чўзиб ёлворибди:

– Қирол амаки, Гулкарам егим келяпти.

– Пишт бу ердан, лаънати айғоқчи! – дея дўқ урганмиш Қирол. Ҳимоячилар эса, куёнчанинг шунақанги пўстагини қоқишибдики, то ҳозирга қадар уни қидиришаётганмиш ва ҳеч қаердан топишолмаётганмиш.

– Наҳотки етти ёт бегона маймунларни тўйдирсалар-да, ўзларининг куёнчаларидан қизгансалар? – одатда айни шу жойда тингловчилардан кимдир савол ташлаб қолармиш.

– Гап кўзлари қиймаганида эмас, – тушунтирармиш ҳикоячи, – улар оддий куёнлар ўзларининг Гулкарам шарбати оққан дастурхон атрофида қандай яйраб ўтирганларини кўриб қолишларини мутлақо истамаганида ҳамма гап!

– Нима, Гулкарамнинг шарбати оқадими? – баъзилари сўлакайлларини ютиб-ютиниб сўрармиш ҳикоячидан.

– Айтишларича, у оғизда асалдек эриб кетармиш, – дея жавоб қилармиш ҳикоячи. – Аммо оғзингга оборгунга қадар ҳам оқиб кетармиш. Чунки ҳаддан ташқари лаззатли таом салгинага...

– Мен уни жудаям эҳтиётлаб оғзимга оборган бўлардим, – орзиқиб тамшанармиш тингловчилардан бири, – мен унинг бир томчисини ҳам исроф қилмаган бўлардим...

Ана шунда куёнлар ҳикоячи билан бирга оғизларида қанақанги тотли емиш эриб кетаётганини ўзларича тасаввур қилиб кўзларини юмармиш, сўлакайлларини ютармиш, тамшанармиш...

Бошқа бир миш-мишга кўра, куёнча Гулкарам сўраганида Қирол пасткашларнинг пасткаши сифатида хазинабондан бу куёнчанинг отаси, дарвоқе, қачонлардир илон оғзида ўлиб кетган ота ҳаётлиги чоғларида томорқа солиғини тўлаган-тўламаганини сўраб-суриштириб кетганмиш. То хазинабон марҳум ҳаётлигида томорқа солиғини у қадар ҳурмат қилмаганини текшириб аниқлагунига қадар бечора куёнча Ўринга Кўйилганларга масхара бўлиб қўлини чўзганча тураверганмиш.

– Хўп, майли, – ғазабланишибди куёнлар, – отаси томорқа солиғини унчалик ҳурмат қилмаган тақдирда ҳам, бунга куёнчанинг нима алоқаси бор? Тагин ўзини жамики куёнчаларнинг отасиман дейишига ўлайми!..

Энг қизиғи шундаки, куёнлар худди шундай иштиёқ ва ҳаяжон билан Қирол Ҳимояси томонидан тарқатилган аксил миш-мишларни ҳам айтаверармиш. Бундай миш-мишларга кўра, ҳақиқатан

ҳам адашган қуёнча чакалакзорнинг ичкарасидаги давлат сири ҳисобланган майдонга бориб қолибди. Қараса, у ерда Қиролнинг шахсан назорати остида олим қуёнлар тузумлилар билан биргаликда Гулқарам етиштираётган эканлар. Ана шунда, маълум бўлишича, қуёнча эгатда камалак рангларида товланаётган тажрибадаги Гулқарам бошини кўриб, “Қирол амаки, Гулқарам егим келяпти” деб сўрабди.

Ана ўшанда, ростдан ҳам, тузумлилар ва айрим ҳаётдан орқада қолган олимлар томонидан бу, дарҳақиқат, адашиб қолган қуёнчани қувлаб юборишга уринишлар бўлибди. Аммо Қирол қуёнчанинг отасиз етимлигини билгач, эгилиб тажрибадаги қарам бошидан энг сершарбат япроғини узиб олибди-да, қуёнчага берибди, сўнгра айтибдики:

– Яқин кунларда барча етимлар мана шундай Гулқарам ейдилар.

– Қанийди ақалли ўша кичкина бахтиёрни кўра олсак, – бундай ёқимли ҳикояни эшитиб орзиқармиш қуёнлар.

– Афсуски, иложи йўқ, – дермиш ҳикоячи маъноли қулиб, – чунки у ҳам энди экин майдонининг қаерда жойлашганини биладиган қуён сифатида сир сақланади-да!

– Ҳа, ундай бўлса, тушунарли, – оппа-осон рози бўлишибди қуёнлар бу билан эҳтимол ўзлари ҳам қандайдир сир-асрорга дахлдорлигига умид қилишиб. Умуман, қуёнлар сирли кўринишни беҳад ёқтирар эдилар. Улар сир тутилганларни илонлар камдан-кам ҳоллардагина юта оладилар, деб ўйлардилар.

Дарвоқе, бу миш-мишни кунлардан бир куни Ўйчаннинг беваси эшитиб қолди. Уни эътиборли қуёнлар даврасида Қирол Ҳимояси ходимларидан бири ҳикоя қилиб берди. Ўша тунда у алламаҳалгача ухлаёлмади. Қиролнинг “Тез орада етимлар Гулқарам ейдилар” деган гапи уни анчагина безовта қилиб қўйди. У нафақага бериладиган оддий қарамни имкони бўлган заҳоти ўша миқдордаги Гулқарамга алмаштирилади деган ваъдасини Қиролга эслатишнинг айна вақти-соати келди деб ўйлади.

Эртасига тонг-сахардан у саройга кириб келди. Қирол омборхонасида бошқа фахрий бевалар ўзларига тегишли қарамни олишни аллақачон кутиб туришарди. Улар анчагина эди ва барчалари бир-бирига қаттиқ ҳасад кўзи билан қарардилар. Аммо Ўйчаннинг беваси ҳақли равишда тенглар орасида биринчи ҳисобланарди.

– Менинг эрим ўйланганида сен ҳали туғилмаган ҳам эдинг, – деди у, хазинабон Гулқарамни бермаса жанжал кўтаришга астойдил ҳозирланиб.

Омборнинг очилишини кутиб, ўқтин-ўқтин беваларча уҳ тортиб туришган бевалар у еб биз қуруқ қоламизми дегандек нафасларини ичларига ютдилар.

– Нима дейсиз? – сўради ундан Хазинабон пештахта устига берилиши керак бўлган қарамни қўйиб.

– Гулқарам дейман, – жавоб қилди бева ўзига берилган оддий қарам бошини жимгина ортига думалатар экан.

– Унақасини кўрмаганман, – деди Хазинабон қарам бошини рас-тага қайта қўйиб, – ана, кира олсанг, кириб Қиролдан сўра.

– Сўрайман ҳам, – дўқ қилди Ўйчаннинг беваси жудаям қатъий бўлмаса-да, ҳар қалай, ўзларининг ҳам бева сифатида бировлардан кам жойи йўқлигини айтиб пўнғиллашган бошқа беваларнинг гапларига қулоқ тутиб.

– Кам жойи бор! – қатъий жавоб қилди у ва чиқа туриб қўшиб қўйди. – Менинг эрим кеча-кундуз келажак ҳақида ўйланганида сизларники Қирол дастурхони атрофида бўкиб ўлишган эди.

Бошқа бевалар ундан қўрққанлиги учун жимиб қолдилар. Аини шу сабабга кўра у қироллик қабулхонасидан тўхтовсиз ўтиб эшикни ланг очди-да, ҳўнграб йиғлаган кўйи Қирол ҳузурига кириб борди.

Бева фидойиларча жасурлик билан Қиролнинг кўксига ўзини отди-да, унинг қаттиқ асабига тегадиган бир гапни қайта-қайта такрорлади:

– Агар у ўрнидан тура олганида эди... Агар у кўра олганида эди... Агар у гапира олганида эди... – Ниҳоят, у ўзини босиб, куёнча ҳақидаги ҳикояга асосланган ҳолда Қиролга вақти келиб оддий карамни Гулкаррамга алмаштириш ҳақидаги ваъдасини эслатди.

– Буларнинг ҳаммаси куруқ гаплар, азизим, – жавоб қилди Қирол уни эшик томонга кузатар экан. – Албатта, тажрибалар муваффақиятли ўтяпти ва биз шарт-шароит яратиб турибмиз. Лекин бу ерда куёнчанинг нима алоқаси бор... Қолаверса, у қандай қилиб яширин тажриба даласига бора олиши мумкин?.. Буларнинг ҳаммаси аҳмоқона гаплар...

Бевани базўр кузатиб кўйиб Қирол ўз тахтига оҳиста ўтирди. Бир нуқтага гарангсиз тикилган кўйи такрорлади:

– “Агар у ўрнидан тура олганида эди...” Менинг бошимга яна шуниси етмай турувди ўзи... – Сўнгра ўз котибини чақириб, буйруқ берди: – Анови алвасти, агар тагин менинг ҳузуримга бостириб киришга уринса, ҳайдаб юборилсин... лекин ҳурмат билан... Алоҳида кўрсатма бергунимга қадар...

– Кувлаб юбориш ҳақидами ё ҳурматини жойига кўйиш ҳақида? – сўради котиб ишчанлик билан Қиролнинг буйруғини ёзиб олар экан.

– Бева ҳақида, – жавоб қилди Қирол ўзининг кўз олдида беҳос кўндаланг бўлаётган янги мушкулотларни тасаввур қилиб.

Дарвоқе, орадан бироз вақт ўтиб Ўйчаннинг беваси Қирол Ҳимояси ходими билан тагин учрашди ва унга шундай масъул ходим бўла туриб ўшанда масъулиятсизлик билан Қирол ва куёнча ҳақидаги қипқизил уйдирмани нега айтиб юрибсиз деб тергади.

– Керак бўлганки, айтганман, – унга киприк қоқмай жавоб қилди Қирол Ҳимояси ходими.

Ана шунда бева ўзини тутиб туrolмай бу хусусда Қиролнинг ўзи билан очиқчасига суҳбатлашгани ва Қиролнинг шахсан ўзи бу куракка турмас чўпчакни масхаралаб кулганини маълум қилди.

– Демак, ўшанда шундай дейилиши керак бўлган, – қатъий такрорлади Қирол Ҳимояси ходими. Шу асно унинг кулоқлари тикрайиб, қаттиқлашди.

– Ҳа-а, – ҳамма эшитиб турганлар тушунган бўлиб бош чайқадилар, аини чоғда, унинг сўзлари замиридаги шаъмалардан ўзларида алланечук сархушлик ҳис қилдилар, – албатта, нимасини айтасиз, керак дедими-керак-да...

Қиролликнинг Биринчи Беваси ҳам ювош тортиб тушунгандек бош чайқади. Ҳобуки биз ишонч ҳосил қилдикки, у аслида ҳеч ҳам ювош эмас эди.

Гап шундаки, куёнлар қироллигида ҳеч ким тушунмайдиган, аммо барча яхшигина ҳис қиладиган бир қонун бор эди. Мазкур қонунга кўра, “Қиролнинг ёнида сузаётганингда тезлигини ҳаттоки Қиролнинг тезлигидан ҳам оширишинг мумкин”.

Шу топда Қирол Ҳимояси ходимининг сўзлари ана шу қонунга тамомила мувофиқ эканини ҳамма ҳис қилди. Ахир, ҳикоясини Қиролнинг ўзи ёлгонга чиқаргани ҳам кўрқитмаяптими, демак, бу ерда бир гап бор!

Нима бўлганда ҳам, куёнлар қироллигида бири биридан ҳайратланарли ажойибот-ғаройиботлар тез-тез рўй бермоқда эди. Биринчидан, ўзларининг шаккоқларча кўшиқларини нафақат чакалакзорда,

ҳаттоки қирол саройининг яқин теварагида ҳам барала айтадиган маст-аласт қуёнлар пайдо бўлиб қолди. Улар ёввойи меваларни дарахт тешиқларига ташлаб, ачитиб-бижғитиш учун устини ёпиб, кейин бир тешиқ очиб, шу ердан маст қилувчи ичимликни ичиб, кейин тагин сақич билан тешиқни ёпиб қўйишнинг ҳадисини олишди. Гоҳида улар ўз қавақларини бошқаларники билан адаштириб юборар, шу асосда кўпдан-кўп англашилмовчиликлар келиб чиқарди. Бошқаларнинг қавақларидаги ичимликларни ичиб қочадиган олғирлар, ҳатто уларнинг қадамларини пойлаб туриб, ўз хоҳишларига тўла эрк берувчи ашаддий мазахўрак ичувчилар хусусида эса, гапириб овора бўлишнинг ҳам ҳожати йўқдек.

Айниқса, авваллари қиролликда фақатгина сиёҳ сифатида фойдаланилган маржон шарбати вақти келиб қайфиятни кўтарувчи ажойиб ичимликка айланиши ҳақидаги ҳайратомуз кашфиёт амалга оширилганидан кейин маст-аластлар ҳар қадамда кўзга ташаланадиган бўлиб қолди.

Бу кашфиёт, бизга маълумки, Сарой Шоирига тегишли эди. Кунлардан бир куни у ўзининг янги шеърларини ёзиб ўтирганида патқаламнинг юқори қисмини тишлаб туриб патнинг тешигидан маржон шарбатининг томчиларини беихтиёр ичига тортиб юборди. Ўшандан кейин у бу шарбат ижодий фикрлашига қандайдир ёрдам беришини сезиб қолди.

Охир-оқибат ишонч ҳосил қилдики, унинг ижодий фикри қоғоздаги шеър шаклида битилгунига қадар сиёҳ ичига кириши керак экан. Эҳтимол ўша ичкарида қандайдир сирли ёзув пайдо бўлиб, вақти келиб юзага чиқади, шекилли, дея ўйлаб у сиёҳдонга патқаламни тикқанча устига ётиб оладиган, айни чоғда, ичида рўй бераётган ўзгаришларга бор вужуди билан зеҳн соладиган бўлиб қолди.

Шу тахлитда Шоир ўзининг ижодий услубини жудаям яширмай ва жудаям кўз-кўз қилмай анчагача яшади. Унинг хотини ҳар кун эрта тонгда қироллик омборига бориб, бошқа озиқ-овқат маҳсулотлари қаторида бамбук дарахтидан ясалган идишда сиёҳ олиб келарди. Қироллик омборида сиёҳ заҳираси чексиз бўлганлиги учун Ҳазинабон одатда Шоирнинг хотинидан эринг буни нима қияпти, ёзпими, ичяпими деб сўраб ўтирмас эди. Эҳтимол ҳатто сўрагандир ҳам ва эҳтимол аёл унга тўғриси айтгандир ҳам. Аммо фаннинг тасдиқлашига кўра, ўша пайтда қуёнлар жамиятида унинг жавобига эҳтиёж йўқ эди ва ҳеч ким бу жавобга эътибор қилмасди.

Аммо ҳозирга келиб қуёнлар Шоирнинг хотинидан тегишли жавоб олишга жуда чанқоқ эдилар ва улар, табиийки, старли жавоб олдилар ҳам.

– Нима бало, эринг бу сиёҳларни ичяптими? – қандайдир аччиқ заҳарханда билан эмас, азбаройи ажабланганидан сўради Ҳазинабон каттакон идишдан кичикроқ кўзачага сиёҳни тўлдириб унга узатар экан.

– Ичишга ичмайди-ю, ҳар қалай, сўриб ўтиради, – жавоб қилди Шоирнинг хотини.

– Сўргани қандай? – ҳайратланиб сўради Ҳазинабон.

– Шундай, патқаламни оғзига олиб тешигидан сўраверади, – туншунтирди хотини.

– Оқибати қандай? – сўради Ҳазинабон.

– Ёмон эмас, – деди Шоирнинг хотини, – яхши ишлаяпти... Фақат кечкурунга бориб анчагина қайфи ошиб қолади.

– Тилидан оладими ё оёғидан? – аниқлаштирди Ҳазинабон.

– Дам ундай, дам бундай, – жавоб берди хотин, – аввалдан аниқ айтиш қийин...

Ўринга Қўйилганларнинг хотинлари орасидан бир нечтаси Хазинабон билан Шоирнинг хотини ўртасидаги суҳбатни зимдан эшитиб туришган эди. Шоирнинг хотини кетган заҳоти бу аёллардан биринчиси эри кўп йиллар мобайнида “Куёнлар қироллигининг шонли тарихи”ни ёзиб ўтирганини айтиб, бир кўзача сиёҳ талаб қилди. Шу билан тарих бошланди-кетди.

Кейинчалик қиролликнинг Биринчи Беваси бошчилигидаги бева-лар ўзларининг марҳум эрлари ҳақидаги хотираларини ёзиб бошладилар ва улар, дарҳақиқат, кечқурунлари ўтган кунларини эслаб, ўзлари айтганларидек, “сиёҳлашиб” ўтиришадиган бўлдилар.

Оддий куёнлар маржон шарбатининг хусусиятлари ҳақида эшит-гач, аллақачон унутилган, лекин шунақанги ажойиб қонунни қаёқдандир топиб олишдики, унда, жумладан, ёзилишича, “Куёнлар таълими учун сиёҳни аямайлик!” Бу қонун Қирол эндигина ҳоки-мият тепасига келганида шахсан унинг ўзи томонидан жорий этил-ган эди. Кейин у бошқа ишларга алаҳсиб қолди-да, таълимга қўл силтади, сиёҳ захиралари эса, тобора кўпайиб борди. Мана энди куён-лар кутилмаганда илмга чанқоқ бўлиб қолдилар.

Ушбу захиралардан ақалли сиёсий манфаат кўриш умидида Қирол бу чанқоқликка эътироз билдириб ўтирмади. Орадан икки ой ўтиб, сиёҳ захиралари қарийб тугганида, Бош Олим сарфланган сиёҳлар-ни куёнларнинг умумий сонига бўлиб, қироллик аҳолисининг тўлиқ ўрта маълумотга эгаллиги ҳақидаги қувончли хулосасини чиқарди.

Ана шундан кейин таълимнинг мисли кўрилмаган ғалабаси му-носабати билан “Сиёҳ аялмасин!” қонуни бекор қилинди. Сарой эҳти-ёжлари учун мўлжалланган сиёҳнинг қолган озгина захираси эса, қаттиқ тозаланиб, ёзиш билан бир қаторда ичиладиган ҳам бўлди. Оддий куёнларни қонунни бекор қилиш унчалик ташвишга солмади. Чунки улар эндиликда ўз билимларини ошириш устида мустақил ишлаб, етилган маржондан қўлбола сиёҳ тайёрлашни пухтагина ўзлаштириб олишган эди.

Сирли куёнча эса, дам у ерда, дам бу ерда кўриниш бериб қолар ва ҳар гал қандайдир паришонхотирлик ҳамда ҳазинлик билан Гулқарам сўрарди. Кунлардан бир кун у ҳатто сарой деразасининг шундоққина тагидан ўсган сабзи дарахтининг шохида ҳам кўриниш берди:

– Қирол амаки, Гулқарам егим келяпти, – сўради у Қирол ётоқхона-сининг деразаси олдидаги шохнинг шундоққина учида чайқалиб туриб.

Қиролича кўрққанидан ҳушдан кетиб қолди. Қирол эса, соқчилар-ни оёққа кўйишга улгурди. Соқчилар сабзи дарахтини қуршаб, куён-чага тириклайин, ақалли ўлик ҳолда таслим бўлишни таклиф қилди-лар. Куёнча ҳеч қандай жавоб қилмади. Аммо мутлақо еб бўлмайдиган, бироқ оғиргина сабзи дарахти мевасини соқчиларнинг бошлар-ини уқувсизлик билан мўлжалга олиб ўқтин-ўқтин ташлайверди.

Соқчиларнинг бир қисми оғир жароҳат олдилар, бунинг эвазига қолган қисми жаҳлга миниб, кейинчалик қиролликнинг солнома-чилари ёзганларидек, йирик дўлдек ёғилиб турган сабзиларга қара-май ҳужум билан бу кутилмаган истеҳкомни қўлга киритдилар.

Соқчилар барча шохларни элак-элак қилиб чиқдилар. Аммо куён-ча ҳеч қаерда йўқ эди. Шунда улар эман япроғининг тагига яшири-ниб олди дея ўйлаб, тагига тўр тутиб турганлари ҳолда навбати билан барча шохларни битта-битта силкитиб чиқдилар.

Яна бир неча соқчилар ана шу силкитувчилар томонидан жароҳат-ландилар. Ахийри қандайдир енгилгина жисм тўрға тушиб, унга ўра-либ қолди.

Аммо, эвоҳ, қиролликни ким сувдек чайқаетганини ўз кўзлари билан кўриш учун чиққан Қиролнинг баттар жигибийрони чиқди. Токи у саройдан чиқиб сабзи дарахти қошига келгунига қадар ўттизтача оғир жароҳатланган соқчиларни ёнидан олиб ўтишгани ҳам ҳолва экан! Тўрнинг қошига келиб, уни эҳтиёткорлик билан очтириб қараса, ичида олмахон турибди!

– Майли, биз унинг қуёнлик терисигача етиб борамиз, – деди Қирол Ҳимояси Бошлиғи ва олмахонни ўралган тўр-пўри билан жиноятчи қуёнлар сўроқ қилинадиган бинога олиб киришни буюрди.

– Яна шундай бир хужум бўлса – мен кўшинсиз қоламан, – деди Қирол, жанг майдонини ғам-алам ва жирканиш-ижирганиш билан кўздан кечирар экан.

Ғап шундаки, қуёнлар қироллигида Қирол Ҳимояси Қироллик Ҳимоясини англатар эди ва, табиийки, у лашкар ҳисобланарди. Лашкар бамбук найзалари, бамбук таёқлари ва кактус игналарини отувчи бамбук найлари билан қуролланган эди. Бу бамбук найларининг шикастлаш кучи тўтиқушгагина етарди. Лекин у ерликларнинг терисига ҳам, табиийки, илонларнинг қалиндан-қалин терисига ҳам мутлақо таъсир қилмасди.

Моҳиятан олганда, лашкар қуёнлар мулки ёки инини талаган майда кемирувчиларга, шунингдек, ҳатто асосан исён кўтарган қуёнларга қарши курашга мўлжалланган эди.

Токи бундай нохуш воқеа қайта такрорланмаслиги учун деразаси устида осилиб турган шохни чопиб ташлашга буюриб, Қирол тергов натижаларини кутгани саройга кириб кетди.

Афсуски, миқ этмай тураверганлиги сабабли олмахонни тергов қилишнинг мутлақо иложи бўлмади. Уни гапиришга мажбур қилишнинг имкони йўқ эди. Чунки олмахоннинг танаси, аниқроғи, қулоқлари қуёнлар қироллигидаги қийноқнинг ягона усулига мутлақо мослашмаган эди.

Қийноқ шундай эдики, қуённинг қулоқларини қаттиқ арқон билан боғлаб қўярдилар. Бу арқоннинг бир учини шипнинг тагидаги тўсиндан ўтказиб боғлардилар-да, иккинчи учини унга тутқазардилар. Тўсиннинг нарёғига ўтказилган арқондаги каттакон тугун унинг қуён қулоғидан осилган томонга сирғалиб ўтиб кетмаслигини таъминларди (ҳаммасини пухта ўйлаган эди-да айёрлар!). Осилиб турган қуён чўзилаётган қулоқларининг даҳшатли оғриғидан қутулиш учун бор кучи билан торғиниб тўсинга етиб олишга интиларди.

Агар бундай қийноқларни енгиб ўтиб тўсинга етиб борганидан кейин қуён ўз айбига иқрор бўлса, уни айбига яраша жарима тўлаш шарти билан қўйиб юборишарди. Агар иқрор бўлмаса, уни қайта ерга тушириб, қийноқни қайта бошлашарди.

Олмахон қиёфасига кириб олган қуённинг қулоқлари шу қадар кичкина эдики, уларни арқон билан ҳеч қанақасига боғлаб бўлмасди. Нима қилишларини билмай бошлари қотиб туришганида чакалакзордан кутилмаганда янги хабар келиб қолди: қуёнча озодликда экан, ҳатто у бир неча масъул қуёнлардан Гулқарам сўрашга улгурибди.

Яхшигина изза қилинган Ҳимоя Бошлиғига олмахонни қўйиб юборишга тўғри келди. Ҳар эҳтимолга қарши мерган қуёнларга яширин топшириқ бердики, агар озодликка чиққан олмахон йўлида биринчи дуч келган дарахга чиқиб кетмай унинг ёнидан ўтиб кетса, қочишга уринди деган баҳона билан отиб ташлансин.

Буёқда эса, қуёнларнинг итоатсизлиги кундан-кунга кучайиб бормоқда эди. Жарчи томонидан Қироллик Ўтлоғида эълон қилинган

гипнознинг таъсири ҳақидаги эрталабки маълумот ошкора масхара билан кутиб олинди.

Бу можаролар туфайли куёнлар билан маймунлар ўртасидаги дўстона алоқаларининг буткул узилиб кетишига бир баҳя қолди. Гап шундаки, Уйчаннинг ўғилларидан биттаси (дарвоқе, улар тўртта бўлиб, ҳаммаси ўтакетган жанжалкаш эди) сув ичиладиган жойда ёшгина маймунчани тутиб дўппослабди. У маймунчани қачонлардир, эмишки, отасини сотаётганларини билса ҳам ҳеч кимга ҳеч нима демаганликда айблаб урган экан. Бу маймунчанинг онаси ҳаддидан ошган куённи жазолашни талаб қилиб чиқди. Боласидан талаб қилинаётган нарса, унинг айтишича, аслида, куёнларнинг ўзларидан талаб қилиниши керак экан! Жанжални тинчитиш учун энг нозик дипломатия усуллари ишга солинди. Чунки у жудаям юқорига Қўйилганларнинг манфаатларига дахл қилмоқда эди-да.

Зараркунанда куёнча эса, дам у ерда, дам бу ерда пайдо бўлиб қолмоқда эди. Уни қироликнинг жамики бурчак-бурчакларидан қидира-вериб Қирол Ҳимояси масъулларининг оёғи толди. Ахир, куёнчанинг калака қилувчи илтимос билан ҳар бир пайдо бўлиши Гулкарам етиштириш бўйича улкан дастурнинг шармандасини чиқармоқда эди-да!

Куёнчанинг белгилари азбаройи куёнларнинг диққатини ўзига тортиш учун қарам япроғига ёзилиб, чакалакзорнинг кўпгина дарахтларига осиб қўйилди. Ҳар қалай, куёнлар Қиролнинг фармонини ўқисинлар-у, лекин қарамнинг ўзини ея олмасинлар деб у етарли, демоқчимизки, бўй етмас даражадаги баландликка осиб қўйилган эди.

Шунга қарамай, зараркунанда куёнча ҳар гал изсиз ғойиб бўлаверди.

– Бу фитна! – дерди Қирол Ҳимояси Бошлиғи. – Илдизлари айрим Уринга Қўйилганларга бориб туташувчи фитна бу!

Кунлардан бир куни бир маст-аласт куён Қироллик Утлоғидан то уясига қадар зимдан кузатилиб, пойинтар-сойинтар, лекин шубҳали минғирлашлари эшитилиб, ёзиб олиниб, охирида ўзи қўлга туширилди.

– ...У бўлса менга, – дерди бу маст, – “Мен сизга Гулкарам, Гулкарам...” Мен бўлсам, унга “Гулкарамингни бошимга урамани! Тобутда кўрдим ўша Гулкарамингни! Мен, масалан, ўз шарбатимни ичдим-да, ўзим ерликлардан кавлаб олган сабзи билан газак қилдим... Сенинг Гулкарамингни бўлса, ким кўрган, хўш?” У бўлса, тагин ўша гапни айтади: “Мен сизларга Гулкарам, мен сизларга ҳамма нарсани, сизлар бўлса... ҳе, яхшиликни билмаганлар...” Мен бўлсам, унга: “Сен бизга ҳамма нарсани? Йўқ, сен бизга ҳеч нарсани ва биз сенга ҳеч нарсани”. У бўлса, тагин: “Мен сенларга Гулкарам, мен сенларга ҳамма нарса...”

Бу шубҳали куён қўлга олиниб, Ҳимоя Бошлиғига жўнатилади. Кўпгина белгиларига кўра, у Қиролнинг машҳур сайри чоғида сўқмоқдан аламзадалик билан минғирлаб ўтиб кўздан яширинган ўша исёнкор куёнга ўхшаш туюлди. Кечқурун ундан ниманидир аниқлашнинг иложи бўлмади. Эрталаб эса, уни тергов учун Ҳимоя Бошлиғининг ўзи чақиртирди.

Қирол Ҳимояси Бошлиғи ўз хонасида ўтириб терговга тайёргарлик кўрар экан, кеча шубҳали сўзларни минғирлаган мастга зимдан кўз югуртириб патқаламини тузатган бўлди.

Тўғрироғи, бадмастнинг ўзига эмас, қулоқларига зимдан кўз югуртирди. Кўп йиллик фаолияти мобайнида у тергов остидаги куёнларни қулоқларининг шаклига қараб баҳолашга ўрганган эди. Баъзи бир қулоқларнинг таги ингичка бўлиб, тепага қараб анчагина кескин (тажрибали кўз учун, албатта) кенгайиб борар эдики, бу Ҳимоя Бош-

лигига ҳақиқий эстетик завқ-шавқ бағишларди. Бундай қулоқлар осииш чоғида агар ипак билан боғласанг ҳам ҳеч қачон арқондан сирғалиб чиқиб кетмайди.

Уша фитначида айни шундай қулоқлар бор эди. Унинг фитначи эканига Ҳимоя Бошлиғининг ишончи комил эди. Қулоқларининг ўзиёқ унинг айбдорлигидан бевосита бўлмаса-да, ҳар қалай, асосли далил бўлиб хизмат қила оларди.

Жинойатчи бадмаст ўз қулоқларининг шубҳа уйғотувчи шакли хусусида мутлақо ўйламай, ҳозиргина котиба маржон шарбатидан тайёрланган тоза сиёҳ билан шундоққина кўз олдида тўлдирган ўз қулоқларидан-да жозибалироқ сиёҳдондан кўз узмас эди.

— Демак, соқов-соқов ўйинини ўйнайверамизми? — ниҳоят сўради Ҳимоя Бошлиғи ва сиёҳдонни ўзи томонга бироз суриб қўйди. Нариги тарафда турган жинойатчи қуён беихтиёр сиёҳдоннинг ортидан ҳаракатга келди.

— Бошлиқ амаки, Гулқарам егим келяпти, — қутилмаганда таниш овоз эшитилди.

Ҳимоя бошлиғи сесканиб кетди. Бошини кўтариб дераза тоқчасида худди чиқмаган овозни эшитмоқчи ва пайдо бўлмаган нарсани кўрмоқчидек маҳзун қиёфада ўтирган қуёнчага кўзи тушди.

Ҳимоя Бошлиғи қуёнчанинг беҳос кўриниш бериши билан рўпарасида ўтирган жинойатчи бадмаст қуён ўртасидаги боғлиқликни илғаб олиш учун кўзларини тагин бадмастга тикди. Аммо у сиёҳ билан тўлатилган сиёҳдоннинг жозибасига маҳлиё бўлиб, афтидан, ҳеч нимани эшитмаган эди.

— Деразага қара! — деди Бошлиқ оҳистагина ва боши билан имо қилди. У жинойатчи қуёнчанинг қутилмаганда пайдо бўлиб қолиши, агар ўзаро боғлиқ бўлса, бадмастни шошириб қўяди, деб ўйлади.

— Уғлингизми? — сўради бадмаст деразага кўз қири билан қараб, авзойидан, сиёҳдондан ҳеч кўнгил узолмай.

Йўқ, бу уни танимаслиги аниқ, деб ўйлади Ҳимоя Бошлиғи.

— Мен бунақанги ўғилни... — пўнғиллади у ва бир муддат жим қолиб, маҳзун қуёнчага синчиклаб тикилди. Муҳими, дераза тақатақ ёпиқ эди. Бас шундай экан, у ичкарига қандай кириб олди, мутлақо тушуниб бўлмас эди.

— Сен ким билан гаплашаётганингни биласанми? — сўради Ҳимоя Бошлиғи қуёнчанинг пайдо бўлиши саройнинг ички ҳаётига қандай таъсир кўрсатиши, айни чоғда, унинг пайдо бўлишини Уринга Қўйилганларнинг фитнаси билан қандай қилиб узвий боғлаш мумкинлиги хусусида қаттиқ бош қотирар экан.

— Биламан, — дангал жавоб қилди қуёнча. Бу гал унинг ҳазин овози ўзининг билишидан ҳеч қандай яхшилик кутмаётганини кўрсатиб тургандек эди.

— Демак, таслим бўлгани келибсан-да? — Ҳимоя Бошлиғи қувонганидан ўз тусмолини беихтиёр овоз чиқариб айтиб юборди.

Шунга қадар қуёнча ўзининг ҳақоратомуз илтимосидан бошқа ҳеч қачон ҳеч нима демаган эди. Энди бўлса, унинг хонасида қутилмаганда пайдо бўлиб тилга кириб турибди! Ҳимоя Бошлиғи олдинда уни катта ишлар кутаётганини ҳис қилди. У беихтиёр хиргойи қилиб қўлини қўлига ишқади. Қалласи қаттиқ ишлаб кетди.

— Саройда қандай пайдо бўлиб қолганингни мен биламан, — деди Бошлиқ, — сабзи дарахтига ҳужум чоғида сен Қироличанинг ётоқхонасига сакраб тушиб олгансан... Шунинг учун ҳам ўшанда сени топишолмаган... Аммо сен қаттиқ кўриқланадиган бўлимимизда қан-

дай пайдо бўлиб қолдинг ўзи? Мана шуниси мени ажаблантиряпти. Ўз ихтиёринг билан иқрор бўлишинг оладиган жазойингни енгиллаштиради, шуни унутма!

– Менинг рухсатномам бор, – деди куёнча ўша-ўша маҳзунлик билан ва ўзининг бир умрлик етимлигига ишора қилгандек қўшиб қўйди. – Бир кишилик.

– Ҳа, дарвоқе, рухсатнома, – деди Ҳимоя Бошлиғи ич-ичидан суюниб, – аммо уни ким берган... Мен-ку, албатта, биламан, лекин сен ўзинг...

– Сиз, – деди куёнча ва бир нимани қўлига тутқазди.

– Мен?! – ҳайратланиб сўради Ҳимоя Бошлиғи ақлдан озгудек нафаси бўғилиб. Айни чоғда, фитнесчилар шундай маккорона йўл билан унга туҳмат уюштирмоқчи бўлаётганини тахмин қилди.

– Ҳа, сиз, – маҳзун овозда такрорлади куёнча ва мисли кўрилмаган безбетлик билан унга ҳаттоки ташқи кўринишиданоқ рухсатномага ўхшамайдиган қандайдир титилиб кетган латтани узатди.

Айни шу безбетлик Қирол Ҳимояси Бошлиғининг муддатидан аввалроқ жазавага тушишига сабаб бўлди. У столи устидаги маймунлар делегациясининг қадимий совғаси бўлмиш оғиргина кокос ёнғоғини олиб куён томонга улоқтирди.

Салмоқлигина ёнғоқ ойнани синдириб ўтиб бир лаҳзадаёқ Қироллик саройининг ички ҳовлисига бориб тушди. Эшитилган товущдан маълум бўлдики, у ёрилиб, ичидаги суюқлик атрофга сачраб кетди.

– Ёрилдими? – деди куёнча, Ҳимоя Бошлиғига туюлишича, ҳақоратомуз тарзда ҳар икки маънони назарда тутиб.

Куёнча бошқа ҳеч нима демай деразага бурилди ва ойна кесиб кетмаслиги учун оҳиста эгилиб, бир қўли билан қулоқларини буклади. Ойнанинг нариги тарафига чиқиб, карниз ортида кўздан гойиб бўлди. Қулоқлари бир муддат дераза ортида кўриниб туриши унинг карнизда осилган ҳолда қаерга сакрашни ўйлаётганидан далолат берарди.

Қулоқлар кўздан йўқолган заҳоти Ҳимоя Бошлиғи ўрнидан сапчиб туриб дераза қошига келди-да, бошини тешикка эҳтиётлаб тикқанча пастга қараб қичқирди:

– Ҳеч ким ўтмадими?

Пастда юрган соқчилар ёрилган кокос ёнғоғининг парчаларини иштиёқ билан ялаб-юлқамокда эдилар. Гўё пастда пул тўла кўзача ёрилган-да, улар атрофга сочилиб кетган тангаларни қидираётгандек эдилар. Улардан биттаси каттагина ёнғоқ бўлагини қўлида ушлаб, осмонга чалқайган кўйи уни башараси устида тутиб турар эди, (шунинг учун ҳам у бошлиқни биринчи бўлиб пайқаган эди). У сўнги томчиларни оғзига томиза туриб жавоб берди:

– Ҳеч ким, хўжайин!

Бошқа соқчилар ҳам бошларини кўтариб қарадилар ва кутилмаганда қичқиришга тушдилар:

– Раҳмат, хўжайин! Яна ташламайсизми?..

Бошлиқ жимгина дераза синигидан калласини ичкарига олди. Шу аснода дераза рахида ётган, қироллик омборхонасининг муҳри босилиб, анчагина қовжираган карам япроғини кўриб қолди.

– Нима бўлаётганини иблис билади, – деди Бошлиқ ва карам япроғини жаҳл билан отиб юбориб жойига ўтирди.

– Қочиб қолдими? – сўради бадмаст алланечук жонланиб ва карам япроғи учиб тушган томонга кўз тикиб.

Бошлиқ Бадмастга қаради. Уларнинг кўзлари тўқнашди.

– Қочиб қолди, – ўзига ўзи жавоб берди бадмаст ва унинг кўзлари исёнкорона чақнаб кетди. – Яхши эмас-да бу... Айниқса, таслим бўламан деб келганида... сиз уни алмисоқдан қолган кокос ёнғоғи билан уриб қочириб юбордингиз.

– Қани, кўздан йўқол! – кескин буюрди Бошлиқ. – Лекин шуни ёдингда тут: сен ҳеч нима эшитмадинг, ҳеч нима кўрмадинг.

– Мен-ку, кетаман, кетаман, – деди бадмаст жойидан кўзғолмай ва ўша-ўша сиёҳдонга қаттиқ кўз тикиб, – лекин у таслим бўлишга келганида... Бунинг устига, қироликнинг жиноятчиси... Ёнғоқ ўқталиб кўрқитишга ҳаққингиз йўқ эди-да...

– Майли, ич-да, кўзимдан йўқол, – Ҳимоя Бошлиғи сиёҳдонга имо қилди.

– Сизнинг соғлигингиз учун, хўжайин, – деди куён ва анчагина катта сиёҳдонни бир кўтаришда бўшатди. Шундан кейин эгилиб, ҳали бошлиқ отиб юборган карам япроғини олди-да, уни бир силкитиб, кўксига ишқади, ҳидлаб кўрди ва оғзига солиб чайнай бошлади. Айни чоғда у карам япроғини кераксиз нарса бўлгани боис ердан олиб оғзига тикқани, акс ҳолда сиз буни стол устига қўйган бўлар эдингиз-ку, тўғрими, деган маънони ўзича англаган бўлди.

Есанг е захринга, қайтага яхши бўлди, деб ўйлади Бошлиқ оддий куёнлар қанчалик жадал равишда сурбетлашиб бораётганига яна бир карра ҳайратланиб.

– Қироликники, тозалангани, – ниҳоят, тамшана туриб хўрсинди бадмаст, – мана буни ичимлик деса бўлади...

У бир зумда кайфи ошиб, Ҳимоя Бошлиғига жиноятчи куёнчани қандай тутиш мумкинлигини ўргата бошлади, айни чоғда, яна ҳиммат қилмайсизми дегандек сиёҳдонни қўлида ўйнатди.

Аммо шунда Ҳимоя Бошлиғи ўзининг машҳур ёвқарашини қилдики, натижада бадмаст дарров хушёр тортди:

– Тушунарли, хўжайин, – деди у ва сиёҳдонни жойига қўйиб ортига тисарилганча хонадан чиқиб кетди.

Жуфтакни ростламай ҳам кўргин эди, деб ўйлади Бошлиқ машҳур қарашининг таъсир қувватидан мамнун бўлиб. У яна куёнча қандайдир сарой фитнаси билан боғлиқми, агар боғлиқ бўлмаса, Уринга Қўйилганларнинг ҳали фош этиб улгурилмаган фитнаси билан боғлаш ноҳўя бўлиб чиқмасми экан, деб ҳам ўйлади. Котибасини чақириб, эрталабдан бери биров ўзини сўраган-сўрамаганини аниқлаштирди.

– Бир куёнча келиб сиз уни қидираётганингизни айтди, – деди котиба.

– Хўш, сен-чи? – сўради Бошлиқ.

– Мен айтдимки, – ҳисобот берди котиба, – Бошлиқ керак бўлса, кир-да кут... Нима гап, тинчликми?

– Демак, ким мени сўраса, – қовоғини уйиб деди Бошлиқ, – бемалол кириб баҳузур кутаверсин экан-да, а?

– Ахир, унинг қўлида қироликнинг махсус карам япроғи бор эди-да, – ўзини оқлади котиба. – Ахир бу эскирган бўлса ҳам бекор қилинмаган рухсатнома шакли-ку! Нима бўлди ўзи? Дераза ойнаси синибди, қулоғингиз ҳам қонаб турибди?! Суиқасдми?

– Қироликнинг бахтига амалга ошмай қолган суиқасд, – деди Ҳимоя Бошлиғи. – Аммо бу қанақанги расвогарчилик бўлди? У Қироличанинг буйруғига биноан олинган карам япроғини қўлида ушлаб туриб, бу рухсатномани сиз бергансиз деб даъво қиляпти-я! Яхшиямки, гувоҳлар бор эди. Хавфли жиноятчи саройда... Ҳамма кириш,

айниқса, чиқиш йўллари ёпилсин! Сиёҳ қуй, фақат сиёҳдонга эмас, каттароқ қадаҳга қуй, жин урсин! Ўйлашимча, у сарой раққосалари орасига яширинган бўлса керак. Раққосаларни яхшилаб текшириб чиқишга тўғри келади!

Саройга кириш ва, айнақса, чиқиш эшиклари маҳкам ёпилганига қарамасдан, эртасига Қирол қуёнчанинг энди қиролликнинг бир чеккасидаги янги хурмача қилиқлари ҳақида ўта нохуш хабар олди.

Бу хусусда Бош Хазинабоннинг ўзи яширин хабар берди. Гап шундаки, вазиятнинг қалтислашаётганлиги муносабати билан Қирол ўз салтанатининг энг сокин жойида яширин қарам омборхонаси қуришга буйруқ берган эди. Мабодо қироллик ҳақиқатан ҳам емириладиган бўлса, у хотини ва яқин сафдошлари билан маржон шарбатига бўялиб олиб, узоқ мамлакатдан келган қора танли қуёнлар оиласи қиёфасида яшашни мўлжаллаб қўйган эди.

Мана энди, маълум бўлишича, куни кечагина Бош Хазинабон беш нафар ишчи қуён ёрдамида омборга янги маҳсулот олиб кирганида қарамлар хирмонининг қоқ тепасида худди туб ерликларнинг бош чаноклари устида (дарвоқе қарамдан фарқли ўлароқ умуман ейишга яроқсиз) кичкина ғамгин Кошейга (жинсифат махлуққа) ўхшаб ўтирган қуёнчани қўриб қолишибди!

У қуёнларни кўриб одатдагидек Гулкарам сўрабди. Падарқусурнинг оддий қарам хирмонининг устида ўтиргани назарда тутилганда, бу гап аввалгиларидан беш баттар масхараомуз эшитилибди. Зотан, бу гап ўзи устида ўтирган барча захираларнинг ейишга мутлақо яроқсиз эканига амин бўлган кимсанинг бурун жийиришига ўхшаб кетибди.

– Мен ҳақимда ҳеч нима демасдимиз у, – сўради Қирол Бош Хазинабонининг ҳикоясини қовоғини уйиб эшитиб бўлгач.

– Йўқ, – жавоб қилди Бош Хазинабон, – аммо шуниси қизиқки, ишчи қуёнлардан бири тепага қўтарилганида қуёнчанинг ўрнида пастдан қуённинг қулоқларига ўхшаб кўринадиган иккита йиртилган япроғи бор бир бош қарам ётгани маълум бўлди.

– Шуниси аниқки, – совуққонлик билан жавоб қилди Қирол, – яширин омборнинг энди яширинлиги қолмади!.. Анови устаси фаранг Ҳимоя Бошлиғи бўлса, уни саройимдан қидириб, буниси етмагандек, менинг раққосаларимни силаб-сийпаб юрибди. Айтишим керакки, дўстлар, яна икки-уч ойдан кейин қуёнлар қироллиги илонлар ишлаб чиқариш кучларининг сусайиб кетиши оқибатида емириладиганга ўхшаб қолди.

Йўқ, қуёнлар қироллиги барбод бўлмади. Чунки айна шу тарихий кунда Чўли-Илон судралиб (шунинг учун ҳам тарихий кун-да бу!), Улуғ Бош-қошнинг ер ости саройига етиб келди-да, ўз кашфиётини айтиб берди.

Улуғ Бош-қош сафлари анчагина сийраклашиб қолган илонлар қавмини йиғишга буюрди. Айримларини қўтариб олиб келишга мажбур бўлишди. Сабаби улар очликдан шу қадар ҳолсизланиб қолган эдилар.

Улуғ Бош-қош айна мадҳия ижро этаётган пайтда саройига кираришда ўсиб турган анжир дарахтига чиқиб олган бир илон шохдан тўппа-тўғри Шохнинг шундоққина ёнига шалоп этиб йиқилиб тушса бўладими! Мадҳияни тўхтатишга мажбур бўлган Шох у энди нима қилар экан деб бир муддат кузатиб турди.

Шармандаларча йиқилиб тушгани, айнақса, Улуғ Бош-қош ястаниб ётган жойнинг шундоққина қошида бундай бахтсиз воқеа рўй

берганидан қўрққан илон ўзига бўйсинмаётган гавдасини чор-ночор силкитиб судралмоқчи бўлди. Бу ҳол шоҳда ва яқинроқда ётган бошқа илонларда юракни сиқадиган қайфият уйғотди, албатта.

— Буюк Аждаҳонинг ҳаққи-ҳурмати, энди жимгина ётавер-да, — ниҳоят, тилга кирди Шоҳ ва, мадҳияни давом эттиришга ҳам ҳуши бўлмай, ёшлиги учун билмайдиганларга ўз вақтида жазоланиб бадарга этилган, эндиликда қизиқ бир таклиф билан келиб турган Чўли-Илон ҳақида қисқача маълумот берди.

Шундан сўнг таклифга биноан Чўли-Илон камтарлик ҳам виқор билан ўз назарий кашфиёти ва унинг тўла равишда муваффақиятли яқунланган тажрибада қандай синаб кўрилгани ҳақида ахборот берди.

— Балки у силласи қуриб ҳолдан тойган куёндир, — сўради ҳамма нарсани қора рангда кўришга ёмон ўрганган илон, — балки уни бўғишинга ҳам ҳожат қолмагандир?

— Албатта, — жавоб қилди Чўли-Илон, — куённинг аҳволи мақтагулик эмас эди. Аммо лаънати чўлда фақат калтакесаклар билан сичқонларнигина ейвериб менинг ўзим ҳам зўрға турганимни ҳисобга олинг-да сиз!

— Фақат ўзинг ҳақингда гапираверасанми? — вишиллади бунга жавобан илонлар. — Бизнинг аҳволимизга ҳам бир қараб қўйсанг-чи!

— Биламан, — деди Чўли-Илон яна-да яққолроқ сезилувчи камтарлик ҳам виқор билан, — шунинг учун ҳузурингизга келдим-ку, ахир... Эндиликда гипнозсиз бутунлай янгича усулда куённи тинчитганимдан кейин, кўриб турганларингиздек, ўзимни анча дадил ва хотиржам ҳис қиляпман.

— Сен уни қачон ўзлаштирдинг ўзи? — бирдан савол ташлади Улуғ Бош-қош.

— Шу бугун, — жавоб қилди Чўли-Илон, — нима, мен бунисини айтмадимми?

— Сенга маза, — деди Улуғ Бош-қош оғир хўрсиниб, — нонушта қилиб олибсан. Мен бўлсам, ҳалигача наҳоримни очганим йўқ...

Илонлар, гарчи айнан нималигини ўзлари ҳам билмасалар-да, ниманидир яққол ҳис қилдилар. Ҳар қалай, Улуғ Бош-қош бекор ҳасрат қилди. Аниқроғи, Чўли-Илонга ҳасад кўзи билан боқди. Ҳасад қилди-ми, демак, унинг бир афзалиги борлигини тан олди! Айни лаҳзаларда илонларни Улуғ Бош-қошнинг улуғлигига шубҳа-гумон ҳисси чулғаб олди. Тўғри, куёнларда бўлгани каби, илонлар қавмининг ҳам ўзаро муносабатлари издан чиққан эди. Ҳатто эрталаб Овчи-илон ҳам ўзини тутиб туrolмасдан Улуғ Бош-қошга қўпол пичинг қилди.

— Ҳой ошна, Улуғ Бош-қошнинг ёши неччида ўзи? — сўради орқа қатордаги бир илон бошқасидан.

— Ким билади дейсан, — вишиллади у, — яхшиси, Чўли-Илонни эшитайлик, у бўладиган гапни гапиряпти...

Саволлар ёғилиб кетди. Чўли-Илон уларга тобора камтарлик билан аниқроқ жавоб қайтараверди.

— Бўғиш жараёнининг устки ва остки чегаралари қандай ўзи? — сўради илонлардан бири.

— Биродарлар, — жавоб қилди Чўли-Илон, — устки ва остки чегаралар хусусида мен ҳозирча аниқ бир нима деёлмайман. Лекин олтин ўрталик билан куённи, аминманки, бемалол удалай оламиз!

— Муҳими шу-да! — мамнуният билан вишиллашди илонлар.

— О, гўзал ва мафтункор олтин ўрталик! — беихтиёр оҳ тортди қачонлардир куёнойга бир бош карам олиб келаман деб ерликлар томонидан ўласи қилиб калтакланган илон.

– Қуйи чегарани қайдам, – деди Улуғ Бош-қош ва илонларга галатироқ бир назар ташлади, – бироқ юқори чегарани биз ҳозир амалда синаб кўрамиз... Бос Калтабақайни!

Илонлар кутилмаган даъватдан сесканиб кетдилар. Чўли-Илон Калтабақайга таппа ташланди. Лекин ерда бўлса-да, шундоққина дарахт тагида ётган Калтабақай жон-жаҳди билан ҳаракатга келиб, дарахт тепасига ўралаб чиқиб кетишга улгуриб қолди.

– Дарахтда бўлсаям бўғ уни! – қизишиб қичқирди Улуғ Бош-қош.

– Ахир, менинг дарахтда бўғиш тажрибам йўқ-ку, – иккиланди Чўли-Илон.

– Унинг қачон дарахтдан тушишини кутиб ўтираммизми энди? – бетоқатланиб сўради илонлардан бири.

– Овора бўласанлар, мен ҳеч қачон тушмайман, – жавоб қилди Калтабақай. – Менга бу ерда ҳам емиш етарли!

Илонлар Калтабақайни уялтира бошладилар. Бироқ у қавмдошларининг вишиллашларига парво ҳам қилмай, қўшни дарахтда осилиб турган бананлар шодаси томон чўзилди. Баҳузур еб, пўчоғини илонлар устига ота бошлади. Усларига чапиллаб тушган пўчоқлардан илонлар асабий сесканди.

– Сен илон эмас, маймунсан! – деди Улуғ Бош-қош ва тагин ўз қавмига бирров кўз югуртирди. – Унда тажрибани Филайнинг устида ўтказасан... Қани Филай?

– Фармонингиз бош устига! – ўша-ўша камтарлик билан аниқ жавоб қилди Чўли-Илон.

– Начора, – деди Филай, – мен қайта қуриладиган ёшдан ўтдим... Мана, мени бўғсанг бўға қол...

Чўли-Илон бир лаҳзада думалоқ ҳолатдан узунчоқ ҳолатга ўтиб Филайга ташланди. Улар бир-бирларига чирмашдилар. Аммо Филай, бизнинг замонамизда ҳолдан тойган боксчи рақибига осилиб қолганидек, беихтиёр Чўли-Илонга осилиб қолди.

– Сен қаршилик кўрсат, қаршилик кўрсат! – қичқирди Шоҳ. – Ахир, биз чакалакзор шароитидаги тажрибани кўришимиз керак-ку!

– Қаршилик кўрсатишга ҳолим қани? – деди Филай ва шу ондаёқ жон таслим қилди.

– Ақалли ўлимнинг умумий ишимизга фойдаси тегди, – деди Улуғ Бош-қош. – Мен ҳамisha айтаманки, ичида қуён гапирадиган илон бизга керак илон эмас!

– Шуниси ўзига хоски, – деди Чўли-Илон. – Филайнинг ўзига ўралаб қолган жасадини қатъий бир ҳаракат билан отиб юборар экан, – тажрибадаги жонзот қаршилик кўрсатиб типирчиласа, тажриба нисбатан муваффақиятлироқ ўтади. Бу типирчилаш бутун мушак тизimini ҳаракатга келтириб, ютиш иштиёқини кучайтиради.

– Анави жонсиз жасадни кўздан йўқотинглар! – деди Улуғ Бош-қош. – Биз янги эрага кириб келяммиз. Бу эрада Филайга ўхшаган ногиронлар ҳам, ҳали дарахтдан силкитиб туширишимиз керак бўлган Калтабақайга ўхшаган туғма ногиронлар ҳам бўлмайди. Чўли-Илон Улуғ Бош-қошнинг, яъни, менинг биринчи ўринбосарим ва бир умрлик ворисим қилиб тайинланади. Чакалакзор бўйлаб тарқалинлар! Тажрибани ўрганинг, машқ қилинг, ўз табиатингизни такомиллаштиринг!

Шундай дея у яккама-якка суҳбат учун ўз ворисини бошлаб ер ости саройига тушиб кетди.

Шу кундан эътиборан илонлар Чўли-Илоннинг раҳбарлигида муттасил машқ қила бошладилар. У бўғувчи пайларни такомиллаштиришнинг бир неча мумтоз машқ усулларини ишлаб чиққан эди.

Масалан, илонларнинг икки гуруҳи бир илонни ушлаб икки томонга ким ўзарга тортқилашади. Дарёнинг қумлоқ соҳилида қуённинг сомон тиқилган пўстаги қўйилиб, унга таппа ташланиб бўғиш усуллари машқ қилинади. Айниқса, шундай бир машқ катта шуҳрат қозонди. Илон ёнма-ён ўсиб турган икки навқирон дарахтни танлаб, улардан бирининг тепасига ўрмалаб чиқади-да, унинг шохига думи билан ўралиб олади. Сўнгра ўзини нариги дарахтга силтаб ташлаб, унга боши билан ўралиб олади-да, тортишади-бўшашади, тортишади-бўшашади. Соатлаб шундай машқ қилинди, токи ҳар икки дарахтнинг учлари бир-бирларига тенг бурчак остида эгилсинлар ва бу бутун пайлар тизимининг барабар ривожланишига хизмат қиладиган бўлсин.

Қуёнлардан бир қуни Чўли-Илон бошқа илонларни чақириб, Улуғ Бош-қош вафот этганини эълон қилди. Айни чоғда, унинг Ҳайкалтарош-Илон томонидан мўмиёланган жасади ўзининг овчилик ғалабаларини акс эттирувчи ҳайкаллари қошида мангу қолажагини ҳам маълум қилди.

– Улуғ Бош-қошнинг васиятига биноан, – деди у сўзининг охирида камтарликни қўлдан бой бермаган ва, айни чоғда, хушёрликни кучайтирган ҳолда, – илонларни аждаҳо эмас, тўлақонли илон, яъни, мен бошқараман! Энди ҳеч қачон саройлар бўлмайди... Улуғ Бош-қошнинг саройи эндиликда Чўли-Илоннинг Қулбаси деб аталсин.

– Савол мумкинми? – вишиллади илонлардан бири.

– Бемалол, – бош ирғади Чўли-Илон.

– Буёқ ғалабаларингиз шарафига сизни Улуғ Чўли-Илон деб аташ мумкинми?

– Шахсан менга бунинг кераги йўқ, бироқ сизга шуниси маъқул бўлса, майли, – аниқ-равшан жавоб қилди Улуғ Чўли-Илон ўша-ўша камтарлик билан.

Бу орада илонлар ўз тажбираларини бевосита жонли қуёнлар устига кўчира бошладилар. Аввалига кўпчилик илонлар аниқ ҳаракат қилолмай қийналдилар. Аммо аста-секин бўғиш усуллари тобора такомиллашиб борди. Авваллари илон қуённинг устига сапчир экан, кўпинча унинг устига эмас, ёнига бориб тушар, шундан кейин қуён қочиб қолар, қорни қуённинг ўрнига лат еган илон эса, буталар орасига базўр судралиб кириб кетар эди.

Айрим илонлар қуённи бўғиш чоғида ўзига ўзи шу қадар ўралиб-ўралашиб қолардики, кейинчалик тугунларни ечиб олиш учун анча вақт сарфлашга тўғри келар эди. Бир илон ўзининг тугунларига шу қадар ўралашиб қолдики (тўғри, у анчагина катта маймунни бўғаетган эди), ўша тугунларни ечишнинг мутлақо иложи бўлмади.

Оғир аҳволда қолган илонни саройга, яъни, Чўли-Илоннинг Қулбасига етказиб обордилар. У ерда табиблар илоннинг ҳаётини сақлаб қолиш учун танасининг тугилиб қолган қисмини кесиб ташлашни маслаҳат бердилар.

– Мақсадга мувофиқ эмас, – бу маслаҳатни кескин рад қилди Улуғ Чўли-Илон, – яхшиси, дарёга чўктирилсин... Бизда аввал ҳам бир ногирон бўлган эди...

Соқчилар ови юришмаган илонни судраб бориб дарёга чўктирдилар.

Бир неча кундан кейин Улуғ Чўли-Илон илонларга “Пировард мақсад – бўғиш эмас” мавзuida маъруза қилди. Шундан кейин бўғишнинг бир қатор мумтоз усуллари ишлаб чиқилди. Натижада илонларнинг ўз тугунларига ўзлари ўралашиб қолиш ҳоллари анчагина камайди.

Улуғ Бош-қошнинг ҳайкаллари кўрғазмасида ҳам қизиқарли ўзгаришлар содир бўлди. Уларнинг бир қисми таппа босиш ва бўғишни машқ қилиш учун тажриба ўтказётган илонлар ихтиёрига берилди. Албатта, Қирчиллама Ёшдаги Ерликнинг ҳайкали бошчилигидаги нисбатан қимматлироқ намуналар сақлаб қолинди.

Кўрғазма чиқариб ташланган намуналар ўрнига биринчи галда янгича усулда ўзлаштирилган куённинг ҳайкали ва Улуғ Чўли-Илоннинг хотираларию кўрсатмалари асосида ясалган ҳайкаллар ҳисобига тўлдирилди. Улуғ Чўли-Илоннинг шахсий кўрғазмаси сергак кўзли Улуғ Бош-қошнинг мўмиёланган жасади билан якунланар эдики, бу даҳшатли қўшмаънога эга эди. “Энг улкан ўзлаштирилган ўлжа мана шу!” деган бир ваҳима уйғотувчи ишора бор эди унда! Бунинг устига, илонлар орасида миш-миш юрар эди: нима дейсан, Улуғ Бош-қош ўлишидан аввал гапириш ҳуқуқиданми ёхуд гапириш имкониятиданми маҳрум бўлган экан!

Аммо шу ўринда куёнлар мавзуига қайтишнинг вақти-соати бўлиб турибди.

Илонларнинг янгича хатти-ҳаракатлари ҳақидаги дастлабки маълумотлар аввалига ҳеч кимни безовта қилмади. Илонлар бўғиб ўлдириб ютишга муваффақ бўлган куёнлар, табиийки, ўз биродарларига ҳеч нимани ҳикоя қилиб беролмасдилар. Атрофида илонлар оғир ва кўпол шалошлаб йиқилаётган куёнлар эса, нималар бўлаётганига ақллари ҳайрон эдилар.

Куёнлар бундай бахтсиз тасодифларни эшитганларида аввалига кулдилар. Ҳатто узоқ вақт илонлар гипноз таъсир қилмай кўйганидан кейин оғирликлари билан уларни таппа босиб тушиш учун дарахт тепасидан устларига ўзларини ташлашяпти деб ўйладилар.

Кейинчалик Қиролга шунақанги узунқулоқ гаплар етиб кела бошладики... Масалан, Уйчан хотирасига ҳар якшанба ўчмас олов ёқиладиган яшил тепалик устида илонлар Севимли Куён ҳайкалини ўрна-тиб, ҳар куни уни ўз оғушларига олиб сизина бошлабдилар.

– Жинни бўлганми булар? – сўради Қирол бу хабарни эшитиб.

– Уларда Улуғ Бош-қошнинг ўрнида энди қандайдир Чўли-Илон пайдо бўлганмиш, – деди Қўрқлаш Бошлиғи.

– Ана шунинг учун сизинишаётган эканлар-да, – ўз хулосасини чиқарди Қари Донишманд Куён.

– Сизинишяпти дейсанми? – аччиқ кулди Қирол, – Бунисини сен қандай фаҳмладинг?!

Қари Донишманд Куён ҳали тайинли жавоб топиб улгурмаган эди, Қирол ҳузурига котибаси кириб келди-да, қулоғига нимадир деб шивирлади.

– Олиб кир, – деди Қирол сезиларли даражада жонланиб.

Бир лаҳзадан кейин юз-кўзлари мўматалоқ бўлиб кетган ургочи куён Қирол ҳузурига оёқларини судраб базўр кириб келди.

– Нима гап? – сўради Қирол.

Ургочи куён нима гаплигини айтди. Маълум бўлишича, у чакалакзор билан экинзор чегарасида ўтлаб юрганида кутилмаганда илон ташланиб қолибди-да, ўралиб бўға бошлабди. У илоннинг оғушидан базўр қутулиб чиқиб қочиб қолишга муваффақ бўлибди.

– Гипноз қилишга уринмадими? – сўради Қирол.

– Қанақа гипноз! – жавоб қилди ургочи куён. – Умрим бино бўлиб бунчалик жоним оғриб, нафасим бўғилмаган. Мана, ҳатто қўлим чиқиб кетди...

– Балки зўрлашга уринишдир бу? – сўради Бош Олим.

– Қизиқ! – хитоб қилди Қиролича.

– Сенинг қўлинг чиқиб кетган бўлса қанийди! – деди урғочи куён бетгачопарлик билан. – Ана ўшанда қанчалик қизиқлигини кўрган бўлардим...

– Ким билан гаплашаётганингни биласанми? – дағдаға қилиб уни гапдан тўхтатди Ҳимоя Бошлиғи.

– Жим, тинчлик сақлансин! – деди Қирол урғочи куённинг овозидаги ҳурматсизлик оҳангига парво қилмай. – Ҳар қалай, у сендан нима истаб турганини ҳис қилгандирсан?

– Ҳис қилганим шуки, у мени бўғиб ўлдиришни хоҳлади, – жавоб қилди урғочи куён. Унинг турқидан каллаварам миясини ишга солишга тиришаётгани сезилиб турарди

– Нима мақсадда? – бетоқатланиб сўради Қирол.

– Нима мақсаддалигини мен қаёқдан билай? – жавоб қилди урғочи куён.

– Майли, азизим, бора қол, – деди Қирол унинг елкасига қоқиб, сўнг котибасига мурожаат қилиб қўшиб қўйди. – Давлат хизмати чоғида жабр кўргани учун бунга бир ҳафталик нафақа беришларини айт!

Урғочи куён Қиролга ўз миннатдорчилигини билдириб, котибча билан чиқиб кетгач, Қирол ўз ёрдамчиларига мурожаат қилди:

– Қани, бунисига нима дейсиз энди?

– Мен айтаманки, азизим, қўл остингдагилар жудаям талтайишиб кетишди, – деди Қиролича.

– Яхшилаб танобларини тортиб қўйиш керак! – унинг гапини маъқуллади Қўрқлаш Бошлиғи.

Бошқалар жим қолдилар.

– Менимча, бу жуда қизиқ ҳол, – жонланди Қирол, – ҳаммаси ўзаро боғлиқ... Дом-дарақсиз йўқолган куёнлар сонининг кўпайиши... Жабрланган урғочи куён... Илонларнинг антиқа машқлари... Улар янги бир даҳшатли қурол – бўғиш усулини ишлаб чиққанлар!

– Сиз даҳосиз, жаноби олийлари! – хитоб қилди Қари Донишманд Қуён. – Сизга мен нега керакман, олимлар нега керак, Қўриқлаш Бошлиғи нега керак, ахир сиз ҳаммамизнинг ўрнимизни битта ўзингиз боса оласиз-ку!

– Ўпкангни бос! – деди Қирол, – Мен фақатгина керакли умумлашмаларни чиқардим. Қуёнларга бош устларида пайдо бўлган даҳшатли хавф-хатар хабарини етказинг... Ўз табиатини такомиллаштирмаслик керак деб ким айтган эди? Мен айтган эдим. Энди шу даражага бориб қолдикки, тирик куённинг суякларини синдириб бошладилар. Жадал равишда кўпайиш – мана бизнинг илонларга қарши кураш қуролимиз!

Қуёнларнинг мисли кўрилмаган даражада уюшқоқ бўлишларини талаб қилувчи ҳодиса – илонларнинг янги даҳшатли қуроли ҳақидаги хабарлар, афсуски, тез орада фожиали тарзда тасдиқланди. Қуёнлар илонлар машқ қилаётган куён ҳайкалчасини дарёга отиб юбордилар, аммо энди кеч бўлган эди. Илонлар бўғувчи пайларини чиниқтиролмасликлари учун ёш новдалар илдизини кемириш чорасидан ҳам бирон натижа чиқмади. Илонлар ёнма-ён ўсиб турган ёш новдалар қошида куёнларни пойлаб ётадиган бўлдилар. Қолаверса, жуфт-жуфт бўлиб ўсаётган жамики ниҳолларни кемириб тугатиб бўлармиди!

Илонлар ҳеч бир гипнозсиз бўғишга ўтганларидан кейин Чанқоқнинг куёнлар орасидаги фаолияти тобора омадсизликка учрайверди.

Қўриқлаш Бошлиғи уни қулогидан бошлаб осишни тез-тез таклиф қилиб турди. Бироқ Қирол, модомики шу топда илонлар куёнларга

нисбатан ҳақиқий сабот-матонат намуналарини кўрсатаётган эканлар, куёнлар билан юмшоқроқ муомала қилиб туриш керак, акс ҳолда улар баттар умидсизликка тушишади, дея ўйлаб, бу сўнгги чорани қўллаш таклифини рад қилди.

Умуман олганда, Қиролга ҳазил туйғуси, ўша ўз халқи яхши тушунадиган ва юксак қадрлайдиган қўполгина ҳазил туйғуси қайтиб келди.

— Адашмасам, кимдир илоннинг устидан югуриб ўтишни ваъда қилган эди, а, — деди Қирол куёнларнинг навбатдаги йигинида ва бу гап куёнларда ёппасига дўстона кулгу уйғотди. Одатда бундай ҳазиллар Чанқоқнинг у ёки бу ислоҳотларни ўтказиш таклифига жавобан айтилар эди.

— Ахир сиз ҳозир бутунлай бошқача тарихий шарт-шароит эканлигини яхши тушунасиз-ку, — бундай ёқимсиз ҳазилга ҳокисорлик билан жавоб қиларди Чанқоқ.

— Мен ҳам шуни айтяпман-да, — дерди Қирол, — қани табиатинг-ни такомиллаштириб кўр-чи, у илонларнинг куёнлар устига бостириб эмас, учиб келиши билан яқунланмасмикан? Бир кун келиб илонлар гипноздан буткул воз кечади деган фикр ҳали ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган қадим замонларда отам менга шундай дерди...

Бундай гаплардан куёнларнинг дами ичига тушиб, яна-да итоаткорроқ бўлиб қолардилар. Энди улар Қирол саройига томорқа солигини ўз вақтида олиб келишар, ичкиликбозликни камайтиришгани йўқ-ку, лекин аввалгидек кўнгиллари тусаган жойда эмас, ўз уяларидагина ичадиган бўлиб қолган эдилар. Чанқоқ Устознинг ақл эзгулик яратолмаган тақдирда ақалли ёвузликнинг йўлини тўсишга уриниши керак, деган гапини эслаб, Бош Олимни бутун девонхона билан биргалликда куёнлар ҳимояси хизматини яхшилашга даъват этишга уринди.

Илонлар кўпинча пистирмада турган жойидан отилиб чиқиб куёнларга очиқ-ошкор ташланадиган бўлганларидан буён Бош Олим саройдан ташқарига мутлақо чиқмайдиган бўлган эди. Тўғрироғи, фақатгина куёнларнинг умумий йиғилиши чоғида, табиийки, фақатгина Қироллик Ўтлоғига чиқадиган бўлди. У бошлиқ олимларнинг дала шароитида тажрибалар ўтказиши ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди.

Тўғри, бўғилишдан тасодифан қутилиб қолган куёнлардан сўраб-билишдангина иборат узоқ илмий иш ниҳоясида у шундай теран маъноли формулани ишлаб чиқди: илоннинг сакраш узунлиги ўз узунлигининг квадратиغا тенг.

Куёнлар формуланинг гоят гўзаллигига маҳлиёлик билан қарасалар-да, аммо барибир, кўпинча, Чанқоқнинг таъсирида, албатта, ушбу формулани амалиётда қўллашнинг мутлақо иложиси йўқлигини айтиб шикоят қилдилар. Қирол бу шикоятларда жон борлигини қисман тан олиб, уларга таскин-тасалли беришга уринди.

— Бизнинг қўлимизда қимматли назария турибди, — дерди Қирол, — шунинг ўзи ҳам катта гап.

— Назария эҳтимол қимматли бўлса бордир, — дердилар куёнлар, — ҳужум қилаётган илоннинг қанчалик узунлигини билмаганимиздан кейин ундан қанақасига фойдаланиб бўлади?

— Бу гап ҳам тўғри, — маъқуллайди Қирол ва кўзи билан Чанқоқни қидириб топиб кўшиб кўяди. — Дарвоқе, кимдир илоннинг устидан югуриб ўтаман деб ваъда қилувди-ку... У беш-олтита илонни ўлчаб кўрса эди, биз ақалли ҳужум қилаётган илонларнинг ўртача узунлигини аниқлаштириб олармидик...

– Ахир сиз ҳозир вазият бутунлай бошқа эканини биласиз-ку, – жавоб қайтарар эди Чанқоқ уятдан бошини ҳам қилиб.

– Нафақат ҳозир биламан, авваллари ҳам билар эдим, – дерди бунга жавобан Қирол. Бу ҳозиржавоблик ҳамииша қуёнларни ич-ичдан қойил қолдирар эди.

– “Авваллари ҳам билар эдим”, – такрорларди қуёнлар йиғилишдан кейин ин-инларига кириб кетар эканлар, – аммо-лекин Қиролимизнинг калласи зўр ишлайди.

Ўз бошларига ёғилаётган қулфатларга қарамай, аниқроғи, ҳатто қулфатларининг шарофати билан қуёнлар режадагидан ортиқроқ кўпайишардилар ва яна ўз қулфатларининг шарофати билан яна-да астойдилроқ (ўлимга маҳқум этилганлар, ахир!) бу масалалардаги ўз маслакдошлари – маймунлар билан ҳамкорликда ерликларнинг томорқаларига ўғирликка тушишда давом этардилар.

Охир-оқибат ерликлар ўз томорқаларига муҳаббатлари табиатини такомиллаштира бориб Улуғ Чўли-Илон билан шартнома тузишга муваффақ бўлдилар. Шартномага кўра, илонлар томорқаларда тирик қопқон сифатида навбатчилик қиладиган бўлдилар. Тўлов шакли хусусида жўнгина келишиб олдилар.

–Тутиб олдингми, ҳалолнинг бўлсин, баҳузур ютавер, – таклиф қилишди ерликлар.

Илонлар навбатчиликка жон-жон деб борардилар. Чунки томорқаларга ҳужум чоғида қуёнлар, дарвоқе, маймунлар ҳам емиш ишқида ҳар қандай эҳтиёткорликни унутиб қўяр эдилар.

– Ушанда бу аблаҳлар маккажўхориға қоровуллик қилиб ётишганини билганимда эди, – ҳазинлик билан дерди маймун, на Топқир қуённи, табиийки, на у сотган Ўйчанни мутлақо кўрмаган-билмаган ўз набирасининг бошидаги битларни терар экан.

Кунлардан бир куни маккажўхори майдониға пойлоқчиликка борган илон, айрим илонларнинг сезишларича, бир қадар довдираб қайтиб келди.

– Нима бўлди? – сўрашди ундан.

– Қош қўяман деб кўз чиқардим шекилли, – жавоб қилди у Улуғ Чўли-Илоннинг Кулбасиға яқинроқ захгина чуқурликда ўралиб ётар экан, – маймуннинг ўрниға адашиб хўжайиннинг хотинини ютиб юборсам бўладими!

– Хўш, қандай экан? – сўради шу атрофда дам олиб ётган илонлар.

– Ҳаммаси бир гўр, – деди илон, – қизиқ, ерлик Чўли-Илонға шикоят қилмасми экан?

– Ким билади дейсан, – ёши ўтиброқ қолган, лекин кучдан қолмаган бир илон деди, – дам ундоқ, дам бундоқ. Агар бизнинг биродаримиз яхшигина дўмбоққина туб ерликни кўз остиға олиб юрган бўлса майлику-я. Баъзан шундай бўладики, билмай тарашани ютиб қўясанда, бутун чакалакзорда қип-қизил жанжал бошланиб кетади...

– Бунисиям озгингина экан... Қоронғида мен уни ростдан ҳам маймун деб ўйлаган эдим. Кейин билсам, аҳвол бунақа! Барибир энди жавоб беришға тўғри келади-ку деб...

– Тўғри қилгансан, – деди ёши улуғ илон, – ортингдан из қолдирмаганинг маъқул... Чунки ерликлар вақти-вақти билан қуёнларға ўхшаб ўлгунча ичишади-да, нима бўлганини паққос унутиб қўйишади. Баъзилари уйқуларидан уйғонишади-да, хотинини кимгадир совға қилиб юбордими, уйдан ҳайдаб юбордими, нима қилганини мутлақо эслаёлмайди... Дарвоқе, – ёш тажрибасиз қуёнларға ёрдам беришни ёқтирадиган, лекин бу ишини ўта имиллаб қиладиган қари

илон бироз вақтдан кейин қўшимча қилди, — уни ҳазм қилиб бўлгунингга қадар ахлатингни топилдиқлар хонасига топшириб тур. Агар ютилган жонивордан нимадир хотира сифатида қоладиган бўлса, ерликлар осонгина ҳовурларидан тушадилар...

Бу кўпни кўрган қари илон балони билар экан! Икки ҳафтадан кейин хотинини ўз томорқасини қўриқлаб турган илон ютгани ҳақидаги гап ўша аёлнинг эрига етиб борибди. Айниқса, бу лаънати илон айрим кишиларни хурсанд қилиб, гўё ўзининг хотинини маймун деб янглишгани ҳақида валақлаб юргани унга ҳақорат бўлиб туюлибди.

Табиийки, у Чўли-Илон ҳузурига шикоят қилиб келди. Улуғ Чўли-Илон ерликни қабул қилишдан аввал қадимий анъаналарга ҳурмат юзасидан Қирчиллама Ёшдаги Ерликнинг ҳайкалинини яхшироқ кўз-кўзлаб қўйишни буюрди.

— Сенда илон менда хотинчамни ют қилибди, хотинчамни, — шикоят қилиб бошлади ерлик Улуғ Чўли-Илонга, айниқса, уни маймунга ўхшатиб ўзини қаттиқ ҳақорат қилганини алоҳида таъкидлаб.

— Айбдорни жазолаймиз, — ваъда қилди Улуғ Чўли-Илон. — Дарвоқе, сен топилдиқлар хонасига кириб, хотинингнинг тақинчоқлари бор бўлса, ола қол.

— Раҳмат, хўжайин, — қуллуқ қилди ерлик, — меники бошқа хотин олади.

— Мана, келишиб олдик, — мамнун бўлди Улуғ Чўли-Илон, — мен ҳамини одамлар билан дўстона муносабатлар тарафдориман.

Ерлик қабулдан хурсанд эканини билдириб, бўлиб ўтган нохуш ҳодисага қарамай, келгусида ҳам томорқасини илонлар пойлоқчилигидан бебаҳра қолдирмасликни ўтинди. Тўғри, суҳбат охирида озгина ноқулай вазият рўй берди. Ҳайкалларни томоша қилиб, Ҳайкалта-рош-Илоннинг маҳоратига тасаннолар айтган меҳмон Улуғ Бош-қошнинг мўмиёланган жасади устида таққа тўхтаб қолди:

— Худди ҳақиқийга ўхшайди-я...

— Ростдан ҳам ҳақиқий-да, — деди Чўли-Илон, — фақат ичи бўшатилиб, ўрнига мўмиё қуйилган.

— Бунисида сизни тайёрлашяптими? — нодон киши Қирчиллама Ёшдаги Ерликнинг ҳайкалига ишора қилиб сўради.

— Йўқ, сизни, — ноаниқ, лекин таҳдидомуз оҳангда жавоб қилди Чўли-Илон. Шундан кейин ерлик кетишга шошилиб қолди. Чўли-Илон ўзининг ўлими ҳақида гаплашишни ёқтирмасди. Агар бошқаларнинг ўлими ўз ўлимини эслатадиган бўлса, у ҳатто бегона ўлим ҳақида ҳам гаплашишни хуш кўрмасди.

Хуллас, Чўли-Илоннинг ҳукмронлиги даврида илонлар ва куёнлар ҳаёти янги, нисбатан теран ва тенг ҳуқуқлилиқ асосларига қурилди: куёнлар маза қилиб ўғирлайверадилар, илонлар маза қилиб бўғмаверадилар.

— Жадал суръатларда кўпайиш ва Гулкарамни кутиш, — такрорларди Қирол, — тарихий бардамлигимизнинг асосий манбалари мана шулар!

Табиийки, куёнлар Гулкарамни муштоқона кутиш билан ўзларидан кўпайишга зўр берардилар.

— Сен тириксан, мен ҳам тирикман, — дерди узун кечалари урғочи куён ўз эркагига, — болаларимиз ҳам тирик, демак, ҳар қалай, Қиролимиз ҳақ...

Куёнлар йўқламада фақат тириклар иштирок этишини ўйламасдилар, албатта.

– Агар Устоз тирик бўлганида эди, – дея чуқур хўрсинарди Чанқоқ. – Хўш, мен битта ўзим нима қила оламан энди? Бунинг устига бутунлай янги тарихий шарт-шароит бўлса!..

Ҳар қалай, у Ўйчаннинг васиятларига амал қилиб, ақалли ёвузликнинг йўлини узайтириш учун қуёнлардаги қочиб қолиш қобилиятини кучайтиришга ҳаракат қиларди.

Ўйчаннинг беваси Гулқарамни севувчи ёшларнинг Кўнгиллилар Жамиятини тузди. Якшанба кунлари Яшил тепаликдаги Ўйчаннинг рамзий қабри устида ўчмас олов ёқилганида у ўз жамияти аъзоларини тўплаб, унутилмас эрининг бу келажакнинг ажойиб неъматини хусусидаги битмас-туганмас фикрларини эслар эди. Беванинг Гулқарам ҳақидаги хотиралари тиниқлашувида қироллик захирасидаги оддий қарамнинг қаттиқ бошлари қўшаётган ҳисса катта эди.

Кунлардан бир куни анча қариб қолган Қирол билан Қиролича ўша Гулқарам сўраган қуёнча шохида осилиб турган сабзи дарахти қошидаги дераза оша офтобда тобланмоқда эдилар.

– Топқир – бу ўша чиройли кўзи қуёнмиди ёки Устозни сотган қуёнми? – дафъатан сўраб қолди Қиролича Қиролдан. Дарвоқе, сарой пардозчилари Қироличанинг ойдек чехрасига ёшлик латофатини дадил бахш этар эдилар. Чунки у ёшлигида қандай бўлганини энди қарийб ҳеч ким билмасди.

– Эсимда қолибдими! Ҳар қалай, иккаласи қариндош эди, шекилли, – жавоб қилди Қирол бургут пати билан тишларини кавлар экан. – Лекин шуни биламанки, ҳеч ким Ўйчаннинг бевасидек жонимга тегмади-да!

Қиролнинг кейинги гапи гарчи Қироличанинг саволи билан мутлақо боғланмаса-да, бир шак-шубҳасиз фикрни қатъий таъкидлаб турарди: жуда узоқ яшади-да у! Беванинг ўз болалари ва ҳатто айрим неваралари бу вақтга келиб аллақачон ўлиб кетишган эди. Аммо у ҳамон Ўйчаннинг ҳаётидаги ўз кўрган-боққанларини ҳикоя қилар, унинг Гулқарам ҳақидаги дилкаш суҳбатларига боғлиқ янги ва янги хотираларини ёдга олар эди.

Аммо бевани ҳам тушунса бўларди. Ўзининг узоқ яшаши учун сув билан ҳаводек зарур қиролликнинг теп-текин қарамидан ажраб қолишни у мутлақо тасаввур қилолмасди.

Қизиғи шундаки, айрим кўпни кўрган қуёнлар гипноз давридаги ҳаёт ҳақида ҳикоя қилар эканлар, бу даврни ошириб мақтардилар.

– Авваллари, масалан, – дердилар улар. – Филайга дуч келасанда, унинг кўрмайдиган кўзи тарафидан тўхтамасдан бамайлихотир ўтиб кетаверасан. Ёки Қалтабақайга дуч келасан, у бўлса, сенга қайрилиб ҳам қарамайди... Нега дейсанми? Чунки маймунга ўхшаб нукул бананни ямламай ютади-да у!

– Ҳозир улар қаерда? – сўрашарди ёш қуёнлар бундай ҳур ҳаётга ҳаваслари келиб.

– Филайни илонларнинг ўзлари бўғиб ўлдиришди, – жавоб қилди қари қуёнлардан бири, – Қалтабақай бўлса, бутунлай бошқа ҳайвонга айланиб, отиниям бошқа қўйиб олди.

– Сизларнинг омадларингиз бор экан, – чуқур хўрсинишади ёш қуёнлар.

– Авваллари, – жиғибийрон бўлишади қари қуёнлар, – ерликлар қуёнларга қарши курашда илонлардан фойдаланади деган гапга ҳеч ким ишонмаган бўларди.

– Ичимликларни айтмайсанми, ичимликларни! Маржоннинг тоза шарбатини текинга тарқатишарди, билсанг! – қўмсашарди эски ич-

киликсуярлар, — хоҳласанг — ўқиш-ёзишни ўрганасан, хоҳласанг — ичасан, ихтиёринг!

— Лекин энг муҳимини унутманг! — огоҳлантирар эди кимдир. — Сени ютишдан аввал гипноз қилишарди-да, ухлатиб қўйишарди. Сен ҳеч нимани сезмай қолардинг.

— Ҳозир бўлса, оддий куёнлар нақ заҳар ичишяпти, — қари ичкиликсуяр севимли мавзуини давом эттиришни истарди. — Маржон шарбати фақатгина Қўйилганлар учун...

— Хуллас, қай бирини айтаверасан, — чуқур уф тортади қари куёнлардан бири, — авваллари интизом бор эди-да.

Қизиғи шундаки, қари илонлар ҳам ёшлар билан ўз хотираларини баҳам кўрар эканлар, авваллари яхшироқ бўлганини айтардилар. Айни чоғда, улар ҳам анчагина муболағага йўл қўярдилар.

— Гипноз чоғида қандай бўларди, — ҳикоя қиларди қай бир қари илон, — чакалакзорда судралиб бораётиб куёнга дуч келасан-да, кўз олайтирасан, тамом, қотирасан-қўясан! Ортингда хотининг эргашиб юриб ўлжаларингни йиғиштириб олаверади. Куёнларни айтмайсизми, қанақанги эди-я! Бугунгилари уларга таққослаганда каламушдан беш баттар. Ютдингми, тамом, ўз ёғида ўзи қовурилиб, оппа-осон ҳазм бўлаверар эди. Ҳозир бўлса, сен уни бўғмоқчи бўласан, у бўлса, пишқиради, юлқинади, нималарнидир исботламоқчи бўлади... Нимасини исбот қиласан, хўш?

— Маза қилиб яшаган экансизлар-да! — орзумандлик билан энтиқишади ёш илонлар.

— Тартиб-интизом бор эди-да, — хулоса қилади қари илон ва бир муддат ўйланиб, тесқари талқинлардан қўрққандек қўшиб қўяди: — Ҳаммаси гипнознинг шарофати-да, гипнознинг шарофати...

— Улар бўғиш энгил деб ўйлашади, — пўнғиллади қари илонлардан бири ухлашга тараддуд кўриб анчагина қийналиб думалоқланар экан. Гарчи у ташқи қиёфасидан биз биладиган ҳамма нарса ни қора рангда кўришга ўрганган илонга ўхшамаса-да, аслида бу айни ўша илоннинг ўзгинаси эди...

* * *

Шундай қилиб, тамом, куёнлар ва илонлар ўртасидаги муносабатларнинг анчагина махзун тарихи хусусида эшитганларимни ёзиб битирдим. Агар кимдир камина эътибордан четда қолдирган қандайдир қизиқарли тафсилотларни билса-ю менга хабар берса, уни бажонидил қабул қиламан. Яхшиси хат орқали, балки телефон орқали, энг яхшиси — ўзингизда қола қолсин шу: жонгаям тегди.

Барча тафсилотларни атрофлича ёза туриб, менда баъзи бир илмий шубҳа-гумонлар туғилди. Масалан, илонлар ростдан ҳам куёнларни гипноз қиладиларми ё четдан қараганда шундай туюладими, аниғини билмас эдим.

Бремнинг “Жониворлар ҳаёти”да нимагадир бу хусусда лом-мим дейилмаган эди. Гарчи узил-кесил айтолмасам-да, менинг барча таниш-билишларим илонлар ҳақиқатан ҳам куёнларни гипноз қилади, деган фикрга мойиллик билдиришди.

Дўстларим орасида ақалли биронта илоншунос йўқ эди. Лекин кейинчалик қарийб унутилаёзган, Қорақум чўлига сафарга кетаётган чоғида “Илонлар билан учрашгани!..” дейишни хуш кўрадиган бир танишимни эслаб қолдим. Гарчи у касби-корига кўра геолог бўлса-да, балки йўл-йўлакай илонлар билан ҳам шуғуллангандир деб ўйлаб қолдим. Минг машаққатлар билан унинг телефон рақамларини топ-

дим ва ўша бир гапини жуда узоқ, беҳуда-бесамар эслатдим. У нимагадир ўз гапини бутунлай рад қилди. Эҳтимол институтнинг Ўрта Осиё бўлимидаги у ёки бу илмий ходимни хуш кўрмагандирман... Лекин бутун бошли жамоани илонлар ўрдасига менгзаш... йўқ, мен бунақасини эслаёлмайман, деди у.

Сухбатимиз охирида хўш, сен кимсан ўзи, наmunча сўраб-суриштириб қолдинг дея мени тергай кетди. Ҳолбуки мен гапни айнан мана шундан бошлаган эдим. Афтидан, у сухбатимиз бошида мени андак лоқайдлик билан эшитган ва шарқона исм-шарифимдан келиб чиқиб мени ўзининг узоқроқ илмий ходимларидан бири деб ўйлаган эди.

— Э-э, бу сенмисан, ошна? — ниҳоят, ҳаммасини тушунганидан кейин хурсанд бўлиб хитоб қилди у. — Мен бўлсам, тагимга сув қуйиш йўлларини қидириб турган дўстларимдан бири деб ўйлабман... Йўқ-йўқ, шу топда ўзимнинг бош қашишга вақтим йўғ-у, икки ўртада илонларга бало борми!.. Аслини олганда-ку, ҳақиқий илонлар...

Мени кўчма маънодаги илонлар қизиқтирмагани учун унинг оҳвоҳларига парво қилмадим-да, биринчи имконият туғилиши биланоқ гўшакни жойига қўя қолдим.

— Шунақасини яқингинада ойнаи жаҳонда кўрсатишувди-я, — деди бир аёл дўстларим даврасида илонлар ҳақида гап кўзгаганимда.

— Сиз ўз кўзингиз билан кўрдингизми? — сўрадим алланечук умидворлик билан.

— Албатта-да, — деди у менга худди ўқитувчидек ўта талабчанлик билан тикилиб қараб. Одатда аёллар ўз қиёфаларини бошқариш учун кўзгуга худди шундай қарашади: ҳозирги кўринишим ҳам чакки эмас-ку, лекин янаям яхшироқ бўлишим мумкин эди, деб ўйлайди.

— Хўш-хўш? — сўрадим мен қизиқишим ошганидан бетоқатланиб.

— Шундай бир антиқа манзара... — деди аёл ва менга маъноли қаради, — қуёнчани илон билан бир катакка қамаб қўйишса бўладими...

— Хўш, оқибати нима бўлди? — сўрадим мен.

— Нима бўларди, тескари қараб олдим, — деди аёл менга яна-да маънолироқ тикилиб, — анави ялмоғиз бечора қуёнчани ютаётганига қандай қараб тура оламан?..

Нима бўлганда ҳам, аёл менга ўзимни қизиқтираётган масалалар хусусида тайинли бир гап айтолмади. Ахийри мен бошқа бир танишим орқали унинг илоншунос танишини топиб, ушбу муаммога илм-фан қандай қарашини аниқлаштириб олдим.

Бу илоншунос ўзига ишонч ва менга шубҳа билан қараб айтдики, ҳеч қанақа гипноз-ҳипноз йўқ, буларнинг барчаси ибтидоий ёввойилардан қолган афсоналар, холос! (У “ибтидоий ёввойи” деганда бизнинг туб ерликларимизни назарда тутди, шекилли). Ҳар қалай, унинг гаплари Ўйчаннинг кузатишларига тўла равишда мувофиқ келди.

Кўнглимнинг туб-тубида мен бунга амин эдим. Аммо Ўйчан қуён қарашларининг тўла тасдиғини малакали мутахассис томонидан эшитиш мен учун ёқимли эди. Тагин денг, бу, дарҳақиқат, ажойиб мутафаккирнинг кашфиёти на йирик илмий марказлар, на қай бир илон нима учун фойдалию қай бир илон нима учун зарарли эканлигини аниқлаштириб берувчи ва шу боис бизнинг замонамизда йўлчи юлдуз ҳисобланувчи фанлар мутлақо бўлмаган ўша қадим-қадим замонларда, жануб-жануб томонларда амалга оширилган эди-да! Ўйчанга ўзининг ҳақлигини ўз жони эвазига исботлаш керак эди ўша даврларда!

Нима бўлганда ҳам шуни сездимки, қуёнлар ва илонларнинг ушбу тарихини эшитган айрим кишилар гамга ботиб ўйланиб қолдилар.

Айримлари эса, нимагадир қаттиқ қизишиб, куёнларнинг аҳволи унчалик ёмон эмаслиги, уларга ўз ҳаётларини яхшилашнинг ажойиб имқониятлари етарли эканини исботлашга тушиб кетдилар.

Ўз табиатимдаги туғма кўтаринки кайфиятимга қарамай, айтишим керакки, менга ғамга ботган тингловчи қаттиқ қизишиб кетган, эҳтимолки, ҳикоячи орқали куёнларга ўз таъсирини ўтказишга уринаётган тингловчига нисбатан кўпроқ ёқади.

Нима учунлигини мисол билан дурустроқ тушунтирай. Бир танишингизнинг олдида озгина пул қарз олиш учун борасиз. Одатда гапни андак узоқроқдан, дейлик, маошнинг озлигию пул топишнинг қийинлигидан бошлайсиз. Натижа нима бўлади? Агар сизнинг суҳбатдошингиз гапингизни оғзингиздан юлиб олиб, пул топишнинг нисбатан енгилроқ кўпдан-кўп йўллари қизишиб, қўйиб-ёниб кўрсата бошладими, бас, билингки, у сизга шимилдириқ ҳам бермоқчи эмас!

Агар сизнинг унчалик назокатли бўлмаган имо-ишораларингизга жавобан суҳбатдошингиз ғамга ботиб, бунинг устига, енгил пул топиш йўллари кўрсатмай жимгина ўтирибдими, бу ҳолда билингки, аҳволингиз анчагина яхши. Бу одам қарз бера олади! Балки бермаслиги ҳам мумкин. Ахир у хаёлида ўз пулларидан ажралаётгани ва ё кескин раддия беришга ҳозирланаётгани учун ғамга ботиб жим қолди-да! Ҳар қалай, айти шу ўринда умид йўқ эмас!

Бинобарин, ушбу куёнлар ва илонларга боғлиқ эртақда ҳам мен ғамга ботган кўйи ўйланиб қолган тингловчини хуш кўраман. Назаримда, куёнлар учун ундан анчагина катта фойда кутиш мумкин, албатта, агар қандайдир ёрдам бера олса ва, умуман, ёрдам беришнинг иложи бўлса!..

*Русчадан
Раҳимжон ОТАУЛИ
таржимаси*

Абу Наср ал-ФОРОБИЙ

Афлотун фалсафаси

I

1. Афлотун аввало инсон баркамоллигини тадқиқ этади: инсонда қандай фазилатлар бор ва қайси фазилат инсоннинг саодатманд бўлишига ёрдам беради? Етук инсонга хос фазилатларнинг ҳаммаси комиллик (ал-камол), баркамолликдир. Сўнгра у, инсон, гўзал рухсори, мулойим бадани бўлгани учунгина ёки инсоннинг шулар қатори яна ота-онаси, уруғ-аймоғи, машҳур қариндошлари, дўстлари ва ошнолари кўп бўлгани учун баркамолми ёки яна у катта бойлик эгаси ва уларга ҳукм ўтказадиган, жамоа ё шаҳар бошлиғи бўлиши, улар (жамоа, шаҳар аҳолиси) эса уни ёқтирганлари учун уни ҳимоя қиладиларми, деган масалаларни кўриб чиқади. Инсон баркамолликка эришишига сабабларнинг энг юксаги ҳисобланмиш саодат соҳиби бўлишнинг ўзи инсонга етарлими, деган масалани ҳам ўртага қўяди.

Афлотун шу масалани кўриб чиқар экан, бундай ҳулосага келди: Ё ўша, нарсалардан бирига эга бўлишни одамлар бахт-саодат деб ўйлаб, янглишадилар, ёки инсон буларнинг ҳаммасига ёки бир қисмига эришса ҳам, яна нимадир етишмагани учун бахти тўлиқ бўлмайди.

Кейин у ўша нарса нима бўлиши мумкинлигини тадқиқ қилади. Инсоннинг бахтга эришишига сабаб бўлувчи нарса, бу — қандайдир билим ва қандайдир ҳаёт тарзи эканлиги Афлотунга равшан бўлади. Буларнинг ҳаммаси унинг “Биринчи Алқивиад” номли китобида баён этилган. Ушбу китоб яна “Инсон табиати ҳақида” номи билан машҳурдир.

II

2. Сўнг Афлотун Одамлар интилган бахт-саодатга етишув илми борми, бўлса у нима ва у қандай билим эканлигини аниқлайди Бу — атрофимиздаги нарсаларнинг моҳиятини билишдир, бу билим — инсон баркамоллигининг ибтидоси ва унинг энг буюк мақсадидир. Булар унинг “Теэтет”, (Голитийтус)¹ номли китобида ифодаланган.

3. Афлотун яна ҳақиқий бахт ўзи нима, у қандай билимга тааллуқли, қандай хислат ва ҳаракат (фаолият) инсонга бахт келтиришини аниқлайди ва буларнинг

¹ Матнда қавс ичида Форобий араб тилида қўллаган номларни кўрсатишни лозим топдик.— (Тарж.)

Абу Наср ал-ФОРОБИЙнинг “Афлотун фалсафаси, унинг қисмлари ва мартабалари ҳақида” рисоласи Афлотуннинг одамлар қандай қилиб, қайси йўл билан ҳақиқий бахт-саодатга, комилликка эришишлари мумкинлиги ҳақидаги фикрларини ёритишга бағишланган. Ушбу рисола етти бўлим, ўттиз икки банддан иборат. Унда Афлотуннинг ўттизга яқин асари таҳлил этилган ва ижодий ўрганилган. Асар шакли бўйича шарҳ, аслида мустақил бир рисола бўлиб у, Афлотун таълимотининг моҳиятини ўрганишга бағишланганлигини олимлар эътироф этганлар. Асарда инсоннинг ҳаёт тарзи, ахлоқи, баркамоллиги, эзгу, хайрли ишлари ҳақиқий бахт-саодат манбаи эканлиги равшан тушунтирилади.

Мазкур рисола 1985 йили Олмаотада нашр этилган “Ал-Фараби”, “Историко-философские трактаты” китобидан таржима қилинди.

ҳаммасидан, бахт-саодат деб ўйлайдиганлари нима ва бахт эмас деб ўйлайдиганлари нима эканлигини кўрсатади. У фазилатларни касб этиш, фозилларча яшашга эришиш — ҳақиқий саодат эканлигини тушунтиради. Буларни у “Филеб” номли китобида ёзган.

4. Афлотун инсон бахтининг ибтидоси бўлган ўша билим ва ўша ҳаёт тарзи ўзи нималигини тушунганидан кейин у аввал билимни ва инсон мавжуд нарсалар ҳақида хоҳлаган мақом (даража)да ёки Протагор айтган даражада билим ола билладими, шуни ўрганиб чиқди. Протагор эса бундай деган эди: инсон мавжуд нарсалар ҳақида билимни ола билмайди, у фақат тугма билимларга эга бўлиши мумкин. Аммо бу, бизни қуршаб турган атрофдаги нарсаларни англаш туфайли ўзлаштирилган билим эмас.

Мушоҳада қилувчилар ушбу масалани — айрим-айрим кўриб чиқадилар, токи уларнинг ҳар бири ҳақида тўла ишонч ҳосил бўлгунча. Ҳар бир айрим (билимда) ишончга эришишга муваффақ бўлган нарсага инсоннинг тугма билими мос келади. Протагор фикрича, бу билимга интилиш ва унга эришиш шарт эмас. Протагор айтганини, яъни зиддият муаммосини кўриб чиққанидан кейин, Афлотун “Теэтет” рисоласида хислатлари айтиб ўтилган ўша билимга этишиш ва эришиш мумкинлигини ва Протагор айтган билим эмас, балки бошқа билим инсоний баркамоллик эканлигини тушунтиради. Булар унинг “Протагор” (“Афрутогарис”) китобида баён этилган.

5. Афлотун этишиш мумкин бўлган билимни кўриб чиқади: унга тасодифан эришиладими ёки тадқиқот, ўқитиш ёки ўрганиш туфайли ўрганиладими ва бу билимга эришишга ёрдам берувчи тадқиқот услуби мавжудми ёки Менон айтган билимга эришиш учун бундай тадқиқот, ўқитиш ва ўрганиш мутлақо мавжуд эмасми? У, тадқиқот, ўқитиш ва чуқур ўрганиш бекор ишдир, улар фойда келтирмайди ва билимга олиб келмайди, деб тасдиқлайди. Аксинча, ё инсон нарсани тадқиқ этиш, ўқиш ва чуқур ўрганиш туфайли англайди ёки у одам жоҳил ва унга на тадқиқот ёрдамида, на ўқиш ёрдамида ва на чуқур ўрганиш ёрдамида ўргатиб бўлмайди ҳатто билиш ҳақида гапирувчилар учун балоғатга етишнинг усули тадқиқот, ўқиш ўрганиш бўлса ҳам. Жоҳил одам доимо, умрбод жоҳиллик ҳолатида қолаверади, (Сўнгра у) тадқиқот ва амалий малакалар ёрдамида (бахт-саодат ҳақида) билимга эришиш мумкин, ушбу тадқиқот эса ана шу тадқиқот ва амалий қобилиятлар туфайли юзага келган, дейди. Булар ҳақида унинг “Менон” (“Монун”) номли китобида ёзилган.

III

6. Атрофдаги нарсаларни билиш, англашга ёрдам берадиган санъат ва қобилиятлар ҳамда яна тадқиқот, ўқиш ва чуқур ўрганиш инсонни баркамолликка эриштирувчи билимга этишиш воситаси эканлиги Афлотунга равшан бўлгач, қандай санъат бундай билимни бериши мумкинлиги ва бундай билимга ниманинг ёрдамида эришишини текшириб кўришни ўзига мақсад қилиб қўйди. Афлотун маълум санъатлар ва маълум тадқиқотларни чуқур ўргана бошлайди.

Аввал у диний нуқтаи назарлар ва атрофдаги нарсалар ҳақидаги диний таълимотларни кўриб чиқишга киришади: улар ўша билим ва изланаётган (ал-матлуб) ҳаёт тарзини берадиларми? Атрофдаги нарсалар ва ҳаракат (фаолият) тарзини тадқиқ этувчи диний силлогистик (ал-қиёс ал-шаръ) (Фаробий шу атамани қўлаган. *Тарж.*) санъат ушбу билимни берадими ёки атрофдаги нарсалар ҳақидаги ўша билим ва у берадиган ўша ҳаёт тарзи етарли эмасми? Шунинг учун у, атрофдаги нарсалар ҳақидаги билимларнинг ва фаолият тарзи ҳақидаги билимларнинг қанчасини диний таълимотлар ва диний силлогистик санъат беришини текширади. Ва у ўша миқдор етарли эмаслигини тасдиқлайди. “Евтифрон” рисоласида буларнинг ҳаммасидан эҳтиёт бўлишга чақиради...

7. Тилни билиш санъати ўша санъатларга кирадими ёки кирмаслигини Афлотун текшириб чиқади. Агар одам, ушбу тилда сўзлашадиган халқдаги маънога ва ўша нарса ҳақидаги таълимотга мувофиқ равишда нарсаларнинг номларини ва уларни тилшунослар услубларига мос ҳолатда билса, ўша нарсаларнинг моҳияти ҳақида у (яъни тилни билиш санъати — *Тарж.*) хабардор этакими; у туфайли инсон изланаётган билимга эришадими? Ушбу санъат (тил билиш санъати — *Тарж.*) зарурий билимни бермаслиги Афлотунга аниқ-равшан бўлади. Афлотун

ушбу билимга олиб борадиган йўлни топиш учун билимнинг қанча миқдори кифоя эканлигини тушунтиради. Булар унинг “Кратил” («Икроталис») асарида баён этилган.

8. Санаб ўтилган санъатлар орасида зарурий билим бера оладигани бўлмагани учун, ушбу билимни берувчи санъат, шеърий санъат бўла олишини; шеър ёзиш малакаси, шеърятни ва шоирона ибораларни яратишга имконият берувчи нарсаларни идрок этиш қобилиятини ва ўша билим билан атрофдаги (бизни қўришга турган) нарсаларни билиш малакасини; дostonлар ва уларда мужассам бўлган маъно ва маслаҳатларни тушуниш атрофдаги табиий нарсалар ҳақидаги билимни ҳамда матлуб ҳаёт тарзи ҳақидаги билимни берадими ёки бермайдими, шуни ўрганади.

Шеърий санъатда мавжуд бўлган тавсиялар ёрдамида агар инсон ўзини тузатаётган бўлса, шоирона тарбия унинг мукамал инсоний ҳаёт тарзига эришиши учун етарлими, йўқми? Шеърят ёрдамида атрофдаги нарсаларни ва ҳаёт тарзини билиш, ушбу билим ва ушбу ҳаёт тарзига эришиш усули топиладими, йўқми? Шу билан бирга шеърят қайси даражада билим бериши ва шеърятнинг башарият учун қанчалик яроқли эканлиги Афлотунга равшан бўлади. Маълум шоирона (шеърий) йўл мутлақо ҳеч нарса бермаслигини, аксинча, (мақсаддан) жуда узоққа олиб кетишини тушунтиради. Бу ҳақда “Ион” номли китобида сўз юритган.

9. Кейин у нуқ санъатини текширади: воизлик санъати ёки риторик услубдан фойдаланиш атрофдаги нарсаларни кўриб чиқишда ўша билим ва ўша ҳаёт тарзини берадими? Ва улар бу нарсаларни бермайди, деб тушунтиради (яъни нотиклик санъати ва риторик услубдан фойдаланиш ўша билим ва ўша ҳаёт тарзини бермайди, деб тушунтиради – *Тарж.*). Шу билан бирга риторик санъат қанча миқдордаги билим бериши ва ушбу миқдордаги билим ўзи етарлими, йўқми унга равшан бўлади.

10. Шу йўсинда у софистик (“санъат ас-суфистанийа”) санъатини текшириб чиқади. Ўша – матлуб билимни бизга берувчи тадқиқот софистиками ёки йўқми? Афлотун софистика ушбу билимни бермаслигини ва бундай тадқиқот ушбу билимга олиб бормаслигини тушунтиради. У худди шу равишда софистикага бўлган қобилиятни тушунтиради. Булар унинг “Софист” (“Суфистис”) ва “Евтидем” (“Атудимас”) номли китобларида ёзилган.

Афлотун ўзининг машҳур “Софист” асарида софистик санъат ўзи нималигини, “софист” ўзи кимлигини, у қандай масалалар доирасини кўриб чиқишини, ўзи софистикани қандай қўллашини, ундан ўзи қанчалик манфаатдор эканлигини тушунтиради. Инсонга матлуб билимни берувчи тадқиқотни кўрганини ва ҳақиқатда билим мавжуд бўлган масалаларни кўриб чиқмаганини у ўзи учун аниқлаб олади. “Евтидем” китобига келсак, Афлотун ушбу асарида софистик тадқиқот ва софистик ўргатиш қайси тарзда ўйин (эрмак) бўлишга яқинлигини тушунтиради? Улар ўша билимни ва назарий ёки амалий санъатда фойдаланиладиган билимни бермайдилар.

11. У яна, диалектиклар санъати ва диалектик тадқиқот инсонга ўша билимни берадими ё бермайдими, ўша диалектик тадқиқот билим беришга етарли миқдорга эгами ё йўқми, деган масалани кўриб чиқади. Диалектик тадқиқот ушбу билимга этишиш учун улкан қобилиятга эга эканлигини тушунтиради: токи билишга диалектик тадқиқот қўлланилмас экан кўп нарсаларнинг билимига эришиш бўлмайди, шундай бўлса ҳам у, дастлабки асослашданоқ ўша билимни бермайди, шунинг билан бирга у (диалектик тадқиқот – *Тарж.*) то ўша билимга эришмагунича диалектик машқ қобилиятини тўлдирувчи бошқа бир малакага муҳтож бўлади. Ушбу масалалар унинг машҳур “Парменид” (“Барменид”) номли асарида кўриб чиқилган.

IV

12. Афлотун, назарий ёки мушоҳада сифатида маълум бўлган барча санъатларни кўриб чиққанидан ва мавжуд нарсалар ҳақида ҳамда бахтли ҳаёт тарзи ҳақида билимни берадиган ҳеч нарса топа олмаганидан кейин у амалий санъатлар ва уларнинг ҳосиласи бўлган фаолиятларни ўргана бошлади. Буларнинг ҳаммасига ёки уларнинг бир қисмига эга бўлган инсон барча мавжуд нарсалар ҳақида билимни оладими ё ололмайдами? Ушбу санъатлар изланаётган бахтли

ҳаёт тарзига олиб борувчи фаолиятни берадиларми? Модомики, ушбу санъатлар ҳам билимни, ҳам ҳаракатни ўзида бирлаштирар экан, Афлотун ушбу санъатлардан олинadиган билим – ўша билимми, ҳосила ҳаракатлар эса – бахтли ҳаёт тарзими – шунини текшириб чиқади. Афлотун улар ҳам ўша билим ва ўша ҳаёт тарзини бермасликларини тушунтиради. Лекин ҳақиқатан ҳам билим олаётганлар уларга (ўша билим ва ўша ҳаёт тарзига – *Тарғ.*) интиладилар, аммо бу беназир (энг юқори) камолот эмас, билим олаётганлар эса, уларнинг ёрдамида фақат фойдали ва манфаати тегадиган ишларни бажариш учун уларга интиладилар. Эҳтимол фойдали билим зарур бўлар, манфаатлилиги эса ҳаммавақт ҳам зарурий ва афзал бўлмас. Одамлар ушбу санъатлар воситасида ё зарурий нарсаларни ёхуд афзал бўлган манфаатни олиш (ўзлаштириш)га интиладилар.

Шунинг учун ҳам ушбу барча амалий санъатлар ҳақидаги масала ойдинлашганидан сўнг, Афлотун ўзи нима заруру нима манфаатли эканлигини ўргана бошлади. Манфаатлилики ва афзалликини у қандай тушуниши орасида ҳеч қандай фарқ йўқ, чунки уларнинг ҳаммаси битта маънога етиб борувчи синонимлардир. У, халқ орасида фазилат деб ҳисобланадиган фазилатни, халқ фойдали деб тан оладиган фойдалиликни, ҳақиқатан ҳам улар фазилатлар ва манфаатларми деган масалани ўрганади. Яна у фойдалиликни халқ нуқтаи назаридан ўрганади, яъни фойдали деб ўйлаганлари у ҳақиқатан ҳам фойдалими ёки фойдали эмасми?

Афлотун аслида бундай эмаслигини тушунтиради ва халқ орасида афзал ва фойдали деб ҳисобланадиган барча нарсаларга шундай ёндашади. Булар унинг “Алкивиад иккинчи” асарида ёзилган.

13. Кейин у ҳақиқатан ҳам фойдали ва афзал ишларни текширади. Афлотун халқ орасида фойдали ва манфаатли деб ҳисобланадиган нарсалар ва ҳақиқатда фойдали ва манфаатли бўлган нарсалар ўртасидаги нисбатни ҳамда ушбу нисбатнинг қандайлигини тушунтиради. Ҳақиқий манфаатни юзаки манфаатдан ажратиб олиш учун восита бўлувчи ўша билим ва ўша ҳаёт тарзини ташкил этувчи манфаатлар ва муносиб нарсалар маълум амалий санъатларда етарли эмас. Булар ҳақида унинг “Гиппарх” китобида сўз юритилади.

14. Афлотун, бундай матлуб баркамоллик ва изланаётган мақсадга мунофиқлар ва ўз интилишларида адашиб юрганларнинг ҳаёт тарзлари орқали эришиб бўладими деган масалани текшириб чиқади. Айтиб ўтиш керакки, улар илтифотга ана шу интилишлар ёрдамида муяссар бўладилар ва бошқа мақсадга чуқур кириб боришга ҳаракат қиладилар. Ҳаётнинг бундай тарзи ҳақиқатан ҳам матонат бўлиб, у халқ томонидан қабул қилинган ва инсон ана шу ҳаёт тарзи туфайли саодатли бўлади (аслида бундай эмаслигини Афлотун қуйироқда тушунтиради – *Тарғ.*). Афлотун булар ҳақида халқ қандай фикрлашини чуқур ўрганади. Буларнинг ҳаммаси, ҳаёт тарзи ва қилган ишлари бўйича софистлар деб ҳисобланувчи икки одам исми билан аталган китобида баён қилинган. Бу одамларнинг иккаласи ҳам баҳса ва сўз билан ҳамда фаолият билан софистларча ишонтиришда ўз мақсадларига эришдилар, уларнинг иккаласи ҳам матонатли ва мард одамлар эдилар. Бу китобларнинг бири “Ион”, иккинчиси “Софист Эвен” деб аталган. Афлотун, ушбу ҳаёт тарзи билан эзгу мақсадга эришиб бўлмаслигини, балки аксинча ундан узоқлаштиришини тушунтиради.

15. Афлотун ҳузур соҳиби бўлган одамларнинг ҳаёт тарзини текширади; инсон ушбу ҳаёт тарзи туфайли матлуб баркамолликка эришадими ё эришмайдими? Афлотун, ҳақиқий ҳузур ва кўпчилик фикрича (зунуни машхура бўйича) ҳузур нималиги ҳақида сўз юритади. Ҳақиқий ҳузур – изланаётган баркамоллик билан боғлиқ ҳузурдир. Ҳузурланиш имкони бор одамлар ҳузур-ҳаловат топаётган нарсалар ҳақиқий ҳузур келтирувчи нарсалар эмасдир. Унинг ҳузур ҳақидаги китоби Сукротга тааллуқли дейилади.

V

16. Қачонки ҳам назарий, ҳам амалий барча умум қабул қилган санъатлар (“санъати машхура”) ҳамда умум қабул қилган ҳаёт тарзи – буларнинг ҳаммаси ҳақиқий бахт-саодатга эриш учун зарур билимларни бермаслиги Афлотунга равшан бўлгач, у ўша нарсани аниқлашга зарурат борлигини ҳис қилади. У, мавжуд нарсалар ҳақида ушбу билимни берувчи мушоҳадага асосланган абстракт

мулоҳаза санъати қандай бўлиши кераклигини ва инсонга ўша изланаётган ҳаёт тарзини берувчи амалий санъат қандай бўлиши маъқуллигини тушунтиради. У ўзининг машҳур “Базм” китобида ушбу тафаккур санъати фалсафа эканлигини, ушбу билимни берувчи одам эса – файласуфлигини тушунтиради. Афлотун “Файласуф” сўзининг маъносини баён қилади.

17. Сўнгра у ўзининг машҳур “Аристон” китобида фалсафа фақат ҳақиқатан ҳам арзигулик нарсаларнигина эмас, балки инсоният учун ниҳоятда зарур фойдали нарсаларни ҳам кўриб чиқишини тушунтиради.

18. Афлотун ўша матлуб ҳаёт тарзини берувчи амалий санъатни ўрганади, бу санъат дилларни тузатади ва тўғри йўл (ҳидоят) га йўналтиради. У давлат ва фуқаролик санъатини ва “ҳукмдор”, “давлат арбоби” сўзларини тушунтиради, кейин у, файласуф ва ҳукмдор – бир шахснинг ўзи эканлигини (бир хил маънода эканлигини – *Тарж.*) ва уларнинг иккаласи ҳам бир малака ёрдамида, айнан бир хилда машқ қилиб баркамолликка эришишларини; уларнинг ҳар бирида энг дастлабки асосдан бошлаб матлуб билим ва матлуб ҳаёт тарзини берувчи умумий машғулот борлигини; ва фақат уларгина (файласуф ва ҳукмдор – *Тарж.*) чинакам ҳаловат берадиган саодатга эришишларини тушунтиради.

19. Умумий мулоҳаза (“зунун”) бўйича фазилат деб ҳисобланадиган эзгуликни ва ҳақиқатан ҳам эзгулик бўлган эзгуликни ҳамда одамлар эзгулик деб ҳисобласалар – да, аслида сохта эзгулик нима эканлигини; ҳақиқатда эзгулик ўзи нима ва ҳақиқатан ҳам фазилатли (яъни эзгу ишлар, қилувчи – *Тарж.*) одамларнинг ҳаёт тарзи қандай эканлигини Афлотун текшириб чиқади. У умум қабул қилинган мулоҳаза (“зунун”), ҳақиқатдаги эзгуликнинг ўзи нималигини билмаслигини аниқлайди. Бу ҳолатлар унинг машҳур “Ҳармид” асарида баён этилган.

20. Афлотун яна шаҳарликларга маълум бўлган жасурликни тадқиқ этади. У, умум мулоҳазаси бўйича қабул қилинган жасурлик нимаю ҳақиқатан мардлик нималигини тушунтиради. Бу унинг “Лахет” (“Лоахс”) китобида баён этилган.

21. Афлотун муҳаббат ва дўстликни текшириб чиқади. У умум мулоҳазаси бўйича қабул қилинган дўстлик ва муҳаббат билан ҳақиқий муҳаббат ва дўстликни ҳамда нима ҳақиқий муҳаббатга лойиқ нарса ва умум мулоҳазаси бўйича муҳаббатга лойиқ нарса нималигини кўриб чиқади.

22. Таҳсинга лойиқ ишларни амалга ошириш учун, тақдир томонидан файласуф ёки давлат арбоби бўлишга интиланган инсон ўзи қандай бўлиши кераклигини текшириб чиқади; бундай одам таҳсинга лойиқ ишларга ўзини сафарбар этиб ва бошқа ҳеч нарсани ўйламай фақат ана шундай ишларни кўпайтириши зарурлигини таъкидлайди. Шунинг учун қачонки бундай ишларга бўлган мойиллик ёки уларга хоҳиш муҳаббат турига кирса, бу ҳолатда Афлотун муҳаббатни, ана шу тур бўйича нима эканлигини чуқур ўрганади, текширади. Агар мойиллик ва хоҳиш муҳаббатнинг ҳосиласи бўлса, у ҳолда улардан нима умум мулоҳазаси бўйича номақбул, нима эса – умум мулоҳазаси бўйича таҳсинга лойиқ ҳамда нима ҳақиқатан ҳам таҳсинга лойиқ? Худди шулар унинг тадқиқ мавзуси бўлди.

Нимагадир бўлган мойиллик ва хоҳишдаги ҳаддан ошиб кетиш васваса ва жиннилик билан боғлиқ бўлгани ва уларнинг иккиси ҳам дастлабки тушунчадаёқ ёмонланганлиги сабабли бошқалар танбеҳга лойиқ деб ҳисоблаган васваса ва жинниликни ҳам тадқиқ этади. Афлотун васваса ва жинниликни ёмонлаганлар ҳақида эслатиб ўтади, гарчи агар илоҳий нарсалар туфайли васвасага тушадиган ва жиннилик қиладиганлардан кўпчилиги табиий нарсаларни истиқболда билиб оладилар, баъзилар эса уларга хайрли иш (немаът) бўлган муҳаббат ёрдамида ва масжид ҳамда ибодатхоналарда амалда бўлган эзгуликларни афзал билиш орқали эришадилар, деб ўйлаб баъзида мақтайдилар ҳам.

Афлотун мақтовга лойиқ истак, мойиллик, эҳтирос, васваса, телбалик (ақлдан озиш)ни текшириб чиқади. Агар улар илоҳий бўлсалар у ҳолда улар қандай қилиб инсон ва унинг дилига яқин бўладилар? У, бундай дейдиганлар ҳақиқатан ҳам бунга ишонадилар, деб эслатади. Илоҳий дил соҳиби бўлган инсон ҳақиқатан ҳам илоҳий нарсаларга интилади. Афлотун ушбу дилни, мойиллик, ният, эҳтирос, ақлдан озиш ва васвасани улардан қайси бири моҳиятан илоҳий ва мақтовга лойиқ, қайсилари – инсоний ва танбеҳга лойиқ эканликларини тадқиқ этади. Афлотун жинниликни арслонсимон, буқасимон ва эчкисимон жинниликлар деб тасниф этади. Афлотун ҳайвоний жиннилик

билан илоҳий нарсалар туфайли келиб чиқадиган телбалик (девоналик)ни таҳлил қилиб чиқди ва улар орасидаги фарқни кўрсатиб берди.

Кейин Афлотун, илоҳий деб ҳисобланадиган хайрли нарсаларга бўлган васваса ва мойиллик даражаларини чуқур ўрганadi. Афлотун, фалсафа, маданият, баркамоллик туфайли эзгу (хайрли) мақсадни изловчи инсон дили оқил бўлиши мумкинлигини ва уларсиз на файласуф, на давлат арбоби, на бошқа ҳар қандай одам эзгу мақсадга эришишга ёрдам берувчи ёки ўзи васвасага тушиб қолишига сабаб бўлувчи ишни бажара олмайди, деб тушунтиради.

Кейин Афлотун инсон фаолиятининг хос йўлларини кўриб чиқади ва бундай йўллар иккита: тақдир йўли ва тартибот йўли эканлигини эслатиб ўтади. Кейин у, икки услубдан – риторик (нотиқа) ва у диалектик (ал-жадал) деб атайдиган ўқитиш (таълим бериш) усулларини текшириб чиқади. Бу иккала услубни юзма-юз суҳбатда, мулоқотда ва мактуб (ёзув)да ишлатиш мумкин. Сўнгра у юзма-юз суҳбатнинг яроқлилиги қандай ва ёзувнинг яроқлилиги қандай эканлигини, ўқитиш жараёнида суҳбатсиз фақат ёзувнинг ўзи бўлиши етарли эмаслигини, ёзув билан нимага эришиш мумкинлигини; ёзувсиз фақат оғзаки суҳбатнинг ўзи етарли эмаслигини тушунтиради. Ҳақиқатан ҳам, ўқитишнинг биринчи поғоналаридан бири оғзаки нутқ, ёзма услуб эса ундан кейинги поғона бўлган. У файласуф бўлиш учун инсон нималарни билиши кераклигини тушунтиради. Буларнинг ҳаммаси унинг “Федр” номи китобида баён этилган.

23. Ушбу санъат, маълум бўлган санъатларга кирмаслиги ва ҳақиқатда хайрли, эзгу бўлган ҳаёт тарзи эмаслиги ҳамда на баркамол файласуф, на баркамол ҳукмдор ўз ҳаракатлари (фаолияти)ни уларнинг даврларида мавжуд бўлган халқлар ва шаҳарларда ишлата олмасликлари Афлотунга равшан бўлгач, у кимда-ким уларни ўз ажлодларидан топган бўлса, ўшаларнинг мулоҳазалари (зунун)га асосланиш керакми ёки ўз шаҳри аҳолисининг мулоҳазасига асосланиш керакми деган масалани ҳамда уларнинг ҳаёт тарзлардан келиб чиқиш мумкинми деган масалани текшира бошлайди. Уларнинг чуқур танқидий ўрганмай туриб ва ўз шаҳри аҳолисининг мулоҳазаси (зунуни), уларнинг ҳаёт тарзи ва мулоҳазаларида мавжуд зиддиятларга барҳам бермай туриб, уларга асосланиб бўлмаслигини тушунтиради. Мулоҳазалардаги мавжуд ҳақиқатга ва ҳақиқатан хайрли, эзгу иш бўлган хайрли ҳаёт тарзига эришиш зарур. Булар унинг “Критон” (“Икритун”) ва “Сукрот мадҳи” (“Ихтижожи Сукрот”) китобларида баён этилган.

24. Афлотун ўзининг кейинги китобида инсон хунук ҳаёт тарзига, қабиҳ, ёмон бўлган хоҳилона ишларга таъсир ўтказиши (чора кўриши) керакми ёки уларга эътибор бермаслиги керакми деган масалани тадқиқ этади. Инсоннинг қандай яшаши ва мавжуд бўлиши билан, инсон эмас, бошқа ҳайвонлардан бўлган қабиҳ мавжудот қандай яшаши ва мавжуд бўлиши орасида фарқ борми? Инсоннинг ўлиши ва мавжуд бўлмаслиги билан унинг жаҳолатда яшаши ва хунук ҳаёт тарзида яшаши орасида ҳамда энг ваҳший ҳайвондек бўлиши орасида фарқ борми? Нима афзалроқ: ҳайвонларнинг энг ваҳшийси бўлган ҳайвоннинг ҳаёт тарзидаги ҳаётми ёки ўлим? Агарда одам хайрли (эзгу) ҳаёт тарзи ва фалсафага мувофиқ яшашдан умидини узган бўлса ва унга ўзининг ҳаёти чеккаси (сўнги)да турганини ва шунга қарамай ҳайвон ҳаёти тарзида ҳаёт кечираётгани ёки ҳаёт тарзи уни ваҳший ҳайвонга айлантириб қўяётгани маълум бўлиб қолса, у ҳолда ул одам шундай ҳаёт билан яшайверсинми ёки унга чора кўриш керакми? Ажални афзалроқ кўриш маъқулми?

Агар у одам камтар, жасур ёки қандайдир хайрли иш соҳиби бўлишни хоҳласа, лекин хайрли ишлар, камтаринлик ва мардлик чиндан ҳам эзгу иш бўлмаса, балки фақатгина сохта бўлса, у ҳолда инсон ўз ҳаёти ёки ўлимига чора кўришига арзирмикин? Бу нарсаларни Афлотун ўзининг “Сукротнинг афиналикларга қарши норозилиги” (“Сукрот мадҳи”) ва “Федон” мадҳи асарларида таҳлил этди.

Афлотун, ёмон ҳаётга ўлим билан чора кўриш (таъсир этиш) кераклигини тушунтиради. У, бундай тубан ҳаётга инсон икки ҳолатда тушади дейди: ё унинг феълида фақат ҳайвоний ишлар қилиш бўлса, ёки – ҳайвоний ишлардан ваҳший, қабиҳ ишлар унга хос бўлса. Инсонга ҳайвонийликнинг ҳатто энг баркамол хос бўлганидаги билан у ўзини гўё ўлган ҳисоблаганидаги ёки ҳайвонга айланган ва ҳайвоннинг ташқи кўринишига эга бўлганидаги ҳолатлари орасида ҳеч қандай фарқ йўқ.

Қилмишлари ҳатто энг баркамол ҳайвон (балиқ) ишига ўхшаш бўлган одам билан ташқи кўриниши инсоний (одам сурат) ва ишлари инсонийга ўхшаш ҳайвон (балиқ) орасида ҳеч қандай фарқ йўқ. Одамнинг ташқи кўриниши балиқнинг ташқи кўринишига ўхшаш бўлса, унинг ишлари – балиқнинг ишларига ўхшаса, бу ҳолат билан ўзининг ишларини тузатиши борасидаги мулоҳазалар орасида фарқ йўқ. Ҳар қандай ҳолатда ҳам инсонийликдан унда фақат мулоҳаза, фикрлаш мавжуд бўлади ва ана шу мулоҳаза ёрдамида у ўша ҳайвон ишини яхшилаиди. Бу – инсон онгидир.

Ўша, ҳайвоннинг ишидаги ҳатто энг баркамол нарса ҳам инсоний ишдан жуда узоқ туради ва ташқи кўриниши ҳайвоннинг ташқи кўринишига ўхшаган, лекин инсоний мулоҳаза (фикр)ли ва энг баркамол ишлари билан бўлса-да, агар ушбу ҳайвоннинг ишлари (қилиғи) жонли жисмдан чиқадиган бўлса, шунда ҳам бу фақат ҳайвондан келиб чиқиши мумкинлигини тушунтиради. Ва ўша нарса (энг баркамол нарса – *Тарж.*) ушбу ҳайвон ишида қанчалар баркамол бўлмасин, у барибир инсоний ишлардан жуда йироқдир. Шунинг учун Афлотун, инсонийликдан узоқ, ҳайвоний ҳаёт кечираётган одам худди Сукротдек ўлишга интилмайди, дейди. Чунки Сукрот келгусида фақат “ёлгон нуқтаи назарлар” да яшашга мажбур лигини биларди ва шунинг учун у адолат учун (адолатни деб) ўлимни афзал кўрди. Агар инсон фозил халқ ва шаҳар (шаҳар ҳам шаҳар ҳамда давлатни англатади – *Тарж.*) билан низо қилса, у ҳолда унинг ҳаёти инсон ҳаёти бўлмаслиги Сукротга равшан бўлди. Агар узлатга чекиннишни ва улардан (фозил халқ ва шаҳардан – *Тарж.*) нари бўлиб ёлғизликни хоҳласа ва баркамолликка эришишга интилса, у ҳолда унинг ҳаёти бахтсиз ва унинг хоҳиши рўёбга чиқишдан узоқ бўлар эди. Шунинг учун у икки йўлдан бирини: ё ўлимни ёки ҳақиқатдан воз кечишни танлаши керак бўларди.

25. Афлотунга ўз даврида мавжуд бўлган ўша шаҳар ва ўша халққа эмас, балки бошқа шаҳар ва бошқа халққа эҳтиёж борлиги аниқ бўлиб қолди. Чунки у ўша шаҳар қандайлигини текшириши учун шундай эҳтиёж бор эди. Афлотун адолатни кўриб чиқа бошлайди, адолат ўзи нима, адолат қандай бўлгани маъкул, у шаҳарларда қандай бўлиши керак ва ундан (адолатдан) қандай фойдаланиш зарурлигини чуқур ўрганиб чиққач, бу адолат – охир-оқибатда тўлақонли ва энг қабиҳ адолатсизликдир ва адолат – ўзининг энг юқори ҳолатида, токи шаҳарлар ўша-ўша аҳволда қолсалар, ҳам кучсизланмайдиган, ҳам тўхтамайдиган энг улуг қабиҳлик ёмонлик эканлигини аниқлади. Энди, ҳозир мавжуд бўлган бундай шаҳар эмас, бошқа бир шаҳар ҳақиқий адолатни ва ҳақиқатан ҳам эзгулик (фазилатли) бўлган эзгуликни яратиши керак бўлади. Ва бу шаҳар, унинг аҳолисига бахт нимани берса, ўша нарсдан бенасиб қолмайдиган шаҳарга айланади ва фақат ўша шаҳарда улар уни (бахт-саодат берадиган нарсани – *Тарж.*) топадилар. Ва у шундай шаҳар бўладики, у ерда яшайдиган ҳар бир одам, ўша шаҳарда ниманинг ёрдамида бахтга эришилса, ўша нарса бўлганлиги учун давлат фаолиятида қатнашиши керак бўлади; давлат фаолиятига том маънодаги фалсафа қирғин бўлиши зарур ва файласуфлар эса унинг (давлат фаолиятининг – *Тарж.*) энг буюк қисми бўлиши зарур ҳамда улар (файласуфлар) бошқа фазилатли одамларга эҳтиром кўрсатишлари керак. Кейин Афлотун бу шаҳарга қарама-қарши шаҳарлар ва уларнинг ҳар бирининг ҳаёт тарзини эслатиб ўтади. Фозил шаҳарларни ўзгартириб юборадиган ва уларни қарама-қаршисига айлантириб юборадиган сабаблар ҳақида эслатади. Бошқа шаҳарда эмас, айнан ана шундай (фозил) шаҳарда излаётган (матлуб) саодатини топади. У ўзининг “Сиёсатчи” рисолисида шуларни баён этган.

26. Афлотун ўзининг “Тимей” китобида ёзишига кўра ушбу шаҳар одамларнинг ақлий машгулотлари ҳақида гамхўрлик қилиб қонун чиқаради, (илоҳий) фанлардан табиий фанларни келтириб чиқаради. Ушбу шаҳарда тартиб ўрнатиш учун зарур бўлган илмнинг барча нав (хил)ларидан фойдаланади.

27. Буларни Афлотун ушбу шаҳар аҳолиси ўзига дастуриламал қилиб оладиган “Хайрли ҳаёт тарзи қонунлари ҳақида” китобида кўриб чиқади.

28. Кейин Афлотун, ақлий, маданий ва амалий фанларни ўзида бирлаштирувчи инсоният қандай баркамолликка эришишини ва ушбу шаҳарга муносиб бўлиш учун у (инсоният – *Тарж.*) қандай даражага етишишини тушунтиради. Буларни Афлотун ўзининг “Критий” номли машҳур китобида айтиб ўтган. Ушбу китобда Гермокрот баён қилганидек, Тимей таъриф қилган

одам қандай бўлиши кераклиги ёзилган, яъни “Тимей” китобида нима баён қилинган бўлса, ўша нарсаларнинг ҳаммасини Суқрот қандай қилиб бирлаштирганлиги ёзилгандир.

VI

29. Шундан кейин, ушбу шаҳарда буларнинг ҳаммасига амалда эришиш қолади. Афлотун, қачонки шаҳар баркамол ҳукмдор томонидан бошқарилса, ўшанда шундай бўлишини эслатиб ўтади. Шунинг учун ҳам у соҳиби қонун (қонун чиқарувчи) қандай одам бўлиши кераклиги ва унинг мавжуд бўлиши учун нималар зарурлигини тадқиқ этиб чиқади. Буларнинг ҳаммаси Афлотуннинг “Евтидем” номли асарида баён этилади.

30. Афлотун ушбу масалани муҳокама қилиб бўлгач, шаҳарлар аҳолисини ўша билимга ўргатиш ва бунинг учун уларни ўша ҳаёт тарзида тарбиялаш ҳамда қандай йўл билан – Суқрот фойдаланган йўл биланми ёки Фрасимах йўли билан бориш керакми деган муаммони чуқур ўргана бошлади. Бу ерда у Суқротнинг ҳикоясини қайтаради, унда (Суқрот) ўзининг зарурий билимлари йўқлигидан гафлатда қолганлиги учун ўз халқидан узр сўрайди. Афлотун, Фрасимахнинг йўлини тушунтиради ва у (Фрасимах – *Тарж.*) ёшларни тарбиялашда ва халқни илмларга ўқитишда Суқротдан иқтидорлироқ дейди, гарчи Суқротда адолат ва эзгу иш (фазилат)ларни тадқиқ этишга малакаси ҳамда муҳаббатга қобиллиги бўлса-да, лекин унда (Суқротда – *Тарж.*) ёшларни ва халқни тарбиялашга иқтидор йўқ эди. Файласуф, ҳоким ва соҳиби қонун иккала йўлдан (яъни Суқрот ва Фрасимах йўлидан – *Тарж.*) фойдаланишга иқтидорли бўлишлари зарур. Суқрот услуби тадқиқот ишларига, Фрасимах услуби эса – ёшлар ва халқни тарбиялашга таллуқлидир.

31. Афлотун, ҳокимлар, файласуфлар ва энг муносиб одамларнинг фуқаролар орасидаги ўрни қандай бўлиши кераклиги, фуқаролар уларни қандай ҳурмат қилишлари ва муносиб одамлар ҳамда ҳокимларни қандай ардоқлашлари кераклигини текшириб чиқади. Бунинг у “Менексен” китобида ҳикоя қилади. Афлотун ўз салафлари буларнинг ҳаммасини назардан қочирганликларини эслатади.

32. Кейин ўз замондошлари бўлмиш шаҳарлар аҳолиси ва халқларга қайтиб Афлотун баркамол ва энг фазилатли, мўътабар одам – тадқиқотчи инсон эканлигини эслатиб ўтади, бундай одам улкан аҳамиятга эга, чунки у нафақат ўз ишларини бошқаради, балки улар (баркамоллик ва фазилат – *Тарж.*) унга қаердан: ҳаёт тарзи ва ҳақиқатга бўлган нуқтаи назарларидан ва эзгу, хайрли ҳаёт тарзи ёки уларга яқин бўлгани учун келганлигини тушунтиради. Афлотун, халқларнинг ҳаёт тарзи ва шаҳарларда мавжуд бўлган бузилган қонунларни қандай барбод этиш кераклиги, уларни қандай тuzатилишини, халқларнинг ҳаёт тарзларини қандай ислоҳ қилиш зарурлигини рисолаларда баён қилди. Ушбу рисолаларда у (Афлотун), эзгу хайрли ҳаёт тарзига ва тўғри қонунларга аста-секин олиб боровчи тадбирлар деб ўйлаган ўз фикрларини баён этади. У, афиналиклар ва уларнинг ҳаёт тарзларини эслатиб, бунга мисоллар келтиради, улар (афиналиклар – *Тарж.*) ўз қонунларини қандай бузганларини, бу қонунларни қандай қайта ишлаганларини тасвирлайди. Афлотун, уларни аста-секин ўзгартириш бўйича тадбирлар ўтказишга доир ўз мулоҳазаларини баён қилди. Афиналиклар ўз ҳаёт тарзлари ва ўз қонунларини ўзгартирганларидан кейин уларга хос бўлиб қолган нуқтаи назарлар ва қонунлар ҳақида сўзлади.

Афлотун фалсафасини кўриб чиқиш шу ерда тугайди.

*Рус тилидан
Урфон ОТАЖОН
таржимаси*

Бурхониддин РАБҒУЗИЙ

Қисаси Рабғузий

ҲАЗРАТ СУЛАЙМОН АЛАЙҲИССАЛОМ ҚИССАСИ

Ваҳабли мулкан ла янбағи лиаҳадин мин баъди (38:35),— деб мулк тилаган *ҳаза ато-уна фамнун авимсик биғойри ҳисаб* (38:39) хитобин эшитган *ғудуввуҳа шахрун ровахуҳа шахрун* (34:12) шаҳри сифатлиг елдин маркаб берилган *фафаҳаманаҳа Сулаймана вакулан атойна ҳикман* (21:79) карами мукаррам бўлган Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом турур.

БАЙТ

Довуд ўғли эр Сулаймон Тенгримиз соқчиси,
Ел улоғлиқ подшоҳ эрди, учар қуш-элчиси.
Одам, учқон, югурғон деуу пари, ел, булут,
Ағулдуқ бўлсун, агирлуқ барча анинг ишчиси.
Билиқ отлиқ хотун эрди, бир бўлукнинг хони ул,
Туз тўрт юз ботмон эрди кунда анинг ишиға.
Борғусида кўқрар эрди бўри, қоблон-қўйчиси,
Ўнг тиклариға қизил олтун кумушдин курсиси
Ўнг сўлида юз эди, олдида баским қўрчиси.
Тўфочақнинг уруғидин эрди анда дунёда,
Тилда ҳужжат, танда хизмат, илкида мулк қамчиси
То, дами Ҳақ ниъмал-аъбду пайғамбар мулк,
Берди Аллоҳ қулларина ўзи уждоҳ йўлчиси.

Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломға подшоҳлик оталари Ҳазрат Довуд алайҳиссаломдин мерос қолди.

АЛҚИССА, Ҳазрат Довуд алайҳиссалом дуо бирлан муножаат қилдиларким: —Илоҳо, Ўғлум Сулаймон мулк узасида подшоҳлиқға менингдек қилғил?! — дедилар. Хитоби Ҳазрат Илоҳий бўлдики: — Эй Довуд, ўғлунга айтгил, санингдек турсун, ман ҳам санингдек тутайин, деб Худойи таоло Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломнинг подшоҳлиқларини жамъи халқдин ортуқ қилди.

Андоғ ривоят қилибдурларки, Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом етмиш кеча-кундуз муножаат қилиб айттиларки: — Худоё, худовандо, манга мулк бергилким, андоғ мулкни ҳечкимга бермаган бўлғайсан. Қовлуҳу таоло: *Роббиғфирли ваҳабли мулкан ла янбағи лиаҳадин мин баъди иннака антал-ваҳхабу* (38:35). Ёрлиғи Ҳазрат Илоҳий бўлдики: — Эй Сулаймон, Қовлуҳу таоло: *инни қобизула руҳил малакути ҳатта ло янбағи фид-дуња мулкун ғойрука*. Яъни Эй Сулаймон, сани вақтингда барча подшоҳларни жонини олурман! Азройил айди: —Сандин ўзга подшоҳ қолмағай деб!?

Давоми. Боши ўтган сонда.

АЛҚИССА, Худойи таоло барча подшоҳларни кўтарди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом ёлғуз қолдилар. Мағрибдин Машриқгача подшоҳ бўлдилар. Бир маҳалда Шомдин Ажамгача келдилар – Етмиш кеча тунаб муножаат қилиб, айдиларким: Илоҳо, подшоҳлиқимни ҳамадин ортуқ қилғил деб. Ёрлиғи Ҳазрат Илоҳий бўлдики:– Эй Сулаймон, париларни, девларни, жинларни ҳамасини тахти фармонингда қилдим деб! Тонгласи Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломга париларнинг улуғлари келиб кўриниш қилдилар. Ҳама вилоятларни буларга улаштурдилар. Яна етмиш кеча-кундуз муножаат қилдиларки:– Илоҳо худовандо, тақи ортиргил деб?! Ул замон ҳама чоҳарпойларнинг подшолиқини буюрдилар. Яна етмиш кеча-кундуз муножаат қилдиким: –Илоҳо, худовандо, тақи орттиргил деб. Ул замон шамолни тахти фармонларида қилдилар.Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломнинг подшоҳлиқлари онча бўлдиким, қачонким Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом тоғлардин ўтар бўлсалар, тоғлар, тоғлардаги олтун, кумуш, лаъл-жавоҳиротлар ўзларини арза қилур эдилар. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом айтур эрдиларким, ҳоло туратурунглар, қачонким лозим бўлса олали дер. Ернинг остидаги ганжлар қичқирур эрдиларким: – “Биз мунда бор деб!” анга ҳам: – Қачон лозим бўлса, олали,– дер эдилар ва илло лозим бўлса, дев-париларни тош қазигали тоқға кавлагали, олтун, кумуш, лаъл-жавоҳирларни топқали солур эдилар. Одамларнинг иморат қилғали солур эрдилар. Учар қушларини соя қилғали солур эрдилар.

Каъабул-Ахбор ривоятида келтурубдурларким, Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом ўн ики кунчалук ерни бир майдон қилдурдилар. Тўрт кунчулук ерни ҳама фараз тахт қилдирдилар. Ул тахтнинг узасида ўлтурсалар, Осаф ибн Барҳаё бошлаб йигирма беш минг пари ўнг қўлларида ўлтирур эрдилар. Йигирма беш минг жин сўл қўлларида ўлтирур эрди. Йигирма минг дев орқаларида ўлтурур эрдилар. Ҳама тахт узасида юрсалар, ҳама шубу тариқа билан юрур эрдилар. Қушлар тепаларида соя қилиб турар эди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом ҳар куни эртадин то пешингача эл била ўлтирур эрдилар. Андин кейин кечаси бирла тоат-ибодатхонага ўлтирур эрдилар. Тоат ибодатга машғулдук қилур эрдилар. Ҳар кунда етти юз ботмон ун ошға борур эрди. Ун минг кўй, минг калла ўлтириб шилон берур эрдилар. Тўрт юз ботмон туз харж бўлур эди. Ўзлари касб занбил тўқуб сотиб, ярмиға арпа уни олиб, кўмоч қилиб ер эрдилар. Ярмини фақирларга хайрибод қилур эрдилар. Кеча бўлса, калима кийиб, тонг откунча бандалиқ қилур эдилар. Девларга тилсим урғали буюрдилар. Етти юз тоғни ўрнидин кўпориб ўрнидан яна ўрниға ўрнатдилар. Ўрнини майдон қилдурдилар, ул майдонни олтун бирла ёптурдилар Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом ерни хоҳласалар шамол бу майдонни тахт бирла шул ерга олиб борур эрди. Бир кечада ойлиқ ерга олиб борур эрди, яна олиб келур эди. Қовлуҳу таоло: **фасаххарна лаҳу риҳан тажри мин амриҳи руҳоан ҳайсу асоба**. (38:36) Яъни **руҳо** деб араб тилида (шабада) юмшоқни айтурлар. Девлар етти нимарсаларни Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломнинг тушларида пайдо қилур эдилар: ҳаммом, тегирмон, наққошлиқ, суратгарлиқ, хослиқ, бу тоғни у тоқға элтмоқлик. Қовлуҳу таоло: **ва мин шаятини ман яғусуна ва яъмалуна аъмалан дуна залика ва кунна лаҳум ҳафизун**. (21:82) Қачонким мамлакат Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломга мусаллам бўлди, Худойи таоло илму-ҳикмат, пайғамбарлик эшигини очти.

АЛҚИССА, Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом чумоли била сўзлашганлари. Бир куни Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом тахт узасида

эрдилар, тахтни шамол кўтариб ҳавода келур эди. Қулоқларига бир чумолининг уни келди. Чумоли қичқириб айтур эрдирким: — Менинг халқимки борсан? Қоч-қоч, тўшикингга киргил деб! Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом бу овозни эшитдилар. Шамолга айттиларким: — Тахтни қўйгил деб!?

АЛҚИССА, ҳаводин ер юзига тушдилар. Чумоли келиб салом қилди. Бир оқсоқ чумоли эрди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом сўрадиларким: — Чумолини на учун қочирдинг деб? Бу чумолининг оти Манзура эрди. Айттики: — Эй Сулаймон, сан ҳамага подшоҳ турурсан! Ман ўз жинсимга подшоҳдурман. Манга Худойи таоло қирқ минг ҳалқа ерни берибдур, ҳар ҳалқада қирқ минг фирқаси рўбарў туруп! Ҳар бир фирқа мингга бош туруп. Худойи таоло манга дастур берса, дунё юзида биргина душманни тирик қўймағайман!—деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом яна сўрадиларким: — На учун чумолиларни қочурдинг? Манзура айттики: — Эй Сулаймон, санинг лашкарингнинг отининг оёғида ўлса, уволи манга бўлур! — деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом айттиларким: — Барчасини қочурдунг, ўзунг на учун қочмадинг?—дедилар. Манзура айттики: — Ман буларнинг улуғи турурман! Улуғлар кичикларга мушфиқ-меҳрибон бўлсалар яхши туруп! Ҳар балога улуғлар ўзларини рўбарў қилиб кичиклар халос бўлса, яхши эмасму?—деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом айттиларким: — Сан бу қисм насиҳатларни қайдин ўргандинг?—дедилар. Манзура айттики: — Эй Сулаймон, барча илмнинг илмини сан билурмусан? — деди. Яна айттики: — Эй Сулаймон, агар ижозат берсангиз, бир неча масала сўрасам? — деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом: — Сўрагил? — дедилар. Манзура айттики: — Эй Сулаймон, Худойи таолодин нима тиладингиз?—деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом айттиларким: — Мулк тилардим!? Мандин илгари ҳеч кимга бермаган бўлғайсан!?—дедим. Манзура айттики: — Бу сўздин буй ҳиди келурки манга бўлсун, ўзгаларга бўлмасун деган бўлур! Агар санга на кам бўлғай?—деди. Агар санга берганини юз минг санингдек кишига берса, санга на кам бўлғай? — деди. Яна сўрадики: — Эй Сулаймон, бу тилагинга санга нима берди?—деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом айттиларким: — Манга шамолни мусаххар қилди, миниб юргил деб! Ман шамолга лашкару кишварим бирла миниб юрурман! Бир ойлиқ йўлни бир кечада олиб бориб келур!—дедилар. Манзура айттики: — Эй Сулаймон, анинг маънисини ул турурки, мамлакатда олимнинг умри елдек ўтар. Анинг барча иши ел туруп, елнинг вужуди бўлмас, ҳабо бўлур! Олимнинг жамъи ишларинг охири ҳабоу ва ҳабт туруп. Ул фоний туруп, ани мингунча маърифат маркабини мингай эрдинг! Кўз юмиб очқунча Арши азиматга етиб ёнур эрдинг! — деди. Манзура яна айттики: — Тақи нима? — берди деб. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом айттиларким: — Учар қушларни мусаххар қилди! Бошим узра соя қилиб юрурлар! Манзура айттики: — Эй Сулаймон, бу осмон баланд Қад рафеъ шаъннинг сояси санга етмасму? Бошингга қушларни соя қилдирурсан!—деди. Яна сўрадики: — Эй Сулаймон, яна нима берди? Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом айттиларки: — Бу Ҳотамни берди. Ҳама оламнинг банди шубу юзукдадур! — дедилар. Манзура айттики: — Эй Сулаймон, бу ишнинг маънисини билурмисан? — деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом айттиларким: — Худойи таолонинг азимати турурки, бир заррагина тошга ҳам оламнинг мусаххар қилибдур! — дедилар. Манзура айттики: — Эй Сулаймон, бу ҳам саҳдур! Худойи таолонинг олдида ики оламнинг нақд-нуқудлари ҳама шул бир заррагина тош. Чунончи бир кимарса ики юз йил ё уч юз йил кундузи рўза, кеча ибодат

қилса, Ҳазрат Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг даргоҳида маъқул бўлса, бўладур, бўлмаса йўқ! Аммо кимарса солҳои сол қаринҳои бешумор гуноҳ қилса, бир вақтда бир оҳ сеҳри бирлан тавба қилса, гуноҳлари куйиб йўқ бўлиб, шафқати Илоҳийга уланиб барсарига мушарраф бўлса, ҳам лутфи инояти Илоҳийдин ҳеч ажойиб гаройиб эмасдур! Яна айттики: — Эй Сулаймон, Мағрибдин Машрикқача оламини Худойи таоло санга берди, анинг баҳоси бир заррагина тош турур! Анга фахр қилгудек эмас. Асли мулк-Беҳишт турур! Ишни қилиб Беҳишт мулкини ўрнининг қилмоқ керак. Анинг қадр-қийматининг баҳосини билмак керак, — деди. Яна айттики: — Эй Сулаймон, тақи нима берди? деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом айттиларким: — Дев, Парини мусаххар қилди! — дедилар. Манзура айттики: — Эй Сулаймон, бу ҳам саҳдур! Сабр қилсанг эрди, фаришталарни санга мусаххар қилур эрди. Чунончи, охир замонда Ҳазрат Муҳаммад Мустафо саллолоҳу алайҳи ва саллам Худойи таолодин ҳеч нимарса тиламадилар. Сабр қилдилар, фаришталарни мусаххар қилиб берди. Фаришталар зиёратга келур эрди, деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом айттиларким: — Эй Манзура, бу мунча фаҳми-донишни қайдин ўргандинг? — дедилар. Манзура айттики: — Эй Сулаймон! Муни манга Худойи таъло берди, — деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом айттиларким: — Эй Манзура тақи на билурсан? — дедилар. Манзура айттики: — Эй Сулаймон, Манзура демаклик салим демаклик бўлур. Дунёга кўнгил бермагил, демак бўлур! — деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом айттиларким: — Эй Манзура, манга бир неча панд-насихат бергил? — дедилар. Манзура айттики: — Эй Сулаймон, сан қоронғу кеча ичида ҳама халқнинг ҳолин билурмусан? — деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом: — Барча халойиқнинг ҳолин билмасман! — дедилар. Манзура айттики: — Ман ҳар кеча ётиб уюмасан, ҳама лашкарларимни айланиб қайси оғриқ, қайси соқ билурман! Қайси оғриқ бўлса, дардиға дармон қилурман! Эй Сулаймон, мани Ҳақ субҳонаҳу ва таоло етти қат кўкда бўлурмисан? Санинг отингни оламга машҳур қилай! — деди. Ман айттимки: — Илоҳо, Худовандо, ўзим заъиф турурман, манга улуғлиғ керак эмас, шухрат кўтармасман! Манга шубу заъифлигимдин хуброқ йўқ турур дедим, — деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом ибрат олдилар. Айттиларким: — Ман ўзумни донолику олимлик бирла билур эрдим. Менинг олиму донолигим бу бир оқсоқ чумолини билганини, ман билмас эканман, деб ўзларига келдилар. Манзура айттики: — Эй Сулаймон, сизни мен меҳмондорлик қилсам дейдурман деб, бир малаҳни бутини олиб чиқди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом масҳара тутуб кулдилар, айттиларким: — Эй Манзура, бу бир парча малаҳнинг бути кимга етар? — дедилар. Манзура айттики: — Эй Сулаймон, озиға боқманг! Худойи таолонинг азиматиғаю қудратиға боқинг! Мани ақидаи ихлосимға боқинг, Худойи таоло баракат бергай! — деди.

АЛҚИССА, бу малаҳни бир путини улаштирдилар, ҳама лашкар ичида гўшт емаган киши қолмади. Ҳама еб тўйдилар. Яна бир пути ортиб қолди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломға бир ғайрати пайдо бўлди, айттиларким: — Бу чумоли жойинда меҳмон қилди. Ман бунча шону шавкат бирлан нима учун бир кун ҳама халққа, учарлик-қўнарликға бермайдурман деб. Айттиларким: — Илоҳо, Худовандо, манга рухсат берсанг, бир кун ҳамма парранда, дев, пари, учарлик, қўнарликға бир кунлик ризқини ман берсам? — дедилар. Нидойи Ҳазрат Илоҳий бўлдики: — Эй Сулаймон, бу ишни қилолмассан деб. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом айттиларким: — Эй бори Худоё, рухсат берсанг, берурман! — дедилар. Ҳазрат Ҳақ субҳонаҳу ва таолодин

рухсат бўлдики, «бергил!» деб. Шул замон Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом девларга тошларни, тоғларни тешиб қозон этгали буюрдилар.

АЛҚИССА, девлар тоғларни қазиб етмиш минг қозон қилдилар, ҳар қозоннинг чуқурлиғи етмиш минг қари, оғзининг кенглиги ҳам етмиш минг қари эди. Остини кавладилар, қирқ кун пишурдилар ўлтурган тева, от калла, қўйнинг ҳадд-ҳисоби йўқ эрди. Бу ошларни пишуриб тўдаладилар, саккиз ойлиқ ер ошқа, гўштқа тўдаланиб қолди. Онча бор учарлиқ, қўнарлиқни йиқғали шамолни буюрдиларки, фалон кун учарлиқ жониворларни ҳамма улуг-кичиги боши Семуруғ, Шўтр, Мурғ, аёғи пашша; чарранданинг боши фил, оёғи чумоли тонарлиқларини, андин Девларни, Инсу-Жин ҳамасини йиқғил деб.

АЛҚИССА, Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом: —Ман бугун жамъи зи жонга бор, алар жон бирла тирилган, емак, ичмак бирла тириклик қилғон, ажал келганда ўладургон халқ *мо халақоллоҳ*нинг бугунги ризқини бермакка мутасадди бўлдим, деб тахтнинг узасида таманно қилиб ўлтуруб эрдилар. Эрта била дарёдин бир балиқ бошини чиқорди, айттики: —Эй Сулаймон, манинг нонушталиқ ейдургон вақтим бўлди. Худойи Қосимул-азроқдин хабар олдимки, бу кун ҳамма зи жоннинг ризқини Сулаймон ибда олди деб, бизга хабар қилди. Манга емиш буюрдингизму?—деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом айттиларким: —Ана шубу таомдин қанча керак бўлса, егил! — дедилар. Бу балиқ бир дам тортти, бу таомларни ярми кириб кетди. Яна бир дам тортди, ҳамма кириб кетди. Ҳеч нимарса қолмади. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом боқиб, ҳайрон бўлиб қолдилар. Яна Балиқ айттики: —Эй Сулаймон, манга яна таом буюрунг! — деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом айттиларки: —Етмиш минг газ кенглиги, етмиш минг қари чуқурлиғи, етмиш минг қозонда қирқ қари чуқурлиғи, етмиш минг қозонда қирқ кеча кундуз пиширғон таом ушбу эди. Мунинг ҳамасини еб бўлдунг, меҳмонларга қўймадинг. Ман бу таомлар билан ончаки, бор жонни меҳмонларни қилур эрдим. Яна нима дерсан?— дедилар. Айттики: — Эй Сулаймон, манинг вуболимга қолдинг, мани оч қўйдунг! Ман ҳар кунда етти қобузгина ризқ еб юрур эдим. Ики қобуз едим, яна беш қобуз қолди. Оқшомғача қандоғ қилурман? деди. Ҳама айттики: —Эй Сулаймон, ўзунгни чоғлаёлмабсан, бизни меҳмон қилодурман деб, оч қўйдинг!— дедилар. Хитоби Ҳазрат Илоҳий бўлдики: — Эй Сулаймон, бул ризқ бермак мани ишим турур. Санинг ишинг манинг берган ризқимни емак турур деб! Шул замон Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом муножот бадаргоҳи Қозиюл ҳожат қилдилар: —Худоё, худовондо, билмайдурман деб, қирқ кеча-кундуз йиғладилар, ҳамма зи жон ул кун оч қолдилар. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломнинг кўнгилларидин ул хижолатлик, қиёмат кун ичмак чикмас. Худойи таоло ўтмагунча бу хижолатлик мунфаъилликдин халос бўлмаслар. Аммо Худойи таоло Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломнинг бу таманноларини паст қилди. Андин сўнгра ҳаргиз андоғ таманноларини қилмадилар. ***Воллоҳу аблам бираҳматил-ҳол.***

Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом шул кунги, Манзура бирлан сўзлаштилар, Манзура чумолиларни буюрдик, отларга арпа келтирунлар деб. Чумоли бошига бирдин арпа келтурди. Ул ер хирмон-хирмон арпа бўлиб қолди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом сўрадиларким: —Бу нечук арпа эди? Муни қайдин олдингизлар?— дедилар. Чумолилар айттики: — Сиздин бурун бир Сулаймон отлиг подшоҳ ўтиб эди, анинг отларининг тўрбасини тўшигидин тўкулуб қолган арпа эди, деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломнинг жамъи лашкарларининг отларига бу арпа уч кун ем бўлди, дебдурлар.

Ҳикоятда андоғ келтирубдурларким, Бир куни Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом ўлтуруб эрдиларким, бир кимарса кириб келди, айттики: —Эй Сулаймон, мани бир ҳожатим бор, шул ҳожатим раво бўлурмукин? деб келдим деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом “бўлур!” дедилар. Ул кимарса айттики: — Манга жониворларни, ҳайвонотларни тилини ўргатсангиз. Ҳожатим ушбу эди, деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом айттиларким: — Ло сан ўрганур нимарса эмас! Урганмагил ва илло ўргансанг ўларсан! — дедилар. Ул кимарса айттики: —Эй Сулаймон, подшоҳ ёрлиғидин ёнғали йўқ! Қуш тарифидин ани сиз манга ўргатинг, кишига айтмай! —деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом “оғзингни тут деб” бир туфурдилар. Ҳамасини ўрганди. Уйига борди. Бу кишини бир ҳўкузи, бир эшаги бор эди. Ҳўкузни олиб бориб оқшомғача қўшға қўшти. Эшагини оқшомғача ўтға боғлаб қўйди. Оқшоми уйга келди. Ҳўкузни бўйнидин осиб совутиб қўйди. Ҳўкуз бурнини тортиб йикулғидек бўлди. Эшак ҳўкузни ҳолатини сўрадики: —На ҳолинг бор деб? Ҳўкуз имкони бор баридҳол паришонлиқдин, очлиқ сувсизлиқдин ҳолини айтти. Эшак айттики: —Агар андоғ бўлса сан бу кун ўт ҳам емагил, сув ҳам ичмагил! Ҳўкуз оғрибдур деб, сени тонглалиқға қўшға олиб бормас,— деди. Эгаси буларни сўзини эшитиб турди. Ҳўкузға ем сомон берди. Ҳўкуз эшакнинг сўзига кириб емади. Ҳўкузум оғрибдур деб, ҳўкузни уйда қўюб, эшакни олиб бориб қўшға қўшти. Оқшомғача бу эшакнинг минг жони кириб, минг жони чиқди. Азбаройи ўлаёзди. Эшак бедимоғ бўлиб турди. Ҳўкуз сўрадики:— Эй Ҳангги баҳодир, нима бўлдунг деб, сўради. Эшак айттики: — Эй Буқа шоҳ баҳодир, менинг ҳолим-ку яхши, аммо сенинг ҳолинг ёмон бўлди!— деди. Ҳўкуз сўрадики: — Нима бўлди, деб. Эшак айттики: — Ҳўкуз оғрибдур деб, қассоб бирла сўзлашти. Бу кун емасанг, сени қассобға сотадур, деди. Ҳўкуз бу сўзини эшитиб бошидин ҳуши кетти.—Эй Ҳангги биродар, кенгашчи биродар, қандоқ қилмоқ бўлур?— деди. Эшак айттики: — Сомон-бўғуз олиб кирса, егил, халос бўларсан, бўлмаса йўқ!—деди. Эшакни бу тadbир маслаҳати бирлан ҳўкуз соғайди. Хожа бу сўзни бу икисидин эшитиб кулди. Хотини сўрадики: — Нима ишға кулурсан деб! Хожа “хайр” деди. Хотини танг туттики, айғил, сан ўзингдин ўзунг кулдунг! Бир ёмон хаёлинг бордур!— деди. Эри айтти: — Эй хотун, кулганимнинг боисини айтсам ўладурман, сан манга уч кун муҳлат бергил, уч кундин кейин айтай! — деди. Хотини уч кун муҳлат берди. Андин бир дўстини қошиға борди. Ул кишининг бир ити бор эрди, паришон бўлуб турар эрди. Бир ҳўрус қўноқдин тушуб макиённи босди. Ит айттики: —Уятсиз экансан, хожа ўларга етди, сан ўйнарсан!—деди. Ҳўрус айттики: —Хожа нимага ўладур? Ит айттики: —Хожа кулганиға, хотини сан нима учун кулдинг? — деб тутти. Хожа боисини айтишға муҳлат тилади. Хотини уч кунлук муҳлат берди . Хожа хотиниға рост сўзни айтмаслиқға иложи йўқ, айтса ўладур,—деди. Ҳўрус айди: — Сан тақи аҳмоқсан, хожанг тақи аҳмоқ турур. Ўлса ўзига ўлар, ё санга, ё манга, ё хотиниға ўларму? Ўлса, сан кимни юндиси қуюқроғ бўлса, шунда борғил! Ман ҳам кимики, донни тўлароғ берса, шунда борурман! Хотини ҳам бир эрга тегар. Ё санга, ё манга, ё хотиниға ўлса гамму? Аммо хожанг аҳмоқ турур! Манки, бир муштча тук бирла, муштча гўшт бирла гўштум чиқса чиқадур, бўлмаса йўқ! Аммо ман ўн йигирма макиёнға босиб юрурман! Ул бир хотунни босолмайдур. Хотиннинг сабабидин, беҳисоб ўлгунча хотунини бир таёқ бирла нечандни сўқуб, шунга кулдим деса бўлмасму? Нима қилур? — деди. Хожа бу сўзни хўрус бирла итдин эшитди. Хушҳол бўлди, ҳўб тadbир топтим, деб туруб эди хотини яна туттики: —

Сан ҳаромзода экансан, бу ишинг бор манга айтмайсан!— деди. Хожа бир таёқни олди. Кулганимининг боиси бу эрди, деб югуруб боруб нечанд таёқ уруб эди хотини тек бўлуб қолди. Бу хожа ўлумдин қутулуб қолди, дебдурлар.

Ҳикоят қилибдурларким, бир куни Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом Бойқушдин сўрадиларким: —Эй Бойқуш, эскиликни на учун хоҳларсан? —дедилар. Бойқуш айттики: — Меросим турур! Яна сўрадиларки: — Халқ орасида на учун юрмайсан?—дедилар. Бойқуш жавоб айттики: — Одам фарзандининг бир-бирига қиладургон зулмидин кўрқарман! —деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом яна сўрадиларки: —Бугдойни на учун емассан? — дедилар. Жавоб айттиким: — Ҳазрат Одам алайҳиссалом бугдойни еб гуноҳкор бўлдилар. Анинг учун емасман! — деди. Яна сўрадиларким: — На учун сув ичмасан? — деди. Бойқуш айттики: —Ҳазрат Нух алайҳиссаломнинг қавми сув била ҳалок бўлдилар, анинг учун ичмасман!—деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом яна сўрадиларки: — Эй бойқуш уюнда ўлтуруб нима дерсан? —дедилар. Бойқуш айттики: — Мавжуд бўлгонлар, ҳамаларинг ўлиб маълум бўлурсизлар, ўлум келмасидин бурун яроғларингни қилинглар гофил бўлманглар!—дерман деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом яна сўрадиларким: — Эй Бойқуш, халойиқларни кўрсанг на дерсан?— дедилар. Жавоб айттиким: — Эй подшоҳи олампаҳо айтадурманки: — Эй гофиллар, гафлат уйқусидин уйғонинглар! Ажал сизларнинг хаёлларингда турур, анинг гамини қилинглар, дерман? деди. Яна сўрадиларки: — Эй Бойқуш, одамни кўрсанг на учун кўзунгни юмарсан?— дедилар. Бойқуш айттики: — Эй подшоҳи олампаҳо, қиёмат куни хасмлик бўлмайин дерман! —деди.

Ҳикоятда келтурубдурларким, бир куни Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом Кавон тоғида кетиб борур эдилар. Мингча обдон отлар юрибдур. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом бу отларга завқ қилдилар. Тутқали хаёл қилиб эрдилар, отлар ҳама учуб кетти. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом ҳайрон қолдилар. Бу отларнинг меҳр-муҳаббати Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломнинг юракларига тушиб қолди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом ёниб уйларига туштилар. Ковус отлиғ бир дев бор эрди. Девларниг баҳодири эрди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом анга айттиларким, Кавон тоғида ушбу қисм отлар кўрдум. Сан шул отларни манга тутиб берсанг?— дедилар. Ковус айттики: —Эй подшоҳи олампаҳо, ул отларни ман тутолмасман, агар тутса Самандун деган дев бўлса, тутар эрди, деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом сўрадиларким: — Ул дев қайдадур деб? Ковус айттики, эй подшоҳи олампаҳо ул ҳазратларидин кўрқуб қочиб юрур, гоҳо бул отлардин юқори юрур,— деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом сўрадиларким:— Ани на илож қилса, тутиб бўлур!—дедилар. Ковус айттики, бир неча кун сиз оғриқ бўлуб ётинг, оғриқингиз оламга фош бўлсун! Эшитиб кўнгли хийла таскин топар, андин Сизни ўлди деб шуҳрат солсақ, бу сўзни эшитиб кўнгли саранжом бўлур! Андин мен истасам топарман! Сизни ўлди, қутулдуқ десам дилжам бўлуб ошно бўлур, андин тутиб олиб келурман!— деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломни оғриқ деб шуҳрат солдилар. Самандун ҳам эшитиб хийла кўнгли саранжом бўлди. Бир киши топиб ростини хабар олсам деб юрур эди, Ковус минг дев бирла истаб чиқти. Бир куни бир дарёнинг остида топишдилар. Ковус айттики: — Эй Самандун, Сулаймон ўлди! Биз ҳам эмди Сулаймондин қутулуб қолдуқ! — деди. Самандун хашқол бўлди. Ковуснинг ҳамроҳлари келиб, Ковус бирла бир бўлуб Самандунни тутиб Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом қошларига олиб

келдилар. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом айттиларким: — Эй Самандун на ишга қочуб юрдунг, — дедилар. — Эй подшоҳи олампаноҳ, сиздин қўрқиб қочиб юрдунг! — деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом айттиларким: — Эй Самандун, эмди қўлимға тушдунг, на дерсан? — дедилар. Самандун айттики: — Эй подшоҳи олампаноҳ, сизнинг аччиғингиз келса, газаб қилиб, азоб қилурсиз, тотлиғингиз келса, илтифот-шафқат қилурсиз! — деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом айттиларким: — Мани бир ишим бор, сан шул ишимни адосидин кўтарсанг, ман гуноҳингни ўтай! — дедилар. Самандун айдик: — Ул нечукдур? — деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом ул отларни воқеасини айттилар. Самандун айттиким: — Эй подшоҳи олампаноҳ, манга минг ботмон чоғир, минг ботмон қўй юнгини берсангиз, ман топиб берай! Ани адоси манга, — деди. Ҳазрат Сулаймон минг ботмон чоғир, минг ботмон қўйнинг юнгини топтуруб, минг девға кўтартиб бердилар. Самандун Ковон тоғидаги ончаки, бор булоқларға юнг тикди. Ҳама чашмаларни қўзи боғланди. Сувлар чиқмади, булоқлар қуриди. Бу отлар сувсади. Ул ерларда ҳеч сув қўймадилар. Охирул-амр анда-мунда чоғирлар қўюб қўйдилар. Отлар ўйнаб келиб, ҳама чоғирларни ичиб маст бўлиб қолдилар. Бу мастликда девлар келиб тутиб олиб, миниб Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом қошлариға келдилар. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом бу отларни завқида ўзларини билмадилар. **Вақтики**, хабардор бўлсалар, намознинг вақти ўтубдур. Аччиелари келиб бу отларни қилич бирла чоғиб ўлтурдилар. Муножот қилиб йиғладиларким: — Худоё, худовондо, Офтобни ёндурсанг, мани намоз вақтидин ўтиб қолибдур?! — дедилар. Дуолари мустажоб бўлди. Офтоб ёнди, намознинг вақти бўлди. Намозни ўқидилар. Ул кун Ҳазрат Сулаймоннинг дуолари бирла Кун ёниб намознинг вақти бўлди. Ўқидилар, дебдурлар. Ҳазрат Муҳаммад Мустафо саллоллоҳу алайҳи васаллам айттиларким: — Худоё, худовондо, манинг ожиз, қосир, осий, жофий умматларим заъифдурлар. Уларнинг намозлари қолса на илож қилур?! — дедилар. Ҳазрат Ҳақ субҳонаҳу ва таолодин хитоб келдики: — Эй дўстум Муҳаммад, ва эй ҳабибим Муҳаммад Мустафо саллоллоҳу алайҳи васаллам, агар Сулаймоннинг намози учун кунни ёндурсам, сани умматларинг чун намозларнинг қазосини қиёматгача ўқусалар, вақтидағидек қабул қилурман деб! **Воллоҳу аълам бихақиқатул- ҳол.**

ҲАЗРАТ СУЛАЙМОН АЛАЙҲИССАЛОМНИНГ БИР АЖОЙИБ ТАХТ ҚИЛҒАНЛАРИНИНГ БАЁНИ

Андоғ ривоятда келтурубдурларким, бир куни Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом айттиларким: — Минглу сифатлиг тахт керак! — деб барча одам, париларни жамъи қилдилар. Заҳр отлиг бир дев бор эрди. Ул айттики: — Подшоҳи олампаноҳ, ман бир курси қилайки, аввалу охир ҳеч ким мундоғ курсини кўрмаган ва эшитмаган бўлғай! Тақи ҳам кўрмагай! — деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом Заҳрға бу тахтға лозим олтун, кумуш, дурру жавоҳир, лаълу маржон, ёқуту гавҳару анбар бердилар. Заҳр ишга муқайид бўлди. Бир курси қилдики, тўрт поялик. Тилсим бирла тўрт шер қилди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом тахтға чиқар бўлсалар, шерларнинг оғзидин уд, анбар чиқар эрди. Яна киши чиқай деса, бу шерларнинг оғзидин ўтлар чиқар эрди. Яна ики поясига ики каргасини кўзлари ёқутдин, қанотлари зуммуратдин! Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом яна тахтқа чиқар бўлсалар,

қанотларини тарар эрдилар, гулоблар сепар эрдилар. Яна бир поясида ики қуш, ани қачонким, Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом тахтга чиқсалар, ул қушлар қанотларини ёйиб парда тортиб турар эрди. Ҳар кишининг кўзи тушмас эрди. Тақӣ узасиндаги ики товус-пати олтундин. Яна қил жавоҳирот бирла мурасса қилиб қачонким, Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом тахтга чиқар бўлсалар, ул товуслар оғизларини очар эрдилар. Оғизларидин мушк-анбар чиқиб, оламини муаттар қилур эрди. Ул тахтнинг ўнг ёнида тўрт юз олтун курси сўл ёнида тўрт юз олтун курси бор эди. Ул курсиларда олимлар ва фозиллар ўлтирур эрди. Ики киши бир-бирига даъво қилиб келса, бу тахтларнинг ҳайбатларидин, Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломни ҳашаматларидин, Ҳақ субҳонаҳу ва таолонинг азиматидин ҳаргиз ёлғон айтолмас эрдилар. Ҳар куни Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом юзларига ниқоб тортиб, бошларига тож кийиб Забурдин ўқуб, ондин сўнгра ҳукм ишига машғул бўлур эрдилар. Ул тахт ўн йил Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом бирла эди. Қачонким, дунёдин борур бўлдилар эрса, ул тахтни элтиб **байтул-муқаддас**да ёшурдилар. **Воллоҳу аълам бихақиқатул-ҳол.**

Ҳикоят қилибдурларким, бир куни Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом ажойибот ва гаройиботлардин манга бир ҳикоя қилғил, деб Самандунга айттилар. Самандун айттики: —Эй подшоҳи олампаҳо, бир куни сиздин қочиб кетиб борур эдим. Борур тураримни билмас эрдим. Ногоҳ бир тоғқа етдим, бир кишини топдим, на ерга келдим?— деб сўрадум. Ул киши айттики: —Акур Малик деган подшоҳнинг шаҳрига келибсан!— деди. Андин ўтуб ногоҳ бир тоғқа етдим. Ўртасида бир шаҳар кўрдум. Ул шаҳарнинг тошлари зихом тошдин эрди. Энгизлиги саксон қари эрди. Ул шаҳарнинг саккиз минг кунгираси бор эрди, ҳар кўнгирасида кенглиғи саккиз қари эрди. Ҳар кунгирасида бир хурус ўлтурур эрди. Тақӣ шаҳарнинг ўтрисида бир минораси бор эрди, ул ҳам зихом тошидин эрди, энгизлиғи юз қари эрди. Анинг тепасида Олтун-қумушдин бир курси бор эрди. Анинг узасинда ҳам хурус бор эди. Ўнг-сўлида бир ердин ики хурус бор эрди: гавҳар, ёқут, зуммурад, олтун, қумуш бирлан мурасса қилғон. Буларнинг бирини суратида қилдим. Бир кимарсадин сўрадимки: — Бу халқ кимга тобунурлар, деб? Ул кимарса айттики: — Шул минора бошидағи Хурусга тобунурлар. Қачонким, офтоб туғса, ул Хурус қичқирур, ани кўриб барча кунгарадаги саккиз минг Хурус қичқирурлар. Ушбу ҳолда барча халойиқ сажда қилурлар, дедилар. Андин учуб ул Хурус қошига чиқтим. Анда етти юз жоду кўрдум. Ҳар ким ул Хуруснинг олдинин беижозат ўтса, ул арслонлар қилич бирла чопарлар. Андин ўтиб подшоҳнинг ҳарамига кирдим. Бир кимарса олтун тахт узасида ўлтирибдур. Боши — този, юзи — совуқ, кўзи — қоронғу. Олдида бир қиз ўлтирибдурким, одаму пари ичинда андоғ чиройлиқ нимарса бўлмас! Ҳаргиз анингдек хушсурат соҳибжамол нимарсани кўрганим йўқ эрди деб, бу байтни ўқиди:

БАЙТ

Ажойиб нозанин кўрдим, юзидур равнақи гулзор,
 Қамар талъат, пари-пайкар, фаришта ҳўйи гул рухсор!
 Тишидур юнжу ё гавҳар, юзидур шаҳд ё шаккар,
 Ки оғзи чашмаи Кавсар, Беҳиштда **тахтихал-анҳор!**
 Бўйи бир даста гулдур, сочи гўёки сунбулдур,
 Жаҳон халқи анга қулдур, ҳама хушрўйи хизматкор!

Лаби ёқут маржондур, юзи хуршиди тобондур,
 Қади сарви хиромондур, юриши каби хушрафтор!
 Тўлин ойдек юзи равшан, лаби гунча, юзи гулшан,
 Кўзи оҳуи жодудур, ажаб маккорайи айёр!
 Анинг боштин оёғи хўб, ажойиб нозанин маҳбуб,
 На элда тоқати Аюб, эрур бераҳм ҳам хунхор!
 Нигора, қилмағил зоёе, санга жони дилим тобеъ,
 Худоё бўлмасун шоёе ҳама оламга бу асрор!
 Кечиб жони жаҳонимдин, қолиб сўзлар забонимдин,
 Бўлиб ожиз каломимдин, сани деб ҳолима душвор!
 Агар санким, Сулаймонсан, Худога банда фармонсан,
 Фидо қил ёр учун жон сан, айтибман ғазали бисёр!

Бир кимарсадин сўрадумки: —Подшоҳининг оти нима, деб? Ул кимарса подшоҳининг отини Ақур Малик, деди. Ман сўрадимки, бу нечук қиздур деб? Ул кимарса айттики: —Ақур Маликнинг қизи турур, оти Кўна! — деди. Яна айди: —Ҳар қачонким Ақурга бир мушкул иш тушса, минора бошидағи Хурус қошида табли-аламлари бор. Ул Хурус қичқирур. Андин жамъи Хуруслар қичқирурлар. Хуруснинг олдиға ўн минг киши йиғилурлар, деди. Яна сўрадумки: — Черики қанча бор турур? — деб. Ул кимарса айттики: — Ақур Малик бу қисм қирқ минг шаҳарни подшоҳи турур! Черикининг ҳадди-ҳисобини билмасман! — деди. Юриб сайлон қилдим, мундоғ ажойибот шаҳарни кўруб яна ул Кўна деган қиз қошиға келдим, деб бу байтни ўқиди:

БАЙТ

Ул пари пайкарни кўрдум, нозанин жононадур,
 Кўрса ҳарким ул парини, соғ эмас девонадур!
 Қайси дилбарнинг сўзидин, сўзласа шаккар томар,
 Бокса гуллари очилур, қулса машғал ёнадур.
 Эй Сулаймон, айб эмаским, май ичиб кўп сўзласам,
 Мен нечук хушёр ўлай, Кўна кўзи мастонадур!
 Жуфтидур нозу фироғу хайф эрур ул нозанин,
 Ким анга берса кўнгил, оламдин ул бегонадур.

Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломға бу қизнинг иштиёқи тушди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом сўрадиларким: — Эй Самандун, муни рост айтурмасан?— дедилар. Самандун айттики: —Агар ишонмасангиз, бориб кўришни ихтиёр қилсангиз, ман бошлаб борайин!— деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом лашкарларини жамъи қилмоққа киши буюрдилар. Ўнг қўлларида ўнг минг курси, чап қўлларида ўнг минг курси қўйдилар. Орқаларида юз минг пари, олдиларида юз минг киши. Осаф ибн Барҳаё бошлаб ўлтурдилар. Охирул-амр лашкар тортиб шамолга миниб бордилар. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом келиб саф тортиб турдилар, Ақур Малик ҳам саф тортиб турди. Самандун Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломдин черик тилади. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом «олғил!» деб буюрдилар. Самандун минг йўлбарс, минг шер, минг айиғ, минг бўри, тақи учарлиқ қушлардин ҳам жониворни буюрдиларки, қанотларинг бирла кўзларини ёпинглар, тумшуқларинг бирла отларининг кўзларини ўйюб олинглар деб буюрдилар. Андоғ қилиб ҳам бўлмади. Шамолни буюрдиларки, «кўзларига туфроқ сочинглар деб!» Шамол кўзларига туфроқ сочиб берди. Бир йўлбарс бориб Ақурнинг бошини узиб олиб Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломнинг олдилариға олиб келди. Бошини йиғочға осдилар. Шаҳарга кириб тилсим Хурусларни бузиб куйдурдилар. Қизни тутиб олиб Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломға келдилар. Бу булутни буюрдиларки,

Кўнанинг бошига юнжу-марварид боғлагил деб. Булутлар Кўнанинг бошига юнжу-марварид бўлуб ёғди. Кўна мусулмон бўлди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом ақди никоҳлариға олдилар. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломнинг минг хотунлари бор эди. Уч юзини никоҳ бирлан олган, етти юзи зархаридлари эрди. Кўнани ҳамадан зиёда қилдилар.

Андоғ ривоят қилибдурларким, бир куни ўлтуруб эрди, Кўнанинг энагаси бор эрди. Шайтони лаъин ул энаганинг суратида бўлуб келди. Энагаси хаёл қилиб ҳол-аҳволларини эшитиб йиғлаштилар. Шайтон айттики: — Кўна, отангни Сулаймон ўлтурди, юртларингни бузуб, уруғ-туғқанларингни хароб қилди. Айтгилки, Сулаймон отангинг суратини қилиб берсун, ани кўрсанг кўнглунг хийла тасалли хотир бўлур! — деди. Қайтуб чиқиб кетди.

АЛҚИССА, Иблис кетгандин кейин Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом келдилар. Кўна юзини ўгуруб ўлтурди. Сулаймон алайҳиссалом “Нима бўлдунг?” деб сўрадилар. Кўна айттики:— Отамни ўлтурдинг! Ман отамни кўргим келадур, соғинадурман! Отамға ўхшаган бир сурат қилдуруб берсанг. Кўруб кўнглумни хуш қилсам,—деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом қилдуруб бермасга илож топмадилар. Зубъа отлиғ девга буюрдиларким, артух йиғочидан бир сурат қилиб берди. Бу суратни Кўна уйида сақлади. Аммо Одамдин то Ҳотамгача¹ ҳеч пайгамбарнинг уйида бут йўқ эрди. Магар Сулаймон алайҳиссаломнинг уйларида бор эрди. Қовлуху таоло: **яъмалуна лаху ма ша-а мин маҳориб!** (34:13)

АЛҚИССА, Кўна отасининг суратини қилдурди. Олиб ҳар кунда уч вақт юзу кўзига суртар эрди. Бу Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломнинг уйларида бут пайдо бўлғонига қирқ кун бўлди. Қирқ кундин кейин ийди қурбон бўлди. Иблис алайҳи лаъна яна одам суратида бўлуб, Кўна қошиға келди, айттики: —Бу кун қурбонлиқ қилғил, руҳи сандин хушнуд бўлур! — деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом ийдгоҳға борур маҳалда, Кўна қошиға кирдилар. Кўна яна юзини ўгуруб ўлтурди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом сўз сўрадилар, жавоб бермади. —Айтки Тангринг учун қурбонлиқ қилурсан, манг а ҳам бир нимарса бергил! Ман отам учун ҳам қурбонлиқ қилурман! — деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом айттиларким: — Қурбонлиқ Худойи таолодин ўзгага раво эрмас турур!—дедилар. Кўна: — Бир калла бергил? — деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом бермадилар.—Бир қўй бергил? — деди. Бермадилар. Бир хурус бергил?— деди. Бермадилар. Шул аснода туйнукдин бир чигиртка тушдики, Кўна: — Шуни бергил?—деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом саҳл англашулиқ қилиб: — Олғил!—дедилар. Кўна чигирткани путини боғлаб Бутнинг узасида қўйди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом ийдгоҳға бордилар. **Осаф ибн Барҳаё** хотиб эрдилар. Ҳар қачон мингбарға чиқсалар, аввал ҳамду сано айтур эрдилар. Андин пайгамбарларни ёд қилур эрдилар. Ул кун барча пайгамбарларни хутбада ёд қилдилар, аммо Ҳазрат Сулаймонни хутбада ёд қилмадилар. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом айттиларким: — Мани на учун ёд қилмайсиз?— дедилар. Осаф ибн Барҳаё айттиларким: — Кимарсанинг уйида Бут бўлса, Бутға тобунсалар, пайгамбарлар қаторида бўлмас! — дедилар. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом айттиларким: — Уйимда Бутқа ким тобунур? — дедилар. Осаф ибн Барҳаё айттиларким: — Кўна бутпараст! — дедилар. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом ғамгин бўлдилар. Уйлариға қелдиларким, Кўна чигирткани ўлдуруб Бутнинг орасида қўйибдур. Ўзи тавозеъ қилиб ўлтурадур. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом

¹ Яъни Муҳаммад саллоллоху алайҳи васалламгача.

муни кўруб муҳаббат юзидин Кўнани манъ қилмадилар. Аммо Бутни куйдирдилар. Тонгласи намоз пешинга таҳоратга қўпдилар. Ҳар қачон таҳорат қилсалар, ангуштларини Амина деган канизакларига берур эдилар. Таҳоратдин сўнг ойна олур эрдилар. Бир Кўнани Бутдин манъ қилмағони учун Худойи таоло Хафиф отлиқ девни Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломнинг суратларида қилиб иборди. Юзукни Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом олмасларидин бурун Хафиф Оминадин юзукни олиб кўлига солди. Тахтга чиқиб ўлтурди. Барча дев, пари анга мусаххар бўлди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом юзукни олай деб, Оминани истаб тополмадилар. Ҳайрон бўлуб шаҳардин чиқиб кетдилар. Кўнглакидин бўлак ҳеч либослари йўқ эрди. Юруб оёқлари қабарди. Юролмадилар. Ўлтурай десалар Худойи таоло ерга хитоб қилдики: — Сулаймонни ўлтурғузмағил! — деб. Ерда ўлтурай десалар ер тебради. Ул кеча тонг отқунча юрдилар. Оёқлари бағоят ямон бўлди.

АЛҚИССА, етти кеча-кундуз ҳеч ерда қорор тополмадилар. **Охирул-амр** ҳориб, очиб бир кентга етдилар. Бағоят оч эрдилар. Бир кишини эшигига келдилар. Бир хотун айтдики: — Мусофир бўлсанг боқга кириб бўстонда ўлтиратуринг эрим уйда йўқ, бир замон келур! — деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом боқга кириб бир бўстонда ўлтурдилар. Уйку тутди. Уйқулаб қолдилар. Гуллиқдин бир илон келиб бир тутам гулни олиб келиб, Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломни елпиб турди. Ангача соҳиб хона келди. Хотуни айтти: — Бўстонда киши бор қошига кириш! — деди.

АЛҚИССА, соҳиби хона боқга кирди. Бўстонда бир тутам гул елпиб турадур. Боқса, бир қора илон гулни тишлаб олиб, елпиб турубдур. Илон бу кишини кўриб, гулни ташлаб гуллуқга кириб кетди. Бу кимарса бу воқеани кўруб ёниб чиқиб хотинига айтти. Хотини ҳам ҳайрон қолди. **Охирул-амр** Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом уйғониб қўпдилар. Соҳиби хона оби таом берди, едилар. Андин келур-борур ерларини сўрадилар. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом айтдиларки: — Мусофир турурман! Борар еримнинг қарори йўқ! — дедилар. Соҳиби хона айтдики: — Андоғ бўлса, менинг қошимда турунг!? Бир қизим бор ани берали! — деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом қабул қилдилар. Булар эру хотин бошларидин парвона бўлур эрдилар. Қизларини ақди никоҳ қилиб бердилар. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом кеча бўлса тонг отқунча ибодат қилур эрдилар. Бу уй эгасини бир туққанроқ даллавазир кўшниси бор эрди. Ул айтдики: — Эй қизим, эрингни ман бир кўрайин, деб? Кирди эрса, Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломнинг пойжомалари йўқ эрди. Айтти: — Эй ўғлум, бас **коҳил** экансан, бекор ётмағил! — деди. Бир сабаб қилғил! — деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом нима сабаб қилайин? — дедилар. Момо айтдики: — Бу дарёнинг лабида балиқчилар бор, ҳар киши улардин келиб балиқ олурлар. Ҳаммолга кўтартиб олиб борурлар! Балиқчиларга ҳаммолчилик қилғил! — деди.

БАЙТ

Уйингга келтурма қари даллани,
Киарда-чиқарда бузар паллани.
Барча ишларгадур тadbирчи далла,
Ҳар ким анинг сўзиға кирса, бўлар палла!

АЛҚИССА, Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом қабул қилиб бўйинларини қашилаб, илож йўқ, балиқчилар қошига бордилар. Булар кишини билмай, киши буларни билмай бўйинларини қисиб оқшомгача ўлтурдилар. Ҳеч киши иш буюрмади. Ҳеч нима ҳам топмадилар. Беилож бўлуб ёниб келдилар. Ул даллавазир яна кирди. Сўрадики: — Нима иш

қилдингу нима топдинг? – деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом бедимоғ бўлуб дарё яқасига занбил олиб ёниб бордилар. Бир киши келиб балиқ олди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломга бир пул бериб кўтартиб борди. Ул киши сўрадики: – Сан нима кишисан, ҳаргиз ҳаммолларга ўхшамайсан? – деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом айттилар: – Ҳаммол эрмас эрдим, эмди бу иш лозим бўлуб бу йўлга тушгандин кейин қилмасқа илож йўқ! – дедилар. Дард тўла қалби тубидан аччиқ оҳ торттилар, жигарни куйдирувчи оҳи бўғзига етганда, жигарининг куйган ҳиди келарди. Бу кишини раҳми келди. Айттики: – Бу кимарса забунлик тортгон эмас, – деб. Беш-олти нон, бир парча гўшт берди. Айттики: – Эй ўгул, гам еманг, овқат учун ҳаммоллиқ қилманг! Ҳар вақтда харжи лозим бўлса, танглик тортсангиз, ман тирик бўлсам, сизни оч-ялонг қўймагайман! – деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом ёниб уйлариға бордилар. Тонг отқунча тоат-ибодат Ҳазрат Илоҳийға машғул эрдилар. Бу момо яна кириб бекор бўлмағил, овқатға сабаб қилғил, дер эрди. Бу момонинг сўзи Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломнинг назарлариға ёмон келур эрди. Тафти оташ бошлариға кўюр эрди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом бу момонинг дардиға дармонини қолмади деб, эртаси тоқға чиқиб кетдилар. Андин бир шаҳарға бордилар. Ул шаҳарда мардикорға кирдилар. Қорни оч, ташналаб эрдилар. Тобу тоқатлари қолмади. Бир ерда ўлтуруб йиғладилар. Подшоҳнинг қизи равоқдин кўруб чорлатиб олиб, нон-сув берди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом бу таомларни еб хейли ором олдилар. Қиз сўрадики: – На учун йиғларсан? – деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом айттиларки: – Ман ҳаммол эмас эрдим, азбаройи маслаҳат бу замона бу ишға тушдим деб, – йиғладилар. Малика эгин-оёқ, оби-таом берди.

АЛҚИССА, яна дарёнинг лабига бориб неча кун ишладилар. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом тахти бахтидин айрилганиға ўттиз етти кун бўлди. Ул куники, Хафифа дев юзукни олди, тахтға ўлтуруб, кўрган кишилар Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом дер эрди. Аммо бир кўчлари Осаф ибн Барҳаёнинг қизлари эрди. Осаф ибн Барҳаё булар икковлан ота била бола эшиттиларки, бу Сулаймон эмас, чеҳраси-басти ўхшар, аммо ҳўю вазъи ҳаргиз ўхшамайдур. Дейиштилар бу девки, тахтға ўлтурди. Ҳама халқ айтур эрдик, Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом ҳама кофирнинг феълени қиладурлар, бузулудурлар, дер эдилар.

АЛҚИССА, халқ йиғилиб Осаф ибн Барҳаёнинг қошлариға келдилар. Айттиларким: – Эй вазири Мамлакатуллоҳ, Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом ҳамиша кофирларнинг, девларнинг феълу афъолини қилиб ўлтирадурлар, дедилар. Осаф ибн Барҳаё айттиларким: – Бу кун ўттиз етти кундурким, бу аҳвол бўлди. Сулаймон алайҳиссалом десам, феъли бўлак, эмас десам, ўхшайдур! Ман ҳайрондурман! – дедилар. **Охирул-амр** Осаф ибн Барҳаё бошлаб тахтнинг олдиға келдилар. Бир овози баланд исм-Аъзам ўқидилар. Бир ўқиғанда тебранди, ики ўқиғанда ўрнидин кўпди, уч ўқиғанда кўпуб қочмаслиқға илож топмади. Кўпуб қочди. Ўтиб борғунча ангуштарни сувға ташлади. Худойи таоло Архам деган балиқни буюрдик, Олғил юзукни, боруб Сулаймонни тўриға кирғил деб! Балиқ ютуб имкони бор суръат била юруб дарёға: – Худоё, ман тўрға кирсам, манға на фойда бўлур? – деди. Хитоб келдики: – Юзук Сулаймоннинг кўлиға тегса балиқларға подшоҳ бўлурсан. **Ул аснода** балиқчилар айттиким: – Бу мусофир йигитга бир тўр солали, қанча бўлса, оз тўла шубу йигитга бўлсун деб, тўр солдилар. Худойи таолодин хитоб қилдики: – Эй Архам, тўрға киргил, юзукни Сулаймонға бергил, – деб?! Архам тўрға

кирди, юзукни олдилар. Тилга кириб айттики: – Эй Сулаймон оғзимга қўлунгизни солиб, юзукни олинг?!– деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом балиқнинг оғзидин юзукни олиб қўллариға солдилар. Шул замон ҳама вухуш-туюр, инс, жин, деву парилар, ҳама тахт Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломга ҳозир қилдилар. Бу балиқчи халқики бор эди, ҳайрону ажойибга қолдилар. Айттиларким: – Сан на киши турурсанким ҳамон сиёсат, бу қисм улуг давлатга мушарраф бўлдунг?! – дедилар. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом айттиларким: – Ман Сулаймон турурман! Балиқчилар сўрадилар: – Эй Сулаймон, нечук бўлуб бу ҳолатга қолдингиз? – дедилар. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом айттиким: – Нималар ўтганини билмадим, на ишдин мундоғ давлати азимдин маҳрум қолиб, бу қисм сифат ҳолларга қолдим!– дедилар. Шул замон Ҳазрат Жабройил алайҳиссалом келдилар, айттиларким: – Эй Сулаймон, бу бало санга Кўна хотиннинг сабабидин пайдо бўлгон бало туруп! Аввал ани мусулмон қилмадинг! Икинчи анга, кофир хотинни никоҳ қилиб олдинг. Учунчи-анга бут йўндириб бердинг. Тўртинчи-анга бутга қурбонлиқ бердинг! Эй Сулаймон, сандин бу тўрт хато воқеъ бўлуб эрди! Анинг учун Худойи таоло сани бу қисм ҳолларга мубтало қилди, тавба қилсанг жамъи гуноҳларингни ўтадур!– дедилар. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом қирқ кеча-кундуз зору тазарруъ бирла ибодат қилдилар. Худойи таоло гуноҳларни афу қилди, дебдурлар.

АЛҚИССА, яна подшоҳлиқ қўллариға тегди, гуноҳлари ўтилди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом ғарибликда олгон хотунларини, ул кунда авқотга сабаб қилғил деб, хафа қилган даллавазир бир қарини уйлариға олиб бордилар. Кўнани сандуққа солиб дарёга солдилар. Хафиф деган девни топтуруб, туттуруб минг ботмон темурдин гул-занжир эттуруб, қўл-путлариға гул-занжирларни солиб ани ҳам дарёга ташлатдилар. Улиб қолди, дебдурлар. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом тахтга чиқиб ўлтурдилар. Бу дуони қилдиларким Қовлуху таоло: **қола Роббий-фирли ва ҳабли мулкан ла янбаги шаҳадин мин баъди иннака антал ваҳҳаб.** (38:35)

Худойи таоло Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломга кофирлар била жанг қилғали буюрди. Ул замон Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломнинг бир ривоятда минг хотунлари бор эрди: уч юз етмишини сотиб олгон деган гаммозилар бор эрди, дебдурлар. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом минг хотундин биридин бўлса минг болам бўлур, икидин бўлса ики минг болам бўлур, қанчадин бўлса шунчада минг болам бўлур, дунёда мандин тўла болалиқ киши бўлмас деб, мунчалик хиёнат кўнгулга олиб эрдилар. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом хотунлариға ишондилар, мунча хотунлардин бири ҳам тугмади.

Охирул-амр Худойи таолодин тиладиларки: –Худоё, менинг вужудимдин ҳеч нимарса пайдо бўлмади? Бир нимарса пайдо қилиб бергай эрдинг, – дедилар.

АЛҚИССА, бир хотунлари бир нимарса тугдики, анда на бош, на кўз, на кулоқ-бурун, на қўл-пут ҳеч нимарса йўқ эрди. Тулумнинг сингари бир нимарса эрди. Эркак кишиси ҳам маълум бўлмас эрди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом айттиларким: –Худоё, худовондо, мунга қўл, пут берсанг?!– дедилар. Шул замон Ҳазрат Жабройил алайҳиссалом келдилар, айдиларким: – Эй Сулаймон, сан вужудимдин бир нимарса берсанг! – дединг. Бир нимарса деганинг бўлур! Эмди, сан, эй Сулаймон, вазиринг Осаф ибн Барҳаё, хотунининг Билқис кўнгилларингда бўлуб, кишига айтолмайдургон сирларингни учовлон қамту туриб айтсангизлар, **солимул-абзо**

бўлурсизлар, дедилар. **АЛҚИССА**, Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом айттиларким: – Манки, Сулаймон турурман, ҳам пайғамбар турурман, ҳам бу қисм подшо турурман. Хаёлим шунча борки, ташқаридин бир киши келса, қўлига боқадурман! Бир олмадек нимарса олиб келса, қуруқ келган кишидин ул беҳроқ кўринур! Агар чумоли ҳам кириб келса, тумшуғига боқарман! – дедилар. Шул замон бош солим ул-аъзо бўлди. Осаф ибн Барҳаё айттиларким: –Манки вазир Мамлакатуллоҳ турурман, менинг кўнглимга борҳо келадурки, Сулаймон ўлса, хотуни бирла подшоҳлик манга бўлса, –дерман, дедилар. Шул замон қўллари солимул-аъзо бўлди. Хотунлари Билқис айттики: – Манки, тамом зи жоннинг, учарлиқ, қўнарлиқнинг пошоҳи Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломни хотуни Билқис турурман, субҳу шом бал алад-давом менинг кўнглимга ул келурки: – Ҳазрат Сулаймоннинг минг хотунлари бор, ё ҳама хотунлари ўлса, Ҳазрат Сулаймон манга қолса, ё бир навхаста бар баста йигит бўлса, анинг бирла айш-ишрат қилсам, дерман! – дедилар. Шул замон футлар солимул-аъзо сиҳат-саломат узалиб пайдо бўлди. Бир қиз аёл экани маълум бўлди, дебдурлар.

Ҳикоятда андоғ келтурубдурларким, барча қушлар Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломнинг бошларига соя қилиб турар эрди. Ҳар куни пўч-пўч келиб қанотларини ёйиб, бир бирларига гириҳ қилиб, ҳаргиз тўшук қўймай ҳавода турар эрдилар. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом шуларнинг соясида ўлтирур эрдилар. Бир куни тахтнинг узасига бир зарра офтоб тушди. Боқтиларким, Худҳуд йўқ бўлди, дедилар. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом Худҳудни қаён кетди?– деб сўрадилар. Ҳеч жонивор борғон ерини билмади. Жониворлар айттики: –Бу кун уч кун бўлди,– Худҳуд йўқ бўлди, дедилар. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом тўрт бургутни буюрдиларки, «топиб келинлар, деб?!» Булар истаб юруб Худҳуд эллариға учради. Бу бургутлар тутуб олиб Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом қошларига олиб келдилар. Худҳуд Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломга салому таҳийят бажо келтурди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом: – Қойда бориб эдинг? – деб ваҳшат бирлан сўз сўрадилар. Худҳуд айттики: –Эй подшоҳи олампаҳо, ман Сабаъ деган шаҳарга бориб эдим, бир ажойиб қизни кўрдум, кўрмаган шаҳарни кўриб келдим. Ул халқ офтобпараст эканлар деб Билқисни етмиш ики тил бирла ҳар қайсида бўлак-бўлак таърифи-тавсиф қилиб айтти.

БАЙТ

Жаҳонга келмағай ҳаргиз анингдек бир пари рухсор,
Юзидур ояти ҳажри, хўи мин **тахтиҳал-анаҳор**.
Анинг хусни жамолиға кеча тонг откунча бедор,
Нетай мен бир мусофир анда дили жоним била банда!
У ғурбатда манго жоно ҳамиша бўлмадим ғамхор!
Киярман энгима жанда, жаҳон халқи анга банда,
Юрибдурманки, ҳар ёнда, қачон кўргайман деб дийдор!
Юрур ул қадди рафтор, жаҳон халқиға бўлмай ёр,
Кечурда йўқдур рафтор ўшал қизким шакар гуфтор!
Юрибдурман йироқда гўёдурман фироқида,
Нетай ман жоним иштиёқида дили жон бирла хизматкор!
Ман ўзумдур Юсуф шаҳ, юзи хуршиди тобони,
Ҳама элнинг суҳандони, ажойиб нозанин дилдор!
Бу Худҳудким, анга қулдур кеча-кундузлук йўлдур,
Ушал ёрим қизил гулдур айтибман ғазал бисёр!–

деб андоғ таъриф қилдики, ҳама зи жонки бор эрди. Ҳам тар ишқ бўлдилар. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломга зи бар завқ-шавқ ҳосил

бўлди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом Қовлуҳу таоло: **иннаҳу мин Сулаймана ва иннаҳу бисмиллаҳир-роҳманир-роҳим** (27:30) **алла таълу алайя ва аътуни муслимина** (27:31) деб битиб, Худҳуддин Билиқсга ибордилар. Худҳуд туш вақтида Сабаъ шаҳрига келди. Билқиснинг уйига келиб кўрдик, уйда ётибдур! Худҳуд хатни олдида кўкси уза қўйиб ўлтуруб уйғотди, ўзи туйнукда чиқиб ўлтурди. Билқис уйғониб хатни очиб кўрдик, Қовлуҳу таоло: **иннаҳу мин Сулаймана ва иннаҳу бисмиллаҳир-роҳманир-роҳим** (27:30) **алла таълу алайя ва аътуни муслимина** (27:31) Яъни битук Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломдин Худойи таолонинг улуғ отлари бирла, “Эй Билқис, манга гарданкашлиқ қилмағил, келиб мусулмон бўлғил! – деб” номани битиб муҳр босиб иборган эрдилар. Билқис муҳрни кўрди: – Бу хатни ким келтурди?– деб сўради. Худҳуд ўзини зоҳир қилди.— Ман келтурдум!– деди. Билқис жамъи бекларини, дев, пари, инс-жинлар-ҳама халқини йиғди. Айттиким:— Эй бекларим, бу хатни манга бу қуш келтурди. Худойи таолонинг оти билан Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломнинг ёрлиғи келибдур. Айтибдурки:— Эй Билқис, келиб мусулмон бўлсангиз, улуғ давлатга еткурурман! Қачонким, қабул қилмасангиз, ман пайғамбари мурсал туруп! Ҳам, дунёга Мағрибдин Машриқгача учарлиқ, тўнарлиқ-дев, парига, инс-жинга, одам, ҳайвон, қурт-қўнғизга, ҳаттоки дарёдаги бақау балиқга подшоҳ турупман! Сўзни олмасанг, лашкар иборуб мамлакатингни хароб қилурман, халқингни асир қилурман! Олтун, кумуш, лаъл, жавоҳир, дурру марваридларинг ўлжа қилиб олурман дебдур! Эй бекларим, бу ишни тадбирини қилинлар, бу сўзларни жавобини рост қилинлар!– деди. Билқис минг жону дили бирла шодмон бўлди. Бекларига айттики: – Эй беклар, ул киши пайғамбари мурсал бўлса, Мағрибдан Машриқгача, ончаки зи жоник, бор эрди, анга подшоҳ бўлса, анинг бирла биз қандоғ рост қилурмиз!? Анга ямонлиқ қилсак, мабодо келса, шаҳаримизни хароб қилса, ямон бўлурмиз! –Анинг пайғамбарлигини синаб боқали. Агар пайғамбар бўлса, ёмонлиқ қилмасмиз, мусулмон бўлали! Ҳоло элчи иборали, бориб кўриб келсун, анга боқиб иш қилали!– дедилар.

Охирул-амр элчи рост қилдилар. Билқис сўрадики:— Ики юнжи топинлар! Бири тўшуклук бўлсун, бири тўшуксиз бўлсун!– деди. Ики юнжи келтурдилар: тешуклик бири, тешуксиз; беш юз олтун табақ кумуш бирла мурасса қилғон, юз кумуш табақ олтун бирла мурасса қилиб, ҳама жавоҳирот бирла мурасса қилган етмиш ерида гавҳар ўрнатган эрдилар. Минг атлас тўн, ақиқдин этган минг қозон, беш юз қул, беш юз чўриларга ниқоб тортиғлиқ, эронча саруполар кийдирган дара дар гўш, мурасса пўш, эллик қулунлуқ бия, эллик қулунсиз бия рост қилдилар. Нафи-рафъ деган вазирини Таъби деган қозисини рост қилдилар. Айттиларким:— Биздин Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломга салом дегач, сўз бу ким, агар сиз пайғамбари мурсал бўлсангиз, бу бир тўшуксиз юнжи одаму парининг қўлини тегмасдин тешинг! Тўшуклик йижиға ҳеч кимнинг қўли тегмай, ип санчинг! Бу ниқоблиқ қул-чўриларнинг эркак тишисини айиринг! Бу табақларга одаму парининг қўли тегмай су тўлдурунинг! Ул су ернинг суви бўлмасун! Бу отларнинг қулунлиқ қулунсизини айиринг!– деди. Нома тамом деб, элчиларнинг қўлига берди. Худҳуд ҳам элчиларнинг хабарини айтқали ёнур бўлди. Туйнукнинг лабида ўлтуруб бу байтни ўқиди:

БАЙТ

Биз борур бўлдук бу ердин, оҳ ёрим, яхши қол,
 Очилиб гулдек чаманда, лозазорим, яхши қол!
 Ман хазон яфроғидек кирдим бу йўлга сорғайиб,
 Ҳафт ранг гулдек очилғон лозазорим, яхши қол!
 Тобу тоқат йўқ эди сандан замон айрилғали,
 Оҳ, жудо қилди фалак, найлай, нигорим, яхши қол!
 Мани йўлда сақласун Тангри санинг ёдинг била,
 Сани мунда сақлағай парвардигорим, яхши қол!
 Гарчи Ҳудҳуд борадур юз ҳасрату армон билан,
 Яна кўргали насиб қилсун Худойим, яхши қол!

деб учуб йўлга равона бўлди. Бу элчилар ҳам равон бўлди.

АЛҚИССА, Ҳудҳудларнинг хабарини Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломга андоғ бир дилосонлиқ билан айдики:

РУБОИЙ

Ёрга бу ҳол муждаси етгайму,
 Ҳижрон гаму дарди ародин кетгайму,
 Яхшилар ила Тангри яқин фурсатда-
 Дийдор кўрушмакка насиб этгайму?!-

деди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом ҳам шоду ҳуррам бўлуб элчиларга иморат этурғали буюрдилар. Тўрт фарсанг ерни майдон қилиб, олтун хишт бирла, кумуш хишт бирла фарш қилдилар. Бир кунлик ерни шаҳсуфа қилдилар. Бир хишт олтун, бир хишт кумуш бирла тўрт юз от ясаб қўйдилар. Тўрт минг қулға тожи мурасса, камари каёний бирла подшоҳона либослар бирла мулаббас қилдилар. Қўлларига олтун, кумушдин гурзилар тутуб турар эрдилар. Девларнинг ҳамаси тўрт бошлиқ, етти бошлиқ, ўн қўллуғ, юз қўллуғ бутларни йиғдилар. Ҳар аъфр бутнинг ҳар бир қўллари бир чинор сол хўрда эрди. Оғизлари гўё тоғларнинг гори эрди. Ҳар бир кўзлари гўё бир ўтлуғ мисол эрди. Жамъи қушлар тепаларидин соя қилур эрдилар. Ҳама арслонлару шерлару айиғлар қатор-қатор ётар эрдилар. Ҳар бир аждаҳолар ҳуррак уруб ётар эрди, ҳеч кимарсага зарар еткурмас эрдилар. Ҳама тахт олдида дарахтлар пайдо қилдилар. Ҳама шохлари кумушдин, мевалари алвон турлук жавоҳиротлардин эрди. Ўн минг олтун курси, ўн минг кумуш курси тахтнинг ўнг ёнида қўйдилар. Ҳама олимлар ўлтирур эрдилар. Ўн минг олтун курси, ўн минг кумуш курси сўл ёнларида қўйдилар. Ҳама ҳукомолар ўлтирур эрдилар. Ўн минг курси олдиларида Осаф ибн Барҳаё ҳама беклар бошлаб ўлтирур эрдилар. Ўн минг курси орқаларида қўйғулук, ҳама девлар ўлтирур эрдилар. Булутлар бошлариға соя, дурри марваридлар ёғдирар эди. Бу аснода бу қисм таҳаммулларни тузиб ўлтурган замонда Билқиснинг элчилари бу беш минг олтун таяқлиқ ясовулардин ўтуб келгунча ҳушлари бошларидин калла-калла онҳама азимату ҳашаматларни, шер, йўлбарсларни, айиғ аждарҳоларни кўруб ҳама захра дардида бўлдилар. Андин калла-калла девларни кўруб минг жонлари чиқди. Гоҳи ҳуш билан, гоҳи беҳуш келиб кўриниш қилдилар. Олиб кабшларини торттилар. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом бу пешкашларни олмадилар. Тўшуксиз юнжини куяга бердилар, куя тешиди. Тўшуклук юнжига қизил қуртни буюрдилар, ипга ўтказди. Булутларни буюрдилар, ёмғир ёғиб оёғларини тўлдурдилар, илқларига су қуйдуруб, қулни бўлак, чўрини бўлак айирдилар. Бути озгина қўйғанини эркак деб

ўтказдилар. Бути тўлароқ қўйганни тиши деб ўткардилар. Отларни чоптириб боқиб қулунлуқ қулунсизни айирдилар. Чопиб турганда кейинга боққанини қулунлиғ деб айирдилар. Кетига боқмаганини қулунсиз деб айирдилар. Ҳар нимарсаки элчилар олиб келиб эдилар ёндуруб ўзлариға бердилар. Айттиларким:— Бизга мол керак эмас. Айттиларким:— Билқис хотунға Худонинг ёрлиғини, бизнинг ҳукмумизни эшитса, келиб мусулмон бўлсун! Иззат-ҳурмат кўрсун! Бўлмаса, ҳама шаҳарларидин лов лашкари тахту бахт, иззат-ҳурматларидин умид узсун! Елга буюрурман, ҳамасини кўкка учуруб нобуд қилур!— дедилар. Элчилар ёниб боруб на кўрганларини ва на эшитганларини ҳикоя қилдилар. Ҳамасининг ҳуши бошидин кетди. Илгари борганда уришурмиз, жанг қилурмиз, Сулаймонни хонаи тахтдин замини лаҳад тенг баробар қилурмиз, деган шижоатлик баҳодирлардин ҳаргиз ун чиқмади. Ҳама ғойибона кўрмай туриб заҳра дардида бўлдилар. Билқис билдики, бу ҳама халқни чеҳралари сорғайди, тақи кўрмай эшитган била ҳама заҳралари ёрилиб ўлгандек бўлдилар. Билқис айттики:— Эй беклар, эй паҳлавонлар, сизларнинг умидларингда ҳама халқ асир бўлғудек, ман ҳам душманнинг қўлиға тушғудекдурман. Узим бормай бўлғудек эмас деб, ўзи бормоқға маслаҳат қилди.

БАЙТ

Тиларманким, азм этсам, тарки ватан қилсам,
 Фироқ ўтин вужудум кишварида шуълазан қилсам!
 Не манзиллариға етсам, ёд этиб гулчеҳралар базмин,
 Сочиб гулгун бошимни, ул сари гулшани чаман қилсам!
 Таъма қилгунча элдин, таъма биллоҳ яхши эрмасму,
 Жаҳонда ман ўзумни тўъмай зоғ заған қилсам!
 Тирик бўлсам, етиб ул остонада хоки роҳ бўлсам!
 Агар ўлсам ғубори хокидин кафан қилсам.
 Ки, Билқис учун гул васфида фарёд этар доим,
 Асир ё сеҳр мандур керак фарёди ман қилсам!

АЛҚИССА, ўзи тўрт теваға олтун, кумуш, лаъл жавоҳир юклаб, ўн минг киши бирлан йўлга кирди. Қолгон тахту бахти тажаммули дабдабайи асасайи оқ уй, ала боргоҳ, хайма, саропарда, туг-алам, нафир, карнай, жанг, жафона, лашкари кишвар била йўлга равона бўлдилар. Худҳуд илгари келиб Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломға хабар қилдиким:

БАЙТ

Гар Сабаъ шаҳри буён борсам, санинг гулинг келур,
 Гул сари солсам назар, ҳар дам санинг бўйинг келур!
 Давлатинг гар бўлса, мискинға гулинг ёдин берур,
 Сарвиғулди хотиримға қадди лужўйинг келур!
 Лола баргига кавни тушса, эй ал-ҳаёт,
 Кўнглима жон бахш лаъли холи ҳиндуйинг келур!
 Борса ул қўйидин Худҳуди анға бўлмас, на ғам,
 Келди андоғ ул ёнар бўлса, яна қайдин келур! —

деб айдиким:— Эй подшоҳи олампаноҳ, Билқис бу қисм тахти тажаммул, аркони давлат, аёни мамлакат асасайи дабдаба билан келадур, деб хабар айтти. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом тахти тажаммул ясағали буюрдилар. Бояғи элчи келур дегандин ўн ҳисса зиёда қилдилар. Муниг келишидин парилар ғамгин бўлдилар. Парилар айттиларким: — Ҳазрат

Сулаймон алайҳиссалом шундоғ киши бор экан, сизлар манга хабар айтмайсизлар деб бизга газаб қилурлар. Қачонким аччиғлари келиб, барчасини туклук айби бор дермиз!— дедилар.

Охир ул-амр бу сўзни айттилар, Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом бу айбни синағали тахтнинг олдида бир гулнинг узусини шишада банд қилдилар. Шу гулнинг устини бирла ўтиб борур эрдилар. Ичиға сув тўлғазиб балиқларни киргуздилар. Узасиға қизил шамёна торттурдилар. Саккиз кунчалик ерни қизил зарбофт гилам бирла тўшқардилар. Уни қандил йиғочи бирла оройиш қилдилар. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом Ҳудхуддин сўрадиларким: — Билқис тахтни олиб келмадиму? Ё қўйуб келдиму? — дедилар. Ҳудхуд айттики: — Олиб келмади!— деди. Осаф ибн Барҳаё “бир соат ичида келтурғайман” деб исми Аъзамни ўқидилар. Билқисни тахтини турфатулайн ичида ҳозир қилиб, Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломнинг рўбарўсида барқарор қилдилар. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом Билқиснинг бу қисм тажаммуллари кўруб ўнг тарафига кўзларини сўл тарафга ўрнатдилар. Сўл тарафдаги кўзларини ўнг тарафга ўрнатдилар. Тонгласи Билқис келиб шаҳарға кирди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом булутға буюрдилар: “Юнжи гавҳар ёғдур!”— дедилар. Билқис бу иззат-хурматлар била келиб, ўз тахтиға беадабона беибо чиқиб ўлтурди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломнинг онҳама азимату ҳашаматини кўруб ҳама Билқис халқи тангға қолдилар. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом айттиларким:— Эй Билқис, ниқобингни олиб, юзунгни очиб, ўлтурғил!— дедилар. Билқис юзидин ниқобини олди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом бир ҳусн-жамолни кўрдиларким, одаму парида мундоғ соҳибжамол нимарса кўрмаган эрдилар. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом бу ҳусн-жамолға офарин айтиб, феъллариға ҳайрон қолдилар:

БАЙТ

Латофатлиқ, малоҳатлиқ баҳори бўстони-сан,
 Кўзим нури, кўнгилни хушлиғи ороми жонимсан,
 Сийналарға Беҳишт, ҳуру гилмон орзу бўлса,
 Худойимдин тилаб олған менинг сарви равонимсан.
 Гирифторинг, харидоринг, вафодорингдурман жонон,
 Анисим, мунисим, ёру нигоримсан?!
 Кезиб топмадим ҳаргиз санингдекки раънони,
 Ҳама хўбларда якто гуҳари пушти паноҳимсан.

дедилар. Яна айттиларким: — Эй Билқис, санга Худойи таоло мунча тахту бахт, иззат ҳурматни, молу неъматни, лашкари кишварни берибдур. Сан офтобға сажда қилиб юрибсан?! — дедилар. Билқис айттики: — Эй Сулаймон, ман билган эмас, билган киши билдурса, эмди билурман! — дедилар. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом айттиларким: — Эй Билқис, айблиғ қўл-путларинг айбини Худойи таоло ёрлақағай!— дедилар. Билқис йиғлаб: — Худоё, худовандо, умримда қилган гуноҳларимға тавба қилдим, афу қилғил, деб Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломнинг оёқлариға йиқилиб тушди. Имкони арза қилди. Бетаъххиру бетавққуф имон айтди, басидқи дил қабул қилди. Мусулмон бўлди. Шул замон Ҳазрат Жабройил алайҳиссалом келиб айттиларким: — Эй Сулаймон, Билқиснинг тавбаси даргоҳи Илоҳийға қабул бўлди, — дедилар. Бу ишоратни Билқисға Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом айттилар: —Билқис хушхол хуррамлар бўлуб, шукурлар келтурдилар. Аммо Билқис ўз тахтида ўлтуруб, тахтини таниди,

айттики: — Эй Сулаймон, мунча улуғ тахтни қандоғ қилиб келтурдингиз деб? — сўради. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом: — Бир соатгина етқурган! — дедилар. Билқис ҳайрон қолди. Аммо Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом, Билқис оёғини кўрғали баса изтироб эрдилар. Айттиларким: — Эй, Билқис, бу уй саники турур, ичкари кирғил! — дедилар. Билқис айттиларки: — Эй Сулаймон, мани ўлтурурмисиз? — деди. **Охир ул-амр** уйга қасд қилди. Ўтуғини ешмасликга илож топмади. Ночор ўтукни ечди. Пойжомаларини кўрдиларким, қордин оқ, ҳаргиз бир туки йўк! Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом беклари бирла саройга кириб ўлтурдилар. Бу мамлакатнинг подшоҳлиқиға ҳам сани шерик қилайин, қабул қилурмисан? — дедилар. Билқис айтти: — Агар бўлғон фарзандимни подшо қилсангиз, бажонидил қабул қилурман! — дедилар. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом фарзандларини подшоҳ бўлишини қабул қилдилар.

АЛҚИССА, Байт ул-Муқаддас шаҳрини ойиналар боғлаб қирқ кеча-кундуз тўй қилиб, Ҳазрат Юсуф алайҳиссалом ва Зулайҳодек тўй қилиб ақди никоҳ бирла олдилар. Бу қирқ кеча-кундуз тўйда парилар ҳам раҳш эттилар ва нақш эттилар.

АЛҚИССА Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом, неча маҳал бориб, Яманда турдилар. Билқисдин ўн ўғул бўлди. Ҳамаси кичикликда ўлди. Қаторға қўшилмадилар. Билқис Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломнинг қўлларига тушганда йигирма тўрт ёшар эрдилар, ўн олти йил Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом бирла уй рўзгорчилик қилдилар. Юз йил умрларини имон-ислом бирла гузор қилди дебдулар. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломға Ҳазрат Ҳақ субҳанаҳу ва толодин хитоб келдики: — Эй Сулаймон, Байт ул-Муқаддасга иморат қилғил деб! Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом бажонидил қабул қилдилар. Девларга буюрдиларки: — Тош келтурунглар деб! Девлар тоғлардин тош келтурдилар. Томларини тошдин қилдилар. Сирини ўрнида тошни ўюб ҳар хил жавоҳиротлар бирла мунаққаш қилдилар. Туйнуқларини тақи зихим тошидин қилдилар. Бу уйни узунини олтмиш газ, тўғрисини қирқ газ қилдилар. Бу иморати олий тамомиға етди, эрса, Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом дуо қилдиларки: — Илоҳо, худовондо, беш турлук ҳожатим бор, раво қилғил? Аввал улки, ҳар кимарса бу уйга кириб тавба қилса, тавбасини раво қилғил! Икинчи — ҳар оғриқ бу уйга кирса, шифо берғил! Учунчи — ҳар ҳожатманд бу уйга кириб ҳожат тиласа, ўз фазли караминг бирла ҳожатини берғил! Тўртинчи — ҳар ким душмандин зафар тиласа, музаффар қилғил! Бешинчи — ҳар қарздор бу уйга кириб тиласа, ўз фазли-караминг бирла қарздин ҳалос қилғил?! — дедилар. Яна айттиларким: — Илоҳо, дуомни мустажоб қилғон бўлсанг, қурбонлиқимға осмондан ўт тушуб куюб қолсун! Ижобати дуони андин биллойин! — дедилар. Минг қўй, юз тева ўлтурдилар. Бир ўт тушуб ҳамаси куйуб қолди. Дуоларининг мустажоб бўлғонини андин билдилар. Қачонким, Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломнинг умрлари охириға етди бир кун меҳробда ўлтуруб ибодат қилур эрдилар, девларға буюрдиларким: — Бу дарёни тупроқ бирла қўмунглар! — деб. Анинг учунким, ул дарё бир кишини фарқ қилиб эрди. **Андоғ айтурларким**, Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом Форс вилоятдан юриб, Кирмон тоғларига келдилар. Девлар бир тоғни келтуруб дарёға тикдилар, қўмулук қолди. Ҳазрат Сулаймон алайҳиссалом тўрт ой оғриқ ётдилар. Бир тоатхона этурган эдилар, шишанинг ичида ўлтурсалар маъояна қўрунуб турур эрдилар. Ул тоатхонада эрдиларким, Ҳазрат Қобизул арвоҳ келдилар. Руҳи пур

футуҳларини қабз қилур ҳинда¹ ўра туруб асоларини таяниб туруб жони нозанинларини қабз қилдилар

БАЙТ

Бир кун ўлум дабдабаси келгуси,
На йигит ва на қарини қўйгуси.
Барча ўлум илкида бечорамиз,
Мунелиғ, хушу, музтарру оворамиз!
Оҳ, ўлим барчани ҳайрон этар,
Салтанат тахтини вайрон этар,
Кўргил ўшал тахт ила Сулаймонни,
Қилди ҳабо гуҳари имонни.
Кўрмай ўлим десанг, уёнинг зот,
Адл қилиб турса, қолур яхши от!
Рози бўлуб юрса, бари-хосу ом,
То бу жаҳон ичра баса неку ном!

АЛҚИССА, Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломнинг руҳи пур футуҳлари қафаси баданларидин чиқиб, бир йилгача ўз асолариға таяниб турдилар. Ҳама дев, пари халойиқлар кўрар эрдиларким, бир туришда турур эрдилар. Ҳама гумонға тушдилар.

АЛҚИССА, йиғоч ейдурган қуртни айтиларким: —Сан шул асоий Сулаймонни ичига киргил, асони егил! Таяқ сингандин кейин ўлук бўлса, йиқилур, бўлмаса, турур, андин билурмиз!—дедилар, Қовлуху таоло: **фаламма қозайна алайҳил-мавт ма далаҳум аъла мавтиҳи** (34:14) яъни қачонким, қурт кириб асоларини еди, Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломнинг ўлганлари барча оламға маълум бўлди. Дев, парилар қошларидан кеттилар. Ҳама олам ишламакдин холос бўлди. Айтибдурларким: —Дев, пари, илми ғайбни билмаслар, ҳар кимарса билурман деса, хато бўлгуси турур. Қовлуху таоло:**фаламма хорро табайянатил-жинну ан лав кану яъламунал-ғойба ма лабису фил-аъзабил-муҳин**.(34:14) Андин Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломни муборак жасадларини Шом вилоятиға элтиб пайғамбарлар қаторида дафн қилдилар. Етмиш йил умр кўрдилар. Ўттиз ики йил халқ орасида подшоҳлиқ қилдилар. Андоғ келтурубдурларким, Ҳазрат Сулаймон алайҳиссаломдин кейин бани Исроилдин етти минг пайғамбар маъбус бўлди, йигирма минг олим соқчи пайдо бўлдилар! **Саловаталллоҳу аълайҳим ва аъла жамиъи-анбияи вал-мурсалина ва аъла малаикатиҳи-муқорробин ва аъла избадикас-солиҳин ва аъла аҳли тоъатика ажмаъин. Бираҳматика я арҳамар роҳимин!**

Давоми бор

Эски ўзбек тилидан
нашрга тайёрловчи
Олимжон ЖУРАЕВ

¹ Фурсатда, дамда.

Ўрта Осиё А.С.Пушкин наздида

XIX аср рус адабиётининг буюк шоири Пушкин шарқшуносликка, шарқ адабиётига оид асарларни ўқиб ўргангани, улардан таъсирланиб асарлар ёзгани бизга маълум. Бу асарлар шоир турли илмий ва адабий манбалар орқали Ўрта Осиё ҳақида маълум бир тасаввурга эга бўлган деган хулосага олиб келади. Ўрта Осиё халқлари ҳақидаги маълумотлар шоир ижодининг дастлабки даврларидаёқ учрайди.

Мана шоирнинг 1819 йил июль ойида ёзилган “Орловга” шеъри (у биринчи марта “Северная звезда” альманахида 1829 йилда эълон қилинган).

Пушкин бу шеърда:

“В бухарской шапке и в халате
Я буду петь моих богов”

деб ёзади. Демак, шоирга 20 ёшидаёқ Бухоро, бухороликлар, уларнинг кийиниш тарзи маълум бўлган ва у ўзини бухороликлар либосида тасаввур қила олган. Пушкин бу даврда бухороликлар деганда Ўрта осийлик савдогарларни тушунган, улар олиб келган савдо моллари орқали уларнинг кийиниш тарзини тасаввур қилган деб тахмин қилиш мумкин. Пушкиннинг бухороликлар ҳақидаги тасавури тобора мукамаллашиб борган. Шоир “Евгений Онегин” (асар устида 1823-1830 йилларда иш олиб борган) да ҳам бухороликларни эслатиб ўтади. Пушкин дostonда Петербург манзарасини чизар экан “Бухороликларнинг кўк поллизлари” деган иборани ишлатади. “Орловга” шеърида бухороликлар савдогар сифатида кўринган бўлса, “Евгений Онегин” да бободехқон қиёфасида намоён бўлади.

Пушкин бухороликлар ҳақида тасаввургагина эга бўлиб қолмай, уларни ўз кўзи билан кўрган. Қайсидир бахтиёр бухоролик — тужжор ватандошимиз буюк шоир билан юзма-юз гаплашгани сезилиб турибди.

Пушкиннинг 1830 йил 12-13 майларига мансуб ўз ҳаётига боғлиқ қора-

ламаларида мана шу бухоролик савдогар тилга олинади. Маълумки, шоир 1830 йил 6 майда Наталья Николаевна Гончарова билан унаштирилади.

“Тақдирим ҳал бўлди, уйланыпман” деб бошланадиган юқоридаги қораламада: “Барча менинг бахтимдан мамнун, барча мени муборакбод қилмоқда, барча менга меҳр билан қарайди. Ҳамма менга ўз хизмати билан илтифот кўрсатиш истагида: биров уйини таклиф қилмоқда, биров қарз бериб турмоқчи, биров шоҳи рўмоллар, биров бухоролик танишини олиб келган”, — деб ёзади. Петербургдай марказда кимнидир бошқани эмас, айнан бухоролик савдогарни олиб келиб, Пушкинга илтифот кўрсатмоқчи бўлишган экан, бу ҳол бухороликларнинг мавқеи қанчалик юқори бўлганини кўрсатади, албатта. Бухороликлар фақат Петербургда эмас, Россиянинг бошқа шаҳарларида ҳам шундай обрўга эга эдилар.

Россия билан Ўрта Осиё ўртасидаги алоқаларнинг асосий маркази бўлган Тобольск, Оренбургда ҳам бухороликлар ниҳоятда фаол бўлишган.

Абдулғози Боҳодирхоннинг “Шажараи турк” асарини немис тилига таржима қилган Ф.И.Страленберг ҳам бу асарни Тобольскда Бухоро савдогарларидан сотиб олган.

А.С.Пушкин асарлари саҳифаларида Бухоро савдогарлари қайта-қайта учраб туради. “Пугачёв тарихи” асарида Оренбург йўлларида биз яна бухороликлар билан дуч келамиз. Мазкур асарнинг учинчи бобида Пушкин Пугачёвнинг бошқирд оқсоқолларига бухороликлардан тортиб олинган туялар ва савдо молларини тақдим қилганлиги ҳақида хабар беради.

А.С.Пушкиннинг бу маълумоти асосида реал тарихий факт ётади. Чунончи, 1773 йили Оренбург Пугачёв томонидан қамал қилинганда талон-тарож бўлган Бухоро савдо карвони бухоролик элчи орқали граф Н.П.Панинга шикоят қилган. Пушкин Пугачёв томонидан таланган бухоролик сав-

доғарлар ҳақида анча батафсил маълумотга эга бўлган кўринади. У ўзининг “Капитан қизи” қиссасида Пугачёвнинг “Олтин саройи” ни таърифлайди. Бу сарой аслида казак Константин Ситниковнинг уйи бўлган. Пушкин 1833 йил “Пугачёв тарихи”га материаллар тўплаш мақсадида Оренбургда бўлган вақтида унинг ўғли Карп Ситников билан учрашиб, Пугачёв ҳақида маълумотлар олган. Карп Ситников Пушкинга Пугачёвнинг олтин деворли қароргоҳи ҳақида сўзлаб берган. Пушкин “мана шу маълумотлардан “Капитан қизи” қиссасида самарали фойдаланади.”

Пушкиншунос Р.В.Овчинников юқоридаги қароргоҳни пугачёвчилар саройи деб аташган, дейди. Аслида бутун анжомлари ниҳоятда оддий бўлган бу уйнинг деворлари зарҳал қоғоз билан қопланган, холос. Пугачёв қароргоҳи юпқа зарҳал қоғоз билан қоплангани ва халқ орасида “олтин сарой” номи билан шухрат қозонганлиги ҳақида маълумотлар бор. Шунингдек, Р.В.Овчинников зарҳал қоғозлар қаердан пайдо бўлганлигини ҳам аниқлашга муваффақ бўлган. Олимнинг архив материаллари асосида баён қилишча, 1778 йил октябрининг охирида Орсқ қалъаси ёнида пугачёвчилар бухоролик савдо қарвонини тўсиб уни Бердагача ҳайдаб боришган. Босиб олинган моллар ичида 20 қути Бухоронинг зарҳал қоғозлари бўлган. Шундан уч қутисини Пугачёв ўз қароргоҳини безаш учун ишлатган ва қолганини 2300 сўмга Муса Улеев деган татар савдогарига сотган.

Демак, А.С.Пушкин “Капитан қизи”да Пугачёвнинг зарҳал қоғоз ёпиштирилган қароргоҳи ҳақида фикр юритар экан, Бухоро савдо қарвони билан боғлиқ реал тарихий фактга асосланган.

Пушкинга Оренбургда фақат бухороликлар эмас, умуман Ўрта Осиё халқлари жуда катта савдо ишларини олиб боришлари ҳам маълум бўлган. У “Пугачёв тарихи”га шарҳлар ёзар экан, Оренбургдаги савдо саройига П.И.Ричковнинг “Оренбург топографияси” асаридан келтирилган парчалар орқали изоҳ беради. Бу парча П.И.Ричков савдо саройини ҳар томонлама таърифлаб берган эди. Ричковнинг ёзишча, бу савдо саройида махсус ажратилган доимий жойга эга бўлиб, 98 та дўкон ва 8 та омборни эгаллаган осийликлар эрта баҳордан то кеч қузгача савдо ишлари билан машғул бўлганлар.

А.С.Пушкиннинг Бухоро ва бухороликлар ҳақидаги фикрлари унинг

“Пётр тарихи” асарида ҳам ўз ифодасини топган.

Биз А.С.Пушкин ижодини, айниқса, тарихий асарларини кузатсак, у Ўрта Осиё тарихи ҳақида ёзилган асарлар ҳамда баъзи тарихий шахслар ҳаёти билан таниш бўлган, деган хулосага келамиз.

Пушкин Амир Темурнинг голибона жанглари ва Россияга юриши ҳақида маълумот беради. Шоир жаҳонгирнинг ҳаёти ва ҳарбий юришлари тарихини шунчалик чуқур ўрганганки, “Пугачёв тарихи”да Амир Темурнинг Россияга юриши ҳақидаги афсоналари хронологик чалкашликларга эга эканлигини кўрсатиб ўтади. Пушкин ижодини синчиқлаб кузатиб, у ўз даврида Амир Темур ҳақида Европа Россияда маълум бўлган манбаларнинг барчасидан хабардор бўлган деган хулосага келади. Энг аввало, Пушкин Амир Темур ҳақидаги халқ афсоналари билан таниш бўлган. У афсоналардаги баъзи жиддий хатоларни тўғрилаб, “Пугачёв тарихи” асарида фойдаланган. Пушкин Амир Темур ҳақидаги маълумотларни аниқлаштириш учун халқ афсоналарини Н.М.Карамзиннинг “Россия давлати тарихи” асари билан қиёслади ва унинг Амир Темур Россияга 1395 йилда юриш бошлаганлиги ҳақидаги маълумотларига асосланади. Шунингдек, Пушкин Урал казакларининг Дон казакларидан келиб чиққанлиги ҳақидаги афсона (бу афсонани Пушкин Уральск ва Гурьевда ўзи эшитган эди – Д.К.) нотўғрилиги ҳақида фикр юритар экан: “Темурланг даврида Дон казаклари ҳали мажҳуд бўлмаган ва тарихда биз улар ҳақидаги маълумотларни XVI асргача учратмаймиз. Улар Азов казаклари билан битта халқ бўлган деган фикрга қўшилган тақдирда ҳам, жаноб Карамзиннинг ёзишча, улар ҳақидаги биринчи маълумот солнома-ларда дастлаб 1489 йил, яъни Темурланг юришидан юз йил кейин эслатиб ўтилади”, – деб ёзади.

Амир Темур, умуман, ўзбек халқи тарихига оид маълумотлар Н.М.Карамзиннинг “Россия давлати тарихи” асарида жуда батафсил берилган. А.С. Пушкиннинг Ўрта Осиё ҳақида билим олиши учун асосий манбалардан бири бўлган бу асар фактик материалларга бойлиги, тарихий аниқлиги ва илмий теранлиги билан ажралиб туради. Бу хусусиятлар унинг Амир Темур тарихини баён этувчи билимларига ҳам хосдир. Амир Темур ҳақида фикр юритар экан: “Чигатой” мўғуллари империясидаги ночоргина бек-

нинг ўгли бўлатуриб, 35 ёшида Чигатой давлатининг якка ҳукмдори ва соҳибқирон ёки жаҳонгир бўлиб шуҳрат қозонди... дунёнинг учдан бир қисмидаги 26 давлатнинг ҳукмдорига айланди”, – деб ёзади Н.М.Карамзин.

Н.М.Карамзин Амир Темурнинг Россияга юриши ҳақида ҳикоя қилар экан, тўсатдан орқага қайтиб кетганлиги ҳақида шундай фикр юритади: “Темурланг ўз юришини кузнинг ёгингарчилик кунларида давом эттиришни истамади. Шунингдек, Россия Миср ва Сурия сингари ҳашаматли бўлиб кўринмади”. Жаҳонгир ўз режасини нима сабабдан ўзгартирганлигини изоҳловчи бу фикр мантқиқий асосга эга. Н.М.Карамзин Амир Темурни “соҳиб карам”, “жаҳонгир” деб атади. “Соҳиб карам” сўзи айнан ишлатилган ва Амир Темур ҳақидаги маълумотлар Шарқ тарихчилари асарларидан олинганини аниқ кўрсатиб ўтади. Ёзувчи ўз асарига ёзган шарҳларида бу манбани ҳам кўрсатиб ўтган. Н.М.Карамзиннинг Амир Темур ҳақидаги ҳикоялари Эр-белотнинг Шарқий кутубхонасидаги: “Темур тарихи” бўлиб, бу асар Пети Дела Круа томонидан француз тилига таржима қилинган Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”си эди.

Н.М.Карамзин асари орқали А.С.Пушкин фақатгина Амир Темур эмас, темурийлар сулоласи ва унинг йирик намояндаларидан бири бўлган Бобур тақдири ҳақидаги маълумотлар билан ҳам танишган дейиш мумкин. Чунки Пушкин Н.М.Карамзиннинг мазкур асарини жуда диққат билан ўрганган. Карамзин ҳақидаги хотираларида Пушкин “Рус тарихининг дастлабки саккиз томи пайдо бўлди, мен уларни чаққонлик ва диққат билан тўшакадёқ (чунки Пушкин бу пайтда бетоб эди – Д.К.) ўқиб чиқдим”, – деб ёзади.

Н.М.Карамзин асарида Ўрта Осиё халқлари тарихига оид маълумотлар ниҳоятда кўп, улар аниқ ва батафсил шарҳланган. А.С.Пушкин эса буларнинг барчасини чуқур ўрганиб чиққан эди. Ҳамма тарихчилар ҳам Пушкиннинг бунчалик ишончига сазовор бўлишмаган. Масалан, Пушкин Абдулғози Баҳодирхоннинг “Шажараи турк” асари шарҳловчиси илгари сурган Урал казаклари қадимий қилчоқ уруғларидан келиб чиққан деган маълумотларни шубҳа остига олади. Н.М.Карамзин асарига эса эътиқод билан қарайди ва ўз фикрларини асослаш учун “Россия давлати тарихи”га қайта-қайта марожаат қилади.

Шунингдек, Пушкин одессалик олим, адабиётчи, давлат арбоби А.И.Левшиннинг асарларини ҳам диққат билан ўрганган. А.И.Левшин асарлари эса Ўрта Осиё халқларининг тарихи, географияси, этнографияси ва маданиятига оид, маълумотлар қомуси ҳисобланарди.

А.С.Пушкиннинг шахсий кутубхонасида А.И.Левшин ёзган “Қирғиз-қозоқ ёки қирғиз-қайсақ ўрда ва чўллари-нинг тавсифи” номли уч жилддан иборат салмоқли асар сақланади. Мазкур асар 1832 йилда нашр этилган. Пушкин бу асарни диққат билан ўрганган. У “Пугачёв тарихи”да жуда кўп марта Левшин асарига мурожаат қилади, тарихий фактларни изоҳлашда унга асосланади.

Қозоқ халқи тарихи, географияси ва этнографиясини ёритишга бағишланган мазкур асарда, ўзбек халқининг тарихи, келиб чиқиши, ўзбек хонлари ҳукмронлик қилган вилоятлар ҳақида ҳам маълумотлар берилади. “Жўжи ва Чигатой ҳукмронлигининг заифланиши ва емирилиши натижасида Чингизхон ўғиллари ва авлодларига мансуб қабилалар ўртасида ўзаро урушлар авж олди. Хоразм ва Мовароуннаҳрни эгаллаган ўзбеклар ҳукмронлиги ҳаммадан кўра мустаҳкамроқ бўлиб олди”.

Шунингдек, А.И.Левшин Бобурнинг қозоқ хонларидан Арслон билан қариндош эканлиги, унинг ниҳоятда қудратли ҳукмдор бўлганлигидан шахсан хабардорлиги ва бу ҳақда ўз асарида ёзганлиги ҳақида ҳикоя қилади.

Агар Пушкин Левшиннинг мазкур асарини диққат билан ўрганганлигини, “Пугачёв тарихи”да асосий манба сифатида фойдаланганини эътиборга олсак, улуғ шоир Бобурни Буюк империя асосчиси сифатидагина эмас, “Бобурнома” муаллифи – забардаст ёзувчи сифатида ҳам билганлиги маълум бўлади.

А.С.Пушкиннинг Ўрта Осиё, ўзбек халқи тарихи, Амир Темур, Бобур сингари тарихий шахслар ҳақидаги билимларни “Пётр тарихи” асари устида ишлаётган пайтда янада кенгайтган.

Пушкин Пётр даврини ёритувчи архив материаллари, солномалар, тарихий асарларни ўрганар экан, Ўрта Осиё, хусусан, ўзбек халқи тарихига, Ўрта Осиёнинг Россия билан алоқаларига оид фактларга дуч келади. Чунки бу даврда Россиянинг Ўрта Осиё билан муносабатларини ривожлантириш Пётрнинг халқаро сиёсатдаги асосий мақсадларидан бири бўлган. Пётр Ўрта Осиёга кат-

та қизиқиш билан қараган. Уни Бухорода, Амударё қирғоқларида олтин қум борлиги тўғрисидаги тахминлар, айниқса, қизиқтирган. Шунинг учун у бизнинг юртимизни ўрганишга интилган, турли экспедициялар уюштирган.

Пушкин “Пётр тарихи” да бу фактни қайд этиб ўтади. “Сибирь губернатори князь Гагарин кичик Бухариядаги қалмиқ вилоятига қарашли Эркети шаҳри яқинида олтин қум борлиги ҳақида хабар қилди. Пётр бу ҳақда шу пайтда Петербургда бўлган Хива элчисидан сўради. У мазкур маълумотни тасдиқлади ва Катта Бухарияда Амударё қирғоқларида ҳам худди шундай олтин қум борлигини айтди.

Бу ўша ўлкаларни ўрганишга баҳона бўлди, кейинчалик эса Ҳиндистон билан савдо алоқаларини ўрнатиш тўғрисидаги фикрни туғдирди”.

Шундан сўнг Пётр Хивага экспедиция юборган. Унинг бу экспедициясида мақсади бир томондан олтин қум топиш бўлса, иккинчи томондан Ўрта Осиё орқали Ҳиндистонга сув йўли очиш эди. Пушкин бу воқеаларнинг барчасини йилма-йил баён қилади. У 1716 йил воқеаларини ҳикоя қилар экан, “Либавга Петр ёнига черкас князи Бекович келди. У 1714 йил Астрахань ва Каспий денгизига Амударё қирғоқларидаги олтин қумни аниқлаш учун юборилган эди. Петр гвардия капитани Бековични Хивага йўллади ва унинг ёнига поручик Кожинни қўшди”, – деб ёзади.

Биз Пушкиннинг тарихий асарларини кузатар эканмиз, унинг сиёсий ва тарихий воқеаларни, Пётр фаолиятини етук тарихчи сифатида баён этганлигини кўрамиз. Пушкин Пётрнинг фаолияти тарихини ўрганар экан, ўз асарида Пётрнинг ҳаёти ва фаолиятига оид барча ҳодисаларни эмас, унинг сиёсий қарашларини, иқтисодий ва маданий қизиқишларини ўзида ифода этувчи энг муҳим фактларни баён этишга ҳаракат қилади. Пётрнинг Ўрта Осиёга қизиқишлари, бу ўлкани ўрганиш таррадудида бўлганлигини ифода этувчи фактлар Пушкиннинг диққат-эътиборида бўлган. Ўрта Осиёга қизиқиш ва уни ўрганишга бўлган таррадуд Пётр фаолиятида муҳим ўрин тутади деб ҳисоблагани учун ҳам Пушкин уларнинг бирортасини эътибордан четда қолдирмасликка интилган.

Пушкин Пётр ҳаётидаги 1716 йилга доир воқеаларни ҳикоя қила туриб, унинг Петербургда бўлган Бухоро элчисини то ўзи етиб келмагунча ушлаб

туриш ҳақидаги буйруғини алоҳида таъкидлайди.

Шунингдек, Пушкин Бековичнинг Хива экспедициясини бутун тафсилотлари билан баён қилади. Бековичнинг қайси йўл билан Хивага етиб борганлиги, экспедиция таркиби, Бекович томонидан Хива хонига элчилар юборилганлиги, уларнинг бедарак йўқолиши Пушкин томонидан батафсил тасвирланган. Бекович экспедициянинг йўл саргузаштлари тасвиридан сўнг Пушкин унинг Хивага кириб борганлиги ва ундан кейинги воқеалар ҳақида батафсил ҳикоя қилади.

Бу ҳикоялар Пушкиннинг ўзбек халқи тарихига оид фактлардан қанчалик хабардор эканлигини кўрсатади: шунинг учун биз бу ҳикояни батафсил келтиришни лозим топдик. “Бекович Хивага етиб борди. Уни Хива хони Шерғози бошчилигида 24.000 аскардан иборат қўшин қўраб олди. Уларнинг муваффақиятсиз ҳужумлари уч кун давом этди. Бекович илгарилаб бораверди. Хива аҳолиси шаҳарни ташлаб кета бошлади. Шу пайтда Бековичга хотини (Борис Алексеевичнинг қизи княжна Голицина) икки фарзанди билан Волгада чўкиб кетганлиги ҳақида хабар етиб келди. У умидсизликка тушиб, эс-ҳушини йўқотиб қўйди. Шерғози эса ҳийла ишлата бошлади. У Бековични музокара учун ўз олдига чақириб олишга муваффақ бўлди.

Асир тушган Бековичнинг фармонларига Франкенберг ҳам алданиб қолди. Россияликларнинг барчаси тутиб қатл қилинди. Бекович ва Франкенберг ҳам ҳалок бўлдилар. Хива хони эса ўзимни ҳам, сизларни ҳам шундай хавфли душмандан халос қилдим деган мақтанчоқлик билан бечора Бековичнинг калласини Бухоро хонига юборди. Бухоро хони эса Пётрга хушомад қилиб, Шерғозини қаҳр-ғазаб билан “одамхўр” деб атади. Пётр Бухоро хони орқали ўз ишларини давом эттиришни ўйлаб, унинг ҳузурига чет элликлар коллегиясининг секретари Флорио Беневинни юборди”.

Пушкин асаридан келтирилган бу парчалар Хива тарихининг айрим саҳифаларини ёритади. Лекин Пушкин Хива тўғрисида ўз асарида келтирган фактлардан кўра кўпроқ маълумотларни билган.

Чунки Пушкинга П.Ричковнинг “Оренбург топографияси” асари яхши маълум эди. Пушкин бу асардан “Пугачёв тарихи”ни ёзаётган пайтда фойдаланган ва биргаликда нашр эттир-

ган “Оренбург топографияси” да “Хива хиваликлар ҳақида” деган махсус боб бор. Бу бобда П.Ричков Хиванинг географик, этнографик ва тарихий тасвири беради. Мазкур асарнинг Пушкин шахсий кутубхонасида сақланаётган нусхасидаги 73-78-саҳифалар шоир томонидан белгилаб қўйилганлигини кўрамиз. Бу саҳифаларда эса Нечай ва Шамайнинг Хива юришлари ҳикоя қилинади. Пушкин бу ҳикояни “Пугачёв тарихи” учун ёзган шарҳларида тўлиқ келтиради.

Хива тарихидан ташқари Пушкин Бухоро ва Самарқанд ҳақида ҳам бир қанча маълумотларга эга бўлган. У Пётр 1723 йилда бажарган ишлар тўғрисида фикр юритганда унинг Ўрта Осиё, жумладан, Бухоро ва Самарқанд билан савдо алоқаларини ривожлантириш тўғрисидаги режаларини қайд қилади. Пётр Бухоро, Самарқанд, Ҳиндистон билан алоқаларни мустаҳкамлаш учун Астрободда пристан куришни ўйлаган. Пушкин Пётрнинг мана шу тadbирларини алоҳида таъкидлаб ўтади.

Пётр даврида Бухоро ва Самарқанд Россияда маълум ва машҳур бўлган. Бу шаҳарлар билан дипломатик муносабатлар ўрнатилган, савдо алоқалари ривожланган. XIX асрга келиб Бухоро ва Самарқанд Россиядаги шухрати яна ҳам ошган. Пушкиннинг замондоши Н.М.Карамзин ўз асарида бу шаҳарларни тараққий қилган, маданият ўчоғи сифатида таърифлайди.

Юқоридаги фикрлар асосида биз Пушкиннинг Ўрта Осиёга қизиқиши, уни таниши ва ўрганиши эволюциясини кузатишимиз мумкин.

А.С.Пушкин Ўрта Осиё тарихи ҳақида Ўрта Осиёга мансуб тарихий шахслар ва ёзувчилар (Амир Темур, Бобур, Шарафиддин Али Яздий, Абулғози Баҳодирхон) ҳақида маълумот берувчи

Н.М.Карамзиннинг “Россия давлати тарихи” асарини 1818 йил февралда ўқиган. Демак, Пушкин 19 ёшидаёқ Ўрта Осиё тўғрисида маълум тасаввурга эга бўлган, бу диёрга қизиқиш билан қараган. Унинг шарқ мавзусидаги достонлари бу қизиқишни аниқ кўрсатади. У 1820-1821 йиллар мобайнида ёзган “Кавказ асири” достони:

Хаёл дўсти — муза тинмайин
Осиёга отарди қулоч,
Кавказнинг ёввойи чечагин
Узар эди этгали гултож, —

деб ёзади.

1824 йилда Пушкин А.И.Левшин билан яқин муносабатда бўлади. Бу даврда Левшин Ўрта Осиё халқлари ҳаётига оид материаллар устида ишлаётган эди. Шоир ва олим ўртасидаги суҳбатларда ижодий режалар муҳокама қилиниши табиий. Левшин билан суҳбатлар ва унинг “Қирғиз-қайсақ ўрда ва чўллари тавсифи” асари билан танишув Пушкиннинг Ўрта Осиё ҳақидаги билимларини яна ҳам кенгайтди. У Фирдавсий, Улуғбек, Бобур ва унинг буюк империяга асос солганлиги, “Бобурнома” мемуар асари муаллифи эканлиги ҳамда бобурийлар сулоласининг тарихий тақдири тўғрисидаги маълумотларга эга бўлди.

Шоир 30-йилларнинг бошида “Пугачёв тарихи” асарини яратиш муносабати билан П.Ричковнинг Ўрта Осиё ҳақида мукамал маълумот берувчи “Оренбург топографияси” асарини ўрганди. Бу асар Ўрта Осиё халқларининг тарихи, географияси, этнографиясига оид қимматли маълумотларга бой эди. Пушкин бу маълумотларни чуқур илмий ўзлаштирганлиги тарихий асарларида ўз ифодасини топди.

*Дилбар ҚАМБАРОВА,
филология фанлари номзоди*

Сименон маррасига етаман

Чингиз Абдуллаев билан суҳбат

Ўткир сюжетли сиёсий детективлар муаллифи, юздан ортиқ роман ва қиссалари нашр этилган таниқли адиб Чингиз Абдуллаев ортиқча таъриф-тавсифга муҳтож эмас. Унинг шахсий дўстлари орасида мамлакатлар президентлари бор бўлиб, таниқли сиёсатчилар, кино ва шоу-бизнес юлдузлари мухлисларининг эса сон-саногии йўқ.

– **Чингиз Акифович, Сиз яқинда эллик ёшингизни нишонладингиз. Табриклар кўп бўлгандир?**

– Телеграммалар ва қўнғироқлар жуда кўп бўлди. Жумладан, республика адабий ҳаётидаги фаол иштироким учун Президент Илҳом Алиев мени “Шухрат” ордени билан мукофотлади. Бу жуда юксак орден. Озарбайжонда фаолият кўрсатаётган деярли жами элчилар мени қутладилар.

– **Шу кунларда Россиядаги “Эксмо” нашриёти сизнинг 150 жилддан иборат танланган асарларингизни чоп этмоқда...**

– Ҳа, тўғри, бу нашр 150 жилддан иборат бўлиб, ҳозир унинг 34 жилди дунё юзини кўрди. Менинг 70 жилддигимни Россиянинг бошқа – “АСТ” номли нашриёти чоп этди. Умуман, уч юздан ортиқ роман ёзган Жорж Сименон маррасига етишимга умид қилсам бўларди. Бироқ буни ўз олдимга энг муҳим мақсад қилиб қўймаганман.

– **Ҳар ҳолда бу тасаввурга сифмайдиган ҳажм...**

– Нега тасаввурга сифмас экан? Масалан, мен пешқадам журналистдан сўрайман: “Сиз бир кунда 10 саҳифа ёза оласизми?” У “ҳа” деб жавоб беради. Уни 30 кунга кўпайтиринг, бу бир ойда 300 саҳифани ташкил этади. Демак, икки ойда бемалол каттакон бир романни ақунлаш мумкин. Сиз бир йилда

шунақа романларнинг олтитасини яратишингиз учун ким ҳалақит беради? Агар кунига 20 саҳифадан ёзсангиз-чи? Бунда ҳеч бир ғайритабиий ҳодиса йўқ.

– **Бироқ бунақа ҳажмда иш борганда асар сифатига путур етмайdimи?**

– Модомики одамлар сотиб оларкан, романларим уларга ёқаркан-да. Адиб Рибакков шундай доҳиёна сўзни айтган: “Ёзиш учун – ёзиш керак”. Келинг, мумтоз адиблар ижодига назар ташлайлик, мен уларга ўзимни зинҳор менгзамайман. Вильям Шекспир, Оноре де Балзак, Чарльз Диккенс, Эмил Золя, Вольтер Скотт, Александр Дюма – оталарни ёдга олинг. Булар жуда кўп ижод қилган муаллифлардир... Бундан улар асарларининг сифати путур топганми?

– **Дюма ҳамиша ҳам ўзи ёзмаган...**

– Мен Дюма борасида бир баҳсининг шохиди бўлганман. Бу баҳсга мана шу жавоб нуқта қўйган эди: “Сиз бутун бошли бир китоб эмас, юз йиллардан кейин дунёнинг барча тилларида такрорланадиган ақалли бир жумла яратиб кўрингчи!...” Менимча, ёзувчига ҳақиқий баҳо мана шу. Шу боисдан, гап Дюмага кимларнингдир ёрдам берган-бермаганлигида эмас. Гарчи унга ёрдам беришган бўлса ҳам (кулади).

– **Сизда-чи, ёрдамчиларингиз борми?**

– Йўқ, бироқ мен ўзимга бирор-бир муҳаррирни ёлласам ёмон бўлмасди. У менинг ёзганларимни назаридан ўтказиб турса ҳам бўлди. Бир пайтлар “Огонёк” Чингиз Абдуллаев реал шахс эмас, “муаллиф гуруҳ” деганди. Мен бу журнал таҳририятига, агар менинг китобларимдан бошқа одам томонидан ёзилган ақалли бир сатрни топсангизлар, сизларга 10 минг доллар ўтказиб беришни бўйнимга оламан, мабодо топмасангизлар, менга бир сўм бўлса ҳам тўлаб, узр сўрашингизни сўрайман, тарзида хат йўлладим. Тўғри, менинг кўп ёзишимга ҳамма ҳам ишонавермайди...

– **Сиз ҳақингизда кўплаб афсоналар юради. Бир пайтлар СССР Мудофаа вазирлиги йўриғи билан Руминияга борганингизда сизни Чаушескунинг отилишида иштирок этган ҳам дейишади.**

– Ҳа, Интернетда бунақа мишмишлар истаганча бор. Анигини айтсам, шўрлик Николас Чаушеску қатлига менинги ҳеч қандай алоқам йўқ. Мени 86-йили Руминиядан чиқариб юборишган эди, 89-йил уни қатл этишганда эса мен бу ҳақда “Куёш остидаги зулмат” номли китобимни ёздим. Қизиғи шундаки, мени ўша пайтдаги тузум билан келишмайдиган одам сифатида чиқариб юборишган бўлса, 90-йилларда бу китобни Чаушеску ҳимояси учун ёзилган дея талқин қила бошлашди. Жорий аср бошида Руминия президенти Ион Илиеску Бокуга ташриф буюрганида мен униг сеvimли ёзувчиси эканлигимни билдим ва шу аснода мазкур китобни Чаушескуга қарши ёзилган дея бошлашди. Эндиликда, у румин тилида чоп этилганидан кейин яна ушбу асарни Чаушеску сиёсатини ёқлаган асар сифатида гапира бошлашди.

– **Кўплаб романларингиз ва повестларингиз орасида сиз қайси бирини энг муҳим асарим деб ҳисоблайсиз?**

– Мен қадимги рим тарихига оид “Эра бошидаги фитна” номли аса-

римни ёздим ва бу асарим устида, бошқаларидан фарқлироқ, 11 йил давомида тер тўқдим. Бу ўйлаган трилогиямнинг биринчи китоби ҳолос, иккинчисини мана 12 йилдирки, ёзаяпман. Бу жуда кенг кўламли, қунталаб иш – ёзиш жараёнида турли маълумотномаларни, комусларни, луғатларни варақлашимга тўғри келади. Роман танқидчилик томонидан яхши кутиб олинди, жумладан, “Литературная газета” ҳам у ҳақда илиқ фикрлар билдирди.

– **Сиз ўзингизни рус ёзувчиси деб биласизми ёки озарбайжон ёзувчиси?**

– Умуман олганда мен, албатта, озарбайжон ёзувчисиман. Чунки менинг образларим ва фикрлаш услубим ҳарҳолда озарбайжон маданиятига, менталитетига яқин. Бу феномен – хоҳланг – совет, хоҳланг – рус адабиётиники денг – илгаридан мавжуд: Чингиз Айтматов, Ўлжас Сулаймонов, Рустам Ибрагимбеков, Булат Оқуджава ва бошқалар. Агар мен романларимни озарбайжон тилида ёзганимда эди, барибир, уларни рус тилига таржима қилишимга тўғри келади, бу албатта, вақт ва суръат жиҳатидан олиб қараганда, қийин масала.

– **Демак, рус тили аввалгидек миллатлараро муносабатлар тили бўлиб келаверади, шундайми?**

– Мен ПЕН-клуб вице президенти ва Ёзувчилар уюшмалари Халқаро жамиятининг котиби сифатида шуни расман айтишим мумкин: бугунги кунда дунёда бешта “адабий тил” мавжуд, улар – инглиз, рус, француз, немис ва испан тиллари. Ҳатто бир ярим миллиард одам гаплашадиган хитой тили ҳам бундай мавқега эга эмас. Агар сиз мана шу бешта тилдан бирида ижод қилсангиз ва маълум бир муваффақиятга эга бўлсангиз, сизни дунёнинг барча мамлакатларида ўқий бошлашади. Мен шу ўринда озарбайжон ёзувчилари учун эса рус тили ҳамisha “дунёга дарча” вазифасини ўтаб келганлигини таъкидлашни истардим.

– **Сиз қалам ҳақидан нолима-сангиз керак, ҳарқалай ўқувчиларингиз бисёр.**

– Нолимайман. Рақамларни айтмайман-у, бироқ Озарбайжонда жисмоний шахслар орасида энг кўп солиқ тўловчи менман. Бизнес билан шуғулланиш кўлимдан келмайди, менинг даромадим ёзувчиликдан. Менинг дунёни 27 тилида чоп этилган китобларим мингдан ортиқдир, менинг асарларим бўйича филмлар, сериаллар суратга олинган. Хуллас, мен яхшигина қалам ҳақи оламан.

– **Сизнинг китобларингизни умумий адади ҳақида турли рақамларни айтишарди: 12, 15, 20 миллион нусха...**

– Мен сизга бу борада ҳозирга қадар бўлган мутлоқ аниқ рақамни айтишим мумкин – 23 миллион 700 минг. Россияда, масалан, “Эксмо” нашриёти турли йилларда ёзилган менинг китобларимни ярим миллиондан ортиқ нусхада чоп этади, айтмоқчиманки, бу борада маълумотни осонгина текшириш мумкин.

– **Қаламқаш дўстларингиз сизнинг муваффақиятингизга ҳасад қилишса ҳам керак?**

– Албатта, ундайлар ҳам бор. Бироқ мен бундоқ майда-чуйдаларга эътибор бериб ўтирмайман. Ёзувчининг вазифаси – китоб ёзиш ва ўқувчиларни мамнун қилиш. Зеро, мен тилла танга эмасман, ҳамма-

га бирдек ёқадиган. Кимлардир менинг романларимни хуш кўрмас экан – бу уларнинг ихтиёри. Бироқ мен пировард-натижада АҚШда, Германияда ва бошқа мамлакатларда кўплаб йирик адабий мукофотларнинг совриндори бўлдим. Мени мукофотлаган бу одамлар адабиёт борасида озми-кўпми тўшунчага эга бўлсалар керак?

– **Сиз – ўз йўлида Озарбайжоннинг чорлов тимсолига ҳам айлангансиз...**

– Бир чет эл дипломати шундай деганди: Чингиз Абдуллаев Озарбайжоннинг увилдириғи ва нефти қаторидаги экспорт маҳсулотидир. Билмадим, бу ҳақда мен бир нима дея олмайман...

– **Келажакдаги режаларингиз қандай?**

– Келажакдаги режам – фақат шу. Зеро, мен бу жараёндан мароқ туяман ва шу боисдан бошқа ҳеч нарса ҳақида ўйламайман. Бир куни отам мендан сўраганди: “Агар қалам ҳақи тўлашмаганда сен барибир китоб ёзаверармидинг?” Мен шундай жавоб бердим: “Ниманинг ҳисобига кун кечирар эдим, билмайман, лекин барибир ёзишни тўхтатмасдим”. Ижод бу – ширин оғу. Таъмини тўйдингми, ундан бир умр воз кечолмайсан.

“Литературная газета”нинг 2009 йил 15-21 апрель №16-сонидан олинди

Сўхбатни
Игор ПАНИН
олиб борди

Русчадан
Мирпўлат МИРЗО
таржимаси

Тошкент шаҳрининг 2200 йиллигига

Кўхна ва навқирон пойтахт

Дунёда эрамиз билан тенгқур шаҳарлар унчалик кўп эмас. Эрамизгача, яъни икки минг йилдан олдин пойтахт мақомини олган шаҳарлар эса бармоқ билан санарли. Улар энг олдин жаҳон тамаддуни бошланган Месопотамия (Фарбий Осиё), Миср, Марказий Осиё, Ҳиндистон, Хитойдагина вужудга келган. Жонажон Тошкентимиз ана шундай кўхна табаррук замин, “оқсоқол” пойтахтлардан ҳисобланади.

Тошкентнинг ҳақиқий ёши ва тарихига доир муҳим босқичларни аниқлаш борасида археолог олимларимиз узоқ йиллар мобайнида тадқиқот ишлари олиб бордилар. Янги қазилар ишлари жараёнида Тошкентда шаҳар тамаддуни 2200 йилдан олдин пайдо бўлганлигини ишончли тарзда кўрсатувчи фактлар топилди.

Тошкент шаҳрининг Чоштепа кўчасидаги Шоштепа шаҳристуни манзилгоҳидан топилган кўплаб ашёвий далиллар бу борада етарли маълумотлар беради. Манзилгоҳ аҳолиси Жўнариқ бўйида қўним топган. Ариқнинг сўл соҳилида жойлашган баландлиги 18–19 метрли тик тепа истеҳкомли илк қишлоқ харобаси бўлган. Унинг остки маданий қатламларидан ўтроқ аҳоли турар жойларининг қолдиқлари аниқланди. Эрамиздан аввалги II асрларда бу ерда атрофи қалин айланма девор билан ўралган доира шаклидаги қалъа-қўрғон қад кўтарган. Қўрғоннинг йўлаккли айланма ташқи девори, марказий биноси, равоқли пештоқларини кўздан кечирган одам унинг ўз замонасида анча пухта ўйланган режа асосида қурилган нодир меъморий обида эканлигига иқрор бўлади. Бу ердаги ашёвий топилмалар (уй-рўзғор буюмлари – хум, кўза, сопол қозон, тош ёрғучоқлар, пичоқлар) орасида олимлар иккита ноёб буюмга ҳам дуч келишган. Улардан бири фил суягидан ясалган қадаҳнинг бир бўлаги ва суякдан ишланган қаламдир (бу ашёлар 1982 йилда топилган). 15 сантиметр узунликдаги мазкур суяк қалам таниқли археолог Абдулаҳад Муҳаммаджоновнинг фикрига кўра, ўша даврдаёқ (милоддан аввалги II асрларда) Чочда хат-савод ва хаттотликка катта эътибор берилгани, шоштепаликлар илм-маърифатдан етарли даражада хабардор эканлигини кўрсатади. Ҳажми 5–3,5 сантиметрли суяк қадаҳ парчасида бошида катта кулоҳ, кенг пешонали, от юзли, қиррабурун, бодомқовоқ, серсоқол ва мўйловли ўрта ёшдаги кишининг сиймоси қабартма қилиб тасвирланган. Бу хилдаги қимматбаҳо идиш бадиий маданиятнинг юксаклигидан дарак беради. Шоштепаликлар ўша вақтлардаёқ ўзлари ясаган буюмлар, тайёрлаган маҳсулотлари билан карвон йўли орқали Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида савдо алоқалари қилиб турганлар.

Тошкентликларнинг қадимги аждоглари деҳқончилик, чорвачилик ҳўжалигини ривожлантириш учун қулай шароитлари бўлган жойларни ўзлаштириб, ўша жойларда янгидан қўним топганлар. Буни ҳозирги Тошкент темир йўл вокзали яқинида, Салор канали соҳилида жойлашган Мингўрик ёки Мингўриқтепа шаҳар харобасини текшириш натижалари кўрсатади. (Жойнинг номи XIX асрда бу ерда мавжуд бўлган катта ўрикзордан олинган.) Қадимги шаҳар ўрни тахминан 35 гектар жойни эгаллаган. Ҳозирги шаҳар қурилиши муносабати билан ёдгорликнинг маданий қатлами бузилиб кетиши натижасида унинг бир қисмигина сақланиб қолган. Қадимги шаҳар ўрнини қарийб 40 йилдан буён Тошкент археологик экспедицияси ҳар томонлама тадқиқ қилиб келмоқда. Археологик қазилар ишлари натижасида шаҳарнинг тарихий топографияси, истеҳкомларини қисман қайта тиклаш ва бизнинг давримиз чегарасидан туриб Тошкент тарихини аниқлаш имкони туғилди. Яқинда “ART FLEX” (“Нафис санъат”) нашриётида босмадан чиққан “Тошкент тарихи” (қадим даврлардан бугунги кунгача) китобида бу ҳақда муфассал баён қилинади. Китобда Шош-

тепа, Мингўрик шаҳар харобалари, Қанқа, Юнусобод ва Чилонзор Оқтепаларидаги қазилар ишлари акс этган расмлар, бу жойлардан олинган кўпдан-кўп ашёвий далилларнинг, шунингдек, Тошкентдаги тарихий мақбаралар, мадрасалар ва замонавий пойтахтимиздаги гўзал, маҳобатли биноларнинг суратлари ҳам берилган.

Муаллифлар (Д.Алимова, М.Филанович)нинг ёзишича, Мингўриқдаги шаҳар мустақкам қўрғон, баланд “қаср” ва қалъа девори билан ўралган ҳудуддан ташкил топган. Бу – Тошкентнинг қадимийлик рамзини кўрсатувчи ўзига хос ёдгорликдир. Шаҳар гўё қурилиш эстафетасини Шоштепадан қабул қилиб олгандай бўлди, у ерда топилган дастлабки шаҳарлашган манзилгоҳнинг давомчисига айланди.

Ўқувчига шуни эслатиш жоизки, Тошкентнинг қадимги номи “Чоч” бўлган. Бу ном илк бор эрамизнинг 262 йилида географик тушунча сифатида тилга олинган. Айтишларича, Чоч маҳаллий шевалардан бирида “тош” маъносини англатаркан. Қадимги сугд, форс, араб, хитой манбалари ва ҳужжатларида шундай дейилади. Туркий тилда “Чоч” (“чеч”) сўзи нафақат “қимматбаҳо тош”, балки аниқроқ қилиб айтилладиган бўлса “феруза” маъносини беради. Атаманинг ана шу лугавий маъносини ҳисобга олиб, Тошкентни “асл тош”, яъни “феруза шаҳар” деб аташ мумкин, дея хулосалашади китоб муаллифлари.

Шарқу Фарб давлат ва шаҳарларининг савдо йўллари кесишадиган нуқтада бунёд этилган бу шаҳар илк ўрта асрларда “Чоч”, “Шош”, Шошкент”, “Мадинат аш-Шош”, “Бинкат” ва “Таркан” номлари билан аталган. Шаҳар ҳозирги “Тошкент” номи билан даставвал XI асрнинг улуг мутафаккири Абу Райҳон Беруний ва Маҳмуд Кошгарий асарларида тилга олинган. У қайси ном билан аталмасин, ҳунармандчилик, савдо-сотик, маданият ҳар томонлама ривожланган маскан бўлиб қолаверди, марказ шаҳар сифатидаги нуфузи ортиб борди. Милоддан аввалги III асрларгача ҳукм сурган “Қанг” давлатининг пойтахти (Битянь), кейинроқ Чоч давлатининг марказий шаҳри, сомонийлар пойтахти (Бинкат) сифатида довруғ топди. 1867–1917 йилларда Туркистон генерал губернаторлигининг, сўнгра Туркистон Мухтор Республикасининг марказига ҳам айлантирилди.

Тошкентнинг теурийлар салтанати таркибидаги ҳаёти ҳам диққатга сазовор. Амир Темур 1361, 1363-64, 1365, 1370, 1375, 1389 ва 1390-91 йиллардаги шимолга юришлари вақтида Тошкентда бир неча марта бўлганлиги китобда кўрсатиб ўтилган. Тарихий манбаларни ўрганиш Тошкент Амир Темур салтанатининг шимолий пойтахти бўлган, деган хулосага олиб келади. Улуг соҳибқирон Тошкентга алоҳида меҳр билан қарайди. Уни ҳар томонлама мустақкамлашга катта эътибор беради. Унинг ҳукмронлиги даврида шаҳарсозлик, ҳунармандлик ривож топган, коммуникация шаҳобчалари кенгайтирилган. Амир Темурнинг фармонига биноан эски ариқлар таъмирланган, шаҳарнинг ҳимоя деворлари қайта тикланган. Тошкент соҳибқироннинг сафар пайтларида узоқ муддат тўхталадиган ишончли маскан ва ҳарбий тайёргарлик ишларини амалга ошириш учун муҳим манзилгоҳ бўлиб қолган.

Муаллифлар ёзишича, 1396 ва 1397 йилларда Амир Темур шайх Хўжа Аҳмад Яссавий шарафига мажмуа биноларини бунёд этишда шахсан қатнашиш учун Тошкент орқали Ясси (Туркистон)га борган. “Амир Темур 1404 йил охириги марта Тошкентда бўлди. Бундан олдин улкан салтанатининг шимоли-шарқий ўлкаларини ёш набираларига – Шоҳрухнинг ўғилларига бўлиб берди. Сирдарё бўйидаги шаҳарлар ва Мўғлистонда алоҳида вилоят ташкил этилди. Унинг маркази Тошкент шаҳри бўлиб, вилоятга тўққиз ёшли набираси Улуғбекни ҳоким этиб тайинлади”. Тошкент Улуғбекка бўйсунган пайтда у бу шаҳар орқали ўтиб, Дашти Қипчоқ кўчманчи қабилаларининг ҳужумига қарши бир неча ҳарбий юришлар қилди.

Узоқ ўтмишда Тошкент оғир ва нотинч даврларни бошидан кечирди. Искандар Мақдуний, Оқхунлар кўшинлари, Араб халифалиги суворийлари, Чингизхон ўрдаси Чочга ҳамшиша кўз олайтириб келганлар. Бунинг боиси истилочиларнинг ҳаммаси Чочга ҳарбий марказ деб қарашган, уни фатҳ этсалар ҳарбий соҳада, шунингдек, савдо-сотикни йўлга қўйишда устуникка эга бўлишларини яхши билишган.

Тошкентнинг яқин тарихида ҳам осойишталик онлари кам бўлган. Буни XVIII–XIX асрлардаги суронли ўзгаришлар, янги талотўплар ҳам тасдиқлайди. Китобда Тошкентнинг Россия империяси томонидан босиб олинишига оид аниқ маълумотлар келтирилади. Кучли душманга қарши Амирлашқар Мулла

Алимкул раҳнамолигида маҳаллий қўшинлар мардона курашади. Генерал М.Г.Черняев Тошкентни таслим бўлишга мажбур этиш учун Ниёзбек қалъаси олдидаги Бўзсув каналини тўсиб қўйиб, шаҳарни сувсиз қолдиради. Чиноз қишлоғи яқинида Сирдарёдан ўтадиган кўприкни эгаллаб, уни ҳам бузиб ташлайдилар. Шундан сўнг Тошкентнинг 42 кунлик узоқ қамали бошланади. Китобда асосли равишда таъкилланишича, чор Россияси босқинчилари томонидан “миллий бойликларнинг жадал ўзлаштирилиши омманинг қашшоқлашувига олиб келди. Ишлаб чиқаришнинг ҳамма тармоқларини қамраб олган капиталлаштириш кўлаб маҳаллий тadbиркорларни синдирди. Ҳунармандлар бор бисотидан маҳрум бўлдилар”. Уқув ва диний муассасалари чор маъмуриятининг алоҳида назорати остига олинган эди. Буларнинг ҳаммаси халқнинг газабини кўзгатади. Тошкент бундай мустамлакачилик сиёсатида қарши биринчилардан бўлиб бош кўтарди ва миллий озодлик ҳаракатининг таянч марказига айланди (1892 йилги “Вабо исёни”, 1916 йилги мардикорликка олишга қарши кўзғолон). Туркистон жадидлари большевиклар ҳокимиятининг амалда ижтимоий тенгликка зид бўлган халққа қарши фаолиятини қабул қилмадилар, Тошкент аҳолиси 1917 йил 13 декабрда “Туркистон ўлкасига мухторият берилсин!” шиори остида намоёнишга отлангани ҳам тарихдан маълум.

Кўҳна Шошнинг буюк алломаю уламолари Абу Бакр Қафқол Шоший, Шайх Хованди Тоҳур, Зайниддин бобо, Хўжа Аҳрор Валий ва бошқалар ўз даврида Тошкент номини оламга танитдилар.

1991 йилдан Ўзбекистон ва унинг пойтахти — Тошкент тарихида янги давр бошланди. Ўзбекистон сиёсий мустақиллигини эълон қилганидан сўнг оламшумул воқеалар майдонига айланган Тошкентнинг суверен давлат пойтахти сифатидаги образи янада ошди. Китобнинг “Янгиланган пойтахт” бўлимида ана шу ҳақда хикоя қилинади.

Мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ республика раҳбарияти Тошкентни қайта таъмирлаш, уни мамлакат пойтахтига муносиб қиёфага келтиришга гамхўрлик қилди. Аввало, пойтахтни бош майдонида кенг кўламли ишлар бошлаб юборилди. Унинг марказида жонажон юртимизнинг бўртма тасвири туширилган Ер шари кўринишидаги ҳайкал бунёд этилди. У дунёда Ўзбекистон деган янги давлат пайдо бўлганлигининг, ўзбек халқи озодликка эришганининг ёрқин ифодасидир. Шу ерда ҳайкал пойида “Бахтиёр она” ҳайкали ҳам ўрнатилди. У миллатнинг эркесварлик руҳи ва янада умидбахш келажагини ифода этади.

Ўзбекистон пойтахти — мамлакатдагина эмас, шу билан бирга бутун Ўрта Осиёда энг йирик маданий ва илмий марказдир. Мустақиллик даврида маданият, фан ва таълим соҳасида аввалги давр билан таққослаб бўлмайдиган даражада ютуқларга эришилгани борасида китобда кўп маълумотлар келтирилган.

2007 йилда Таълим, фан ва маданият бўйича халқаро ислом ташкилоти (IS-ESCO) Тошкентни ислом маданияти пойтахти деб эълон қилди. Бу бизда ислом маданияти ва маънавий қадриятларни тиклаш ҳамда сақлаш юзасидан амалга оширилаётган катта ишларнинг халқаро миқёсдаги яна бир эътирофи бўлди.

Шаҳар ўзининг 2200 йиллик тўйини суронли тарихи, бой ва бетакрор маданиятга эга бўлган жаҳоннинг энг гўзал шаҳарларидан бири сифатида кутиб олмақда. Ўзбек ва рус тилларида чоп этилган “Тошкент тарихи” китоби “Нафис санъат” нашриётининг юбилейга муносиб совғаси бўлди.

Соат МУСАЕВ

Ушбу мақола Ўзбекистон мустақил босма ОАВ ва ахборот агентликларини қўллаб-қувватлаш ва ривожлантириш жамият фонди томонидан ажратилган грант асосида тайёрланди.

Лойиҳа номи: «Буюк аجدодларимизнинг маънавий жасоратини улуғлаш, уларнинг ҳаёт ва ижод йўлини ибрат мактаби сифатида тарғиб этиш, ёшларимиз тафаккурини умумбашарий қадриятлар асосида камол топтириш, уларда мустақиллигимизга нисбатан ғурур ва садоқат туйғуларини шакллантириш».

Чингиз Айтматовнинг бадиий кашфиётлари

Асил Рашидов «Чингиз Айтматовнинг бадиий олами» Т., «Ўқитувчи». 2008.

Беш юз нусхада чоп этилган ушбу нашр халқимизнинг “чумчуқ сўйса ҳам қассоб сўйсин” ақида-сини ёдга солувчи, эгаси томонидан билиб ёзилган теран тадқиқотлиги билан мени ҳайратда қолдирди. Бу эътироф ўқувчи сифатида нафақат менда, балки китобга сўзбоши ёзган атоқли адиб Иброҳим Ғафуров, тақризчи Бахтиёр Назаровлар мақолаларида ҳам ўз инъикосини топган.

Асил Рашидовни ўзбек китобхони биринчи галда моҳир таржимон сифатида яхши танийди. Таржимон бўлганда ҳам туркий қавмлар даҳо адиби Чингиз Айтматов асарларининг заҳматкаш ағдармачиси сифатида қадрлашади. Худонинг тўғри қилгани – яқинда улуғ адибнинг инсониятга сўнги нидоси «Қулаётган тоғлар ёхуд мангу қайлик» романи таржимасини ўқиб, ижодкор бадиий заковатининг нақадар чексиз-чегарасизлигига имон келтириб юрган кезларда бу китобнинг кўлимга тушгани олтин узукка қўйилган ёкут кўздай бўлди.

Асил ака, Иброҳим Ғафуров таъкидлаганидек, “йирик ишларга туғилган” инсон даражасида бир умр заҳмат чекиб, меҳнат завқи билан илм қилган шахслигини замондошлар яхши билади. Илмий тадқиқотлари ҳам адабиётимизда инсон меҳнати, бунёдкорлиги, ижодкорлик машаққатлари ҳақида.

Олим ушбу китобда ёзувчи меҳнати, унинг ўзига хос хусусиятлари, бадиий олами, конкрет олганда жаҳоншумул адиб Чингиз Айтматов ижодий меҳнати самараси – асарлари яратилишининг тадрижий йўли ҳақида қизиқарли, ҳаммабоб ҳикоя

қилади. “Чингиз оға чамани” кириш мақоласи билан тадқиқотчи ўз ўқувчисини буюк санъаткор бадиий оламига етаклаб киради. “Жамила”нинг яратилиши борасида мазкур асарнинг илк таржимони катта ҳаяжон билан ёзади. Асар ҳақида юксак фикрларини баён қилган оламга машҳур адиблар Луи Арагон, Мухтор Авезов, Константин Симонов мулоҳазаларидан намуналар келтиради. “Жамила”ни ўқидим-у... “Ромео ва Жульетта” ҳам, “Паоло ва Франческо” ҳам, “Эрнани ва донья Соль” ҳам кўзимга илинмай қолди. Чунки мен жаҳонда энг гўзал севги қиссаси “Жамила”ни ўқиган эдим, – дея таърифлаганди Луи Арагон.

“Ч. Айтматовнинг қиссаси психологик таҳлилга бой, табиий, нафис ва соддадир, – деб ёзганди ёш адибнинг устози Мухтор Авезов шогирдига тилаган оқ йўл”ида, – у нозик илғаб олинган руҳий ҳолатларнинг ҳаққонийлиги билан дилбар, таъсирчандир...”

Айтматов бир замонлар адабиётга кириб келишида катта роль ўйнаган “Уч устоз” ҳақида илиқ гаплар айтганди. Булар Шарқнинг зарбардаст уч санъаткор адиби: тожик Садриддин Айний, ўзбек Муса Ойбек, қозоқ Мухтор Авезов мактаби эканлигини эътироф этганди. Устози Мухтор Авезов таърифини Чингиз Айтматов асарлари: ҳикоя, қисса, романларининг барчасига нисбатан баравар қўллаш мумкин.

Асил Рашидов Чингиз Айтматов асарларининг таржимони сифатида уларни сатрма-сатр, жумлама-жумла, сўзма-сўз билгани боис катта меҳр ва юксак маҳорат билан

таҳлил ва талқин қилади. Алоҳида олинган ҳар бир асар жозибасини чуқур очиб беради. Энг муҳими, бу тадқиқотлар олим ақли, адиб ҳиссиёти билан йўғрилгани сабаб худди бадиий асардек шавқ билан ўқилади.

Шуни таъкидлаш керакки, ҳар бир китобхон “Чингиз Айтматовнинг бадиий олами” тадқиқоти билан танишаркан, илк бор олим таҳлили ва адиб асари парчаларининг, улар нечоғли салмоқли бўлмасин, органик бирикиб кетганига гувоҳ бўлади. Гўёки эт билан тирноқ дейсиз. Асарни ўқимаган одам бўлса, унинг мазмуни, ғояси, қаҳрамонлари ҳаёти билан танишиб, ўқиб чиққандек бўлади. Ўқиган бўлса, санъаткор ҳар бир асари моҳиятини чуқур англаб, бадиий кашфиётлигини теран ҳис қилади.

Асил Рашидов Чингиз Айтматов ижодининг чинакам билимдони даражасида ҳикоя, қисса, романга баҳо берганда, худди муаллифнинг ўзи каби холис, тўғри йўлни танлайди. Айтматов ўқувчилари кўп йиллик китобхонлик тажрибасидан биламизки, машҳур адиб, ҳар гал у ёки бу асари матбуотда кенг муҳокама қилинганда ёзувчи ҳамкасблари, танқидчи олимлар, адабиётшунос мутахассислар фикр-мулоҳазаларига катта эътибор берган ҳолда, асосан жаҳоннинг турли минтақаларидан унга мактуб йўллаган ўқувчи-китобхонлари таассуротлари, фикр-мулоҳазаларига суянади. Таржимон-тадқиқотчи Асил Рашидов ҳам шу йўлдан боради. Биринчи галда жаҳоншумул ўқувчи фикридан келиб чиқиб, улар дил изхори – мактуби, хати, фикр-мулоҳазаси, тақризи асосида асарга баҳо беради, таҳлил қилади.

Нафсиламбрини айтганда, адиб-танқидчи, адабиётшунос ҳар қанча билимдон, етук мутахассис бўлмасин, ўз шахсий кузатиш ва хулосаларидан келиб чиқиб, муайян асарга ўзининг субъектив баҳосини беради, яъни маълум асар фабуласи, ғояси, қаҳрамонлари ҳаётини ўзича кўради, ҳис қилади. Илмий-назарий

баҳолайди, хулосалар чиқаради. Ўқувчилар, китобхонлар оммасининг эса Осиё, Африка, Европа, Америка қитъаларидаги вакилларининг терма фикр-мулоҳазалари жамланса, улкан денгиз каби онгу шуур йиғиндисидан холис, тўғри бадиий хулоса ҳосил бўлади.

Ёзувчи билан ўқувчи муайян асар воситасида мулоқотда бўлганда, адиб билан бирга, китобхон ҳам, ҳар бири ўзича мазкур асар қаҳрамонлари, мазмуни, ғоясига ҳамоҳанг ўз асарини ярата боради. Ўқиган бадиий маҳсулоти фабуласига янги қўшимчалар, вариант ва версиялар қўшади. Шу йўсин ҳар бир бадиий бақувват, жаҳоншумул асар ўз ўқувчиси ижодкорлиги, бунёдкорлиги, ёндош ривоятлар яратиши билан бадиий кашфиёт даражасига кўтарилади.

Асил Рашидовнинг Чингиз Айтматов асарлари таҳлиliga бағишланган тадқиқотини ҳозирда таомилдан чиқиб кетган юсак савиядаги бадиий иншолар дейиш мумкин. Мен шахсан, бу олиймақом адабий иншолардан таъсирланиб, ўша заҳотиёқ бошловчи адиб Айтматовни жаҳонга танитган “Жамила” қиссасини бир нафасда ўқиб чикдим. Бу гўзал муҳаббат дostonининг сеҳру синоатида осмонларга парвоз қилдим.

Адабиёт тарихи – халқ тарихи деймиз. Асил Рашидов талқинида буюк адиб Чингиз Айтматов асарлари билан танишаркансиз, Сиз эшитган, кўрган, гувоҳи бўлган яхшиёмон замонлар кўз ўнгингизда қайта жонланади. Ҳаёт ташвишлари ва қувончлари авлодлар тақдирида ишонарли намоён бўлади, инсониятнинг мангу қўшиғи – ошиқ ишқи, маъшуқа муҳаббати қулоқларингиз остида тинимсиз жаранглаб туради. Ўз замонида нафақат қирғиз, балки ўзбек халқининг ҳам суюкли адибига айланиб улгурган жаҳоншумул ёзувчимизнинг улкан адабий сиймоси даражасига кўтарилган ушбу китоб Айтматов ва ўзбек китобхони ўртасида бадиий нафосат кўприги бўлган ижодкор қаламига мансублиги билан қимматлидир.

Маҳмуд САТТОВОВ

Ог Мандино

Яхши яшаш сири

БИРИНЧИ ҚИСМ

ЎТМИШИМДАН САБОҚЛАР

Йўл танлай билиш! Йўл танлай билиш — ҳамма нарсанинг калити шудир. Сизда имконият бор. Сиз омадсизлик, жаҳолат, азоб-уқубатлар ва қашшоқлик ботқоғида, ўз турмушингиздан уялиб ва ўзингизга ачиниб яшашга мажбур эмассиз.

Яхши яшаш мумкин!

«Йўл танлай билиш» китобидан.

I

Дон Жуннинг Скотсдейлдаги сартарошхонасида фақат бир мижоз бор экан. Мен Донга бошқа ишлардан ниҳоят қутулганимни, турли жамият ва уюшмаларнинг қурултойларида қиладиган маърузаларим учун тўпланган материалларим асосида навбатдаги китобни ёзишга тайёргарлигим ҳақида гапирганимда унинг мижози эшитиб турган эди.

Ўзимнинг бутун ёзувчилик ва лекторлик фаолиятим мобайнида мен ўқувчи ва тингловчиларга, барча табиат қонунлари сингари муваффақиятга эришишнинг асл тамойиллари ҳам биз билан бирга минглаб йиллардан бери мавжуд эканлигини тинимсиз уқтириб келаман. Улар ҳеч қачон ўзгармаган. Бу боқий тамойиллар, сиз ўз ҳаётингиз

*Рус тилидан
Асрор МҰМИН,
Баҳодир КОМИЛ
таржимаси*

Ог МАНДИНО (1923-1996) – америкалик ёзувчи. Онаси вафот этгач, у 17 ёшида қоғоз фабрикасига ишга кирди, сўнгра ҳарбий учувчилик ўқув юртида таҳсил олди. Иккинчи жаҳон урушида қатнашди. Урушдан кейин “Бу ишни бугун бажар!” сўзларини ўзига шиор қилган Мандино даставвал нотик сифатида танилди. Айнан унинг нотиклик санъати туфайли минглаб тингловчилар ҳаётини қайтадан бошлашди, маънавиятини бойитиш мўъжизасини кашф этишди. Кенг омма билан мулоқот унинг вужудида болаликдаги ёзувчиликка бўлган қобилиятини уйғотди ва ижодга киришди. Ёзган асарлари мавзуси қизиқарли ва ўзига хос бўлгани учун китоблари қўлма-қўл ўқилди, дунё бўйлаб тарқалди. Унинг “Буюк савдогар”, “Яхши яшаш сири”, “Акабар “Умиднома”си”, “Дунёдаги буюк мўъжиза” каби 14 та китоби жаҳондаги 25 тилда 50 миллиондан ортиқ нусхада босилиб чиққан.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

184

гизни қандай яшашга уринишингиздан қатъи назар, доимо улар сиз учун (ёки сизга қарши) ишлайди.

Афсуски, биз бугун воқеа-ҳодисалар яшин тезлигида ривожландигандек бўлиб туюлаётган бир даврда яшаяпмиз. Биз мудом муаммоларимизнинг енгил ечими... оддий жавоблар... текин овқат... муваффақият сари осон йўл топишга уринамиз. Кундалик саъй-ҳаракатларимизни кўпинча қандайдир сеҳрли бир тарзда тилло сандиқларга айлантиришга қодир ҳикматли тошни топишга бўлган беҳуда уринишларга сарфлаганимиз учун доимо амал қилиб келган, амал қилувчи ва бундан кейин ҳам амал қиладиган азалий қонунларни англаб етишимизга халақит беради. Гарчи улар ҳамон шундоққина тумшуғимиз тагида турган бўлса-да, биз уларни кўрмаймиз ва шу боис улар «сир»га айланади. Нақадар ачинарли!

Мен янги китобимда бу қадимий тамойилларни ва китобхонларга дарҳол ўз турмушларини яхши томонга ўзгартиришларига ёрдам берадиган усул ва воситаларни тасаввур қилиб, сўнг тушунтириб бериш ниятида эканлигимга қарамай, қўлёзмани маъруза ва чиқишларим сингари «Муваффақиятнинг буюк сирлари» деб эмас, бошқа бир ном билан аташ керак, деган фикр менга ҳам ва «Бентам Букс» нашриётидаги ноширларимга ҳам тинчлик бермасди. Хўш, нима деб ном қўйиш мумкин? Бир неча ҳафта давомида биз тинимсиз фикр алмашдик, аммо ягона тўхтамага кела олмадик.

Кўпгина муаллифлар китобни сарлавҳасиз ёзишга қийналмайди. Улар иш тугагунига қадар ўзлари ёки ноширлар муқовани безаш учун маъқул бирор нима ўйлаб топишига умид қилиб боб кетидан бобни ёзиб ташлайверади. Аммо мен бундай қилолмайман. То китобга ном топмагунча, ишни бошлаш олмайман. Ном — бу мен учун бир байроқ; фақат ёзув машинкаси олдида ўтирганимда эмас, бўш вақтларимда ҳам мен ўз фикрларим ва ҳис-туйғуларимни шу байроқ атрофига тўплайман.

«Буюк савдогар» (1967) китобимдан бошлаб, мен ўн учта китобимнинг ҳар бирини аввал ном қўйиб, кейин ёзишга киришганман. Бу одат менга дунёнинг ўн саккиз тилида йигирма миллион нусхадан ортиқ китобни сотишга ёрдам бергани туфайли, уни ўзгартириш ниятим йўқ эди. Бунинг устига, ҳаётимда аввал ҳам бўлганидек, тақдир, қутилмаган тасодиф, омаднинг қулиши ёки Тангрининг аралашуви билан (қандай атасангиз — ихтиёрингиз) муаммо ҳал бўлди.

Сартарошхонадаги ўша мижоз сочини олдириб, хизмат ҳақини тўлагач, ийманибгина менинг олдимга келиб деди:

— Жаноб Мандино, менга сизнинг китобларингиз жуда ҳам ёқади. Қасбим — тиш дўхтири, уюшмамизнинг бошқа аъзолари учун ўз-ўзини баҳолаш курсини олиб бораман. Афсуски, қандайдир сабабларга кўра, тиш дўхтирлари орасида ўз жонига қасд қилиш даражаси мамлакат бўйича бошқа қасб эгаларига нисбатан анча баланд. Мен тингловчиларимга ўргатадиган яшаш тамойилларини мустаҳкамлашда сизнинг китобларингиздан фойдаланаман.

У бориб эшикни очгунга қадар мен гўлдираб, икки-уч оғиз миннатдорчилик сўзини айтдим. Кўчага чиқишдан олдин у тўхтаб, мен томон ўгирилди.

— Ёзган китобларингиздан менга «Йўл танлай билиш» кўпроқ ёқади, — деди.

Мен унга жилмайиб бош ирғадим.

— Ҳа, бу китоб устида анча-мунча тер тўкканман.

— Ўзим ҳам шундай бўлса керак деб ўйлагандим. Айтинг-чи, сиз оддий мухлиснингизнинг таклифини қабул қилишга тайёрмисиз?

— Бўлмаса-чи!

— «Йўл танлай билиш» китобида қаҳрамонингиз жўшқин ҳаётдан чекиниб, жуда яхши номдаги китоб ёзади. Бу китоб ўқувчилар орасида энг харидоргир асарга айланади. Мен худди шу номдаги китобни яратиш ҳақида жиддий ўйлаб кўришингизни истардим. Эҳтимол, сиз ундан ҳозиргина Донга гапирган янги китобингизда ҳам фойдаланарсиз. Сиз қаҳрамонингизнинг китобидан яхши турмуш кечириш қоидалари ва бу борадаги таклифларни олиб, уларни ўзингизнинг сўнгги йиллардаги бошқа маъруза ва асарларингизда баён этилган жуда кўп муваффақият тамойил ва сирлари билан бирлаштиришингиз мумкин. Агар шундай қилсангиз, шубҳасиз, жуда фойдали китоб ёзган бўласиз. Бу китоб миллионлаб кишиларга кундалик муваффақиятсизликлар гирдобидан чиқишга ёрдам беради. Фақат сиз уни содда ва аниқ қилиб, замонавий «ҳаёт китоби»га ўхшатиб ёзинг.

Шундай деб, у ғойиб бўлди, Аризона қуёшининг ёрқин нурлари ортида кўздан йўқолди. Мен бўлсам ўтирган еримдан юқорига бир фут¹, балки ундан ҳам баландроқ сакрадим. Дон ишини тамомлашини кутиб туролмадим ва бир нечта йўл ҳаракати қоидаларини бузиб, Скотсдейл йўли бўйлаб уйимга, «Бентам Букс»даги муҳарририм Мишель Рэпкинга сим қоқиш учун ошиқдим.

— Китобнинг навбатдаги номими?— деб сўради у сўрашиш ўрнига.

— Тўғри топдингиз, хоним. Энди мен иш бошлашга тайёрман.

— Айтақолсангиз-чи,— деди у сабрсизлик билан.

— Мен Ог Мандино тўқиган қаҳрамоннинг қаламига мансуб тўқима китобнинг тўқима номидан фойдаланмоқчиман...

— ...Зотан Ог Мандино чиндан ҳам мавжуд!— деб хитоб қилди Мишель.

Мен кўксимни тўлдириб нафас олдим.

— Китобимни «Яхши яшаш сири» деб номламоқчиман!

Мишель менга кечкурун қўнғироқ қилиб, «Бентам Букс» раҳбарияти таклифимни маъқуллаганини билдирди.

Сартарошхонада мен билан гаплашиб, сиз ҳозир ўқиётган китобнинг номини таклиф қилган киши... билмайман нима: тақдирми, омадми ё тасодифми?

Келинг, яхшиси кейинги қадамни ташлайлик. Ҳар йили тахминан эллик беш минг номда янги китоб чоп этилади. Бу китобларни сотиб олган дўконда ҳам минглаб номда қаттиқ ва юмшоқ муқовали китоблар мавжуд бўлса керак. Аммо сиз бу пайт ўқишингиз мумкин бўлган барча китоблардан айнан «Яхши яшаш сири»ни ўқияпсиз.

Нима бу — тақдирми, омадми ё тасодифми? Менимча, бирортаси ҳам эмас. Шунга ишончим комилки, умримиз мобайнида Тангри олдимизда жуда кўп имкониятлар очади, ўтиб бўлмайдигандек туюладиган тўсиқлар ўрнатади ёки даҳшатли фожиаларга рўпара қилади. Уларни қандай қабул қилишимиз ёки қабул қилмаслигимиз бизнинг келажагимизни белгилайди. Гўё биз илоҳий шатранж ўйини иштирокчисю довга қисматимиз тикилгандек.

Сиз билан бу китоб саҳифаларида учрашиб турганимиз тасодифмикан? Мен бунга ишонмайман. Атоқли инглиз шоири Сэмюэл Тейлор Колриж¹ айтганидек, «тасодиф — бу Тангрининг алоҳида ҳолатларда ўзлигини билдирмай кўрсатган марҳамати, холос.

Биз сиз билан қандайдир алоҳида бир сабабга кўра учрашдик. Келинг, бу учрашувдан имкон қадар кўпроқ фойда олайлик.

¹ Б и р ф у т — 0.3 метрга тенг бўлган ўлчов бирлиги.

II

Модомики, маълум вақтни сиз билан бирга ўтказишимиз лозим экан, буни менинг иш хонамдан — фарзандларим «дадамнинг сўз фабрикаси» деб атайдиган хонадан бошлашга таклиф қиламан. Мен одатдагидек, ўзимнинг ёзув столим ортида ўтираман, сиз эса ташриф пайти менинг рўпарамга— баланд суюнчиқли эски оромкурсига жойлашиб ўтиришингиз мумкин.

Асосан мен гапираман, сиз эса эшитасиз, хўпми?

Генри Дэвид Торонинг «Уолден» романидаги насиҳати эсингиздами? У, агар биз ҳавода қасрлар қурар — яъни хом-хаёл қилар эканмиз, ишимиз беҳуда эмас — демак, уларнинг жойи ўша ерда, деган эди. Кейин у бизга ҳар қандай қурилишни пойдевордан бошлашни таклиф қилди.

Мен бўлсам сиз фақат қаср қуришда эмас, уларга мустаҳкам пойдевор ўрнатишда ҳам фойдаланишингиз мумкин бўлган кучли воситалар ҳақида ҳикоя қилмоқчиман. Бундан сиз ўз орзуларингизни қандай рўёбга чиқаришни ўрганиб оласиз. Аммо... сиз ҳикоямни очиқ кўнгли ва диққат билан тинглаб, кейин ҳаракат қилишингиз лозим. Чунки амалга оширилмас экан, барча хайрли ниятлар, улкан режалар ва уларга эришиш «сирлари» ҳеч қандай қимматга эга бўлмайди. Инсон ўзининг кимлигини ниятлари билан эмас, ишлари билан исботлаши керак.

Бир неча йил олдин, китобларимдан бирининг реклама кампанияси муносабати билан мамлакат бўйлаб кезар эканман, Хьюстонда ўтказилган телевизион шоуда қатнашишимга тўғри келди. Мен саҳнадан ўрин олганимдан кейин, залда томошабинларнинг қарсақлари тиниши билан ток-шоу бошловчиси Стив Эдвардс қўлига сўнги китобимни олиб:

— Айтинг-чи, Оғ, янги китобингиз мен учун нима қилиб бера олади? — деб сўради.

Бу жуда ўринли савол эди. Аммо, шунга қарамай, унинг оҳангидаги дангаллик мени довдиратиб қўйди. Олдинги чиқишларимдан бирортасида ҳам менга бундай саволни беришмаган эди. Фикримни бир жойга тўплашга уриниб бир-икки сония тараддудландим ва ниҳоят:

— Кўп нарса қилиб беролмаса керак, Стив. Ахир, бу бор-йўғи қоғоз, елим ва босмахона бўёгининг тажассуми, холос. Агар сиз китобни бугун уйингизга олиб бориб, кечқурун бошидан охиригача ўқиб чиқсангиз ва эрталаб турмушингиз ажиб бир тарзда яхши томонга ўзгаришини кутиб уйғонсангиз, вақтингиз ва пулингизни беҳуда совурмаган бўласиз, — деб жавоб бердим.

Стив жилмайди ва худди бундан кейин нима бўлишини биладигандек алфозда ястаниб ўтирди. Мен унга ва томошабинларга ўқитиб-ўргатиш, асослаш ёки илҳом бериш учун ёзилган ҳар қандай яхши китобдан тўла даражада фойда олиш учун зарур бўлган учта шартни тушунтира бошладим.

Биринчидан, сиз ўз турмушингизда маълум даражада яхшилашни талаб қилувчи бир ёки бир нечта жабҳа — масалан, иш соҳаси, никоҳ,

¹ Колриж Сэмюэл Тейлор (1772-1834) — инглиз шоири, романтиклар ҳаракатининг асосчиларидан бири. “Кристател” ва “Кубла Хан” номли машҳур дostonлар муаллифи.

ҳаётий мақсадлар, моддий ҳолат, ўз-ўзини баҳолаш, болалар билан муносабатлар мавжудлигини тан олишингиз лозим. Бу қийин эмас. Биз илоҳий мукамалликка эга эмасмиз. Гарчи биз бошқа одамларни алдай олсак-да, ҳақиқатни ўзимиздан яширишга қодир эмасмиз. Ўз камчилигимизни биз жуда яхши биламиз.

Энди, ўз турмушингизнинг турли жабҳаларига фикран нисбат бериб, ўқиётган китобингиздан — муаллифи Пилми, Мальцми, Хиллми, Стоунми... ёки Мандиноми, қатъи назар — имкон қадар кўпроқ фойда олиш учун зарур бўлган ақлнинг очиқ ва идрок этишга қодир ҳолатини ҳосил қилишингиз лозим. Бунга қандай эришиш мумкин? Муаллиф кўп йиллик тадқиқотлари, шахсий тажрибаси ва қузатувлари натижасида тўплаган қимматли маълумотларни сиз билан ўртоқлашишга қодир бўлиши мумкинлиги билан келишингиз. Маслаҳатчингиз фойдасига бир неча миллион мамнун китобхонлар фикр билдириб турган вақтда табиийки, сизнинг эътирозли фикрингиз унинг обрўсига заррача путур етказмайди.

Яна битта шарт. Ҳаётингиз саҳифалари тобора тез варақланиб бораётганига қарамай, сиз бахт, омад, фаровонлик ва руҳий хотиржамлик излаган йўл ҳанузгача ҳеч нимага олиб келмаганини тишингизни гижирлатиб бўлса ҳам тан олинг. Агар сиз турмушингизнинг бу қисқача таърифига рози бўлсангиз, моҳият-эътибори билан яхши турмушга йўл очиши мумкин бўлган айрим қоида ва таклифларга ўзим ва суйган одамларим учун амал қиладиган бўлсам, нима йўқотаман, деб ўзингизга ўзингиз савол беринг.

Менга маълум мажбуриятлар керак бўлади. Мен сиз билан ўртоқлашмоқчи бўлган тамойиллар устида чиндан ҳам ишлайман, деб менга чин дилдан ваъда беришингиз лозим. Хўжақўрсинчиликсиз... ва ясама гурурсиз. Ҳеч ким муваффақиятга ёлғиз бир ўзи эриша олмайди. Буюк ишларни амалга ошириш ёки шахсий фожиадан ўнгланиш учун ҳаммага ёрдам керак бўлади. Бирон-бир инсон орол янглиғ яшай олмайди. Ўз муваффақиятларига ўзи замин яратган бирорта эркак ё аёл йўқ, шунинг учун ҳам сизга ёрдам беришимга ижозат этинг.

Балки сиз жуда ёшдирсиз, Лилиан Рот исмли ажойиб актрисани эслай олмасиз. Кўп йиллар муқаддам унинг шухрати ичкилик ботқоғига гарқ бўлган эди. Бироқ, орадан йиллар ўтиб Лилиан Ротнинг фожиали қисмати ва ичкиликка қарши мардонавор кураши «Эртага мен йиғлайман» деган яхши бир китобда, сўнг эса шу номли фильмда батафсил ҳикоя қилинди. Ўзининг кейинги кўпгина интервьюларида ҳам у муаммони ёлғиз ҳал қилишга узоқ вақт беҳуда урингани, ниҳоят, кунлардан бир куни ўзига: «Менга ёрдам керак», деб айтганидан кейингина бунга йўл очилганини қайта-қайта тан олди.

Ёрдам ҳаммамизга ҳам керак. Бу муносабат билан мен узоқ йиллар муқаддам дўстим ва устозим, Чикагодаги «Шолом» черковининг раввини Луис Бинсток гапириб берган ака-ука Альберт ва Альбрехт Дюрерларнинг бир қадар ривоятнамо, аммо ўта таъсирли саргузаштини кўпинча эсга оламан.

Ўн бешинчи асрнинг ўрталарида Нюрнберг яқинидаги кичкинагина қишлоқчада бир оила яшаган экан. Оилада ўн саккиз фарзанд бўлган экан. Ўн саккиз фарзанд! Бундай катта оилани боқиш учун касби заргар бўлган оила бошлиғи — ота кунига ўн саккиз соатлаб ишлар ва ҳар қандай пуллик ишларни олар экан. Оила оғир турмуш кечиришига қарамай, болалардан иккитасининг орзуси бор экан. Иккала бола ҳам расом бўлишни орзу қилар, аммо оталари ҳеч бўлмаса битта ўғилни Нюрнбергга, Академияга ўқишга юбориш учун ҳеч

качон пул тўплай олмаслигини яхши тушунар экан. Тунлардан бирида ака-ука тўшакда узоқ баҳслашиб, ниҳоят бир тўхтама келишибди. Улар қуръа ташлашга қарор қилишибди. Ютқизган қишлоқ яқинидаги конда ишлаб, инисининг Академияда ўқишига ёрдам беради. Голиб ўқишни тамомлаганидан кейин тўрт йил мобайнида ё чизган суратларини сотиб, ёки керак бўлса, конда ишлаб, нариги инисига ёрдам бериши керак бўлади.

Улар якшанба куни эрталаб, черков маросимидан кейин танга отиб қуръа ташлашибди. Альбрехт Дюрер ютиб чиқибди ва Нюрнбергга ўқишга жўнабди. Альберт эса конда тер тўкиб, тўрт йил мобайнида акасини моддий жиҳатдан таъминлаб турибди. Альбрехт ўз истеъдоди билан Академияда шуҳрат қозонибди, гравюралари, ёғоч ўймакорлиги ва рангасвирда ишлаган асарлари билан кўпгина устозларидан ҳам ўзибди. Академияни тамомлаганидан кейин Альбрехт чизган суратларини каттагина пулга сотадиган бўлибди.

Ёш мусаввир ўз қишлоғига қайтганидан кейин Дюрерлар оиласи Альбрехтнинг қайтиши шарафига ўтлоқда катта зиёфат берибди. Муסיқа ва ўйин-кулги билан ўтган тантанали зиёфатнинг охирида Альбрехт ўзининг тўрдаги ўрнидан турибди ва орзусига эришиши йўлида қурбон келтирган суюкли укасининг шарафига қадаҳ сўзи айтибди. Сўзининг охирида у:

— Альберт, укажон, энди навбат сенга. Нюрнбергга ўқишга энди сен борасан, мен бўлсам сен ҳақингда қайғураман, — дебди.

Ҳамма дастурхоннинг нариги адоғига — Альберт ўтирган томонга бош бурибди. Альбертнинг заъфарон юзини кўзёши ювиб тушаётганини кўришибди. У бошини солинтирганча пиқиллаб, тинимсиз бир сўзни такрорлар эмиш:

— Йўқ... йўқ... йўқ...

Ниҳоят, Альберт ўрнидан туриб, кўзёшини артибди. Узун қилиб ёзилган дастурхон ва унинг атрофидаги азиз чехраларга назар солибди ва қўлини олдинга чўзиб, синиқ овозда:

— Йўқ, ака, мен энди Нюрнбергга ўқишга бора олмайман. Мана... мана, қўлларим тўрт йил ичида не аҳволга тушганини бир кўринг! Ҳар бир бармоғим бир нечта жойидан синиб мажақланган. Артритдан шу қадар азоб чекамани, ўнг қўлимга мўйқалам олиш у ёқда турсин, сўзингизга жавоб бериш учун қадаҳ ҳам ушлай олмайман. Йўқ, ака, ўқиш... мен учун энди кеч, — дебди.

Шундан бери орадан тўрт юз элик йилдан кўпроқ вақт ўтди. Бугунги кунда Альбрехт Дюрернинг юзлаб дурдона асарлари — мойбўёқда, қаламда, акварел ва пистакўмирда чизган расмлари, ёғоч ва мисни ўйиб ишлаган асарлари дунёдаги барча буюк музейлардан ўрин олган. Аммо сиз, кўпчилик сингари, Альбрехт Дюрернинг фақат бир иши билан таниш бўлсангиз керак. Ким билсин, балки унинг репродукцияси сизнинг уйингиз ёки иш хонангизда осиглиқ ҳам турар.

Альбрехт Дюрер укаси Альберт келтирган буюк қурбонликни шарафлаб, унинг осмонга кўтарилган ногирон қўллари расмини чизди. Бу ажойиб асарни у оддийгина қилиб «қўллар» деб номлади. Аммо дунё аҳлини лол қолдирган бу муҳаббат тўхфасини одамлар қайта номлашди ва у «Илтижо» номи билан бугунги кунгача етиб келди.

Бу ғоят таъсирли асарнинг нусхасини келгуси сафар кўздан кечираётганингизда, унга диққат билан қаранг. Расм ҳеч ким — ҳа, ҳеч ким — муваффақиятга бир ўзи ёлғиз эриша олмаслигини сизга эслатсин (агар эслатишга муҳтож бўлсангиз).

Табиийки, сиз ҳам ҳеч қачон ҳамма ишни ёлғиз қилишга уринманг. Эътиқодингиз кучли ёки заиф эканлигидан қатъи назар, бошингизга огир кун тушганида қўлларингизни бошингиз узра кўтариб, кўкка караб: «Менга ёрдам керак», деб айтсангиз бас. Мен ўз ҳаётим давомида минг марталаб шундай қилганман. «Натижа-чи», дерсиз? Ёрдам сўралган чоғда, унинг нечоғли яқинлигини кўриб, ҳайрон бўлсангиз керак.

Ҳозирча суҳбат сиз билан мен ўртамизда кетаётир. Ишонинг, сиз ҳар доим ёрдам топа оласиз, аммо мулоқотимиз, афсуски, узоқ давом эта олмайди... шу боис, келинг, фойдали ишга кўл урайлик ва турмушингизни яхши томонга ўзгартиришга уриниб кўрайлик.

III

Қаршимдаги эски оромкурсидан жой олишингиздан аввал, мен асосий вақтимни ўтказувчи хона бўйлаб бирров сайр қилиб чиқсак. Каминанинг жамиятида ўзингизни енгил ва хотиржам ҳис қилишингизни истаганим учун, ўтмишимни ўзида жамлаган кўплаб китоб, фотосурат ва эсдалик совғалар билан тўлиб-тошган мўъжазгина хона бўйлаб сайр қилиб, бу ҳолатга киришингиз осон бўлади, деб ўйлайман. Бу буюмлар билан танишиб, уларнинг баъзиларини эса ушлаб кўриб, менга эски ва содиқ дўстингиздек қарай бошлайсиз, деб умид қиламан. Шунда менинг гоёларимни тушунишингиз ва қабул қилишингиз осон бўлади.

Оёқларингиз тагига диққат билан қаранг. Мана бу бир тахлам янги китобларни келгуси бир неча ой ичида ўқиб чиқиш ниятидаман. Уларнинг ёнида, гиламчада эса дўстларим ва нотаниш кишилардан олинган бир неча қўлёзма турибди. Улар менинг тақризимни кутишяпти. Мен уларнинг илтимосини сира рад эта олмайман, агар бир киришиб кетсам, бутун кунни қўлёзма ўқиш ва уларни мақтаб тақриزلар ёзиш билан ўтказишим мумкин.

Қўлёзмалар уюми устидаги узун-узун варақлардан иборат тахламни кўряпсизми? Бу эски дўстим — миллий футбол лигаси ҳаками Жим Таннейнинг «Холис фикр» деб номланган янги китобининг корректураси. Бу китоб ҳақида унинг ноширларига мен куни кеча тақриз ёзиб юбордим.

Бу хонага ҳатто энг яқин дўстларим ҳам камдан-кам қўйилади. Ҳа, сиз учун мен истисно қиламан. Бир неча йил муқаддам, уйимда ўтказилган меҳмондорчиликдан сўнг, Жим худди сиз ҳозир турган жойдан иш столим ва ёзув машинкамга ғалати тикилиб турганини эслайман.

— Нима гап, Жим?— деб сўрадим мен ҳайрон бўлиб.

Суперкубок учун ўтказилган бир эмас, уч ўйинга ҳакамлик қилган ва зиммасига улкан масъулият юкини олган инсон бош чайқади ва синиқ табассум қилди.

— Ҳаммаси жойида, Ог,— деб пичирлади у базўр.— Сен ўз китобларингизда ҳикоя қилган буюк кишилар илк дафъа жонланган бу ажойиб хона менга мислсиз куч-қувват бераётгандек туюляпти. Қачондир... қачондир мен ҳам ўз китобимни ёзаман!

Жим ўз орзусидан воз кечмади. Орадан маълум вақт ўтди ва у айтган «қачондир» келди: қаршимда корректураси. Бу янги китоб бестселлер бўлиши шубҳасиз.

Кўриб турганингиздек, уйимизнинг жануби-ғарбий бурчида жойлашган иш хонамнинг деворлари, деразалардаги пардалар, полга

тўшалган гилам ва мебелга қопланган жилдлар жигарранг, қўнғир-тоб ва қорамтир рангларида. Рафиқам Бетти уйимиздаги жиҳозлар учун маъқул рангни танлаётиб, бу хонанинг деворлари қандай рангда бўлиши аҳамиятсиз, биламанки, барибир ҳамма бўш жойларни ҳар турли майда-чуйдалар билан тўлдириб ташлайсан, деган эди. Тайинки, у ҳақ бўлиб чиқди.

Ошхона ва қазноқ яқинида жойлашган иш хонамнинг катталиги 12 x 19 фут. Хона менга ҳаддан ташқари тор бўлиб туюлганида, сеvimли ёзувчим Генри Торонинг Уолден кўли бўйидаги бутун уйи 10 x 15 фут бўлгани ва у ҳеч қачон бўш жойнинг йўклигидан шикоят қилмаганини ўзимга эслатаман.

Эшикнинг чап томонидаги деворни камина ҳаммага «кўз-кўз» қилиб кўрсатаман. Хонамга ҳатто фаррош хотин ҳам (унинг ўз илтимосига биноан) кирмаслиги туфайли, мен сиз ҳозир кўриб турган бир қадар серҳашам кўрғазмадан асло уялмайман. Очиғини айтсам, мен ундаги ҳар бир буюм билан фахрланаман. Мана, камина адабий ютуқларим учун 1983 йилда тақдирланган Наполеон Хилл номидаги олтин медал, унинг ёнида эса— бир йилдан кейин Нотиқлар шон-шуҳрат саройига ўн учинчи бўлиб қўйилишим муносабати билан тақдим этилган чиройли эсдалик ёрлиги. Пастроқда— қирқтача оилавий фотосуратлардан ясалган, биргаликдаги турмушимизнинг ажойиб мозаикасини ҳосил қилувчи каттагина коллаж. У «Чексиз муваффақият» журналинини бошқарган йилларим менинг Чикагодаги идорамда осиглиқ турган.

Улардан сал нарида осиглиқ турган Жимми Стюарт, Норман Винсент Пил, Майкл Жексон, Жой Бишоп, Фрэнк Клиффорд, Руди Уэлли, Арт Линклеттер, Чак Перси, Роберт Каммингс, полковник Гарленд Сандерс, Эд Салливан, Клемент Стоун ва Наполеон Хиллнинг дастхатлари қўйилган суратлардаги сиймоларни таниган чикарсиз. Ажойиб эсдалик, шундай эмасми?

Мана, 1919 йилги «Сатердей Ивнинг пост» муқоваси. Унда чавгонлари жойланган қопчиғини елкасига осганча, офисдан яширинча чиқиб келаётган гольф ўйинчиси тасвирланган. Уни катта ўғлим Дэн менга совға қилган. Унинг тагида — менинг «Америкада ким аслида ким» ва «Ким аслида ким» билдиргичларидаги иштирокимни, Ажойиб Кишилар Ташкилотига ва «Америка мероси» тадқиқот уюшмасининг Инсон Ресурслари кутубхонасига аъзолигимни, Нотиқлар миллий уюшмасининг олий мукофоти — «Баркамоллик» мукофоти билан тақдирланганимни тасдиқловчи гувоҳномалар жойланган рамкалар.

Аммо сиз деворда кўраётган мукофотлар ичида энг муҳими ва бебаҳоси кичик ўғлим Мэтт ўн беш йил муқаддам, иккинчи синфда ўқиётган пайти хат билан тақдим этган расм ҳисобланади. Саргимтир қалин қоғозга йирик босма ҳарфлар билан ёзилган «ДАДАЖОНИМ-ГА» деган ёзувнинг тагида бошига бейсбол қалпоғи, қўлига каттакон қўлқоп кийган, оёғи тагида бейсбол чиллаги турган одам акс эттирилган. У баланд шоҳсупада турибди. Шоҳсупада эса: «Жаноб Мандинога ўғлидан Энг Яхши Дада мукофоти», деган сўзларни ўқиш мумкин. Расмнинг чап ёнида осиглиқ турган хатда эса шу сўзлар ёзилган:

*Мэтт Мандинодан
дунёдаги энг яхши дадага*

У бу мукофотга акам мен билан ўйнашни истамаганида, мен билан қувлашмачоқ ўйнагани учун лойиқ топилди. У элликка тўлганига қара-

май, жуда яхши спортчи. Бир гал у мен билан ўтлоқда бейсбол ўйнаш учун 6 фут келадиган девордан ошиб ўтган. Кейин у менга томдан бейсбол тўпини ҳам олиб тушиб берган. Бир гал мен варрак учирмоқчи бўлиб, удалай олмаганимда, дадам ишдан келиб варракни шу қадар баланд учирдики, у телефон симларига илиниб қолди. Сиз нима деб ўйлайсиз билмадим-у, лекин мен дадамни дунёда ҳаммадан яхши деб ҳисоблайман.

Мэтт.

Хат билан расм ўртасида Мэттнинг ўқитувчиси тақдим этган «Альо давомати учун мукофот» деб ёзилган тасма осиглиқ. Мэтт уни уйга олиб келиб менга кўрсатганида, дунёда мендан мағрурроқ ота йўқ эди. Мен уни маҳкам бағримга босдим, кўзимда ҳатто севинч ёшлари ҳам пайдо бўлди. Бунни кўриб у ҳайратга тушди.

Бу пастаккина китоб жавонида, расм ва мукофотлар тагидаги фотосурат, слайд ва альбомлар жойланган қутиларда ўттиз йилдан ортиқ давр жамланган. Полда яна бир тахлам ётибди: булар — камина юқорида тилга олиб ўтилган уюшма ва жамиятлардан олган фахрий ёрлиқ ва ташаккурномалар. Кўриб турганингиздек, уларга деворда жой қолмаган, аммо мен нимагадир уларни бу ердан олиб қўйишга ўзимни мажбурлай олмайман.

Уч қаватдан иборат кейинги жавон Исо Масиҳ ҳаётига оид китоблар билан тўла. Бу— камина «Масиҳнинг ваколоти» китобим учун тадқиқот ўтказган ўн йил ичида ўқиган жами китобларнинг озгина қисми, холос. «Масиҳнинг ваколоти»— менинг энг қийин ёзилган китобим. Бу китоб ҳақида: «Насронийликнинг моҳиятига янгича ва ўзига хос тарзда ёндашилган сўнгги даврдаги энг яхши китоблардан бири», деган мақтов сўзларини айтгани учун «Юнайтед Пресс Интернешнл»дан тоабат миннатдорман.

Бурчакдаги бу иккита китоб жавонида, бошқа нарсалар билан бирга, бир пайтлар китобларимнинг қўлёзмалари ҳам сақланган, аммо кейинчалик бориб ақлим кирди ва ҳозир уларни сейфда сақлайман. Жанубий деворнинг дераза тоқчасига тиралган узун пастак столда айни дамда гаражга олиб тушиб ташлашимни кутиб газета ва журналлардан қирқиб олинган мен ҳақимдаги мақолалар жойланган картон қути турибди. Мен баъзан ёқиб томоша қилишни ёқтирадиган чироқли глобус, дўстларим мўйқаламига мансуб табиат манзараси ифодаланган иккита расм, Уолтер Кронкайт қайта ишлаган «Олтмишинчи йиллар — уларни ҳозир ҳам тинглашим мумкин» номли очилмаган узоқ айланувчи альбом, Метт билан иккимиз голф майдонида тушган бир нечта сурат, укам Сильвионинг «Менинг энг яхши катта зобитим Огга» деган дастхати қўйилган ҳарбий кийимдаги рангли сурати, катта Библия ва ҳамкасбларим тақриз учун юборган бир неч-та кассета ҳам шу ерда.

Худди шу деворда дераза яқинида мен 1943 йилги Германия кампанияси бошланишидан олдин ўзимнинг ўттиздан ортиқ жанговар учишни амалга оширган Б-24 бомбардимончи самолётим командаси билан бирга тушган сурат осиглиқ. Унинг ёнида — менга катта лейтенант унвони берилгани ҳақида шаҳодатнома; Дюрернинг «Илтижо» асари репродукцияси; Гвадалахара маъмурияти ва савдо жамияти Ог Мандино номига ёзиб тақдим этган сиртини озроқ гард қоплаган каттакон кумуш қўйма; биринчи қаҳрамоним Чарлз Линдберг ўзининг «Сент-Луис руҳи» самолёти олдида тушган, унинг дастхати қўйилган фотосурат; «Дунёдаги энг буюк савдогар» китобимда ишлатган «Савдогар дуоси» қадимги пергаменти солинган рамка.

Ҳозирча компьютерим йўқ. Ўн учта китобимнинг ҳаммасини стол яқинидаги йиғма токчада турган 1965 йилги IBM ёзув машинкасида ёзганман. Тўғри, «Буюк савдогар» нинг биринчи қўлёзмаси ишлатилган «Селектрик»ка пул тўплагунимизга қадар жажжи «Оливетти» машинкасида ёзилган.

Иш столимда Ралф Пеллет Колман мўйқаламига мансуб «Исо» асарининг рамкага солинмаган нусхаси турибди. Уни менга ўн беш йил муқаддам Скотсдейлдаги хотира госпиталининг руҳонийси совга қилган. Эътибор беринг-а, расмда Исо қовуштирилган қўлларини столга қўйиб ўтирибди, худди У— мажлис қатнашчиларини тартибга чақираётган раисдек. Мен кўпинча тунда, кечқурун соат ўндан эрталабга қадар ижод қиламан. Кўп йиддики, ишни тугатгач, ҳамиша чироқни ўчиришдан аввал Исонинг чеҳрасига юз тираб: «Хайрли тун, Устоз», деб пичирлайман.

Иш столим тиралган деворга Мэтт билан Дэннинг ўсмирлик давридаги сурати, Дэн ўзининг гўзал хотини ва бир-биридан ширин болалари— менинг жону дилим— Даниэлла ва Райан билан тушган сурат, каттакон рангли бир песолик Мексика қоғоз пули (ҳозир у 12500 доллар туради), Мэтт бизга Аризона штати дорилфунунида ўқиган даврда ёзиб юборган мактуб ва мен бир куни эрталаб, янги китоб устида самарасиз ўтказилган бир неча кундан сўнг, ўзимнинг ёзув машинкам устидан топган Беттининг хати скотч билан ёпиштириб қўйилган. Сиз бу хатни бемалол ўқиб чиқишингиз мумкин, Бетти бунга қарши эмас.

18.01.80

Салом!

Мен сени яхши кўраман!

Тушқунликка берилма. Кечаги кун У сендан бошқа нарсани кутаётганига бир ишора, холос.

Ўзингни қўлга ол, фикрингни жамлашга урин. У қўлингга аниқ йўналиш кўрсатилган харитани тутқзади. Сен Унинг ягона муаммоси эмассан.

Эътиқод қил... ва У тез орада сенга қайтади. У бизга аввал ҳеч қачон панд бермаган, бу сафар ҳам панд бермайди.

Бугун сен учун омадли кун бўлишини тилайман.

Сенинг Беттинг.

Бундай таянчинг бўлса, муваффақиятсизликка учрашинг қийин, шундай эмасми?

Биламан, столимнинг чап бурчагидаги устига «келган хатлар» деб ёзилган қути ҳозир ҳам ранг-баранг номаларга лиқ тўла. Худонинг берган куни шу. Камина ҳар ҳафта китобхонлардан ўрта ҳисобда юздан ортиқ мактуб оламан. Уларнинг ҳар бирига, ҳатто тўрт қатор миннатдорчилик сўзларидан иборат хатларга ҳам жавобни ўзим ёзаман. Модомики, киши хат ёзиб юборган экан, у расмий бланкада ва муаллифнинг котибидан эмас, унинг ўзидан жавоб олишга лойиқ. Мен хатларни ўқиб жуда маза қиламан. Тўғри, баъзан ажойиб инсонлар китобларимдан бири ҳаётларига кириб, уни яхши томонга ўзгартиришга ёрдам бергунига қадар нечоғли тубан кетганларини ўқиб ларзага тушаман. Мен бу бебаҳо хатларнинг ҳар бирини кўз қорачигимдай асраб келаман. Улар гараждаги картон қутиларга тахлаб қўйилган. Нақ эскифурушнинг ўзиман, шундай эмасми?

Шунингдек, столда яқинда Нью-Йорк, Сиэтл, Бостон, Мехико, Торонто ва Далласда сўзлашим лозим бўлган бир қанча маърузалар учун зарур маълумотлар жамланган архив папкалари турибди. Мен бир ойда иккита маъруза ўқиш билан кифояланиб, ҳар икки йилда ноширларимга бир янги китоб тақдим этишга ҳаракат қиламан. Қолган вақтни эса мен том маънода атиргул ҳидлаб ўтказаман... улар орқа ҳовлида, ҳали кўрсатаман. Бу гуллар у ерда сон-саноқсиз.

Столда яна падари бузрукворим ва волидамнинг никоҳ сурати, Бетти ясаган, кўкрагига «Жўжалар» деб ёзилган (Мэтт ўйнаган Кичик лиганинг етакчи жамоаси шундай аталарди) бейсбол формаси кийган болакай тасвирланган баландлиги бир футча келадиган сопол ҳайкалча, бу йилнинг аксар қисми ва келгуси йилнинг бошида ўтказиш мўлжалланган учрашув ва ўқилажак маърузалар ҳақида белгилар қўйилган тақвим, чизиқли қоғозли бир нечта блокнот, «БУНИ БУГУН БА-ЖАР!» деган рўйхат, сон-саноқсиз билдиргич варақчалар, ўзи жавоб қайтарадиган «Кобра» телефони, Дэннинг ёшлар фугбол жамоасига мураббийлик қилган даврдаги сурати, Мэтт ўз жамоаси билан 1987 йилги Кичик лига биринчилиги олдидан тушган сурат турибди.

Ёзув машинкаси ёнига кичкина магнитофон ва бир тахлам оқ қоғоз қўйилган. Битта китобни ёзиш учун мен тўрт мингдан ортиқ варақнинг бошига етаман, ахлат челақни кўп марталаб тўлдираман. Қўл етадиган жойда «Вебстернинг янги коллегиял луғати» ва «Роженнинг идеографик луғати» турибди. Мен ғарбий деворга орқа ўгириб ўтириб ёзаман. Бу томондаги ягона дераза тагига яна бир китоб жавони қўйилган, унда мен кўп фойдаланадиган билдиргич китоблар туради. Бу ерда Чикаго дорилфунунининг «Услуг бўйича қўлланма» сени, Адлер ва Ван Дореннинг «Ғарб тафаккурининг буюк дурдоналари» ни, «Янги фикрлар луғати» ни, Уайтнинг «Услуг унсурлари» ни ва «Тарих кундаликлари» китобини кўриш мумкин. Полда бир қанча телефон билдиргичлари ва менинг иккита жомадоним ётибди. Уларнинг кўпчилиги мен билан фақат янги китоб устида ишлаётган пайтим саёҳат қилади.

Чап томонимдаги бурчакда турган эски стулни кўп йилдирки севимли бассет-хаундим Слипперс эгаллаб келади. Унга мен «Дунёдаги энг буюк савдогар, II қисм. Воқеанинг якуни» китобимни бағишлаганман. У бизни қарийб икки йил муқаддам тарк этганига қарамай, уни жуда қўмсайман. Ҳа, унинг руҳи аввалгидек, стул ўриндиғида ўтиргандек туюлади.

Беш қатор қилиб тахланган китоблар сўнгги, шимолий деворни тўлиқ қоплаган. Бу ерда диндан тортиб психологиягача, инвестициялардан тортиб, руҳий саломатликкача бўлган ранг-баранг мавзудаги китоблар жамланган. Узун китоб жавонининг усти йиллар давомида мен учун қадрли бўлган буюмлар «омбори» га айланган. Мен уларнинг баъзиларини санаб ўтаман. Мана, мен 1965 йилда муҳаррирлик қилган «Чексиз муваффақият» журналининг биринчи сони. Унинг ёнида — бир маҳбус менга совға қилган кичкинагина расм, унда «Дунёдаги энг буюк мўъжиза» китобимнинг қаҳрамони — эскифуруш Саймон Поттер акс этирилган. Мана, Дэн болалик пайтида кийган бир жуфт жажжи ковуш, унинг ёнида эса — Мэтт тўрт ёшлигида таққан кичкина чарм камар. Мана бу суратда мен Алабама штатининг Фэйрхоуп шаҳридаги ўқувчиларимга дастхат ёзиб беряпман. Унинг ёнида — каминанинг эски паспорти; АҚШ ҳарбий-ҳаво кучлари бомбардимончи самолётининг эски парраклари; Мэттнинг тушган биринчи тиши (тиш париси уни чорак долларлик тангага алиш-

тириб олган); мен маъруза билан қатнашган сон-саноксиз конференциялардан олиб келган номим кўрсатилган нишон ва таклифномалар; ўсмирлар лигаси бейсболининг қирқиб олинган дастаги; камина бир неча йил аввал маъруза қилган Гватемала-Ситидаги ажойиб боғнинг рангли сурати; мухлисам— ёшгина хоним юборган жуда таъсирли нома (кейинчалик у оққон касаллигидан вафот этди); Клемент Сотуннинг саксон ёшлик юбилейига таклифнома; камина Манилага китобхонлар билан учрашувга келганимда чиройли ёш ҳамшира Мария Бернардо мени кучиб тушган сурат; бир нечта мўъжаз Инжиллар; «Дунёдаги энг буюк мўъжиза» китобимдан таъсирланган китобхонлардан келишда давом этаётган пластик ёронгуллар; Мичигандан олиб келинган «МУВАФФАҚИЯТ» деб ёзилган рақамли нишона; ўғилларимдан олинган табрикномалар; Айова штатининг Кларинд шаҳрида ҳар йили ўтказиладиган Гленн Миллер¹ номидаги ўнинчи фестиваль шарафига чиқарилган нишон; Огайо штатидаги Лима шаҳри мэрининг 1981 йил 27 июлни Ог Мандино куни деб эълон қилиш тўғрисидаги фармойиши; эски стереоскоп; менинг дастлабки ўн бир китобим ёзилган IBM ёзув машинкасининг иккита тасмали эски ғалтаги; Муқаддас Ердан юборилган гербарийли альбом; янги оилавий фотосуратлар. Жавон устидаги бутун деворни шифтгача номим кўрсатилган нишон, мукофот ва фахрий ёрликлар эгаллаган. Улар орасида ҳаётни сугурта қилишни кафолатловчи (э Худо, ўзинг қўлла!) 1954 йилги миллий сифат мукофоти ҳам бор.

Қаршингиздаги мўъжазгина столда китоблар уюми; камина сўнгги йилларда тасвирга туширган ва эндиликда видео шаклига солиш учун секин-аста таҳрир қилаётган видеокассета ва плёнкали ғалтакларни кўришингиз мумкин. Асосий муаммом шуки, мен эски ғалтаклардаги ортиқча плёнкаларни ташлаб юборишга ўзимни мажбурлай олмайман, чунки уларда ташлашга кўз қиймайдиган қадрли хотиралар жамланган. Натижада, биз каттагина оилавий видеотекамизга эгамиз. Бу ғалтаклар столнинг ранг-баранг квадратли шахмат тахтаси кўринишидаги сиртига тахлаб қўйилган. Бу столни Мэтт мактабни тамомлаганидан кейин ўзи ясаган, шунинг учун ҳам у янада обрўлироқ жойга қўйилишга лойиқ.

Чап томонингизда, эшик ёнида яна бир нечта эсдалик нишонлар ва камина 1976 йили эллик икки ёшимда «енгилроқ ҳаёт кечирिश» учун нафақага чиқиш ниятимни билдирган «Чексиз муваффақият» журнаliga ёзилган хайрлашув мақоласининг рамқага солинган нусхаси осиглиқ турибди. Ахир, бу кулгили эмасми? Ўшандан бери мен ўн тўрт мамлакатда тўрт юздан ортиқ маъруза ўқидим ва саккизта китоб ёздим.

Шундоққина эшик олдида осиглиқ турган рамқага солинган суратни кўряпсизми? У деворда... ва менинг қалбимда алоҳида ўрин эгаллайди. Бир неча йил муқаддам менга бир мактуб келди. Унда гам куйдирган бир шўрлик она ёшгина ўғли мия раку билан хасталангани, ўлимига санокли ойлари қолгани, мен Бадди Кэй билан ёзган «У Акабар «Умидномаси» китобини ўқиб, онасидан унинг биттадан нусхасини ўн иккита энг яқин дўстига, «уни абадий ёдда тутишлари учун» сотиб олишни сўрагани ҳақида ёзарди. Хат: «Агар сизга китобларни юборсам, уларга шўрлик Дугнинг дўстлари учун дастхат ёзиб беролмайсизми? Шунда у ўзини бахтли ҳис қилган бўларди», деган илтимос билан тугарди.

¹ Миллер Гленн (1904-1944) — инглиз бастакори, жаз оркестрининг раҳбари, иккинчи жаҳон уруши даврида АҚШ ҳарбий ҳаво кучлари оркестрини бошқарган. Англиядан Францияга самолётда учган ва бедарак йўқолган.

Мен хатга дарҳол жавоб ёзиб юбордим: фақат болаларнинг номларини билсам бас, қолгани менга тан. Шундай мард йигитча учун арзимас совға.

«Акабар «Умидномаси» китобида, агар уни ўқиган бўлсангиз, узун, қоронғи қиш ойларида ишлаб, каттакон варрак ясаган лапландиялик ногирон ўсмир ҳақида ҳикоя қилинади. Кейин у юлдузни тутиб олиб, қишлоғини ёритиш учун ерга яқинроқ тушириш мақсадида варракни осмонга учиради. У ниятига етади... Акабар исмли юлдуз ўсмир билан гаплашиб, баҳорда, уфқда кўёш яна пайдо бўлганидан сўнг осмонга, ўз маконига қайтгунга қадар унга кўп нарсаларни ўргатади.

Дуг— Тангри унинг руҳини пок этган бўлсин— қандайдир бир мўъжиза билан яна икки йил яшади. Бироқ кейин Дугнинг онасидан унинг ўлими ҳақида хабар олдим. Хат билан бирга ғариб қабр тоши туширилган сурат ҳам келди. Қабр тоши олдида... қора сим ўрамини кўряпсиэми, унда эса — юлдузни кучаётган қизил варрак!

Мен жуда бахтли одамман. Ёзув машинкаси олдида ўтириб, Дуг сингари инсонлар билан мулоқотда бўлишнинг ўзи шундай бир мўъжизаки, бу ҳақда узоқ ўйлагудек бўлсам, шу ёшимда ҳам дилимни ваҳима чулғайди.

Ниҳоят, девордаги чироқ тугмаси тагида Беттининг эски совғаси осиглиқ турибди. Матода акс этирилган плакатдаги: «Худойим, менга сабр-тоқат бергин... шу заҳотиёқ!», деган шиор менга ҳозиргача ёқади.

Хўш, энди ўзингизни худди уйингиздагидек ҳис қилаётгандирсиз?

Яхши. Энди ўтириб туфлингизни ечинг-да, оромкурсига бемалол ястанинг. Ижозат берсангиз, сизга ёрдам қўлини чўзсам...

IV

Мен учун шу манзарани тасаввур қилишга уриниб кўринг.

Булутли, нам ва рутубатли тонг. Кливленднинг энг қашшоқ ва хавфли мавзеларидан бири. Ҳарорат нол атрофида, эрталаб қор тушиб, сўнг қор аралаш ёмғирга айланди. Қовоқхона, дўкон ва қаҳвахоналар қатор чўзилиб кетган ифлос, ҳавоси бузуқ кўчаларда одам қораси кўринмайди. Рождество байрамига бор-йўғи тўрт ҳафта қолганига бу ерда заррача ишора йўқ.

Туйқус бир ҳаракатда ҳаёт нишонасини пайқагандек бўламиз. Озгин танасини намгарчилик ва совуқдан деярли асрамайдиган йиртиқ юпун кўйлак кийган бир дайди паноҳ илинжида ломбарднинг дарз кетган деразасига пешана тираб турибди. Унинг тўзгиган, кир сочлари елкасига тушган, кўзлари эрталаб ичилган арзон шаробдан қизариб кетган, қорни очликдан қулдирайди.

Соқолли юзини деразага тираб, у ломбарднинг ичини кўздан кечиряпти. Нимадир унинг эътиборини тортди. Тўппонча... «29 доллар» деб ёзилган сариқ қоғоз парчаси осилган кичкина тўппонча.

Дайди инграб, совқотган ўнг қўлини қасмоқ боғлаган шимининг чўнтагига суқади ва учта гижим ўн долларлик чиқаради: бор пули — шу.

— Мана, ҳамма муаммоларимнинг ечими!— деб хитоб қилади у ҳирқироқ овозда. — Бу пулга мана шу тўппончани уч-тўртта ўқи билан сотиб оламан-да, ўзимнинг ўша исқирт бошпанамга олиб бораман. Сўнг тўппончани ўқлаб, чаккамга тирайман-да... тепкини босаман! Мана бу омадсиз нусхани ойнада кўриш бошқа ҳеч қачон, ҳа, ҳеч қачон насиб этмайди!

Бу одам чиндан ҳам омадсиз. Атиги бир неча йил ичида у ҳаётига мазмун бахш этган ҳамма нарсалардан: севимли хотини, ажойиб қизи, шинам уйи ва яхши ишидан жудо бўлган, ғурур, эътиқод ва ўз ку-

чига ишонч ҳақида гапирмасак ҳам бўлади. Кўпчилик сингари, у ҳам ўйин қоидаларини ўрганмай туриб, ўз ҳаётини довга қўйган. Энди бунинг жазосини тортяпти. Бу рутубатли тонгда у ёмғир остида туриб, ўз ҳаётидан воз кечишга тайёр.

Ўзини келажакдан деярли маҳрум этган бундай ачинишга лойиқ кишилар бугунги кунда бисёр.

Афсуски, бундай сценарий бизнинг ажойиб мамлакатимизда ҳар кун юз марталаб такрорланади, одамлар бир пайтлар кўп нарса ваъда қилган эртанги кунга бўлган умиднинг қолган-қутганини ҳам йўқотадилар. Яна минглаб одамлар ўз жонларига қасд қилмасаларда, барибир таслим бўладилар. Улар ўз келажакларига қўл силтаб, орзу-умидларини ўтмишга гарқ қиладилар, яшашдан тўхтаб, шунчаки кун кечира бошлайдилар. Торонинг таъбири билан айтганда, «тушкунликка тўла осойишта ҳаёт» кечирадилар. Гарчи уларни одатда етмишдан ошганда дафн этсалар-да, элликка, қирққа, ўттизга ва ҳатто йигирма беш ёшга тўлмасдан ўликка айланадилар.

Хайриятки, Кливлендда ёмғирда дийдираган ўша омадсиз бечора тўппонча сотиб олмади. У кўп йиллар муқаддам, ўша рутубатли тонгда ўз ҳаёти билан хайрлашмади.

Агар у шундай қилганида, мен ҳозир сиз билан ўз хотираларимни ўртоқлашаётган... ёки сизга орзуларингизни рўёбга чиқаришда ёрдам бераётган бўлмасдим.

V

Фожиалар, моддий беқарорликлар, севгидан, ишдан айрилиш, ажралиш, истиқболсизлик, маълумотнинг етишмаслиги, норасолик ҳисси, спиртли ичимликлар ва гиёҳванд моддалар — булар шафқатсиз қисматнинг сизни бир кун, бир ҳафта, бир ой ёки бир йилга яралашга қодир ўқларидан айримлари, холос.

Бироқ, сиз ўзингизни бир йилда қуёш нури, музқаймоқ, кулги ва мусиқага тўла уч юзу олтмиш беш кун ҳеч қачон бўлмагани ва бўлмаслигига ишонтира олсангиз, ҳар қандай бахтсизликни барта раф этиб, турмушингизни яхши томонга ўзгартиришга қодирсиз. Президент Кеннеди айтганидек, «Ҳаёт марҳаматсиз, у ҳеч қачон марҳаматли бўлмаган ва бўлмайди ҳам». Ҳатто инсоният тарихидаги энг омадли, донгдор ва буюк одамлар ҳам ўз ҳаётларида умидсизлик ва тушкунлик лаҳзаларини бошдан кечирган пайтлар бўлган.

Хўш, нега мен ўша тўппончани сотиб олиб, ўз жонимга қасд қилмадим? Балки менга қатъият етишмагандир. Ҳатто оддий суиқасд ҳам мардликни талаб қилади, мен эсам ўша пайт шу қадар тубанлик ва руҳий тушкунликда эдимки, ўзимни ҳатто азоб-уқубатларимга хотима ясашга ҳам мажбурлай олмадим.

Матбуот, радио ёки телевидениедаги ҳар қандай мусохабаларда менга бир хил саволлар беришлари табиий бўлса керак — ҳатто, ордан шунча йил ўтиб, мен буни кутаман ҳам. Қандай қилиб ўз турмушингизни бу қадар кескин ўзгартиришга муваффақ бўлгансиз? Қандай қилиб ўн йил ичида тубанликдан умуммиллий журналнинг раҳбари даражасига кўтарилишга эришгансиз? Сиз, ўрта маълумотли омадсиз бир одам, шунча бестселлер яратиш учун зарур тажриба ва билимни қаердан олгансиз? Сиз кашф этган муваффақият сирларининг (улар буни ҳануз «сир» деб аташади) қайсилари тушкунлик ва умидсизликка тушган одамларга яхши турмуш бошлашларига ёрдам бера олади?

Келинг, биргаликда ўтмишга қайтсак...

Онам оқ-сарикдан келган матонатли ирланд аёли, отам эса — италиялик меҳнаткаш муҳожир бўлиб, унинг боғбонлик маҳорати турғунлик йиллари оиламизни очликдан қутқарди. Қашшоқлигимизга қарамай, онам менинг келажакда ёзувчи бўлишимга қаттиқ ишонар, бунга мени ҳам ҳали мактабга бормасимдан анча олдин ишонтиришга эришган эди. «Унақа-бунақа ёзувчи эмас, буюк ёзувчи бўласан!», дерди у нуқул.

Ойимнинг бу ишончи менга ҳам ўтди. «Буюк ёзувчилик» қисма-тимдан тўлиқ рози эдим, шу боис, ойимни хурсанд қилиш учун, бошланғич синфлардаёқ, бошқалар имло қоидаларини ўрганган бир пайтда, мен қисқа ҳикоялар ёзиб, катталарга мўлжалланган китобларни ўқий бошладим. Орзу қилишдан бир дақиқа бўлсин тўхтамадим. Массачусетс штатининг Натик шаҳридаги ўрта мактабни битираётганимда камина мактаб газетаси муҳаррири эдим. Ойим иккимиз бир неча ой давомида ҳар хил коллежларнинг каталогларини ўрганиб чиқиб, ниҳоят, Миссури дорилфунуни қошидаги журналистика мактаби менга кўпроқ тўғри келади, деган хулосага келдик ва режаларимизни амалга оширишга киришдик. Шаҳримиздага ягона кинотеатрда ўтказилган мактабни битириш маросимида ота-онам мен бу тантананага бағишлаб ёзган ва ўқиб берган «Миннатдорлик сўзи»ни кўзда ёш билан тингладилар.

1940 йилнинг июнь ойидаги бу тантанадан икки ой ўтиб, онам кичкинагина ошхонамизда менга овқат тайёрлаётган пайт туйқус юраги тўхтаб, кўз ўнгимда жон берди. Бу орзунинг ниҳояси эди. Коллежга ўқишга кириш ўрнига мен шошилиш равишда ҳарбий-ҳаво кучларига хизматга ёзилиб, бомбардимончилар курсини тамомладим ва 1944 — 1945 йилларда Жимми Стюартнинг эскадрильяси билан бирга ўттиз марта жанговар учишга чиқдим.

1945 йили урушдан қайтиб келдим ва ўрта маълумотли бомбардимончининг иш топиши осон эмаслигини кўп ўтмай тушуниб етдим. Бошда бу мени унча ташвишлантирмади, чунки камина ҳали америкаликлар овоз бериш ҳуқуқига эга бўладиган ёшга етмай туриб ҳарбий унвон ва бир нечта жанговар мукофотни қўлга киритган эдим. Албатта бирор нарса ўйлаб топишимга шубҳа қилмасдим.

Жанговар учишлар оралиғида Лондонда ўтказилган улфатчиликларга ойлик маошимнинг каттагина қисми сарфланганига қарамай, хизматдан бўшаб, Нью-Йоркка қайтиб келганимда ва ўзимга ишонч билан Таймс-сквер яқинидаги уйдан бир хонани ижарага олганимда, қўлимда тўққиз юз доллардан ортиқ пул қолган эди. Кейин мен ишлатилган жажжи «Смит-Корона» ёзув машинкаси ва ёзув анжомларини сотиб олдим. Онамнинг орзусини рўёбга чиқаришга ҳали кеч эмас эди. Мен барибир ёзувчи бўламан... буюк ёзувчи!

Аммо мени олдинда муваффақиятсизлик кутарди. Сувараклар ин куриб ташлаган ошхонани ижодхонага айлантириб, кейинги олти ой ичида элликка яқин журналнинг таҳририятига бош урдим, аммо уларнинг бирортаси ҳам таклифларимга қизиқиш билдирмади. Мен уларга мақолалар, кичкина ҳикоялар, шеърлар, ҳатто қизиқарли кроссвордлар ташлаб келар, бироқ почтачи менга ноширлардан сира чек келтирмас эди. Ниҳоят, пулимни еб тугатганимдан кейин мен яна орзумдан воз кечдим ва Бостонга қайтиб келиб, ҳарбий-ҳаво кучларининг фахрий хизматчиларига қирқ икки ҳафта мобайнида ҳафтасига йигирма доллар тўлайдиган фахрийлар жамиятига ариза бердим. Ниҳоят, ўндан ортиқ оғир ва натижасиз музокаралардан сўнг мени йирик давлат идорасига суғурта агенти вазифасига синов муддати

билан ишга олишти. «Синов» тўрт кун давом этди, холос. Кейин мени денгиз бўйидаги Уинтроп шаҳарчасига дебет агенти қилиб ишга жўнатишти. Бугунда эскирган бу касб эгаларининг вазифаси уйма-уй юриб, мижозлардан суғурта мукофотларини йиғишдан иборат эди. Орадан бир неча ой ўтиб мен уйландим. Хотиним билан иккита оилага мўлжалланган уйга кўчиб келдик. Мен билан яқин одамларим учун даҳшатли кечган умримнинг ўн йили шундай бошланди.

Кўп ўтмай мен тирикчилик ташвишидан ортмай қолдим. Суғурта полисини сотиш учун ҳар қандай пайт исталган ёққа боришга тайёр эдим. Аммо улар жуда суғустотиларди. Тангри менга ажойиб қиз берди ва унинг фаровонлиги учун чандон тиришиб ишлай бошладим. Лекин наф бўлмади. Менга қўшилиб хотиним ҳам ишлай бошлаганига қарамай, биз ой сайин қарз ботқоғига чуқурроқ ботиб борардик.

Бир куни кечқурун мен бой мижоз билан суғурта битими тузолмай, бунинг аламини босиш учун йўл-йўлакай қовоқхонага кирдим. Демак, Худо менга шуни раво кўрган... шундай эмасми? Кун оғир кечган, устига нақд битим бой берилган, бунинг эвазига менга тўланиши мумкин бўлган олтмиш доллар қўлдан чиққан эди. «Ишдан кейинги» бир стакан тез орада иккитага... тўрттага... олтига ортди... Мулоҳазасизлигим ва энгилтаклигим туфайли мен бир неча ой ичида энг азиз одамларимнинг муҳаббатидан айрилдим, уларнинг ердаги ҳаётини чинакам дўзахга айлантirdим.

Оқибат, мен ўзимнинг бу аҳмоқлигимдан қаттиқ панд едим. Яқшанба куни Нью-Гемпшир штатидаги Бреттон-Вудс шаҳрида ўтказилган суғурта агентлари йиғинидан қайтиб келиб, мен ошхонадаги столда қолдирилган икки энли хатни топдим. Хотиним қизимни олиб кетиб қолган эди. Эр бўлиб эр, ота бўлиб отага ўхшамаган мендек бир кимса билан азоб-уқубат чекиб яшаш уларнинг сабр косасини тўлдириб юборганди. Орадан икки йил ўтгач, хотиним мен билан ажрашгани, қизимга ҳомийлик қилиш ҳуқуқи ҳам унга ўтганини эшитдим.

Улар кетганидан кейин ҳолим не кечишини билиш қийин эмас эди. Дунёдаги ягона суюкли одамларимдан айрилгач, мен ичкиликка муккамдан берилдим. Бу жараён то меҳнат қобилиятимни йўқотганимга қадар юксалиб борди. Даромад манбаидан жудо бўлгач, мен уйдан ҳам ҳайдалдим. Бир куни эрталаб бор буд-шудимни эски қизил «фалкон»-имнинг юкхонасига солиб, бошим оққан томонга қараб йўл олдим. Қадрдон жойлар билан видолашув даҳшатини мен ўшанда туйдим.

Шундан сўнг мен бир неча ой мамлакат бўйлаб дайдиб юрдим, қорин тўйғазиш ва арзон ичкилик учун дуч келган ҳар қандай ишга қўл урдим. Техасда машинада бензин ташидим, Оклахомада қурувчилик қилдим, Лонг-Бичда кегелбанда кегли¹ тахладим... ўттиз беш ёшимда!

Сўнг тақдир мени Кливлендга ташлади: бир неча тунни масталаст ўтказдим ва ёмғир аралаш қор ёққан ўша рутубатли тонгда ломбард деразаси ортидан тўппончага кўзим тушти. Ўшанда нима бўлди — билмайман. Фаришталарнинг овозию арфада чалинган мусиқани эшитмадим, паноҳ топганимдак дарак берувчи ёрқин нурни ҳам кўрганим йўқ. Ўгирилиб, кўча бўйлаб ёмғир остида узоқ дайдиганим ва ниҳоят, иссиқ ва қуруқжой... жамоат кутубхонасига кириб қолганимни эслайман, холос.

Онам мени барча саволларга жавобни китоблардан излашга ўргатган эди. Шунинг учун мен яна кўп вақтимни шу осойишта масканда, китоблар билан ўтказа бошладим. Мен жавоб излардим. Қарда

¹ К е г л и — боулингга ўхшаган болалар ўйинидаги чиллақлар.

адашдим? Турмушимни ўзгартира оламанми, умуман, бу мумкинми? Ўттиз беш яшар пиёниста ва омадсиз одам учун кеч эмасмикан? Мен яхшироқ яшаш мумкинлигини билардим. Аммо бу жаннатга қандай йўл топиш мумкин?

Мен ўзимнинг эски машинада шарққа қараб йўл олдим ва кейинги бир неча ой мобайнида дуч келган иш билан тирикчилик қилиб, асосий вақтимни маҳаллий кутубхоналарда, ўқиб, ўрганиб ва фикр юритиб ўтказишга ҳаракат қилдим. Арасту, Афлотун, Қарлайл, Норман Пил, Эмерсон, Франклин, Карнеги ва бошқа кўплаб донишмандлар ҳамроҳим ва устозимга айланди. Ичкиликдан секин-аста қайтиб, кунига фақат бир-икки банка пиво ичадиган бўлдим. Менда умид пайдо бўлди, ўзим ҳақимда фикрим секин-аста яхшилана бошлади, ваҳоланки, ҳанузгача доимий иш топганим йўқ эди. Кейин, ажойиб тонглардан бирида, Нью-Гемпшир штатининг Конкорд шаҳридаги жамоат кутубхонасида турмушимни батамом ўзгартириб юборган китобни топдим.

Клемент Стоун билан Наполеон Хиллнинг «Ижобий фикрлаш тарзи орқали муваффақиятга эришиш» китоби муқоваларида ўқиганингиздан бир ой кейин турмушингизда ажойиб ўзгаришлар рўй бериши ваъда қилинувчи аксар қўлланмалардан мутлақо фарқ қиларди. Стоун билан Хилл китобхонага етказмоқчи бўлган фикр аниқ ва лўнда эди: сиз Тангри ва одамлар ўрнатган қонунлар доирасида истаган ишингизни қилишингиз мумкин, агар талаб қилинган баҳони тўлашга тайёр бўлсангиз. Яъни орзуларингиз учун ҳақ тўласангиз. Стоун билан Хиллнинг китоби бошқа китоблардан асосан шу билан фарқ қиларди. У текин пишлоқ ваъда қилмасди. Мен китобни бир ўтиришда ўқиб тугатдим ва ҳар бир боб охиридаги «амал қилиш керак бўлган фикрлар» ёд бўлиб кетмагунича қайта-қайта ўқийвердим.

Кейин Тангрининг навбатдаги инъомига навбат келди. Стоун билан Хиллнинг буюк китобини ўрганиш ва ўзлаштириш жараёнида мен ажойиб бир аёл билан танишиб, уни севиб қолдим. У менга шу қадар илҳом бердики, ниҳоят, бутун иродамни бир ерга жамлаб, Бостонга келдим ва Клемент Стоуннинг сугурта компаниясига комивояжёр қилиб ишга олишларини сўраб мурожаат қилдим. Не ажабки, улардан розилик олдим. Улар ўттиз беш яшар омадсиз одамни синаб кўришга қарор қилишди. Шундан кейин кўп ўтмай мен Беттига уйландим. Шундан бери биз биргамиз... ва ҳанузгача бир-биримизни севамиз.

Бу сафар, маълум тажриба ва ишлашга катта иштиёққа эга бўлганим туфайли, омадли тижоратчига айландим ва ҳафта сайин кўп пул ишлаб топа бошладим. Бир йилдан сўнг мени Шимолий Мэн ҳудудидаги савдо-сотик бўйича менежер қилиб тайинлашди. Бу ерда мен қишлоқдан шаҳарга омад излаб келган қашшоқ ва иззатталаб кишилардан гуруҳ тўплаб, иш бошладим. Бизнинг олди-сотди фаолиятимиз тез орада бош компаниянинг эътиборини тортди. Кўп йиллик муваффақиятсизликлардан кейин мен ниҳоят ҳаётда йўлимни топиб, фаровонлик ва шон-шўхратга эришган эдим. Аммо онам иккимизнинг эски орзумиз вақти-вақти билан менга ўзи ҳақида эслатиб турарди. Ёзувчи бўлиш... буюк ёзувчи бўлиш!

Ниҳоят, мен ички овозимга қулоқ солиб, бир ҳафтага меҳнат таътилига чиқдим ва ёзув машинкаси сотиб олиб, савдо-сотик бўйича қўлланма ёзишга киришдим. Унда Клемент Стоуннинг муваффақият тамойилларидан фойдаланиб, қишлоқ аҳолиси билан сугурта битимларини қандай тузиш кераклиги ҳақида гап борарди. Ўз асаримни

кўп марталаб қайта ёзиб, сўнг машинкада қўлимдан келганча оққа кўчирдим ва жигарранг папкага жойлаб, кимдир қачондир уни ўқиб, Шимолий Мэнда қандай буюк истездод эгаси хор бўлаётганини англаб етар, деган умидда почта орқали Чикагога, жаноб Стоуннинг марказий офисига юбордим. Кимдир ўқиб чиқди... ва бир неча ойдан сўнг мен билан Бетти яқинда дунёга келган тўнғичимиз Дэнни олиб Чикагога кўчиб келдик. Бу ерда менга реклама ва маркетинг бўлимида иш беришди — рағбатлантирувчи дастур ва бюллетенлар учун материаллар тузишга киришдим. Мен ниҳояг: ёза бошладим!

1954 йили Наполеон Хилл билан Клемент Стоун «Чексиз муваффақият» деган журнал очишди. Гарчи журнал бир неча минг обуначига эга бўлса-да, дастлабки ўн йил мобайнида у асосан Клемент Стоун суғурта корпорациясининг ички наشري сифатида фаолият кўрсатди. Унда ҳар ой кўплаб мақолалар, савдо-сотик маълумотлари ва Стоуннинг ўзи ёзиб берувчи таҳририят сўзи чоп этиларди. Маркетинг соҳасида икки йилга яқин ишлаганимдан сўнг, «Чексиз муваффақият» муҳаррири қариллик нафақасига чиқиш ниятида эканлигини эшитдим. Мен унинг ўрнига ишга ўтказишларини сўраб мурожаат қилдим. Ваҳоланки, ўша пайт журнал корректурасини ҳожатхона қоғози ўрамидан ажрата олмас эдим. Аммо билим ва тажрибасизлик ўрнини ишлашга иштиёқ ва ҳаётга ижобий муносабат тўлдирарди. Узаро суҳбат пайтида мен жаноб Стоунни бу ишни эплай олишимга ишонтиришга муваффақ бўлдим. Ог Мандино — масъул муҳаррир. Ҳа!

Мен ютишим қийин бўлган луқмани тишлаб олганимни жуда тез тушундим. Ўша пайт журналнинг штатлар рўйхати икки ходимдан: ярим кун ишлайдиган котиба ва безакчи-рассомдан иборат эди. Мен яна узоқ, машаққатли ишга киришдим ва жажжи журналимизни ойдан-ойга майда бўлақлардан туза бошладим. Аммо иш шунга арзир эди. Ўн йилдан сўнг штатимизда элик нафар доимий ишлайдиган ходим бор эди. Ойлик тираж эса 2000 нусхадан 155000 нусхага етди. Каттагина ўсиш, шундай эмасми?

Яшаш учун курашнинг дастлабки йилида навбатдаги сонлардан бирини тайёрлаш пайти битта мақола етмай қолиб, архивимизда ҳам менга маъқул ҳеч нарса топилмади. Ҳозир, ўтмишга назар ташлаб, ўшанда Тангри шатранж донасини суриб қўйиб, Унинг юришига (бундай юришлар ҳаётимда жуда кўп бўлган) қандай жавоб қайтаришимни кутганини кўраман. Ўша пайт мен асосан журнални тузиш бўйича техник ишлар билан банд бўлиб, ёзишга вақтим йўқ эди. Бироқ, бизга мақола кераклиги, у эртага тахт бўлиши зарурлиги, акс ҳолда журнални босишга беришга улгуролмаслигимизни ҳам яхши тушунардим. Мен уйга келиб, тун бўйи мақола ёздим. Унга қаҳрамон қилиб буюк гольф ўйинчиси Бен Хоганни олдим. Хоган автомобиль ҳалокатида шу қадар қаттиқ жароҳат олгандики, шифокорлар унинг қачондир оёққа туриши мумкинлигига ҳам шубҳа қилишган эди. Аммо Хоган фақат оёққа туриб қолмай, гольф ҳам ўйнай бошлади ва яна умуммиллий мусобақада голиб чиқди. Ажойиб инсон! Мен мақолани журналда чиқардим. Шундан кейин тақдир, тасодиф, омад (ёки Тангри?) яна турмушимни ўзгартириб юборди.

Тиши оғриб қолган нью-йорклик бир ношир ўзининг тиш дўхтири хузурига ташриф буюради. Қабулхонада ўтириб, у столдан каминанинг Хоган ҳақидаги мақоласи босилган «Чексиз муваффақият»нинг янги сонини кўлига олади. Мақолани ўқиб чиқади ва Жанубий Парк-авенюдаги офисига қайтгач, менга хат ёзиб юборади. Унда менинг, шубҳасиз, адабий истездодга эгалгим, агар қачондир китоб ёзмоқчи бўлсам, унинг наشريёти билан боғланишим мумкинлигини уқтиради.

Орадан бир ярим йил ўтиб, «Фредерик Фелл Паблшинг» нашриёти «Буюк савдогар» номли кичкинагина китобни босмадан чиқарди. Ҳозир, орадан йигирма бир йил ўтиб, бу китоб мутлақ бестселлерга айланди: ўн саккиз тилда ўн миллиондан ортиқ нусхада чоп этилди!

Китоб чоп этилганидан тўрт йил ўтиб, унинг қаттиқ муқовадаги нашри 350000 нусхадан ошиб кетди ва «Бен-там Букс» нашриёти китобни юпқа муқовада нашр этиш ҳуқуқини сотиб олиш масаласини кўриб чиқишга қарор қилди. «Фредерик Фелл Паблшинг» 1973 йилда нашр этиш ҳуқуқини бериш учун ақл бовар қилмайдиган пул миқдорини сўради: 350000 доллар. Бироқ, бу нархга рози бўлишдан олдин, нашриёт раҳбарияти муаллиф билан учрашиб, унинг ўзини ҳам китоб қатори реклама қилиш мумкинлигига ишонч ҳосил қилмоқчи бўлди. Кўп ўтмай мен ҳаяжондан тўлқинланиб, Нью-Йоркка учадиган самолёт бортига кўтарилардим. Яқинда иккинчи ўғлимиз — Мэттью туғилган бўлиб, мен «Бентам Букс» нашриётининг Бешинчи авенюдаги улкан конференц-залига лифтда кўтарилаётган пайт оиламизнинг келажаги қил устида турарди. Ниҳоят, мени нуфузли одамлар тўла хос хонага таклиф қилишганида тиззаларим ва овозим ҳаяжондан қалтирар эди. Урушда жанговар учишларга чиққанимда ҳам бундан енгилроқ бўлганди.

Мен бир ярим соат давомида нашриёт масъул ходимларининг турли мавзудаги саволларига жавоб бердим. Улар маълумотим ҳақида ёки унинг йўқлигидан тортиб, келгусидаги режаларимгача суриштиришди. Мен барча саволларга тутилмай жавоб қайтардим. Ниҳоят, ўша пайт «Бентам Букс» нашриётининг директорлар кенгаши раиси бўлиб ишлаган ва ҳозиргача мен билан қалин дўст бўлиб қолган Оскар Дайстил ҳайбатли стол бошидаги ўрнидан туриб, олдимга келди ва жилмайиб менга қўлини чўзди:

— Табриклайман, Ог. Биз ҳозиргина сизнинг китобингизни сотиб олдик.

Ҳеч қандай овозга қўйиш, мунозара ва чапаквозликсиз. Иш ҳал бўлган эди.

Мен барча расмият ва табриклар тугашини кутиб туролмадим ва тезроқ «Хилтон» меҳмонхонасидаги ўз хонамга қайтиб, Беттига сим қоқиш ва унга қувончли хабарни айтишга ошиқдим. Ниҳоят, Бешинчи авенюга чиққач, оёғимни қўлимга олиб югура кетдим. Элик ярд йўл босмасимдан кўкда момақалдиروқ гулдираб, чақин чақнади ва қаттиқ сел қуя бошлади. Эгнимда ёмғирпўшим ҳам йўқ эди, шунинг учун мен дуч келган биринчи очиқ эшикка ўзимни урдим... ва кичкина, шинам черковга кириб қолдим. Ичкарида мендан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Фақат ёмғир овози эшитилар, олисдан бўғиқ гум-бурлаш товуши қулоққа чалинади.

Ҳануз менга бу худди кун кеча бўлгандек туюлади. Бу қадрли лаҳзалар ҳамон кўз ўнгимда. Черковга оҳиста кирганим ва тиз чўкиб йиғлаб юборганим. Кейин қўлимни мушт қилиб тугганим ва бошимни кўтариб, ҳайқирганим:

— Онажон, ҳозир қаерда бўлманг, билишингизни иштаман... биз ниятимизга етдик!

VI

Мана, энди сиз мен ҳақимда камина сиз тўғрингизда билганимдан ҳам кўпроқ нарсаларни биласиз.

Бошқа томондан, балки мен сиз тўғрингизда ўйлаганингиздан ҳам кўпроқ нарсаларни биларман.

Йигирманчи асрнинг сўнгги чорагидаги «замонавий» турмуш тарзининг даҳшатли оқибатларидан бири шундаки, биз тобора бир-биримизга ўхшаб бормоқдамиз. Биз бир хил телевизион томошалар ва сериаллар кўряпмиз, бир хил газета ва журналларни ўқияпмиз, бир хил либосларни кийяпмиз ва озиқ-овқат дўконларидан бир хил ярим фабрикатларни сотиб оляпмиз. Биз соатга караб яшаяпмиз ва ўляпмиз, бир-биримизни ўхшаш автомобилларда қувиб ўтяпмиз, оқшомни иш столи атрофида эмас, кеглибанда ўтказишни афзал кўряпмиз, яқинларимизга етарли вақт ажратмаяпмиз, денгиз ва океанларимиз ифлосланиб, секин-аста ўлиб бораётганини бир чекада туриб ожиз кузатяпмиз, шаҳар ёки қишлоғимизга тушиши мумкин бўлган водород бомбаси ҳақида ўйламасликка уринапмиз.

Биз ҳаммамиз секин-аста битта ноғорачининг ноғорасига ўйнай бошлаяпмиз, олдинга ёки орқага бошқалар билан бир хил тезликда шошиляпмиз, буйруқ билан жилмаядиган, Набискодаги озиқ-овқат фабрикасида ишлаб чиқариладиган қовурилган картошкали халтачалардан сира фарқ қилмайдиган мавжудотларга айланиб бораётирмиз.

Бундай оммавий ўхшашлик ялпи автоматлаштириш ва компьютерлаштириш даври бўсағасида нимага олиб келяпти? Ўзимиз яратаётган машиналарга ўхшаб қолмаяпмизми? Мана бу аянчли статистикага қаранг: бизнинг ажойиб мамлакатимизда ҳар йили уч юз мингдан ортиқ киши ўз жонига қасд қилишга уринар экан!

Мана, яна иккита мисол: ҳар ой мамлакат бўйича валиум дориси сотиб олишга беш миллиондан ортиқ рецепт ёзиб берилар ва ҳар куни тўрт юз мингдан ортиқ руҳий хасталик ҳолатлари рўйхатга олинар экан!

Биз жазавага тушиб ва тушқунликка берилиб, қалбимизни шипшийдон қияпмиз ҳамда соғлиғимизнинг бошига етмоқдамиз. Героин, кокаин, «крэк» ва шу каби афюнларга берилган гиёҳвандлар сони шу қадар тез ўсиб бормоқдаки, уларнинг аниқ статистикасини юритиш имкони ҳам бўлмаётир. Бу даҳшатли юқумли касаллик тусини олиб бораётир. Шу билан бирга, биз ҳозир аҳоли жон бошига тарихимизнинг бошқа босқичларидагидан кўпроқ миқдорда спиртли ичимликлар истеъмол қилмоқдамиз.

Ҳолбуки, яхшироқ яшаш мумкин.

Етмишинчи йилларнинг бошида, камина дастлабки уч китобимнинг шуҳрати соясида маърузачи касбини эгаллай бошлаганимда, менинг келгуси ижодимга кучли таъсир кўрсатган бир воқеа рўй берди.

«Амуэй» жамияти хушчақчақ ва серғайрат вакилларининг давомли гулдурос қарсақлари остида саҳнадан тушиб, фойеда китобларимга дастхат ёзиб бера бошладим. Пичадан кейин, навбат анча камайгач, мен дастхат ёзиб бераётган столга ёшгина бир жувон яқинлашиб, олдимга китобларимдан бирини оҳиста қўйди.

Дастхат ёзаётганимда у энгашиб, худди биров эшитиб қолишини истамагандек, паст овозда деди:

— Жаноб Мандино, менга бугунги маърузангиз жуда ҳам ёқди, аммо... аммо...

Мен зўрма-зўраки илжайдим.

— Нима «аммо»?

— Сиз муваффақиятга эришиш ҳақида жуда кўп гапирдингиз ва бир қанча жиддий сабабларни келтирдингиз. Лекин сизда ҳаммаси жуда осон бўляпти, — деди у. — Эҳтимол, бунинг сабаби сиз ҳеч қачон муваффақиятсизлик ва турмуш қийинчиликларига тўқнаш келмаганингиздадир. Шунинг учун ҳам сиз пастдан ўзига йўл очиб кўтарилиш нақадар қийин эканлигини тушунмасиз.

Учрашувдан кейин мен қаттиқ чарчаганимга қарамай, тун бўйи мижжа қоқмадим ва ҳатто ечинмадим. Меҳмонхонадаги хонамда у ёқдан-бу ёққа тўхтовсиз юриб, аҳмоқлигим учун ўзимни койидим. Тингловчи ва ўқувчиларим ўтмишим ҳақида ҳеч қандай тасаввурга эга эмасди, чунки мен реклама материалларида ҳам, китобларимнинг муқоваларидаги аннотацияларда ҳам «аввалги турмушим»нинг кўримсиз тафсилотларини кўрсатишдан ҳаддан ташқари уялар эдим. Фақат айрим энг яқин дўстларимгина менинг тубанликдан кўтарилганим, бир неча йиллик даҳшатли азоб-уқубатлардан кейингина яхши яшашни ўрганганим ҳақида билишарди. Тангри ҳаётимнинг шатранж тахтасидаги яна бир донани суриб қўйди. «Амуэй»даги жувон ўзи англамаган ҳолда менга муҳим сабоқ берган эди.

Бир ҳафта ичида мен маърузамни қайта ёзиб чиқдим. «Дунёдаги энг буюк савдогар»нинг «Бентам Букс»даги янги нашри доирасида мамлакат бўйлаб реклама кампаниясига чиққанимда, радиода ҳам, телевидение орқали ҳам ўтмишим ҳақида бор ҳақиқатни сўзладим. Мен оммага ўзимни тирик мисол қилиб кўрсатдим. Тингловчи, томошабин ё китобхон Оғ Мандинонинг тарихини эшитиб, ўзига: «Агар у ўзидаги ўша озгина имкониятдан фойдаланиб, турмушини шундай ўзгартира олган бўлса, Худо ҳаққи, мен ҳам шундай қила оламан», деб айтишини истадим.

Ўшандан бери мен неча юз марта маъруза қилган бўлсам, бирор марта ҳам саҳнани тингловчиларга ёмғир остида дийдираб, ўз жонига қасд қилишни ўйлаган омадсиз одамнинг тарихини сўзламасдан тарк этмадим. Кейинроқ, томошабинларга бу омадсиз одам кимлигини айтганимда, одатда улар ҳайратомуз оҳ тортиб, бир-бирларига ҳайрон тикилардилар. Улар билишмасди. Кўпчилик ҳанузгача беҳабар эди. Кейин мен уларга, бошқа китобхонлар билан бўлган учрашувлардан олган тажрибамга кўра, улар менежерми, тижоратчими, ўқитувчими, спортчими, ота-оналарми ё ҳатто талабам — ким бўлишларидан қатъи назар, ораларида ҳозир битта бўлса ҳам атрофидаги деворлар тўрт томондан устига босиб келаётгандек туюлаётган, гапимни тинглаётиб қўзлари кулаётган эса-да, юраги йиғлаётган ва... балки, мен билан бир неча йил аввал бўлгани сингари, ўз жонига қасд қилиш ҳақида ўйлаётган одам борлигига ишончим комил эканлигини айттардим.

Бу босқичда мен одатда томошабинларга қараб:

— Жаноб Х... ёки Х хоним... қаерда ўтирган бўлманг, сизга қутқарув чамбарагини отишимга ижозат беринг. Қани, нима бўлар экан.

Бора-бора, вақт ўтиши билан, шундай бир галати ҳодиса рўй бера бошлади. Ҳар сафар томошабинлар орасидаги номаълум шахсга муурожаат қилганимдан сўнг, учрашув тугагач, олдимга бирор киши тортинибгина яқинлашади ва узатган китобига дастхат қўяётганимда, паст овозда:

— Мен сиз айтган жаноб Х (ёки Х хоним) бўламан...— деб айтади.

Бора-бора менда шундай бир одат пайдо бўлди. Юқоридагига ўхшаш сўзларни эшитишим билан қаршимдаги одамни — у эркакми, аёлми, қатъи назар кучаман. Кейин унга: «Бошидан бошлаймиз!», дейман. У менга жилмайиб бош ирғайди ва жавоб беради: «Бошидан бошлаймиз! Раҳмат сизга!»

Сўнгги тўрт-беш йил ичида учрашувлардан кейин олдимга келадиган «Х»лар сони кўпайиб бормоқда. Кўпчилик сингари, уларни ҳам бундай ҳаётга тушишларига руҳий инқироз ёки моддий танқисликлар мажбур қилган, бу вазиятга қарши курашишга улар ўзларида куч

топа олмаганлар. Биз сўнгги вақтларда асосий турмуш қоидаларидан бирини унутиб қўйдик: бу дунё устидан ҳокимлик қилиш ҳуқуқи билан бирга, биз ўзимизни бошқариш ҳуқуқини ҳам олганмиз. Ҳар бир инсон ўзи танлаган йўлдан боради. Тангри ҳеч қачон бизга сарбонлик қилмайди. Бизга қатъий бир йўлни белгилаб, ўзига асир қилиш ҳеч қачон Унинг ниятига кирмаган. Аксинча, У ҳар бир инсон ўз йўлини танлаб, ўзининг ҳаёт Китобини ёзиши учун уларга ақл ва иқтидор ато қилган.

Азиз китобхон! Мана, сиз ҳозир қаршимда ўтирибсиз. Ўзингизни қутқарув чамбарагига ёпишаётган «Х»лардан бири деб атай оласизми? Маҳкамроқ ёпишинг: ҳаёт жуда қадрли нарса, уни осонликча бой бериш ярамайди. Урушда ҳар куни эрталаб, жанговар топшириқни бажаришга отланишимиздан олдин, дуч келишимиз мумкин бўлган муаммолар ва улардан қутулиш йўллари ҳақида бизга батафсил йўл-йўриқ кўрсатиларди. Сиз билан ҳам худди шундай иш тутамиз. Хайрлашимиздан олдин мен муваффақиятга эришиш ва турмушингизни яхши томонга ўзгартириш учун билишингиз керак бўлган нарсалар ҳақида сизга батафсил йўл-йўриқ кўрсатаман.

Бунинг асосий сири, табиийки, йўл танлаш имконияти. У ҳар биримизда бор. Сиз эртанги кунингизни муваффақиятсизлик, азобуқубат ва қашшоқлик ботқоғида, ўз турмушингиздан уялиб ва ўзингизга ачиниб яшашга мажбур эмассиз. Нега атрофимизда бахтсиз одамлар бу қадар кўп? Бунинг жавоби жуда жўн: бахтсиз ва ўзини омадсиз деб ҳисоблайдиган одамлар — эҳтимол, сизнинг ўзингиз, — яхшироқ турмушни танлаш имкониятидан ҳеч қачон фойдаланмаганлар, зотан улар ўзларида танлаш имкониятининг борлигини ҳатто хаёлларига ҳам келтирмаганлар!

Аммо танлаш имконияти чиндан ҳам бор ва биз сиз билан фойдаланишингиз мумкин бўлган жуда кўп ажойиб имкониятларни кўриб чиқмоқчимиз. Сиз бунга айна дамдаги аҳволингиз қандайлигидан қатъи назар, дарҳол киришингиз мумкин, шунда турмушингизда яхши томонга ўзгаришлар рўй бера бошлайди.

Буюк француз ёзувчиси ва драматурги Албер Камю ҳар бир инсон ўз турмушини ўзининг қувонч ва қайғулари пойдеворида барпо этади, деган эди. Мен қувонч ва қайғулардан иборат олтмиш йилдан ортиқ умрим мобайнида олган буюк сабоқ ҳаёт — бу ўйин эканлигини англаганим бўлди. Ҳа, ҳаёт — бу маънавий, сирли ва бағоят оғир ўйин, аммо, шунга қарамай, агар унинг қоидаларини билмасангиз, Ғалабага умид қилишингиз беҳуда!

Қийинчилик шундан иборатки, сизга ҳам, менга ҳам бу қоидаларни болалигимизда ҳеч ким ўргатмаган. Ўрта мактабда ҳам, коллежда ҳам ҳеч ким бизга ўз олдимизга аниқ мақсадлар қўйиш ва уларга эришиш, қийинчиликларга қарши курашиш, ёмон одатлардан қутулиш, дўстлар орттириш, бойиш, ўзимиз ва атрофимиздагиларнинг кўнглини кўтариш, сергайрат бўлиш ва стрессларга қарши курашиш учун билишимиз зарур бўлган оддий, аммо жуда фойдали қоидаларни ўргатмаган. Афсуски, кўпчилигимизга ҳаёт деб аталмиш бу буюк ўйинда омади чопганларга бир чеккада ҳасад кўзи билан қарашдан нарига ўтолмаган кузатувчи бўлиш ва ҳатто бу томоша учун ҳақ тўлаш «насиб» этган, холос!

Яхшиси, келинг, бир сарҳисоб қилиб кўрайлик. Айтинг-чи, сиз ўқиш ва маълумот олиш йилларингиз мобайнида бугун, ҳозирнинг ўзида қўллай бошлашингиз билан сизга турмушингизни яхши томонга ўзгартиришга ёрдам беришга қодир бирон-бир билим олганмисиз?

Албатта, олгансиз! Сиз ўқишни ўргангансиз. Фақат шу беназир қобилият ёрдамидагина сиз ўз ҳаётингизда мўъжиза ясашингиз мумкин.

Мақтабда ҳар ҳафта кундалик дафтарингизга дарс жадвалини ва турли фанлар бўйича уй вазифаларини кўчириб ёзганингиз эсингиздадир? Ёшингиздан қатъи назар, фараз қиламизки, сиз— менинг ўқувчимсиз. Мен сиз билан бир нечта жуда муҳим қоидаларни ўртоқлашмоқчиман, фақат турмушингизни изга солиш учун эмас, уни яхши томонга ўзгартириш учун ҳам. Қоида, бу «Вебстернинг янги лугати»да берилган таърифга кўра, «маълум ҳаракат ёки қилмишларни содир этиш учун белгиланган кўрсатма». Жуда яхши. Бу «қонун» ёки «буйруқ»дан маъқулроқ, шунинг учунки, турмушни яхшилашнинг айрим тамойиллари сизнинг кундалик фаолиятингизни қатъий равишда чеклайдиган, бажариш шарт бўлган қонунлар эмас, балки тақлиф ва маслаҳатлар бўлиб ҳисобланади.

Хўш, қуйида келтириладиган «Яхши яшаш қоидалари»дан қандай фойда олиш мумкин? Бу жуда осон. Биз ҳаммамиз ҳаётда муваффақият қозониш борасидаги имкониятларимизни камайтирадиган қатор зарарли одатларга эга эканлигимизни унутманг. Сиз қуйида билиб оладиган қоидаларнинг ҳар бири зарарли одатингиздан қутулиб, уни яхши одат билан алмаштиришингизга ёрдам беради. Бу сизнинг яхши яшашингиз калитидир. Кунига фақат битта қоидани ўрганинг. Бу қоидаларнинг бирортасини ҳам қийин деб бўлмайди. Мураккаблик қадрлилик ёки ҳақиқийликнинг зарур шарти эмас. Қоидани эрталаб ўқиб олинг, кун бўйи унинг асосий тамойилларига риоя қилинг, кечқурун саҳифага кичкинагина белги қўйиб, сўнг навбатдаги қоидага ўтинг.

Ўн етти қоиданинг барчасини ўқиб-ўрганганингиздан кейин сизда бунга такрорлаш нияти туғилиши мумкин. Жуда яхши-да! Қоидаларни ўқиб-ўрганиш жараёнида сиз улар бир-бири билан ўзаро боғлиқ эканлигини тушуниб етасиз. Моҳиятан уларнинг аксарияти битта мақсадни кўзлайди, шунинг учун ҳам битта қоидани ўрганиб, сиз бир вақтнинг ўзида бошқа бир қанча соҳаларда олға қадам ташлайсиз. Бинобарин, яхши томонга ўзгаришлар сиз кутганингиздан анча тез рўй бериши мумкин.

Бу китоб сизнинг шахсий ҳаёт китобингиз бўлиб қолсин. Ният холис, аммо ҳаммаси фақат ўзингизга боғлиқ.

Софдил ва тиришқоқ бўлинг. Кўп ўтмай, олға қадам ташлашингизга халақит бераётган зарарли одатларингиз йўқолиб, секин-аста фойдали одатларга ўрин бўшатиб бораётганини пайқайсиз. Хўш, кейин нима қилиш керак? Нима қилардингиз, худди мен ўз тарихим ва билимимни сиз билан ўртоқлашганим каби, сиз ҳам ўз тажрибангизни бошқалар билан ўртоқлашинг.

Фақат шундагина сиз муваффақиятнинг асл маъносини тушуниб етасиз ва турмушингизни яхши томонга узил-кесил ўзгартира оласиз.

Давоми бор

Янги нашрлар

ОДИЛ ЁҚУБОВ. **“Муқаддас”**. Қисса. Адади 2000. Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 2009 йил.

Севишганлар бошидан ўтган мураккаб воқеалар нақл қилинган асарларни ўқиган ўқувчи руҳида ширин бир энтиқиш, армон ва қувончлар пайдо бўлади. Чунки биринчи муҳаббат изтироблари киши умрида бир умр унутилмас хотира бўлиб қолади.

Ёзувчи Одил Ёқубовнинг “Муқаддас” қиссасида ёшлар ҳаёти, уларнинг севги-муҳаббати ёрқин бўёқларда тасвирланади. Шунинг учун ҳам бу ажойиб қисса кўп йиллардан бери ўқувчилар дилига ҳамроҳ бўлиб келмоқда.

“Чин муҳаббат қиссалари” рукнида чоп этилган бу китобда “Муқаддас” қиссаси билан бирга Шукур Холмирзаевнинг “Ўн саккизга кирмаган ким бор”, Маматкул Ҳазратқуловнинг “Эшиклар очик” қиссалари ҳам чоп этилди. Бундан мақсад ўқувчиларга ишқ-муҳаббат мавзусидаги энг сара асарларни тақдим этишдир. Китобга адабиётшунос олим Абдулла Улугов “Муҳаббат – абадий мавзу” номли мазмундор мақола ёзган.

АБДУЛЛА ОРИПОВ. **“Она янглиг ягона”**. Публицистика. Адади 3000. Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 2009 йил.

“Жамиятдаги ҳар қандай туб ўзгаришдан сўнг фуқаро ўзи яшаб турган, балки жонига теккан муҳитнинг дарҳол янгилинишни хоҳлаб қолади. Бу, албатта, табиий жараён. Инсоният генетикасида шундай галати туйғулар мавжудки, бу туйғулар яхлит армон ва умид устига қурилиши ҳам мумкин. Бизнинг қалбимиздаги армон таҳминан шундай эди. Ватанни озод кўриш эди бизнинг истак”, – деб ёзади Ўзбекистон Қаҳрамони, Халқ шоири Абдулла Орипов “Она янглиг ягона” китобига кирган “Ватан барчамизники” мақоласида.

Муаллифнинг мазкур китобига турли йилларда ёзган она-юрт, миллат озодлиги, давлат ва жамият тараққиёти, ҳаёт ва одамлар, табиат ҳақидаги фалсафий мушоҳадаларга бой публицистик мақолалари жамланган.

“Ўлмас Умарбеков замондошлари хотирасида”. Адади 2000. “Ўзбекистон” нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 2009 йил.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси, жамоат арбоби, ажойиб инсон Ўлмас Умарбеков тўғрисидаги хотиралар жамланган ушбу китоб икки қисмдан иборат. Биринчи қисмга замондош адибларнинг ёзувчи ҳақидаги кузатишлари, ўйлари жамланган. Иккинчи қисмга адибнинг қисса ва эсселари киритилди. Китобдан Фафур Фулом, Асқад Мухтор, Озод Шарафиддинов, Одил Ёқубов, Носир Фозилов, Жонрид Абдуллахонов, Ўткир Ҳошимов, Омон Мухтор, Тоҳир Малик, Мирпўлат Мирзо, Ортиқбой Абдуллаев, Зуҳра Умарбекова ва бошқа ёзувчи, шоир ва адабиётшунос олимларнинг хотиралари ўрин олган.

АБДУЛЛА УЛУГОВ. **“Ватан – жон ва тан”**. Адади 2 000. Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 2009 йил.

Ватан мавзуси бадиий сўз санъатининг абадий ва ҳамиша долзарб мавзуларидандир. Бу мавзудаги асарларда ижодкорнинг дунёкараши, маҳорати, шаҳси ва ижодий тамойиллари яққол намоён бўлади. Адабиётшунос, фаол мунаққид Абдулла Улуговнинг “Ватан – жон ва тан” китобидан ўрин олган адабий-танқидий мақолаларда забардаст ўзбек шоирларининг Ватан мавзусидаги шеърлари таҳлил қилинган.

Муаллиф истиқлол орзусида ёниб шеърлар битган Чўлпон, Фитрат, Ҳамза ижоди ҳақида мулоҳаза юритади. Фафур Фулом, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода, Абдулла Ориповларнинг Ватан мавзуидаги шеърлари

адабиётимизда чинакам янгилик бўлганини эътироф этади. Кенжа авлод шоирлари ижодида ҳам бу адабий мавзу муҳим ўрин тутаётганини таъкидлайди.

МУҲАММАД АВФИЙ. “Ибрatли ривоятлар”. Адади 3000. “Ўзбекистон” нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 2009 йил.

Мумтоз адиб Муҳаммад Авфий ибрatли ижодий мерос қолдирган. Улар орасида “Лубоб-ул-албоб” (“Мағизларнинг мағзи”) тазкираси алоҳида қимматга эга, форсий тилда яратилган кўплаб шеърый асарлардан намуналар келтирилган. Бу тазкира шеърыйат ҳақида етиб келган тазкираларнинг энг қадимгиси бўлиб, ҳозирги кунда ҳам илк манба сифатида ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Муаллиф 1233 йилда “Ҳикоятлар тўплами ва ривоятлар зиёси” асарини ёзди. Китоб 2000 дан ортқ ҳикоят ва ривоятни ўз ичига олган бўлиб, у тўрт қисмдан иборат, унинг ҳар бир қисми ўз навбатида 25 бога бўлинган.

“Авфийнинг содда, бетакаллуф тил билан ёзилган бу асари XII-XIII аср насрининг ёрқин ҳайкали деса бўлади”, деб ёзган эди китобга сўзбоши ёзган марҳум олим Шоислом Шомухамедов. “Қадимги битиклар” рукнида чоп этилган “Ибрatли ривоятлар” китоби ўқувчиларга манзур бўлади, деган умиддамиз.

ОТАУЛИ. “Тилсим”. (Туркистон достони). Адади 2 000. “Ўзбекистон” нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 2009 йил.

Ёзувчи Отаулининг мазкур асари оддий деҳқон Собир қовунчи, саноатчи муҳандис, ишбилармон Қодир, учар ва зиёли, тилшунос олим Кенжа Ботирнинг инсоний қисматлари, руҳий изтироблари қаламга олинади. Асар Шарқ адабиётидаги мажозий-фалсафий дostonлар анъаналари руҳида ёзилган ижодий тажриба сифатида қимматли. Китоб ўқувчида кучли таассурот қолдиради. Унда батафсил тасвирланган яқин ўтган кунларимиз — мустабид Шўро тузимининг сўнгги жон талвасалари, тил мустақиллигига талпиниб яшаган асар қаҳрамон-лари — уч ога-ини ботирларнинг кечмиш-кечирмишлари Ўзбекистон давлат мустақиллиги ва дориломон замонамизнинг қадрига етишимизда беминнат кўмаклашиб, нурли истиқбол — буюк келажакимиз томон қўйиладиган шаҳдам қадамларимизда руҳан мадакдор бўла олади, деб ўйлайман,” — деб ёзди профессор Абдуғафур Расулов.

МАҲМУД ЙЎЛДОШЕВ. “Кум қасри”. Адади 1000. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. Тошкент, 2009 йил.

Шоирлик, аввало, сўзга меҳрни, кўнгилда борини, ички туйғуларни сўз либосида айта олишдир. Сўзга эътибор ҳамиша қалам аҳлини диққат марказида туради. Бир неча шеърый китоблар муаллифи Маҳмуд Йўлдошев шеърларида сўзнинг салмоғини ҳис қилишга интилиш, тарихий қаҳрамонларга мурожаат қилиш тамойили устиворлик қилади. Шоирнинг лирик қаҳрамонида Ватанга муҳаббат, халқ тарихига эътибор кучли. Шунинг учун ҳам шоир халқимиз тарихида из қолдирган шахслар номини тез-тез тилга олади, улар билан фахрланади. Ушбу тўпلامга Ўзбекистон Миллий университети доценти, адабиётшунос Адҳамбек Олимбеков “Сўзга меҳр” номли сўзбоши ёзган

ЮСУФ БЕРДИЕВ. “Ўзингдан кўмасин, далам”. Адади 1000. “MERIYUS” нашриёти. Тошкент, 2008 йил.

“Мендан бу юртнинг энг ҳақиқий бойлиги ҳақида сўрашса, ҳеч иккиланмасдан, Яратганнинг назари тушган бу юртнинг асосий бойлиги мана шу заминда яшаётган бағрикенг, мард ва ориятли, жасоратталаб меҳнат, кўпдан-кўп қийинчилик ва синовларда тобланган, яхшиликни ҳеч қачон унутмайдиган Қашқадарё эли ва халқи, деб жавоб берган бўлур эдим”, деган эди муҳтарам Президентимиз. Муаллиф Юсуф Бердиев ушбу китобида Қашқадарё вилоятининг Қасби тумани, Хўжаайрон қишлоғида яшаб, Мустақиллик фидойиларидан бири сифатида эл-юртга танилган, пахтачилик ва галлачиликни ривожлантиришдаги улкан хизматлари туфайли Юртбошимиз томонидан эътироф этилиб, “Ўзбекистон Қаҳрамони” унвони билан тақдирланган оддий деҳқон, моҳир дала сардори Ғайбулла Раҳмонов ҳақида ҳикоя қилинади.